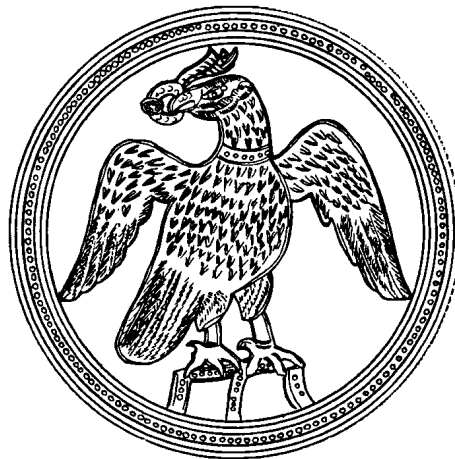


ISSN 1512-0597

# ძიებანი

საქართველოს  
არქეოლოგიაში



№ 15-16

2005

**ქ ი ე ბ ა ნ ი**

**საქართველოს არქეოლოგიაში**

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის  
ოთარ ლორთქიფანიძის სახ.  
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის  
ჟურნალი

**№ 17-18**

**D Z I E B A N I**

**Journal of the Georgian Archaeology**

**Otar Lordkipanidze  
Centre for Archaeological Studies  
Georgian Academy of Sciences**

**Tbilisi**

**2005**

**თბილისი**

63.4 (2Γ). 902/904  
(479.22)  
ძ531

საგამომცემლო საბჭო:

ი.მ.დ. გელა	გამყრელიძე (თავმჯდომარე)
ი.მ.დ. დარეჯან	კაჭარავა (მოადგილე)
ი.მ.დ. გურამ	კვირკველია
ი.მ.დ., პროფ. ბესარიონ	მაისურაძე
ი.მ.კ. ზურაბ	მანარაძე (მოადგილე)
ი.მ.დ., პროფ. მედეა	ნიორაძე
ი.მ.დ., პროფ. რამინ	რამიშვილი
ი.მ.დ., აკად. წაკ კონსტანტინე	ფიცხელაური
ი.მ.დ., აკად. ოთარ	ჯაფარიძე

რ ე ლ ა ქ ც ი ა : ბ. მაისურაძე (მთავარი რედაქტორი),  
გ. კვირკველია (მოადგილე), დ. კაჭარავა, მ. კვაჭაძე,  
ზ. მანარაძე, დ. მინდორაშვილი, ვ. ნიორაძე, ვ. სადრაძე,  
მ. ჩარკვიანი (მდივანი)

Editorial Council:

<i>Prof. Dr. Gela</i>	Gamkrelidze (Chairman)
<i>Prof. Dr. Darejan</i>	Kacharava
<i>Prof. Dr. Guram</i>	Kvirkvelia
<i>Prof. Dr. Besarion</i>	Maisuradze
<i>Dr.. Zurab</i>	Makharadze
<i>Prof. Dr. Medea</i>	Nioradze
<i>Prof. Dr. Ramin</i>	Ramishvili
<i>Prof. Dr. Konstantin</i>	Pitskhelauri
Acad. Otar	Japaridze

Editors of the volume: B. Maisuradze (*editor-in-chief*),  
G. Kvirkvelia, D. Kacharava, Z. Makharadze, D. Mindorashvili, G.  
Nioradze, V. Sadradze, M. Charkviani, M. Kvachadze

ISSN 1512-0589

© არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი, 2005

**შ ი ნ ა ა რ ს ი**  
**C o n t e n t s**

**ს ტ ა ტ ი ე ბ ი**  
**A r t i c l e s**

<b>მ. გაბუნია, ა. ვეკუა.</b> ბუნებრივი გარემოს ევოლუცია სამხრეთ საქართველოს ვულკანური მთიანეთის რეგიონში ეოპლეისტოცენ-ადრე ჰოლოცენში .....	5
<b>M. Gabunia, A. Vekua.</b> Ecological Dynamics of the Southern Georgian Volcanic Highland Region in Aeopleistocene- Early Holocene (Summary) .....	7
<b>თ. ბუგიანიშვილი.</b> თრიალეთის ქედის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კალთის ძველი ქვის ხანის ძეგლები	13
<b>T. Bugianishvili.</b> Lower Palaeolithic Sites of the North-Eastern Slope of Trialeti Range (Summary)	16
<b>კ. კალანდაძე.</b> ოლასყურას ქვისხანის ნამოსახლარები .....	22
<b>K. Kalandadze.</b> Stone Age Sites at Oghaskura (Summary) .....	24
<b>ლ. ჭელიძე.</b> ქვის პერიოდის ახალი სადგომი წალკაში .....	30
<b>L. Chelidze.</b> New Site of the Stone Age in Tsalka (Summary).. ..	34
<b>გ. თორთლაძე.</b> ახალიქვის ხანის მასალა ურთის ნამოსახლარიდან.. ..	46
<b>G. Tortladze.</b> Materials from the Neolithic Period Settlement of Urta (summary).. ..	47
<b>ლ. ნებიერიძე.</b> ძვერის ენეოლითური ნამოსახლარი.. ..	55
<b>L. Nebieridze.</b> The Aeneolithic Settlement Site of Dzevri (Summary).. ..	57
<b>გ. ჩიქოვანი.</b> ბიბილოსებრიანი ჭურჭლები აღმოსავლეთ საქართველოს ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებიდან.. ..	63
<b>G. Chikovani.</b> Vessels with Comb-Shaped Mouth from Eastern Georgian Early Husbandry Settlements (Summary) .. ..	65
<b>ა. ორჯონიკიძე.</b> ორჯონის ნასახლარის ადრეული კომპლექსები.. ..	69
<b>A. Orjonikidze.</b> Early Complexes of the Orchosani Settlement Site (Summary).. ..	73
<b>ნ. შანშაშვილი.</b> მტკვარ-არაქსის კულტურის ნიშან-სიმბოლოების ფუნქციის, დათარიღებისა და წარმომავლობის ზოგიერთი საკითხი.. ..	84
<b>N. Shanshashvili.</b> On the Function of Sign-Symbols of Kura-Araxes Culture (Summary).. ..	88
<b>მ. ღლონტი.</b> ლითონის ნივთები არაგვის ხეობის მტკვარ-არაქსული კულტურის ძეგლებიდან.. ..	95
<b>M. Ghlonti.</b> Metal Artifacts from the Kura-Araxes Sites of the Aragvi Basin (Summary) .. ..	97
<b>გ. მირცხულავა.</b> ნაყოფიერების კულტის ისტორიიდან .. ..	100
<b>G. Mirtskhulava.</b> On the History of the Fertility Cult (Summary).. ..	108
<b>ლ. წითლანაძე.</b> მასალები შიდა ქართლის მთისპირა ზოლის გარე სამყაროსთან ურთიერთობისთვის გვიანი ბრინჯაოს ხანაში.. ..	119
<b>L. Tsitlanadze.</b> Evidence on the Contacts of Shida Kartli Foothills with the Outer World in the Bronze Age (Summary).. ..	121
<b>ი. ჯაფარიძე, რ. პაპუაშვილი, გ. ინანიშვილი.</b> ფერადი ლითონის წარმოებისათვის გვიანბრინჯაოს ხანის კოლხეთში .. ..	123
<b>I. Japaridze, R. Papuashvili, G. Inanishvili.</b> Towards the Study of Bronze Nonferrous Metal Production in Late Bronze Age Colchis (Summary).. ..	126
<b>ნ. ახვლედიანი.</b> ამიერკავკასიის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის არქეოლოგიური ძეგლების დათარიღების შესახებ.. ..	130
<b>N. Akhvlediani.</b> On the Issue of the Dating of Late Bronze-Early Iron Age Sites in Transcaucasia (Summary) .. ..	133
<b>ლ. ჯიბლაძე.</b> ახალი ინფორმაცია გალის რაიონის სოფ. გაგიდაში აღმოჩენილ ბრინჯაოს ინვენტარზე .. ..	144
<b>L. Jibladze.</b> New Information about the Bronze Grave Goods Discovered in v. Gagida, Gali District (Summary) .. ..	145

<b>ბ. მურვანიძე.</b> ელი-ბაბას სამაროვანი .....	147
<b>B. Murvanidze.</b> The Eli-Baba Burial Ground (Summary) .....	149
<b>ნ. ბახსოლიანი.</b> ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის აღმოსავლეთი მცირე აზია არქეოლო- გიური გათხრების შექმნა .....	164
<b>N. Bakhsoliani.</b> Eastern Asia Minor of the First Half of the 1 <sup>st</sup> Millennium BC according to Archaeo- logical Excavations (Summary) .....	168
<b>ა. კახიძე, მ. ხალვაში.</b> ქიოსური ამფორების ერთი ჯგუფის დათარიღების საკითხისათვის (ფიჭვნარის ძვ.წ. V საუკუნის ბერძნული ნეკროპოლის მიხედვით) .....	170
<b>A. Kakhidze, M. Khalvashi.</b> Towards the Dating of One Group of Chian Amphorae (According to the 5 <sup>th</sup> century B.C. Necropolis of Pichvnari) (Summary) .....	171
<b>ქ. ჯავახიშვილი.</b> გლიპტიკურ ძეგლებზე ასახული ანტიკური მონუმენტური ხელოვნების ნიმუშები III. გემა სამთავროდან .....	173
<b>K. Javakhishvili.</b> Gems Bearing Representations of Scenes from Specimens of Ancient Monumental Art. III. Gem from Samtavro (Summary) .....	175
<b>თ. თოდუა.</b> სერაპისის ქანდაკება გონიო-აფსაროსიდან .....	177
<b>T. Todua.</b> Figurine of Serapis from Gonio-Apsaros (Summary) .....	179
<b>დ. ლეკაშვილი.</b> ოქროფენილი და ვერცხლფენილი მინის მძივები მცხეთის ანტიკური ხანის სამარხებში .....	181
<b>D. Lekashvili.</b> Gilt and Silver-Plated Glass Beads from Classical Burials of Mtskheta (Summary) .....	183
<b>ქ. რამიშვილი.</b> ორი ბულა მცხეთის სვეტიცხოვლის უბნიდან .....	186
<b>K. Ramishvili.</b> Two Bulae from Mtskheta Svetitskhoveli Site (Summary) .....	192
<b>ვ. ჩიხლაძე.</b> ჟინვალის სამაროვანზე მოპოვებული საკინძები .....	195
<b>V. Chikhladze.</b> Pins Found at Zhinvali Burial Ground (Summary) .....	203
<b>თ. კინწურაშვილი, ნ. კალანდაძე.</b> არქეოლოგიური მინის კვლევისა და რესტავრაციის საკი- თხისათვის (ყულევში აღმოჩენილი მინის ჭურჭლის მაგალითზე) .....	213
<b>T. Kintsurashvili, N. Kalandadze.</b> Towards the Study and Restoration of Archaeological Glass (AS Exemplified by Glass Vessels Discovered in Qulevi) (Summary) .....	216

**ა რ ქ ე ო ლ ო გ ი ი ს ი ს ტ ო რ ი ა**

**H i s t o r y o f A r c h a e o l o g y**

<b>ხ. ჯორბენაძე.</b> დიმიტრი ბაქრაძის წვლილი შემთხვევითი აღმოჩენების გადარჩენის საქმეში .....	217
<b>Kh. Jorbenadze.</b> Dimitri Bakradze's Contribution to the Salvage of Casual Finds .....	217

**გ ა ხ ს ე ნ ე ბ ა**  
**A d m e m o r i a m**

<b>აკადემიკოს ფერდინანდ თავაძის ხსოვნას</b> .....	220
<b>In memory of Acad. Ferdinand Tavadze</b> .....	220

**ქ რ ო ნ ი კ ა**  
**C h r o n i c l e**

**არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი 2004 წელს**  
**The Centre for Archaeological Studies in 2004**

<b>ი. ჯალაღანია, ხ. ჯორბენაძე, ა. ჭყონია</b> სამეცნიერო კვლევითი მუშაობა .....	224
<b>I. Jalaghania, Kh. Jorbenadze, A. Chqonia.</b> Scientific-research work .....	224
<b>თ. კობახიძე.</b> არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო ბიბლიოთეკა .....	233
<b>T. Kobakhidze.</b> The Scientific Library of the Centre for Archaeological Studies .....	233
<b>შემოკლებათა განმარტება</b> .....	234
<b>Abbreviations</b> .....	234

**ბუნებრივი გარემოს ევოლუცია სამხრეთ საქართველოს ვულკანური მთიანეთის რეგიონში  
ორალისტოცენ-აღრმე პოლოცენში**

სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველო ძველი ქვის ხანაში საკმაოდ მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული. მართალია, აქ აღმოჩენილ ძველ ადგილსაპოვებელთა თუ სადგომთა მცირე რაოდენობა თითქოს ეწინააღმდეგება ამ მოსაზრებას, მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ ფაქტს, რომ ამ რეგიონში წარმოებულ ყოველ არქეოლოგიურ დაზვერვას ქვის ხანის სხვადასხვა საფეხურისათვის დამახასიათებელი გარკვეული რაოდენობის არტეფაქტების მოპოვება მოჰყვება და იმასაც, რომ ამ მხარის არქეოლოგიურმა შესწავლამ სისტემური ხასიათი სულ 25-ოდე წლის წინ მიიღო, გასაგები იქნება, რომ ჩვენს მიერ გამოთქმული ვარაუდი არაა საფუძველს მოკლებული.

საქართველოს ტერიტორიის მთელი სამხრეთი ნაწილი ჯერჯერობით ერთადერთი მხარეა, სადაც განსაკუთრებული მნიშვნელობის პალეოანთროპოლოგიური აღმოჩენები გაკეთდა. ესაა ოლდუვაის ეპოქის (1,8 მლნ. წ.) ადგილსაპოვებელი დმანისი, სადაც ძალიან არქაული იერის ქვის ინვენტარსა და ფაუნასთან ერთად უძველესი ჰომინიდების ნაშთებიცაა მოპოვებული. ამ აღმოჩენის შედეგად დღეს აღიარებულია, რომ სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ე.წ. ლევანტური დერეფნით აფრიკიდან ევრაზიაში პროქორების გზები გადიოდა და, რომ დმანისელი ჯორჯიელი (*Homo Georgicus*) ადამიანი დასავლეთ ევრაზიის უძველესი მობინადრეა [23, გვ. 36-47]. აქვეა საქართველოს ტერიტორიაზე ჯერჯერობით ერთადერთი სტრატეფიცირებული ადრეაშელური ძეგლი – ახალქალაქის (ჯავახეთის) ამირანისგორა. ამას მოჰყვება შუა და გვიანაშელური ადგილსაპოვებლები: ჭიქიანი, ახალქალაქი I-IV, ფერსათი, ამხერისგორა; შუაპალეოლითური ნაბინარები – კუმურდო, წოფი I, პატარა ხრაბი და შუა, გვიან და ფინალური მეზოლითის სადგომები: ზურტაკეტი, ეძანი, ბავრის მღვიმე, ბავრის ეხი I, ეხი II [1, გვ. 5-99; 3, გვ. 136-165; 5, გვ. 3-82; 6, გვ. 754-756; 7, გვ. 3-54; 8, გვ. 5-9; 10, გვ. 7-123; 12, გვ. 174-176].

ჩამოთვლილი ძეგლების ნაწილი უკვე მეტნაკლებად შესწავლილია, ზოგიც გათხრისა და შესწავლის საფეხურზეა. ამ გამოკვლევათა საფუძველზე აღმოჩნდა, რომ აქ ძველიქვის ხანის მეტ-ნაკლებად ერთიმეორის მომდევნო თითქმის ყველა საფეხურის მატერიალური კულტურაა წარმოდგენილი. აღნიშნულ ძეგლთა არქეოლოგიური, პალეოზოოლოგიური და პალეობოტანიკური კომპლექსების ანალიზის შედეგად შესაძლებელი გახდა ქვის ხანის ცალკეული ეტაპისათვის რეგიონისთვის დამახასიათებელი რიგი სპეციფიკური ნიშნების გამოვლენა. ეს ნიშნები, გარდა ბევრი სხვადასხვა ფაქტორისა, დიდად

იყო დამოკიდებული შესაბამისი ბუნებრივი გარემოს თავისებურებებზეც. ეს ბუნებრივია, რამეთუ, ცნობილია, რომ ქვის ხანის სხვადასხვა საფეხურზე ადამიანთა მეურნეობის ხასიათის, მისი ქცევის, ყოფისა და კულტურის თავისებურებათა დადგენისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება იმ ბუნებრივი საარსებო პირობების (პალეოგეოგრაფიული თავისებურებები, პალეოკლიმატი და სხვ.) შესწავლას, რომლებიც დიდწილად განსაზღვრავდნენ ადამიანის ფიზიკური ტიპის ჩამოყალიბების, ყოფისა და კულტურის განვითარების გზებს. დედამიწის ფორმირების ადრეულ ეტაპზე განსაკუთრებით მჭიდრო კავშირი ჩანს ადამიანისა გარემოპირობებთან. შესაბამისად იმ ცხოველთა და მცენარეთა სამყაროსთან, რომლითაც ის იყო გარემოცული. ყოველივე ზემოთქმულის გამო სავსებით გასაგებია, რომ ქვის ხანის ამა თუ იმ ძეგლის და გარკვეული ეპოქის განხილვისას ყოველთვის შევხებივართ შესაბამისი დროის ეკოლოგიურ გარემოსაც. ამჯერად სულ სხვა კუთხით ვეცდებით გავაშუქოთ ეს საკითხი. კერძოდ, შედარებით ვრცლად შევეხებით ბუნებრივი გარემოს თავისებურებების განვითარების დინამიკას სამხრეთ საქართველოში მეოთხეულის მანძილზე – ეოპლეისტოცენიდან ადრე პოლოცენის ჩათვლით.

პალეოეკოლოგიური სურათის აღსადგენად, თავისებურებების გამოსავლენად და დროში მომხდარი ცვლილებების დასადგენად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება მეოთხეულის ხერხემლიანთა ფაუნისა და ფლორის მონაცემებს, განსაკუთრებით კი ისეთი ადგილსაპოვებლებისა, რომლებიც მჭიდრო კავშირშია არქეოლოგიურ ძეგლებთან.

ზემოჩამოთვლილ არქეოლოგიურ ძეგლთა უმეტესობა მიწის ზედაპირიდან აკრეფილი ქვის იარაღებითაა წარმოდგენილი, მათ არ გააჩნიათ სტრატეგრაფიული მონაცემები, არ ახლავთ ფაუნის ნაშთები, ამდენად ისინი აღნიშნული საკითხის კვლევისათვის არ გამოგვადგება. მიუხედავად ამისა, ის რამდენიმე ძეგლი, რომელიც შედარებით კარგადაა სტრატეგრაფიულად დათარიღებული (დმანისი, ამირანისგორა, წოფი, ზურტაკეტი, ეძანი, ბავრის მღვიმე-ეხები) და საკმაოდ მრავალფეროვან პალეონტოლოგიურ ნაშთებსაც შეიცავს, შესაძლებლობას გვაძლევს თვალის გაგადგენით ბუნებრივი გარემოს ცვლილებებს ვილაფრანკული ეტაპიდან მოყოლებული (1,8 მლნ. წ.) ადრე პოლოცენის ჩათვლით (10-9 ათასი წლის წინ).

სამხრეთ საქართველოს ვულკანური მთიანეთის რეგიონში აღმოჩენილი ქვის ხანის უძველესი საფეხურის ძეგლია დმანისის ადგილსაპოვებელი, რომლის პალეომაგნიტური ასაკი  $\approx 1.850000$  წელია და ოლდუვაის პალეომაგნი-

ტურ ეპიზოდს შეესაბამება [27, გვ. 1024; 22, გვ. 3-72; 29, გვ. 77-180].

დმანისის ფაუნა ეკოლოგიური პირობების მნიშვნელოვან მრავალფეროვნებაზე მიგვიჩივებს. მისი შემადგენლობა I ცხრილშია წარმოდგენილი, რომლიდანაც ჩანს, რომ ამ ფაუნაში წამყვანი ადგილი ეკუთვნის გამწვანებული და ნახევრადგამწვანებული სივრცეების (სტეპი და ტყე-სტეპი) ფორმებს, როგორცაა სირაქლემა, ოქოტონა, მექვიშა, ჯეირანი, ცხენი, ჟირაფი და სხვ. ამავე დროს აქ აღინიშნება ირმების სიჭარბე, რაც იმას მიგვანიშნებს, რომ დმანისის მიდამოებში ტყის მასივებიც საკმაოდ ფართოდ უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი. ირმებთან ერთად დმანისში ტყის ბინადარი ცხოველებიდან დადგენილია თხუნელა, კვერნა, დათვი, დმანისიბოსი და სხვ. ნახევრადარიდული ლანდშაფტების არსებობაზე მიუთითებენ აგრეთვე რეპტილიები, რომელთა რიცხვშია გველეხსლა, მგუდავი, ხვლიკი [23, გვ. 43].

დმანისის მიდამოების მრავალფეროვნება პალეობოტანიკური მონაცემებითაც დასტურდება [23, გვ. 43; 9, გვ. 13-15]. პალინოლოგიური მონაცემებით დმანისში ძვლების შემცველ შრეებში აღინიშნება ბუჩქნარი და ბალახოვანი მცენარეების (*Chenopodiaceae*, *Artemisia*, *Ephedra*) სიჭარბე. ხემცენარეების მტკვრი შედარებით მცირეა. ამავე დროს თითქმის ყველა შრე შეიცავს *Borraginaceae*-ს ათასობით თესლს. იგი წარმოდგენილია გვარებით *Anchuse*, *Lycopsis*, *Lithospermum* და სხვ. ხშირია იქ აკაკის (*Celtis*) თესლიც, რომელიც აფრიკული სავანის დამახასიათებელი ფორმაა. ტყის მცენარეთაგან დმანისში დადგენილია *Abies*, *Pinus*, *Fagus*, *Alnus*, *Tilia*, *Castanea*, *Betula* და სხვ. [13, გვ. 4-5; 14, გვ. 178-181].

მოცემული პლიო-პლეისტოცენური ფაუნისა და ფლორის მონაცემებიდან ჩანს, რომ ამ დროს სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორია ეკავა ღრმა ხეობებითა და ველებით დანაწევრებულ საშუალო სამადლის მთაგორიან მასივებს, იყო მდინარეთა და ტბების სიუხვე, მდიდარი ცხოველთა სამყარო, მრავალფეროვანი მცენარეული საფარი. ჰავა იყო ზომიერად მშრალი და თბილი. ცხადია, ყოველივე ამან ხელი შეუწყო, ამ მხარეში ადამიანის ადრეულ განსახლებასა და დამკვიდრებას [23, გვ. 43; 9, გვ. 13-15].

დაახლოებით ამავე პერიოდს ეკუთვნის წალკის ფაუნაც. წალკის ადგილსაპოვებელი ჯერ გათხრილი არაა და მხოლოდ შურფებით მოპოვებული მასალითაა წარმოდგენილი, მაგრამ აქ გამოვლენილი მცირე მასალაც საშუალებას იძლევა მიახლოებით აღვადგინოთ სამხრეთ საქართველოს პალეოგეოგრაფიული გარემო.

წალკის ხერხემლიანთა ფაუნის ადგილსაპოვებელი მოქცეულია ზედაპლიოცენური ასაკის ლავებს შორის არსებულ ტბურ ნალექებში (ცხრ. II). მიუხედავად მოცემული ფაუნის შედა-

რებითი სიღარიბისა, თამამად შეიძლება მისი შეპირისპირება კოწახურისა და დმანისის ფაუნებთან, ისინი ერთმანეთს ავსებენ და ერთი სტრატეგრაფიული დონის ფაუნისტურ კომპლექსს ასახავენ [17, გვ. 373-376]. აღნიშნული ფაუნისტური კომპლექსი, ლ. გაბუნიას დასკვნით [24, გვ. 20-33], შეესაბამება დასავლეთ ევროპის ზედა ვილაფრანკულის დასაწყისს.

ქვედა პლეისტოცენის ბოლოსა და შუა პლეისტოცენის დასაწყისის გარემო პირობების აღსადგენად, რომელიც არქეოლოგიურად ადრე აშელს შეესაბამება, მდიდარ მასალას გვაწვდის ახალქალაქის ამირანისგორა. მისი პალეომაგნიტური ასაკი მატუაიამას უარყოფითი პალეომაგნიტური ეპოქისა და ხარამილოს დადებითი პალეომაგნიტური ეპიზოდის ქვედა საზღვარს უნდა შეესაბამებოდეს და  $\approx 1$  მლნ. წლით თარიღდება [28, გვ. 1367-1391; 26, გვ. 237-240]. ამ ადგილსაპოვებელში ქვის იარაღებთან ერთად ნამარხ ხერხემლიანთა საკმაოდ მრავალფეროვანი ნაშთებია მოპოვებული (ცხრ. I). ეს ფაუნა ძირითადად სტეპური ლანდშაფტის ბინადარი ცხოველებითაა წარმოდგენილი. ესენია: მარტორქა, ზიუსენბორნული და ჰიპარიონიდიული ცხენები, ხალებიანი აფთარი, ზახუნა, ჭრელტყავა და სხვ.; შედარებით ღარიბად გამოიყურება ტყის მობინადრეთა ეკოლოგიური დაჯგუფება, რომლის შემადგენლობაშიც შედიან: მაჩვი, დათვი, ირემი, თროგონთერიული სპილო, ხოლო წავის ნაშთების აღმოჩენა მოწმობს, რომ ამ მიდამოებში ასევე გავრცელებული იყო მდინარეები და ეფემერული ტბური აუზები [11, გვ. 207].

მოულოდნელი იყო ახალქალაქის მაღალმთიან რეგიონში ჰიპოპოტამის გამოჩენა. ჰიპოპოტამი ამფიბიოტური ცხოველია და მისი არსებობისათვის წყალუხვი მდინარე ან ვრცელი აუზი აუცილებელი პირობაა. ამდენად, ჩანს, აქ მისთვის შესაბამისი, ხელსაყრელი გარემო პირობები იყო გავრცელებული.

ახალქალაქის მიდამოებში არიდული ლანდშაფტის ფართო გავრცელება პალეობოტანიკური მონაცემებითაც დასტურდება. ნალექებში ძვლებთან ერთად *in situ* ნაპოვნია ქსეროფიტული მცენარეების ქვათესლასა (*Lithospermum arvense*) და აკაკის (*Celtis glabrata*) ნაყოფის ნაშთები [14, გვ. 178-181].

ამრიგად, ფაუნისტური და ფლორისტული მონაცემებით დასტურდება, რომ ახალქალაქის მიდამოებში გალერიულში გაბატონებული იყო სტეპური ლანდშაფტი, ალაგ-ალაგ მეჩხერი ტყით დაფარული უბნებით. ფაუნის შემადგენლობაში ჰიპოპოტამისა და წავის არსებობა გვაფიქრებინებს, რომ ეფემერული ტბური აუზები და წყალუხვი მდინარეებიც არ უნდა ყოფილიყო ამ მიდამოებისათვის იშვიათობა. ჰავა უთუოდ უნდა ყოფილიყო მშრალი და ზომიერად ცხელი [11, გვ. 163].

შუა პლესტოცენის გეოლოგიური ეპოქის დასასიათების შესაძლებლობას იძლევა ზემო ოროზმანის ფაუნა (ცხრ. II). როგორც წარმოდგენილი ცხოველთა სახეებიდან ჩანს, ამ დროს ჰავა საგრძობლად უნდა შეცვლილიყო – შეიმჩნევა აცივება და ჰავის დანოტივება (კეთილშობილი ირემი, ირემალაი, პირველყოფილი ძროხა), ქსეროფიტული ლანდშაფტი შეცვალა ტყით დაფარულმა უბნებმა [1, გვ. 163]. იგივე სურათს ასახავს დმანისის რაიონის სოფ. ახაში მოპოვებული მცირერიცხოვანი ფაუნის ნაშთები (ცხრ. II), რომლებიც, ჩანს, ზემოოროზმანის სინქრონული უნდა იყოს [1, გვ. 14; 18, გვ. 308].

შუა პლესტოცენის დასასრული და ზედაპლესტოცენის დასაწყისი შუა პალეოლითურ ეპოქას შეესაბამება. ამ დროის ჰავისა და ლანდშაფტის აღდგენა წოფი I-ის (მარნეულის რ-ნი) მეტად მდიდარი და მრავალფეროვანი ფაუნის საშუალებით ხერხდება (ცხრ. III). წოფის ფაუნაში, როგორც ცხრილიდან ჩანს, წამყვან როლს თამაშობენ გაშლილი ველის (კაბალოიდური ცხენი, ნამარხი ევროპული ვირი, ბიზონი, ოქოტონა), ტყის (კეთილშობილი ირემი, დათვი, კურდღელი) და მთაგორიანი ლანდშაფტების (ნიაშორი, დალესტნური ჯიხვი) ბინადარი ცხოველები, ანუ სითბოსმოყვარული ფორმები [10, გვ. 51].

პატარა ხრამის მუსტიურ სადგომში (წალკის რ-ნი) ნამარხი ფაუნა ღარიბადაა წარმოდგენილი (ცხრ. III). მიუხედავად ამისა, ის იძლევა ზოგიერთი ეკოლოგიური ხასიათის დასკვნის გაკეთების შესაძლებლობას და მეტყველებს იმაზე, რომ პატარა ხრამის მიდამოებსა და მის მოსაზღვრე უბნებში გაბატონებული უნდა ყოფილიყო ზეგური ხასიათის სტეპური ლანდშაფტი, შედარებით მშრალი ჰავის პირობებით [5, გვ. 42]. ამასვე ადასტურებს პალინოლოგიური მონაცემებიც. ნ. კლოპოტოვსკაიას მიერ ჩატარებული სპორებისა და მტვრის ანალიზის შედეგად დადგენილია, რომ ბალახეული მცენარეების მტვერი შეადგენს სპექტრის 87 %-ს, ხოლო გვიმრისნაირთა სპორები 11 %-ს [20, გვ. 741-744].

პლესტოცენის დასასრული და პოლოცენის დასაწყისი არქეოლოგიურად მეზოლითურ ეპოქაზე მოდის. მეზოლითის ფარგლებში ამ რეგიონის ყველაზე ახალგაზრდა ძეგლია ზურტაკეტის სადგომი (დმანისის რ-ნი). ზურტაკეტის საკმაოდ მრავალფეროვანი ფაუნაში (ცხრ. IV) ძუძუმწოვრების გარდა ორნიტოფაუნის ნაშთებიცაა მოპოვებული. პალეოეკოლოგიური თვალსაზრისით ამ ფაუნაში საინტერესოა პრეჟვალსკის ცხენისა და კანჯარის არსებობა, რომლებიც გაშლილი და შედარებით მშრალი გარემოს მობინადრენი იყვნენ [16, გვ. 73; 1, გვ. 25]. საერთოდ ფაუნის შემადგენლობიდან ჩანს, რომ ზურტაკეტში გამოიყოფა ორი ძირითადი ეკოლოგიური დაჯგუფება: ერთი ტყის მობინადრეთა, რომელსაც მიეკუთვნება კეთილშობილი ირემი და შველი, ხოლო მეორე – გაშლილი

სტეპური და ნახევრადსტეპური, წარმოდგენილი პრეჟვალსკის ცხენით, კანჯარითა და მექვიშაით. ეკოლოგიური თვალსაზრისით შუაღედური ადგილი უკავია აღნიშნულ დაჯგუფებათა შორის, უთუოდ, დომბას, რომელიც ტყე-სტეპების ტიპური მობინადრეა. ზურტაკეტის ფაუნის ზოგიერთი წარმომადგენელი განსაკუთრებულ, სპეციფიკურ გარემოს უნდა ყოფილიყო შეგუებული. ასეთია სალი კლდეების მკვიდრი ჯიხვი და გორაკებიანი ზეგნების მობინადრე მუფლონი [1, გვ. 26]. აღნიშნულ ფაუნაში აშკარად ჭარბობს სტეპებისა და ტყიანი სტეპების ბინადართა ნაშთები [16, გვ. 73; 1, გვ. 26].

ამავე ეპოქის ამსახველია უთუოდ ეძანის მეზოლითური სადგომის (წალკის რ-ნი) ფაუნა, რომელიც ზურტაკეტისაზე უფრო ღარიბია, მაგრამ აშკარად ამჟღავნებს მასთან ეკოლოგიურ მსგავსებას (ცხრ. IV). აქ წარმოდგენილი გარეული ცხენი, კანჯარი და ჯეირანი გაშლილი ველების მობინადრენია და ამ ფაუნაში სტეპურ ან ნახევრადსტეპურ ელემენტთა დომინანტურ მდგომარეობაზე მიუთითებს [1, გვ. 26]. შედარებით ტენიანი ბიოტოპი წარმოდგენილია ტყის ისეთი ფორმებით, როგორცაა კეთილშობილი ირემი და გარეული ღორი, თუმცა ღორი ზოგჯერ მთიან რაიონებსაც ეტანება, დაბლო, ადგილებში კი მდინარეებისა და ტბების ნაპირებზე ბინადრობს, თავს აფარებს ბუჩქნარს, მუხნარს ან შერეულ ტყეს [1, გვ. 26]. აღნიშნულ ფაუნაში აშკარად ჭარბობს სტეპებისა და ტყიანი სტეპების ბინადართა ნაშთები [16, გვ. 73; 1, გვ. 26].

ეძანის კულტურული ფენის სპორებისა და მტვრის ანალიზის მონაცემები, რომლებიც პალეობოტანიკოსმა ი. შატილოვამ მოგვაწოდა, გვიჩვენებს, რომ აქ წარმოდგენილია როგორც ტყის ფორმაცია (ფიჭვი, ნაძვი, მურყანი), ისე ბალახოვანი მცენარეები (ტუჩოსნები, ქოლგოსნები, რთულყვავილოვნები, ხენოპოლიაცეები, მრავალნასკვიანები) სპორების დიდი ნაწილი გვიმრისნაირებს ეკუთვნის. აქედან ჩანს, რომ ეძანის მიდამოებში შერეული ტყე უნდა ყოფილიყო და არ გამოირიცხებოდა სტეპური სივრცეების სიახლოვეც. კულტურული ფენის ზედა შრის პალეობოტანიკურ მონაცემებში კი სულ არ ჩანს ხე-მცენარეთა ფორმაცია, ხოლო ბალახოვნებიდან მცირე რაოდენობითაა რთულ-ყვავილოვნები, ხენოპოლიაცეები, დიპსაკაცეები, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ ზედა ფენების დაგროვების პროცესში ტყის მასივი თანდათან მცირდებოდა და ადგილს გაშლილი ველის ბიოტოპს უთმობდა.

ამგვარად, ზურტაკეტ-ეძანის, ანუ თრიალეთის რეგიონის გვიანპლესტოცენური-ადრე პოლოცენური საცხოვრებელი გარემო შეიძლება წარმოვიდგინოთ, როგორც ნახევრადსტეპური ლანდშაფტი, რომელიც გაშლილი (ზოგან ბორცვიანი) ველებისა და ჭალის, შესაძლოა მეტ-ნაკლებად მეჩხერი ტყეების მონაცვლეობით ხასიათდებოდა. ამ გაშლილ სივრცეებს ჩრდილოეთით,



ალბათ, ნაწილობრივ ტყით დაფარული ძველი თრიალეთის ქედი ესაზღვრებოდა [1, გვ. 27].

მესხეთე ცხრილში მოცემულია ჯავახეთის ზეგანზე მოპოვებული ფინალური მეზოლითით დათარიღებული ბავრის მღვიმისა და ბავრის II ეხის ფაუნათა სია (ცხრ. V). ეს სადგომები გვიან პლეისტოცენისა და ადრე პოლოცენური ეპოქის ცხოველთა ასოციაციას შეიცავენ და საკმაოდ სრულ წარმოდგენას იძლევიან ამ რეგიონში იმ დროს გავრცელებულ ლანდშაფტსა და ჰავის პირობებზე. როგორც ეხის, ისე მღვიმის ფაუნაში გავრცელებულ ცხოველთა ნაშთები თითო-ორიოლა ძვლითაა წარმოდგენილი და ორივე ადგილსაპოვებელში ერთი და იგივე ჩლიქოსნები, მტაცებლები და წყლის მოყვარული ფრინველები აღინიშნება. ნამარხი ძვლების მნიშვნელოვანი ნაწილი მოდის ცხენზე. ცხენის ნაშთების სიუხვე და ამ კომპლექსებში ნამარხი ცხვრის არსებობა ჯავახეთის ზეგანზე გაშლილი სივრცეების გავრცელებაზე და შედარებით ცხელ ჰავაზე მიუთითებენ. ამ დასკვნას ადასტურებს საკმაოდ მრავალფეროვანი ორნიტოფაუნაც, რომელთა უმეტესობას სტეპებისა და ნახევრადუდაბნოების მობინადრენი შეადგენენ. ამავე დროს ჯავახეთის ზეგანზე უნდა ყოფილიყო საკმაოდ მოზრდილი ტბა ან დაჭაობებული უბანი, რაზედაც მიუთითებს მცურავი ფრინველების – იხვი, იხვინჯა, ყურყუმელა, ღერღეტი და სხვ. აშკარა სიჭარბე [12, გვ. 174-176; 19, გვ. 12-14; 21, გვ. 9-11]. ამგვარად, ჯავახეთის ზეგანსა და, ალბათ, მის მიმდებარე ტერიტორიაზე იმ დროს გაბატონებული იყო მშრალი ჰავა და სტეპური ან ნახევრადსტეპური ლანდშაფტი, წყალგამყოფებსა და მდინარეების ხეობებში ტყე იყო გავრცელებული, რომელთა მობინადრეთა რიცხვს მიეკუთვნებოდა კეთილშობილი ირემი, მაჩვი, მგელი და სხვ. ტბურ აუზებთან კი დაკავშირებული იყო აქ დადგენილი წყლის მოყვარული ფრინველები [6, გვ. 754-756].

თრიალეთ-ჯავახეთის გარემო პირობების კარგი ინდიკატორებია წვრილი ძუძუმწოვრები. ამ ფაუნათა შემადგენლობაში რუხი კურდღლის (ზურტაკეტი, ბავრის ეხი II), თრიის, მემინდვრიას (ზურტაკეტი, ბავრის მღვიმე), მექვიშიას, ბუნქნარის მემინდვრიას (ზურტაკეტი, ბავრის მღვიმე) და სხვა დამახასიათებელი ფორმების არსებობა საკმაოდ კარგად ასახავს აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის მთიანეთის ფაუნისტურ ასოციაციას, რომელიც პლეისტოცენის დასასრულისა და პოლოცენის დასაწყისისათვის ჩამოყალიბდა და დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო გამყინვარების შემდგომი ლანდშაფტების განვითარებასთან და საყოველთაო დათბობასთან [15, გვ. 55; 16, გვ. 73].

ზემოთგანხილული მონაცემების შეჯამებისა და ანალიზის საფუძველზე შესაძლებელი გახდა ზოგიერთი დასკვნის გამოტანა. თავდაპირველად, თუ ერთმანეთს შევადარებთ სამხრეთ საქართველოს ვულკანური მთიანეთის რეგიონის ყველაზე არქაულ და ბიოსტრატиграფიულად

საკმაოდ კარგად დასაბუთებულ ორ ძეგლს, რომელთაგან ერთი – დმანისი ქვემო ქართლში მდებარეობს, ხოლო მეორე ამირანისგორა – ჯავახეთში, ახალქალაქის პლატოზე, დავინახავთ, რომ მიუხედავად მათ შორის არსებული ბიოსტრატиграფიული სხვაობისა, დმანისისა და ახალქალაქის ფაუნებს შორის გარკვეული მსგავსებაც აღინიშნება, ორივე კომპლექსის შემადგენლობაში შედიან საერთო ფორმები (იხ. ცხრ. I); მაგრამ დმანისის ფაუნა ძირითადად ვილაფრანკული სახეებისაგან შედგება, ახალქალაქში კი ისინი რელიქტების სახითაა შემორჩენილი (ხმალკბილა ვეფხვი, ჰიპოპოტამი, მარტორქა). პალეობოტანიკური ანალიზის შედეგად ორივე ადგილსაპოვებელში შეიმჩნევა ისეთი საერთო ფორმების არსებობა, როგორცაა აკაკი და ქვათესლა. პალეოეკოლოგიური თვალსაზრისით ორივე ძეგლის პალეობიოლოგიური მონაცემები ცხადყოფს, რომ  $\approx 800000$  წლის მანძილზე (ეს ის დროა, რომელიც ერთმანეთს ამორებს დმანისსა და ახალქალაქს – 1,8 და  $\approx 1$  მლნ. წლები) ბუნებრივ გარემოს აქ დიდი ცვლილება არ განუცდია და მთელი ამ ხანის მანძილზე აქ ღია სტეპური, სავანური ტიპის ქსეროფიტული ლანდშაფტები იყო წარმოდგენილი, თუმცა ქვედა პლეისტოცენის ბოლოს თითქოს ქსეროფიტიზაცია ოდნავ იზრდება. საერთო ჯამში, ორივე ფაუნისტური კომპლექსის არსებობის დროს ჰავა უნდა ყოფილიყო შედარებით მშრალი, ზომიერად ცხელი, ისეთი როგორც ხმელთაშუაზღვის სანაპირო ზოლისთვისაა დამახასიათებელი [11, გვ. 163].

შემდეგ ეტაპზე (შუა პლეისტოცენში) ჰავა საგრძნობლად უნდა შეცვლილიყო – აშკარად იგრძნობა აცივება და ჰავის დანოტივება. სავარაუდოა, რომ ეს ცვლილებები გამყინვარების გამოძახილი იყო, მაგრამ, როგორც პალეონტოლოგიური და პალინოლოგიური მასალები გვიჩვენებენ, გამყინვარებებს აქ არსებითი ცვლილებები არ გამოუწვევია. ჩანს, ადგილი ჰქონდა მხოლოდ ტყის ზოლის და ფაუნის ზოგიერთი წარმომადგენლის გავრცელების ვერტიკალური ზონების გადაადგილებას. მეტი ფართობი დაიკავა ტყის მასივებმა. განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია, რომ საქართველოს პლეისტოცენში არ ჩანს ბორეალური ფაუნის ელემენტების (ჩრდ. ირემი, ბეწვიანი მარტორქა და სხვ.) შემოჭრა. პლეისტოცენის დასასრულისათვის კვლავ თბილი და მშრალი ჰავის პირობები დგება (წოფი I, პატარა ხრამი).

ფინალური პლეისტოცენი და პოლოცენის დასაწყისი, გამყინვარების შემდგომი პერიოდი, ამიერკავკასიაში, კერძოდ აღმოსავლეთ საქართველოში, ხასიათდება თანდათან დათბობითა და არიდინაციის გაძლიერებით, რაც ტენიანი ბიოტოპების საგრძნო, შემცირებას იწვევს [15, გვ. 81]. ამ პერიოდში გაბატონებულ მდგომარეობას იკავებს გაშლილი ველები და სავანური ტიპის მსგავსი ლანდშაფტი, შესაბამისად, ხერხემლიანთა ფაუნის შემადგენლობაში იზრდება აზიური

წარმოშობის ცხოველების (გარეული ცხვარი, ჯეირანი, მექვიშა და სხვ.) როლი. გოგიჩაიშვილისა და თუმაჯანოვის პალეონოლოგიური გამოკვლევები [25, გვ. 183-194] ადასტურებს ფაუნისტურ მონაცემებს აღმოსავლეთ საქართველოში პოლოცენში ქსეროფიტული ლანდშაფტის ფართო გავრცელების შესახებ.

ამრიგად, ვილაფრანკული ეპოქიდან დაწყებული ადრე პოლოცენის ჩათვლით, სამხრეთ საქართველოს ვულკანური მთიანეთის რეგიონში, რომელიც ქვემო ქართლის-თრიალეთის და

სამხცე-ჯავახეთის ტერიტორიებს მოიცავს, ხანგრძლივი დროის მანძილზე, ყოველ შემთხვევაში 1,8 მლნ. წლიდან მოკიდებული, ვიდრე 9-8,5 ათასი წლის წინ, კლიმატური პირობები მკვეთრ ცვლილებებს არ განიცდიდა, ხდებოდა მხოლოდ ჰავის მერყეობა მეტ-ნაკლებ, აცივებასა, შესაბამისად ტენიანობის ზრდასა და ძირითადად კი – ზომიერად თბილ, შედარებით ცხელ არიდულს შორის.

ცხრილი I

დმანისი (Dmanisi)	ახალქალაქის ამირანის გორა (Amiranis -gora)
1. გიგანტური სირაქლემა ( <i>Strutio dmanisensis</i> )	1. თროგონთერიული სპილო ( <i>Mammothus aff. trogontherii</i> )
2. სამხრეთის სპილო ( <i>Archidiskodon meridionalis</i> )	2. სამხრეთის სპილო ( <i>Archidiskodon meridionalis</i> )
3. ზაზუნა ( <i>Marmota sp.</i> )	3. ზუსენბორნული ცხენი ( <i>Equus sussenbornensis wust.</i> )
4. კურდღელი ( <i>Hypolagus cf.</i> )	4. ჰიპარიონოიდული ცხენი ( <i>Equus hipparionoides</i> ).
5. ეტრუსკული მგელი ( <i>Canis etruscus</i> )	5. ეტრუსკული მარტორქა ( <i>Dicerochinus cf. etruscus</i> )
6. ეტრუსკული დათვი ( <i>Ursus etruscus</i> )	6. ჰიპოპოტამი ( <i>Hippopotamus georgicus</i> )
7. ხმალკბილა ვეფხვი ( <i>Megantereon megantereon</i> )	7. გაშლილრქიანი ირემი ( <i>Praemegaceros verticornis</i> )
8. სტენონოს ცხენი ( <i>Equus cf. stononis</i> )	8. ნამარხი ძროხა ( <i>Boss sp.</i> )
9. ეტრუსკული მარტორქა ( <i>Dicerorhinus etruscus etruscus</i> )	9. ხმალკბილა ვეფხვი ( <i>Homotherium sp.</i> )
10. ნამარხი ძროხა ( <i>Dmanisibos georgicus</i> )	10. მელა ( <i>Vulpes sp.</i> )
11. ირემლადი ( <i>Dama aff. nestii</i> )	11. მგელი ( <i>Canis tengisii</i> )
12. გიგანტური ირემი ( <i>Eucladoceros cf. senzensis</i> )	12. ზაზუნა ( <i>Marmota sp.</i> )
13. ხმელეთის კუ ( <i>Testudo sp.</i> )	13. ზღარბი ( <i>Erinaceus sp.</i> )
	14. თრია ( <i>Citellus sp.</i> )
	15. აფთარი ( <i>Crocota cf. sinensis Zdan</i> )
	16. დათვი ( <i>Ursus sp.</i> )
	17. ვეფხვი ( <i>Panthera cf.tigris L.</i> )
	18. ჭრელტყავა ( <i>Vormela cf. peregusna Guld.</i> )
	19. წავი ( <i>Lutra cf. lutra L.</i> )

ცხრილი II

წალკა (Tsalka)	ზემო ოროზმანი (Zemo Orosmani)	ახა (Akha)
1. სტენონოს ცხენი ( <i>Equus cf. stononis</i> )	1. კეთილშობილი ირემი ( <i>Cervus cf. claphus</i> )	1. სპილო ( <i>Elephas sp.</i> )
2. სამხრეთის სპილო ( <i>Archidiskodon meridionalis</i> )	2. ირემლადი ( <i>Cervus (Dama sp.)</i> )	2. აფთარი ( <i>Hyaena sp.</i> )
3. გიგანტური ირემი ( <i>Eucladoceros sp.</i> )	3. პირველყოფილი ძროხა ( <i>Bos cf. primigenius</i> )	3. კაბალიდური ცხენი ( <i>Equus caballus</i> )
4. ირემლადი ( <i>Dama aff. nestii</i> )	4. კაბალიდური ცხენი ( <i>Equus caballus cf. strictipes</i> )	4. ძროხა ( <i>Bos sp.</i> )
5. ირემი ( <i>Cervus sp.</i> )	5. გარეული ცხვარი ( <i>Ovis Sp.</i> )	
6. ლეპტობოსი ( <i>Leptobos sp.</i> )	6. გიგანტური ირემი ( <i>Megaloceros sp.</i> )	
7. ეტრუსკული მგელი ( <i>Canis aff. etruscus</i> )	7. მღვიმური ლომი ( <i>Felis cf. spelaeae</i> )	
8. ხმალკბილა ვეფხვი ( <i>Homotherium sp.</i> )	8. ზაზუნა ( <i>Marmota sp.</i> )	

წოფი (Tsopi)	პატარა ხრამი (Patara Khrami)
<ol style="list-style-type: none"> <li>1. ბეწვიანი მარტორქა (<i>Rhinoceros aff. antiquitatis</i> BL).</li> <li>2. კაბალიდური ცხენი (<i>Equus caballus</i> L. sf. var. <i>strictipes</i> Lab.)</li> <li>3. ნმარნი ვირი (ევროპის) (<i>Equus cf. hydruntinus</i> Red.)</li> <li>4. ნიაპორი (<i>Capra aegagrus</i> Enxll?)</li> <li>5. დაღესტნის ჯიხვი (<i>Capra cylindricornis</i> BL.)</li> <li>6. კეთილშობილი ირემი (<i>Cervus elaphus</i> L.)</li> <li>7. ღომბა (<i>Bison</i> sp.)</li> <li>8. მგელი (<i>Canis</i> sp.)</li> <li>9. დათვი (<i>Ursus</i> sp.)</li> <li>10. კურდღელი (<i>Lepus europaeus</i> L.)</li> <li>11. ოქოტონა (<i>Ochotona</i> sp.)</li> </ol>	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. ვიწროთითა ცხენი (<i>Equus strictipes</i>)</li> <li>2. გარეული ცხვარი (<i>Ovis</i> sp.)</li> <li>3. ღომბა (<i>Bison</i> sp.)</li> <li>4. ოქოტონა (<i>Ochotona</i> sp.)</li> <li>5. გნოლი (<i>perdix perdix</i>)</li> </ol>

ზურტაკეტი (Zurtakheti)	ეძანი (Edzani)
<ol style="list-style-type: none"> <li>1. კაბალიდური ცხენი (<i>Equus caballus</i> L.)</li> <li>2. კეთილშობილი ირემი (<i>Cervus elaphus maral Ogibly</i>)</li> <li>3. ღომბა (<i>Bison of. bonasus</i> L.)</li> <li>4. ჯიხვი (<i>Capra cylindricornis Blyth?</i>)</li> <li>5. მუფლონი (<i>Ovis cf. ophion Blyth?</i>)</li> <li>6. კულანი (<i>Equus cf. hemionus</i>)</li> <li>7. პრევეალსკის ცხენი (<i>Equus cf. przewalskii</i>)</li> <li>8. კურდღელი (<i>Lepus europaeus</i> L.)</li> <li>9. მემინდვრია (<i>Arvicola aff. arvalis</i> Vall.)</li> <li>10. მექვიშია (<i>Meriones</i> sp.)</li> <li>11. ყურებიანი ზღარბი (<i>Hemiochinus auritus calligoni</i> Sat.)</li> <li>12. ჩიბისი (<i>Vanellus vanellus</i> L.)</li> <li>13. იხვი კუდსადგისა (<i>Anas acuta</i> L.)</li> <li>14. კაკაბი (<i>Alectorius kakelik</i> Falc.)</li> </ol>	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. კეთილშობილი ირემი (<i>Cervus elaphus</i>)</li> <li>2. ჯეირანი (<i>Gazella</i> sp.)</li> <li>3. კანჯარი (<i>Equus hemionus</i>)</li> <li>4. ძროხა (<i>Bos</i> sp.)</li> <li>5. გარეული ღორი (<i>Sus scrofa ferrus</i>)</li> <li>6. კაბალიდური ცხენი (<i>Equus caballus</i>)</li> </ol>

ბავრის მღვიმე (Bavra)	ბავრის ეხი I (Bavra I)
<ol style="list-style-type: none"> <li>1. კავკასიის ომანა (<i>Mesocricetus brandti</i>)</li> <li>2. მემინდვრია (<i>Cricetidae</i> sp.)</li> <li>3. თრია (<i>Citellus</i> sp.)</li> <li>4. მელა (<i>Vulpes vulpes</i>)</li> <li>5. მგელი (<i>Canis lupus</i>)</li> <li>6. კაბალიდური ცხენი (<i>Equus caballus</i>)</li> <li>7. გარეული ღორი (<i>Sus serofa</i>)</li> <li>8. ცხვარი (<i>Ovis</i> sp.)</li> <li>9. ბიზონი (<i>Bison</i> sp.)</li> <li>10. გარეული ქათამი (<i>Gallus</i> sp.)</li> <li>11. გარეული იხვი (<i>Anas platyrhynchos</i>)</li> <li>12. ამიერკავკასიის გნოლი (<i>Perdix perdix</i>)</li> <li>13. რუხი ყვავი (<i>Corvus corone sharpii</i>)</li> </ol>	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. ამიერკავკასიის ომანა (<i>Mesocricetus brandti</i>)</li> <li>2. მცირე აზიის მიწის კურდღელი (<i>Allactaga wiliamsi</i>)</li> <li>3. კურდღელი (<i>Lepus europaeus</i>)</li> <li>4. მგელი (<i>Canis lupus</i>)</li> <li>5. მელა (<i>Vulpes vulpes</i>)</li> <li>6. კაბალიდური ცხენი (<i>Equus Caballus</i>)</li> <li>7. ცხვარი (<i>Ovis</i> sp.)</li> <li>8. ძროხა (<i>Bos</i> sp.)</li> <li>9. გარეული იხვი (<i>Anas platyrhynchos</i>)</li> <li>10. ევრაზიული იხვიჩა (<i>Anas crecca</i>)</li> <li>11. რუხი იხვი (<i>Anas strepera</i>)</li> <li>12. წითელთავა ყურყუმალა (<i>Aythya ferina</i>)</li> <li>13. რუხი ღერღეტი (<i>Ancer ancer</i>)</li> <li>14. პატარა ბატასინი (<i>Mergus albellus</i>)</li> <li>15. ველის კირკიტა (<i>Falco maumenni</i>)</li> <li>16. ჩვეულებრივი კირკიტა (<i>Falco tinninculus</i>)</li> <li>17. დასავლური თვალშავი (<i>Falco vespertinus</i>)</li> <li>18. გნოლი (<i>Perdix perdix</i>)</li> <li>19. შაშვი (<i>Turdus</i> sp.)</li> </ol>

**M. Gabunia, A. Vekua**

## **ECOLOGICAL DYNAMICS OF THE SOUTHERN GEORGIAN VOLCANIC HIGHLAND REGION IN AEOPLEISTOCENE-EARLY HOLOCENE**

(Summary)

Despite the scarcity of Old Stone Age sites brought to light on Southern Georgian volcanic highlands, it can be assumed that this territory was quite densely populated in that remote period. It should be noted that this is exactly the location of the palaeoanthropological find of outstanding importance (Dmanisi, 1.8 million B.P.) – hominid remains have been unearthed, along with archaic stone tools and diverse fossilized fauna. It is attested that *Homo Georgicus* represents the oldest inhabitant of western Eurasia.

The above region hosts the only up to date stratified Early Acheulian station – Amiranisgora of Akhalkalaki (1 million B.P.) in Javakheti. It is chronologically followed by Middle and Late Acheulian open stations: Chikiani, Persati, Akhalkalaki I-IV, Diliska, Amkherisgora; Kumurdo, Tsopi I, Patara Khrami are attributed to the Late Palaeolithic. The following sites are assigned to different stages of the Mesolithic: Zurtaketi, Edzani, Bavris Mghvime, Ekhebi I, II. Besides, there is a large amount of casual finds.

Complex analysis of the above sites resulted in the elaboration of a set of the specific characteristics of the region. These characteristics, along with other elements were greatly indebted to environmental peculiarities. This seems quite natural since, as is generally accepted, environment (palaeogeographic and palaeoclimatic peculiarities) mainly predetermined and shaped both the physical type of humans and the ways of their cultural development. At the early stages of existence, ancient humans had extremely close contacts with nature – the world of flora and fauna they were surrounded with.

The present paper deals with the dynamics of environmental development of the Southern Georgian volcanic highland, starting from the Villefranchean period through Early Holocene.

The evidence on vertebrate fauna and flora coming from the Quaternary, especially data related to the synchronous archaeological sites, plays a key role in the process of reconstruction of palaeoecological conditions and their changes through time.

Fossilized vertebrate species coming from archaeological and palaeontological sites of the above region are represented in plates I-IV.

Comparative analysis of the two earliest and biostratigraphically well studied sites of this region – those of Dmanisi in Kvemo Kartli and Amiranisgora in Javakheti - has revealed a certain similarity between Dmanisi and Akhalkalaki fauna – common species characteristic of both complexes (Pl. I). Though Dmanisi fauna mainly consists of Villefranchean species (saber-toothed tiger, unicorn, hippopotamus), they have survived as relics in Akhalkalaki. Palaeobotanic analysis testifies to the existence of common plants – *Celtis glabrata* and *Lithospermum arvense* in both places. Palaeobiological data from both sites back the conjecture that during some 800 000 years (Amiranisgora is 800 000 years later than the Dmanisi site) the environment had not undergone crucial changes and was represented by open steppe, savanna type xerophytic landscapes, though xerophytism seems to increase slightly towards the Lower Pleistocene. To sum it up, fauna complexes of both sites apparently existed in a comparatively dry and moderately hot climate characteristic of the Mediterranean coastal line.

The climate must have dramatically changed in the following period of the Middle Pleistocene – it became colder, more humid (Pl. II) and the number of forests increased. Towards the end of the Middle Pleistocene warm and dry climate prevails again (Tsopi I, Patara Khrami, Pl. III).

The process of general warming, growth of aridity and formation of fauna adapted to the modern climatic conditions took place by the end of the Pleistocene and beginning of the Holocene. Prevailing savanna type landscape increased the role of Asian animals.

Palynologic researches prove the wide diffusion of xerophytic landscapes in Southern and South-Eastern Georgia during the Holocene.

It can be assumed that for a considerable time span – at least from 1.8 till 9-8.5 million years ago, i. e. beginning with the Villefranchean epoch through the Early Holocene, no drastic climatic changes had occurred in the volcanic highlands of Southern Georgia, covering Kvemo Kartli-Trialeti and Samtskhe-Javakheti regions. Changes probably fluctuated from moderate cooling and growth of humidity to moderately warm and comparatively hot and arid climate.

### **ლიტერატურა**

1. ვაბუნია მ. თრიალეთის მეზოლითური კულტურა. თბ., 1876.

2. ვაბუნია მ. ჯავახეთის ამირანისგორის ძველი ქვის ხანის ნაბინარი. – კავკასიის არქეოლოგია: უახლესი აღმოჩენები და პერსპექტივები.

საერთაშორისო სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, თბ., 1997, გვ. 15-16.

**3. გაბუნია მ.** ჯავახეთის მეზოლითური კულტურა (სამხრეთ საქართველოს ვულკანური მთიანეთის რეგიონი). – „ჯავახეთი“, I (ისტორია და თანამედროვეობა). ახალციხე, 2002, გვ. 136-165.

**4. გაბუნია მ.** ბუნებრივი გარემო და სოციალური ადაპტაცია ზედაპალეოლით-მეზოლითში. – „ჯავახეთი“, II (ისტორია და თანამედროვეობა). ახალციხე, 2003, გვ. 176-186.

**5. გაბუნია მ., ვეკუა ა.** პატარა ხრამის (თრიალეთის) პეტროგლიფები. თბ., 1980.

**6. გაბუნია მ., ვეკუა ა.** ქვის ხანის ახალი ძეგლი სამხრეთ საქართველოს მთიანეთში. – სმამ, 1981, 103, №3, გვ. 754-756.

**7. გაბუნია მ.** სამხრეთ საქართველოს მთიანეთის ძველი ქვის ხანა. – სადისერტაციო მაცნე. თბ., 2004, გვ. 3-54.

**8. გაბუნია მ., ფანჩულიძე ს.** ამხერისგორის აშელური ხანის ადგილსაპოვებელი. – ძიებანი, № 8 თბ., 2001, გვ. 5-9, ტაბ. I-II.

**9. გაბუნია ლ., ვეკუა ა., ლორთქიფანიძე დ.** დმანისის ნამარხი ადამიანი და მისი ეკოლოგიური გარემო. – კავკასიის არქეოლოგია: უახლესი აღმოჩენები და პერსპექტივები. საერთაშორისო სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, თბ., 1997, გვ. 13-15.

**10. გრიგოლია გ.** ქვემო ქართლის პალეოლითი (დამარხული გამოქვაბული წოფი I). თბ., 1963.

**11. ვეკუა ა.** ახალქალაქის ქვედაპლეისტოცენურ ძუძუმწოვართა ფაუნა. თბილისი, 1962.

**12. ვეკუა ა., გაბუნია მ.** გვიანპალეოლითური ადამიანი და მისი გარემო სამხრეთ საქართველოში. – სმამ, 116, №1, 1984, გვ. 174-176.

**13. ვეკუა ა.** დმანისის ადამიანის გარემო. – სამეცნიერო სესია „მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო“ (მოხსენებათა თეზისები). თბ., 1993, გვ. 4-5.

**14. Аваков Г. С.** Окремленные остатки трав семейства бурачниковых (*Boraginaceae*) в древнечетвертичных отложениях Грузии. – ИАНГ, Сер. биол., т. 19, №3, 1993, с. 178-181.

**15. Бендукидзе О. Г.** Голеценовая фауна позвоночных Грузии. Тб., 1979.

**16. Бурчак-Абрамович Н. И., Бендукидзе О. Г.** Фауна эппалеолитической стоянки Зуракети. – САНГ, том 55, № 3, 1969, с. 73.

**17. Векуа А. К., Джигаური Д., Торозов Р.** Новые палеонтологические находки в окрестностях Цалки. – САНГ, т. 118, № 2, 1985, с. 373-376.

**18. Векуа А. К. (коллектив авторов).** История животного мира. Позвоночные. – Грузия в антропогене. Тб., 1991, с. 308.

**19. Векуа А. К., Квавадзе Э. В., Габунია М. К.** Позднепалеолитический человек и окру-

жающая его среда в Южной Грузии. – Всесоюзное совещания по проблеме "Человек и природа в древнекаменном веке" (Краткие содержания). Тб., 1991, с. 12-14.

**20. Векуа А. К., Габунია М. К., Клопотовская Н. Б.** К вопросу о датировке петроглифов Патара храми. – САНГ, т. 91, №3, с. 741-744.

**21. Габунია М. К., Урушадзе Т. Ф., Джanelidze Ч. П.** Природная обстановка Джавахетского вулканического плоскогорья в верхнем плейстоцене и раннем голоцене. – Всесоюзное совещание по проблеме "Человек и природа в древнекаменном веке" (Краткие содержания). Тб., 1990, ст. 9-11.

**22. Габунია Л. К., Векуа А. К.** Дманисский ископаемый человек и сопутствующая ему фауна позвоночных. Тб., 1993.

**23. Габунია Л. К., Векуа А. К., Лордкипанидзе Д. О.** Природная обстановка первичного проникновения древнего человека в умеренные широты. – ИАН СССР, Серия географическая, №6, Москва, 1996, с. 36-46.

**24. Габунია Л. К.** К вопросу о границе между неогеном и четвертичной системой в Европе. – Международный коллоквиум по проблеме "Граница между неогеном и четвертичной системой", М., 1972, с. 20-23.

**25. Тумаджанов И. И., Гогичайшвили Л. К.** Основные черты послехвалынской истории лесной растительности Иорской низменности (Вост. Грузия). – Сб. "Голоцен" (К VIII конгрессу YNQUA, Париж), Москва, 1969, с. 183-194.

**26. Gabunia M., Vekua A., Tvalchrelidze M.** Der altpaläolithische Fundplatz. Achalkalaki am Amiranis-Berg in Djavacheti-Gebiet Süd-Georgien. – Archäologisches Korrespondenzblatt, 24, Heft 3, Mainz, 1994, S. 237-240.

**27. Gabunia L., Vekua A., Lordkipanidze D., Swisher III, C., Ferring R., Iustus A., Nioradze M., Tvalchrelidze M., Anton S. G., Bosinski G., Ioris O., M-A de Lumley, Majsuradze G., Muskhelishvili A.** Earliest Pleistocene Hominid Cranial Remains from Dmanisi, Republic of Georgia: Taxonomy, Geological Setting and Age. – Science, Volume 288, 2000, pp. 1019-1025.

**28. Tappen M., Adler D. S., Ferring C. R., Gabunia M., Vekua A., Swisher III, C.** Akhalcalaki: The Taphonomy of an Early Pleistocene Locality in the Republic of Georgia – Journal of Archaeological Science, volume 29, 2002, pp. 1367-1391.

**29. Vekua A.** Die Wirbelter fauna Villafranchium von Dmanisi und ihre biostratigraphische Bedeutung. – Archäologisches Korrespondenzblatt, 42, Mainz, 1995, S. 77-180.

## თამაზ ბუგიანიშვილი

### თრიალეთის ქედის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კალთის ქველი ქვის ხანის კმბლები

ნაშრომში გამოკვლეულია თრიალეთის ქედის ჩრდილოეთი ფერდობის აღმოსავლეთი მხარის იმ მონაკვეთის ძველი ქვის ხანის ძეგლები და ცალკეული ნივთების ადგილსამყოფლების მასალები, რომლებიც დაკავშირებულია ქედის აღნიშნული კალთის მთისწინეთთან და მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირის პირველ ტერასასთან, მდებარეობს მისი შენაკადების მდ. თემძისა და მდ. ხეკორძულას ხეობებს შორის და ტერიტორიულად შიდა ქართლის, კასპისა და მცხეთის ადმინისტრაციულ რაიონებში შედის.

აღნიშნული რაიონების ქვის ხანის ძეგლები გამოვლენილია ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეში, მაგრამ მიუხედავად ამისა, მათი ადგილმდებარეობის მაჩვენებელი და ქვის ხანისადმი კუთვნილების შესახებ, მეტისმეტად მოკლე მონაცემების გარდა სხვა არაფერია გამოქვეყნებული საცნობარო [1, გვ. 169; 179; 183; 211] თუ სპეციალურ ლიტერატურაში [2, გვ. 116].

კასპის რაიონში 1973 წელს თრიალეთის ქედის ჩრდილოეთი ფერდობის აღმოსავლეთი ნაწილის მდ. მტკვრის მარჯვენა შენაკადების მდინარეების კავთურასა და თეძამს შორის მოქცეული მონაკვეთის მთისწინეთში, სოფ. კავთისხევისა და სოფ. ნოსტეს დამაკავშირებელი შარაგზის მარჯვენა მხარეს, დაახლოებით 4-5 კმ სიგრძისა და 150-200 მ სიგანის ზოლზე, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის გორისა და კასპის არქეოლოგიური ექსპედიციის თანამშრომელმა გოგი ხუბუტიამ გამოავლინა 3 „ლია“ ტიპის ქვედაპალეოლითური ხანის ადგილსამყოფელი „ურბეხანი“, „ბრილისა“ და „კორუმტყე“, რომელთა ქვის მასალებიც მოგვიანებით ჩვენ გამოგვეცა შესასწავლად. სამივე ადგილსამყოფელის ქვის ნივთები გაკეთებულია ადგილობრივი ზოლიანი და სხვადასხვა შეფერილობის კაჟის, კირქვისა და მერველისაგან.

ყველაზე მეტი ნივთების შემცველი ადგილსამყოფელი „ურბეხანი“ მდებარეობს სოფ. ნოსტეს დასავლეთით, ნასოფლარ ოძისთან ცხირეთის ციხისკენ მიმავალი სასოფლო გზის მარცხენა მხარეს, ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დაახლოებით 1,5-2 კმ-ის დაშორებით. აქ ქვედა პალეოლითის ხანის ნაშთები გაბნეული აღმოჩნდა ბალახისა და ეკალ-ნარით გაბარდული ნაკვეთის ადგილ-ადგილ მოშიშვლებულ ქვა-ლორლიან ზედაპირზე, დაახლოებით 2-2,5 ჰა ფართობზე.

ადგილ „ურბეხანზე“ ნაპოვნია ქვის 47 ქვედაპალეოლითური ნივთი. შეგროვებულ კოლექციაში წარმოდგენილია წარმოების ნარჩენები (გადანაყარი), 7 ნუკლეუსი, 19 ანატაკეც-ნამზადი და 21 დასრულებული იარაღი.

შვიდივე ნუკლეუსი გაკეთებულია კაჭრებზე. 6 მათგანი ერთფუძიანი გრძივია, ხოლო ერთი – ორფუძიანი გრძივი. ერთფუძიანი ნუკლეუსები ყველა გლუვი დარტყმის მოედნიანია, რომლებიც დახრილია ზურვისაკენ 60°-80°-იან მახვილი კუთხით. ყველა ნუკლეუსს ეტყობა ცალმხრივი, ფრონტალური ატაკეცის კვალი ერთი ან ორი ნეგატივის სახით, ზურგი ამოზნექილია და კაჭრის კანითაა დაფარული, უკანო ზურგი კი არასწორი ან სწორი აქვთ.

ორფუძიანი გრძივი ნუკლეუსი ცალმხრივი ურთიერთსაპირისპირო ატაკეცითი ტიპისაა. დარტყმის ერთი მოედანი გაფორმებული აქვს სამი ფართო ფირფიტის ატაკეცით, მეორე მოედანი – ერთი ფართო ფირფიტის ატაკეცით. ზურგი ამოზნექილი და ქანის გლუვი კანით დაფარული აქვს. სამუშაო ზედაპირზე ეტყობა ლამელისებური და პატარა ფირფიტების ურთერთ საპირისპირო მიმართულების ატაკეცის არალრმა ნეგატივები.

19 ანატაკეც-ნამზადიდან 15 მოგრძო, ხოლო 4 დაბალი და ფართო მოყვანილობისაა. ისინი (რომელთა შორისაც გვხვდება ლამელისებური და სამკუთხედისებურიც) ძირითადად 5-7 სმ ზომისა და საკმაოდ მასიურია. მათთვის დამახასიათებელია არასწორი, შემთხვევითი მოყვანილობა, გრძივი ღერძის მიმართ ირიბად ან იშვიათად პერპენდიკულურულად განლაგებული გლუვი, ფართო, ქვედა სიბრტყისადმი ძირითადად 110°-იანი ბლაგვი კუთხით დახრილი დარტყმის მოედნები. ანატაკეცების რელიეფურ ბურცობს ნიჟარის წარმონაქმნით უპირატესად ქვედა სიბრტყის 1/3 და ნახევარი უკავია, ზოგჯერ კი 2/3, ან მთლიანად მოიცავს მას. ზურგი წინამორბედი ატაკეცის ნეგატივებიანი, ორფერდაა, გლუვი, სწორი ან არასწორი და კაჭრის კანით დაფარულია. წამყვანია მეორადი ანუ წინამორბედი ატაკეცის ნეგატივებიანი ზურგიანი ანატაკეცები.

ნუკლეუსების და ანატაკეცების ტექნოლოგიური ნიშნები და ტიპოლოგია მიუთითებს, რომ „ურბეხანის“ ქვედაპალეოლითური ინდუსტრიის ქვის პირველადი დამუშავების ანუ გაპობა-ატაკეცისათვის გამოიყენებოდა არქაული კლექტონური და უმთავრესად შერბილებული კლექტონური ანუ აშელური ტექნიკა.

დასრულებული იარაღები გაკეთებულია ძირითადად მასიურ ანატაკეცებზე. ჯგუფში წარმოდგენილია სახოკ-საჩეხისებური მეტად მასიური იარაღი (ტაბ. I, 1), სახოკები, საფხეკები, ანკოშები, საჩორკნ-სათლელი ეჩოსებური იარაღი, ერთწახნაგოვან „ყუიანი“ დანა, ლიმასისებური იარაღი, სახვრეტი, წვეტანისებური იარაღი და კომბინირებული იარაღი: სწორი სახოკი

– ანკოშთან, წვეტანისებური – დაკბილულთან და სხვ.

წამყვანი იარაღია სახოკები. ისინი 6 ცალია და წარმოდგენილია ამოზნექილ, სწორ, ჩაზნექილ და ორ სამუშაო პირიანი იარაღების სახით.

იარაღების სამუშაო პირები გაფორმებულია ცალმხრივი, ზურგის ან ქვედა სიბრტყისმიერი რეტუშით, ორმხრივრეტუშში გამოყენებულია მხოლოდ ერთხელ. რეტუშში საკმაოდ მრავალფეროვანია: მსხვილი და ფართოფაცეტოვანი ციცაბო, თხელი და ფართოფაცეტოვანი ციცაბო, წვრილფაცეტოვანი დაკბილული, ფართოფაცეტოვანი დამრეცი და წვრილმარცვლოვანი ციცაბო. იარაღის სამუშაო პირის გასაფორმებლად გამოიყენებოდა აგრეთვე, ერთამონადარიანი, ორამონადარიანი და მომიჯნავე ამონადარებიანი ანკოშები. გარდა იარაღის სამუშაო პირის გაფორმების საშუალებისა ანკოშები წარმოადგენდნენ დამოუკიდებელ იარაღსაც. იარაღის ჯგუფისათვის დაახასიათებელია აგრეთვე, კაჭრის კანიანი „ქუსლიანი“ და „ყუიანი“ და უკანო ერთწახნაგა „ყუიანი“ ხელსაწყოები.

ამგვარი იარაღები და მათ გასაკეთებლად შედარებით მრავალნაირი, სამუშაო პირის გამაფორმებელი, რეტუშის გამოყენება დამახასიათებელია გვიანი აშელის ხანის ქვის ინდუსტრიებისათვის.

„ურბეხანის“ ქვის ინდუსტრია, თუ შეიძლება ასე ითქვას, მსგავსებას იჩენს ზოგად აშელურ ნიშნებში ჭიათურის რაიონის [3, გვ. 23-33], სომხეთის სატანი-დარისა და არზნის [4, გვ. 23-80] და სხვა რეგიონების გვიანი ხანის „ღია“ ადგილსამყოფელების მასალებთან. გარდა ამისა ტიპოლოგიური მსგავსება მჟღავნდება ზოგიერთ ცალკეულ ნივთებს შორისაც.

„ურბეხანის“ ინვენტარის ტექნიკურ-ტიპოლოგიური ნიშნების გათვალისწინებით და საქართველოს და სხვა რეგიონების თანადროული ძეგლების მასალებთან შედარებით, მისი ქვის ინდუსტრია ქვედა პალეოლითის კარგად განვითარებულ უბიფასეზო კულტურას მიეკუთვნება და გვიანი აშელის ხანით (არა მისი დასასრულით ან მიწურულით) თარიღდება. მისი კოლექციის შემადგენლობა მოწმობს, რომ იგი წარმოადგენდა სადგომ-სახელოსნოს წარმოების სრული ციკლით.

ქვედა პალეოლითური ნაშთების მოპოვების მეორე პუნქტი „ბრილისის“ მდებარეობს კავთისხევი – ნოსტეს საავტომობილო გზის მარჯვენა მხარეს სოფ. მთიულთ – უბნის მიწაზე, მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 2 კმ-ზე. ქვის ნივთები აღმოჩნდა მიწის ზედაპირზე ტყე-ბუჩქნარისაგან თავისუფალ ადგილებში დაახლოებით 2-3 კმ ფართობზე.

„ბრილისის“ „ღია“ ადგილსამყოფელზე შეგროვდა 43 ქვედაპალეოლითური ქვის ნივთი,

დამზადებული იმავე ადგილობრივი ქანებისაგან, რომელთაგანაც „ურბეხანის“ ინვენტარი. შეგროვებულ კოლექციაში წარმოდგენილია წარმოების ნარჩენები, 6 ნუკლეუსი, 20 ანატაკეცი და 17 მზა იარაღი.

6-ვე ნუკლეუსი ერთფუძიანია. დამზადებულია კაჭრებზე. 5 გრძივი, ხოლო ერთი განივი ტიპისაა. აქვთ ზურგისაკენ დახრილი გლუვი, ფართო დარტყმის მოედნები. ზურგი ამოზნექილი კაჭრის კანით დაფარული ან უკანო არასწორი თუ სწორი აქვთ. სამუშაო სიბრტყეზე ეტყობათ ატაკეცის ერთი-ორი ან რამდენიმე არასწორი ნეგატივი.

20 ანატაკეც-ნამზადიდან 11 გრძივი, ხოლო 9 დაბალი, ფართო, შემთხვევითი მოყვანილობისაა და მასიურია. მათი საშუალო ზომა 5-7 სმ-ია. ანატაკეცებს ძირითადად აქვთ გრძივი ღერძის მიმართ ირიბად განლაგებული, ქვედა სიბრტყისაკენ 110°-იანი ბლაგვი კუთხით დახრილი გლუვი, ფართო დარტყმის მოედნები. რელიეფურ ბურცულს ნიჟარისებური წარმონაქმნით უპირატესად ანატაკეცების ქვედა სიბრტყის 1/3 ან ნახევარი უკავია. არის ისეთები რომლებსაც ქვედა სიბრტყის 2/3-ს, ან მთელ ფართობს მოიცავენ. წამყვანი ადგილი უკავიათ წინამორბედი ატაკეცის ნეგატივებიან ზურგიან ანუ მეორად ანატაკეცებს. მცირეა პირველადი, კაჭრის კანით დაფარულ ზურგიანი და ორფერდა, უკანო სწორი თუ არასწორი ზურგიანი ანატაკეცები.

„ბრილისის“ 17 იარაღ-ხელსაწყოდან 8 სახოკია, 6 ანკოში და თითო: საფხეკი, საჭრისისებური და წვეტანისებური იარაღია. წამყვანი იარაღია სახოკი. ისინი ამოზნექილი, სწორი, ჩაზნექილი, კონვერგენტული და ორ სამუშაო პირებიანია (ტაბ. II<sub>12</sub>). მეორე ადგილზეა ანკოშები. 4 მათგანი გვერდამოღარულია, ხოლო ორი ორგვერდამოღარულია.

სხვა იარაღი, როგორც აღინიშნა, თითო ცალია. იარაღის სამუშაო პირების გასაფორმებლად გამოყენებულია ძირითადად ზურგისმიერი მსხვილი და ფართოფაცეტოვანი ციცაბო რეტუშში, თხელი და ფართოფაცეტოვანი ციცაბო რეტუშში, თხელი და ვიწროფაცეტოვანი რეტუშში, თხელი და ფართოფაცეტოვანი დამრეცი რეტუშში, წვრილი რეტუშში, სასაჭრისე ხიწვების ჩამოთლა და სხვ. ანკოშები ფორმდებოდა მსხვილი და ფართო ფირფიტების ან რეტუშის ამოღარვით.

ნივთების შემადგენლობის მიხედვით „ბრილისის“ ადგილსამყოფელი წარმოადგენდა სადგომ-სახელოსნოს წარმოების სრული ციკლით, ე.ი. ისეთ „ღია“ ტიპის ძეგლს, სადაც ქვის პირველადი დამუშავება და იარაღის საბოლოო გაფორმებაც ადგილზე ხდებოდა.

„ბრილისის“ ინდუსტრია ქვის პირველადი დამუშავების ე.ი. გაპობა-ატაკეცის ტექნიკისა და მეორადი დამუშავების ანუ იარაღის გაფორმების მხრივ იდენტურია, ხოლო ტიპოლოგიური

შემადგელობით თითქმის სრულიად მსგავსია „ურბეხანის“ ინვენტარისა. ქვის გაპობა-ატკეცი-სათვის აქ გამოყენებული იყო კლექტონური და შერბილებული კლექტონური ტექნიკა, ხოლო იარაღ-ხელსაწყოების სამუშაო პირის გამოსაყ-ვანად რეტუმის იგივე სახეები.

აღნიშნული ტექნიკურ-ტიპოლოგიური ნიშნე-ბის და მისი ნივთიერი მასალის „ურბეხანის“ ქვის ინვენტართან მსგავსების გათვალისწინე-ბით „ბრილისის“ კაჟის ინდუსტრია „ურბეხან-ის“ ქვედაპალეოლითურ კულტურას მიეკუთვნე-ბა და გვიანი აშელის ხანით თარიღდება.

კასპის რაიონში ქვედაპალეოლითური მასა-ლის აღმოჩენის შესამე პუნქტი მდებარეობს სოფ. ნოსტეს ჩრდილოეთით, ასე 3-4 კმ-ის დაშორებით, ადგილ „კორუმტყის“ განაპირას ე.წ. რაჯიანხევის მარცხენა ნაპირზე. აქ ტყე-ბუჩქნარს შორის, შედარებით მოშიშვლებულ, საკმაოდ სწორ ზედაპირზე, დაახლოებით 2 ჰა ფართობზე ამკარად საწარმოო ნარჩენების კაჟის, კირქვისა და სხვა ქანების ნატეხ-ნამსხვრევებსა და კაჭრებს შორის შეგროვდა 39 ქვედაპალეოლითური ნივთი: 4 ნუკლეუსი, 16 ანატკეცი და 19 დასრულებული იარაღი.

ყველა ნუკლეუსი ერთფუძიანია და გაფორმე-ბულია: 3 გრძივი ტიპის ანამტვრევებზე, ხოლო ერთი – განივ მასიურ კაჭარზე. კაჭარზე და ერთ სამკუთხედისებურ ანამტვრევზე გაფორმებულ ნუკლეუსებს აქვთ გრძივი ღერძის მიმართ ირი-ბად განლაგებული, ზურგისაკენ დაქანებული ფართო და გლუვი დარტყმის მოედნები, ხოლო ანამტვრევებზე გაკეთებული ორი ნუკლეუსის დარტყმის მოედნად გამოყენებულია მათი ერთ-ერთი სწორი, გლუვი მხარე. სამუშაო ანუ ატ-კეცის ზედაპირზე ეტყობათ ერთი ან რამდენიმე არასწორი და ღრმა ნეგატივი. ზურგი ამოხე-ქილია და კაჭრის კანით დაფარული ან იგი უკანა სწორი თუ არასწორი ზედაპირით. ნუკ-ლეუსების ტექნოლოგიური მონაცემების მიხედ-ვით მათთვის დამახასიათებელია ქვის გაპობა-ატკეცის კლექტონური და შერბილებული კლექ-ტონური წესი.

ქვის გაპობა-ატკეცის ამავე ტექნიკის გამო-ყენებაზე მიუთითებენ „კორუმტყის“ „ლია“ ად-გილსაყოფელზე შეგროვებული ანატკეცებიც. აქ ნაპოვნია სულ 16 ანატკეცი. ამათგან 13 მოგრძო, ორი კი დაბალი, ფართო და მასიურია. ანატკე-ცები ძირითადად არასწორი, შემთხვევითი მოყ-ვანილობისაა. მათ შორის ლამელისებური ერთა-ღერითი ცალია. ანატკეცების საშუალო ზომა 5-7 სმ-ია. მათ აქვთ გრძივი ღერძის მიმართ ირი-ბად ან ძალიან იშვიათად, პერპენდიკულარულად განლაგებული გლუვი ფართო დარტყმის მოედ-ნები. წამყვანია ირიბი, ქვედა სიბრტყისკენ 110°-იანი ბლაკვი კუთხით დახრილი გლუვი მოედ-ნები. განსხვავებულია მხოლოდ თითო ამოხე-ქილი ვიწრო გლუვი და მთლიანად კაჭრის კა-ნით დაფარული მოედანი. რელიეფურ ბურცულს ნიჟარისებური წარმონაქმნით უპირატესად ქვე-

და სიბრტყის 1/3 ან ნახევარი უკავია, ზოგი-ერთს კი – 2/3 ან მთელი ფართობი. ზურგზე აქვთ წინამორბედი ატკეცის სხვადასხვა ზომა-მოყვანილობის ნეგატივები, ან იგი ორფერდაა, უკან არასწორია თუ დაფარულია კაჭრის კა-ნით. მამასადმე, ჯგუფში წამყვანია მეორადი ჩა-მოთლის ანატკეცები.

„კორუმტყის“ ტერიტორიაზე ნაპოვნია 19 და-სრულებული იარაღი – 8 სახოკი, 3 ანკოში და თითო გვერდსაფხეკი, ერთწახნაგა „ყუიანი“ და-ნა, დანისებური იარაღი, წვეტანისებური იარაღი, ნისკარტისებური იარაღი, კაჭრის კანით დაფა-რული მასიურ „ქუსლიანი“ სახვრეტი და ორი ორსამუშაოპირიანი იარაღი: სწორპირა საფხეკი კომბინირებული ორმაგ ანკოშთან და წვეტანი-სებური იარაღი კომბინირებული რეტუმით ამო-ღარულ ანკოშთან. წამყვანი იარაღია სახოკები, ისინი ამოხექილ, სწორ, ჩახექილ პირებიანი და კონვერგენტული ტიპისაა (ტაბ. II<sub>3,4</sub>).

იარაღი გაკეთებულია ანატკეცებსა და ანამ-ტვრევებზე. მათ გასაკეთებლად გამოყენებულია „ურბეხანის“ და „ბრილისის“ მსგავსი საკმაოდ მრავალფეროვანი მეორადი დამუშავების ტექნი-კა. სამუშაო პირები გაფორმებულია ზურგისმი-ერი (ცალმხრივი) მსხვილი და ფართოფაცეტო-ვანი ციცაბო რეტუმით, თხელი და ფართოფა-ცეტოვანი ციცაბო რეტუმით, თხელფაცეტოვანი ციცაბო რეტუმით ზურგისმიერი თხელფაცე-ტოვანი ციცაბო წვეტილი რეტუმით, ფართო და წვრილფაცეტოვანი ციცაბო რეტუმით, ვიწ-რო და თხელფაცეტოვანი ციცაბო რეტუმით, ფართო და თხელფაცეტოვანი დამრეცი რეტუ-მით და გვერდების ანკოშირებით, ე.ი. ერთი ფართო და მსხვილი ფირფიტის ატკეცით ან რეტუმით ამოღარვით.

„კორუმტყის“ ადგილსამყოფელი აქ მოპოვე-ბული ნივთიერი მასალის შემადგენლობის მი-ხედვით, ჩანს, წარმოადგენდა სადგომ-სახელოს-ნოს წარმოების სრული ციკლით ე.ი. ისეთ ძეგლს, სადაც ქვის დამუშავების ყველა პრო-ცესი ადგილზე მიმდინარეობდა.

„კორუმტყის“ ინდუსტრია ქვის პირველადი და მეორადი დამუშავების მხრივ და ტიპოლო-გიური შემადგენლობით თითქმის სრულიად მსგავსია „ურბეხანისა“ და „ბრილისის“ ინვენ-ტარისა. მხოლოდ იარაღ-ხელსაწყოთა ჯგუფშია უმნიშვნელო განსხვავება, წარმოდგენილია ისე-თი ერთეული იარაღები, რომლებიც პირველ ორ ძეგლზე არ არის ნაპოვნი.

აღნიშნული ტექნიკურ-ტიპოლოგიური ნიშნე-ბისა და მისი ნივთიერი მასალის „ურბეხანისა“ და „ბრილისის“ ქვის ინვენტართან მსგავსების გათვალისწინებით „კორუმტყის“ ინდუსტრია ამ ორი ძეგლის იდენტურ ქვედაპალეოლითურ კულტურას მიეკუთვნება და გვიანი აშელის ხანით თარიღდება.

„ურბეხანის“, „ბრილისის“ და „კორუმტყის“ „ლია“ ადგილსამყოფლების მასალებში კარგად შეინიშნება ქვის პირველადი და მეორადი დამუ-



შავების საკმაოდ არქაული და შედარებით განვითარებული ტექნიკური წესით გაკეთებული ნივთების თანაარსებობა. მათი ინვენტარი იმის საშუალებას იძლევა, რომ ყველა მოცემული ინდუსტრიისათვის აშელ-კლექტონური ატკეცის წესის უფრო ადრეული არსებობა დაავადგინოთ და ამასთან ცალკეული ძეგლების იარაღების შემადგენლობაში დაეინახოთ ზოგიერთი განსხვავებები, თუმცა ისინი იმდენად უმნიშვნელოა, რომ ვერ არღვევენ მასალების საერთო მსგავსებას, რაც მოწმობს მათ ქრონოლოგიურ თანადროულობასა და აშელური კულტურის განვითარების ერთი ხაზისადმი კუთვნილებას.

თრიალეთის ქედის ჩრდილოეთი ფერდობის აღმოსავლეთი მხარის, მდ. თეძამისა და მდ. კავთურას ხეობებს შორის მდებარე მონაკვეთის სამივე ადგილსამყოფლის ინდუსტრიების ტექნიკურ-ტიპოლოგიური მონაცემების ურთიერთისადმი და ჭიათურისა, სატანი-დარის, არზნის და საქართველო-ამიერკავკასიის სხვა რეგიონების ადრეული პალეოლითის გვიანი საფეხურის „ღია“ ძეგლების მასალებთან შედარება საფუძველს იძლევა ისინი ამ პერიოდის ერთიანი ტექნოლოგიური ტრადიციის მატარებელ, კარგად განვითარებულ ქვედაპალეოლითურ კულტურას მივაკუთვნოთ, გვიანი აშელის ხანით დავათარილოთ და გამოვყოთ, როგორც თრიალეთის ქედის დასახელებული რაიონის, ამ ეპოქის აღნიშნული უბიფასებო და ანატკეცების ტექნიკის წამყვანობაზე დაფუძნებული კულტურის ძეგლების ლოკალური ჯგუფი.

მცხეთის რაიონის ტერიტორიაზე ქვედა პალეოლითის ხანის ნივთი პირველად აღმოჩნდა 1992 წელს. აღნიშნულ წელს სოფ. შუა ნიჩბისში, თრიალეთის ქედის ფერდობის სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ დახრილ კალთაზე, ადგილობრივი მცხოვრებლის თამაზ მაზმიშვილის ეზოში მიწის სამუშაოების დროს იპოვეს ობსიდიანის მასიური ნაკეთობა. ნაპოვნი ჩააბარეს ნიჩბისისხევის დამოუკიდებელი არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელს შოთა ირემაშვილს, რომელმაც იგი ჩვენ გადმოგვცა შესასწავლად.

ნაპოვნი ნივთი წარმოადგენს სახოკ-საჩეხისებურ უხეშ იარაღს (ტაბ. III). გაკეთებულია იგი შავი ობსიდიანის მასიურ, მოგრძო და ფართო კლექტონურ ანატკეცზე, რომლის სიგრძეც 19 სმ-ია, სიგანე – 9,5 სმ, ხოლო სისქე – 4,8 სმ. აქვს ორფერდა დარტყმის მოედანი. შუაში კარგად გამოკვეთილი დარტყმის მსხვილი წერტილით. ანატკეცის რელიეფურ ბურცულას ნიჟარისებური წარმონაქმნით ქვედა სიბრტყის 2/3 უკავია, ზურგი მაღალი და ორფერდა აქვს, ეტყობა წინამორბედი ატკეცის ორი მოგრძო ნეგატივი. იარაღის სამუშაო პირი გაფორმებულია ანატკეცის ამოზნექილ თხელ გრძივ გვერდზე ორმხრივი წყვეტილი, ფართო და თხელფაცეტოვანი რეტუშით, მეორე გრძივი გვერდი მასიურია და ნახევრად დაფარულია კაჭრის კანით, მოხერხებულია მუშაობის დროს ხელის ჩასაკი-

დად და ნების საყრდენად. მისი ტიპოლოგიის, ყველა ტექნიკური ნიშნისა და კასპის რაიონის „ურბეხანის“ ადგილსამყოფელის მსგავს კაჭრის იარაღთან (ტაბ. I) შედარების გათვალისწინებით, შუა ნიჩბისის სახოკ-საჩეხისებური ობსიდიანის იარაღი ზოგადად გვიანი აშელის ხანით თარიღდება.

მცხეთის რაიონში ძველი ქვის, კერძოდ, ზედა პალეოლითის ხანის პირველი ნივთები აღმოჩნდა 1989 წელს სოფ. ძეგვის ტერიტორიაზე, თრიალეთის ქედის ძირში, მდ. მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს პირველი ტერასის დონეზე, მდ. მტკვრისა და მდ. ხეკორძულას შესართავთან, ადგილ უკანჭალაში.

უკანჭალაში ქვის ხანის ზედაპირული ნაშთები იპოვა და შეაგროვა მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ნიჩბისის-ხევის არქეოლოგიური რამზის ხელმძღვანელმა შოთა ირემაშვილმა და შემდგომ ისინი ჩვენ გადმოგვცა შესასწავლად.

შეგროვებულ კაჭრის მასალაში წარმოდგენილია სულ 9 ნივთი: ანატკეცები, ურეტუშო და გვერდრეტუშირებული ლამელები, ამოზნექილ სამუშაოპირიანი სახოკი და გვერდისა და კუთხის საჭრისები (ტაბ. IV<sub>1-9</sub>). მსგავსი მასალა დამახასიათებელია ზედა პალეოლითის ხანის საქართველოს ძეგლებისათვის, მაგრამ ნივთების სიმცირე ართულებს პარალელების მოძიებას და ამ ეპოქის ფარგლებში მათი ასაკის უახლოესი სიზუსტით განსაზღვრას. ამიტომ ეს პატარა კოლექცია მხოლოდ ნივთების ტექნიკური ნიშნების მიხედვით წინასწარულად გვიანი ზედა პალეოლითის ხანით თარიღდება.

## T. Bugianishvili

### LOWER PALAEOOLITHIC SITES OF THE NORTH-EASTERN SLOPE OF TRIALETI RANGE

(Summary)

The paper deals with the Lower Palaeolithic sites of the north-eastern slope of Trialeti range, discovered between the basins of the right tributaries of the river Mtkvari – the Tedzami and Kavtiskhevi, in the Khekordzula valley, flowing through the administrative districts of Kaspi and Mtskheta.

Three Acheulean open stations were found in Kaspi district – Urbekhiani, Brilisi and Korumtqe (Pls. I-II). Flint artifacts, containing nuclei, flakes, cores and finished tools, coming from all the three stations, are almost identical and dated to the Late Acheulean period. They represent a single – non-bifacial line of development of this culture, and are identified as a local Late Acheulean, non-bifacial group of the north-eastern slope of the Trialeti range.

A rough sharp-hack tool, manufactured from obsidian flake and belonging to the Late Acheulean (Pl. III, 1) was found in the village of Shua Nichbisi (Mtskheta district), while in the locality called Ukanchala (near v. Dzegvi) flint cutting tools, scraper, flakes and nuclei (Pl. IV, 1-9) of the late Upper Palaeolithic were evidenced.

## ლიტერატურა

1. საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5. თბ., 1990.

2. საქართველოს არქეოლოგია, ტ. I, ქვის ხანა. თბ., 1991.

3. თუშაბრამიშვილი დ. არქეოლოგიური დაზვერვები მდ. ყვირილას ხეობაში. – სსმმ, XXX-B, 1962, გვ. 23-33.

4. Паничкина М. З. Палеолит Армении. Ленинград, 1950.

## ტაბულების აღწერა

ტაბ. I. – სახოკ-საჩეხისებური კაჟის უხეში იარაღი („ურბეხანი“)

ტაბ. II. – 1. სახოკი ამოზნექილ სამუშაო პირიანი („ბრილისი“); 2. სახოკი სწორ სამუშაო პირიანი („ბრილისი“); 3. სახოკი ჩაზნექილ სამუშაოპირიანი („კორუმტყე“); 4. სახოკი სწორ სამუშაო პირიანი, ლამელისებურ ანატაკეცზე („კორუმტყე“).

ტაბ. III. – სახოკ-საჩეხისებური შავი ობსიდიანის უხეში იარაღი (სოფ. შუა ნიჩბისი).

ტაბ. IV. – სოფ. ძეგვი, ადგილი „უკანჭალა“: 1. საჭრისი გვერდის, მარტივი; 2. საჭრისი კუთხის; 3. საჭრისი კუთხის; 4. საფხეკი გვერდის, ლამელაზე; 5. სახოკი ამოზნექილ სამუშაო პირიანი; 6. ლამელა გვერდებრეტუშირებული; 7. ლამელა გვერდებრეტუშირებული, ნატეხი; 8-9. ანატაკეცები კაჟისა.

## Description of the plates

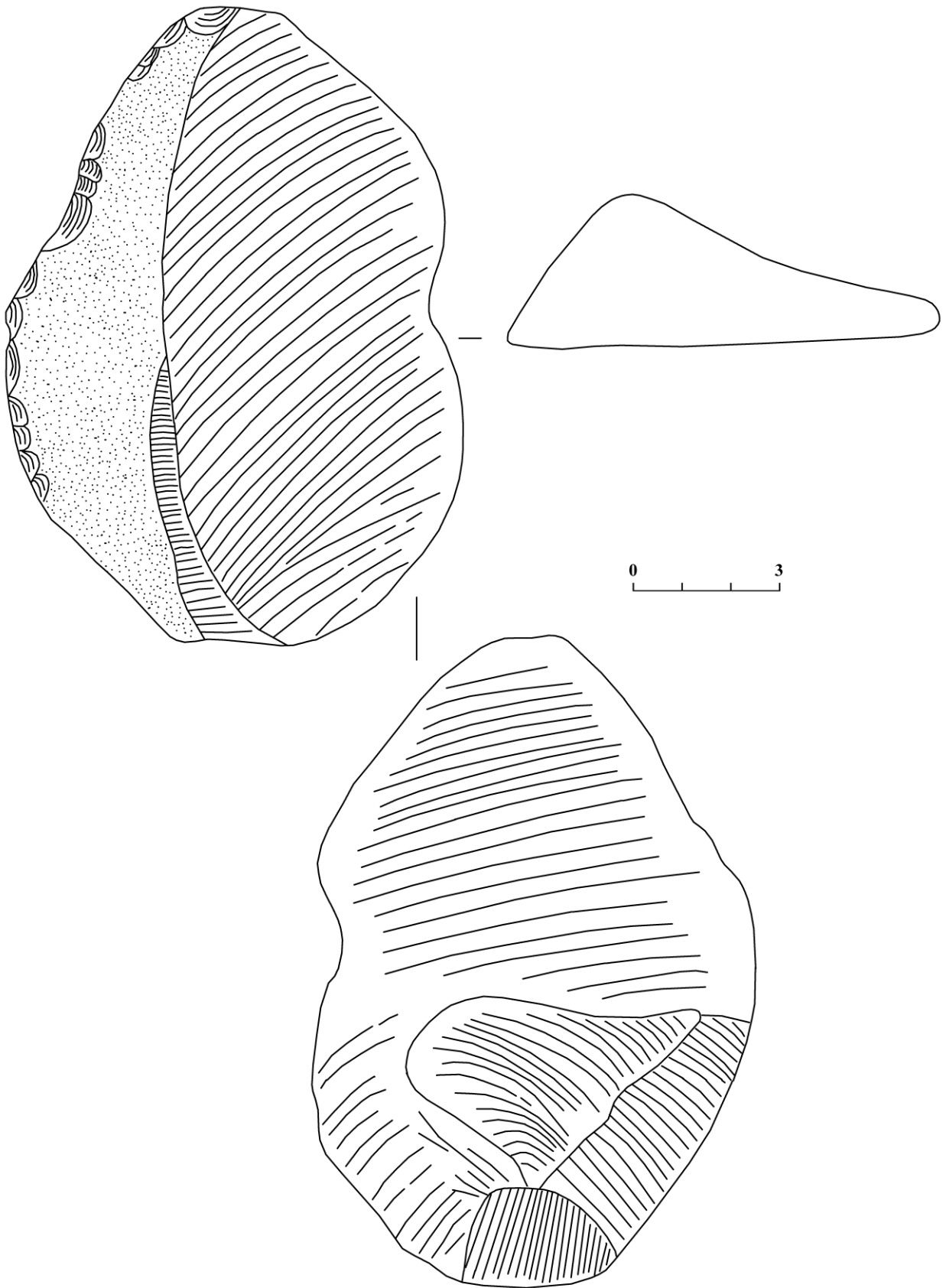
Pl. I – scraping-chopping coarse flint tool (Urbekhani)

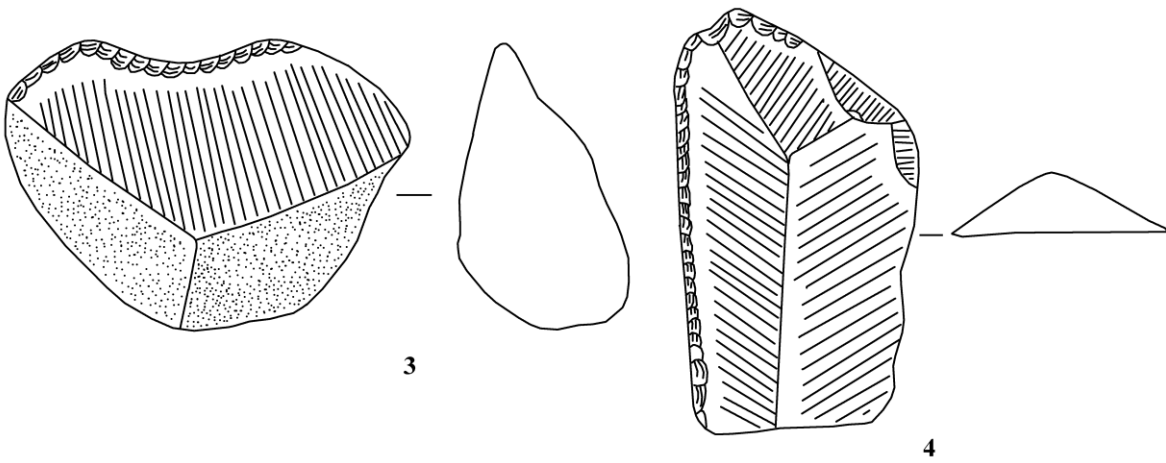
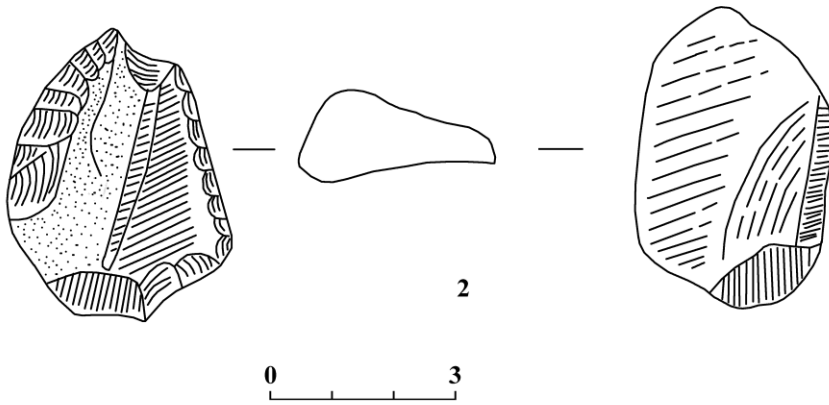
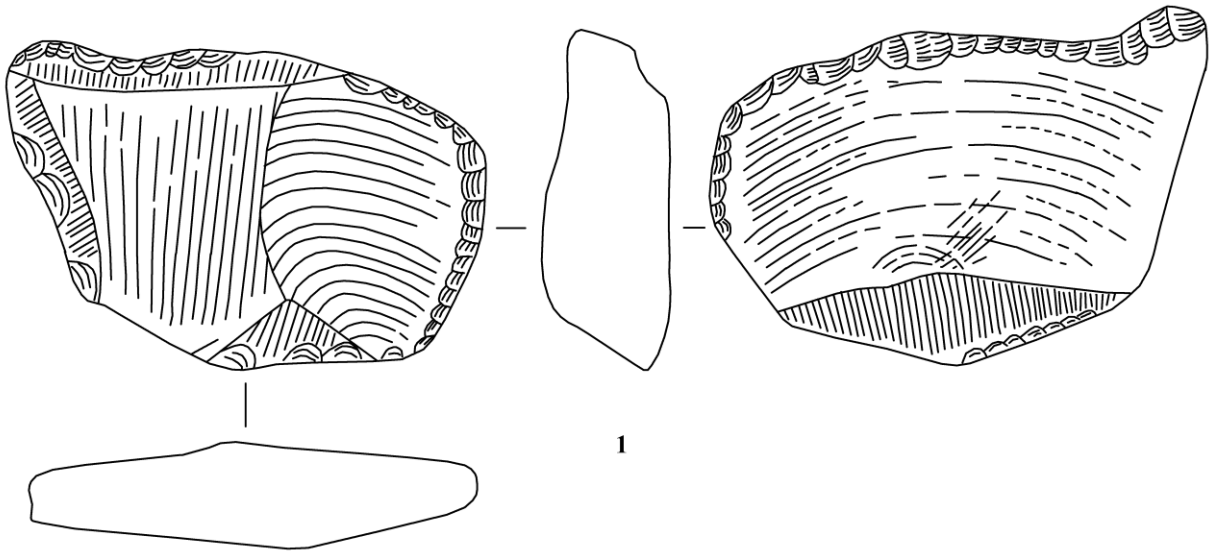
Pl. II. – 1. scraping tool with a convex blade (Brilisi) 2. scraping straight-bladed tool (Brilisi); 3. scraping concave-bladed tool (Korumtqe).

Pl. III – scraping-chopping coarse black obsidian tool (v. Shua Nichbisi).

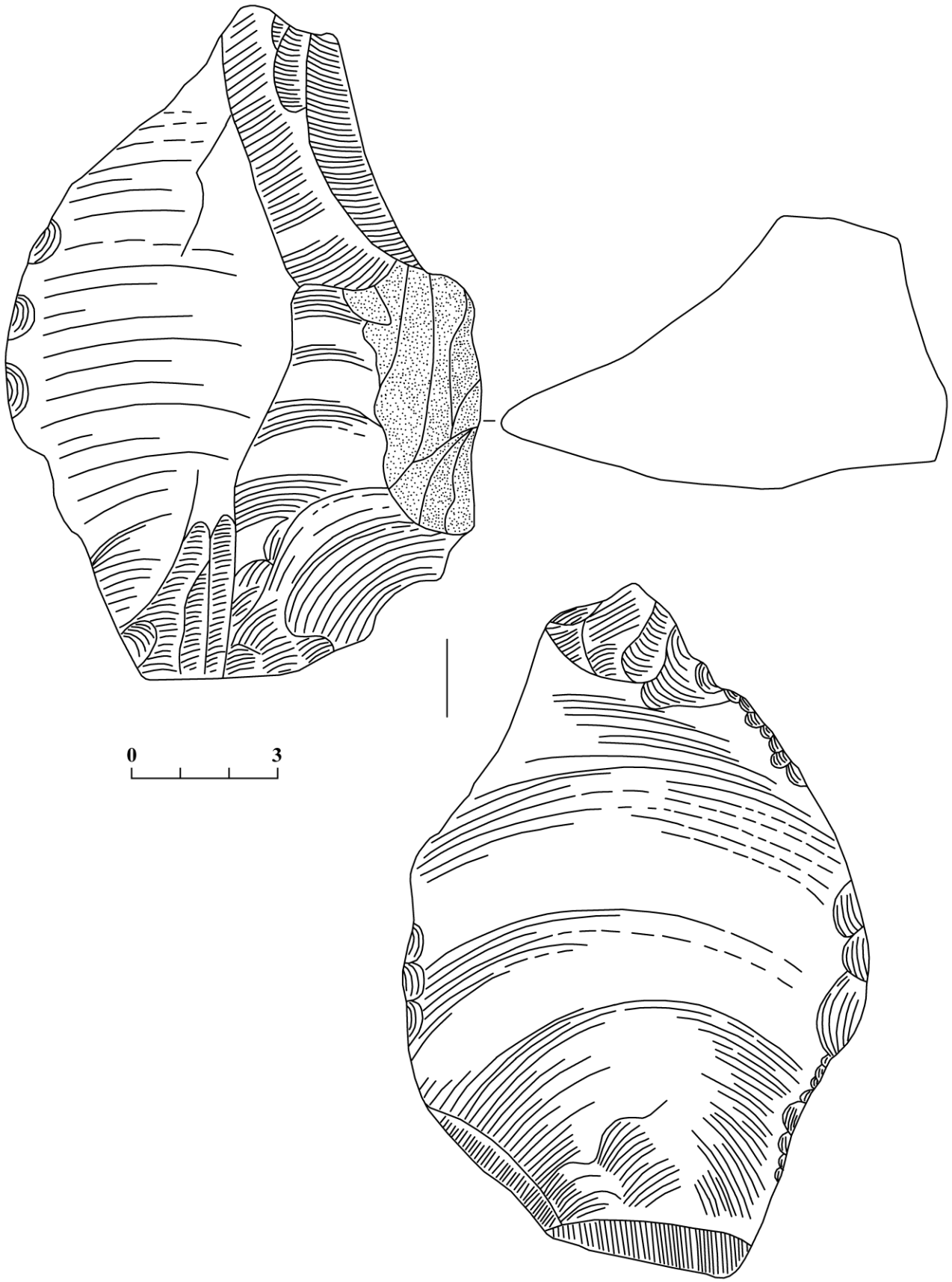
Pl. IV – v. Dzegvi. "Ukanchala" locality: 1. side cutter, simple; 2. angle cutter; 3. angle cutter, 4. side scraper, on lamella; 5. convex-bladed scraper; 6. lamella with retouched sides; 7. lamella with sides retouched fragment; 8-9. flint flakes.

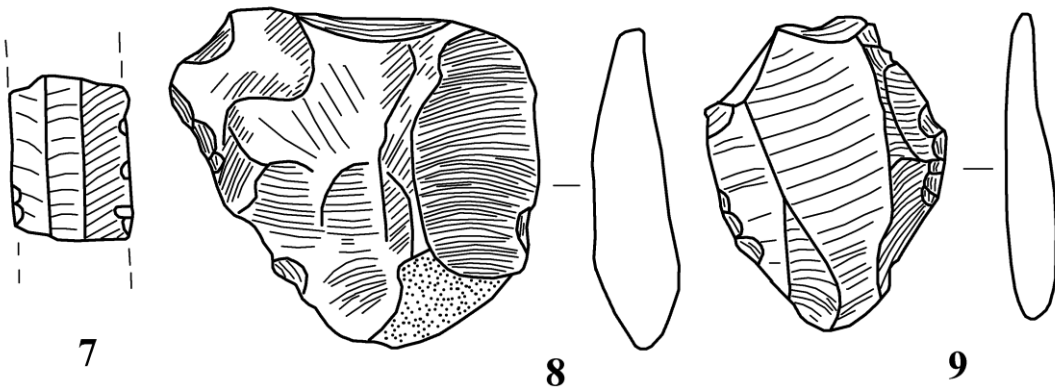
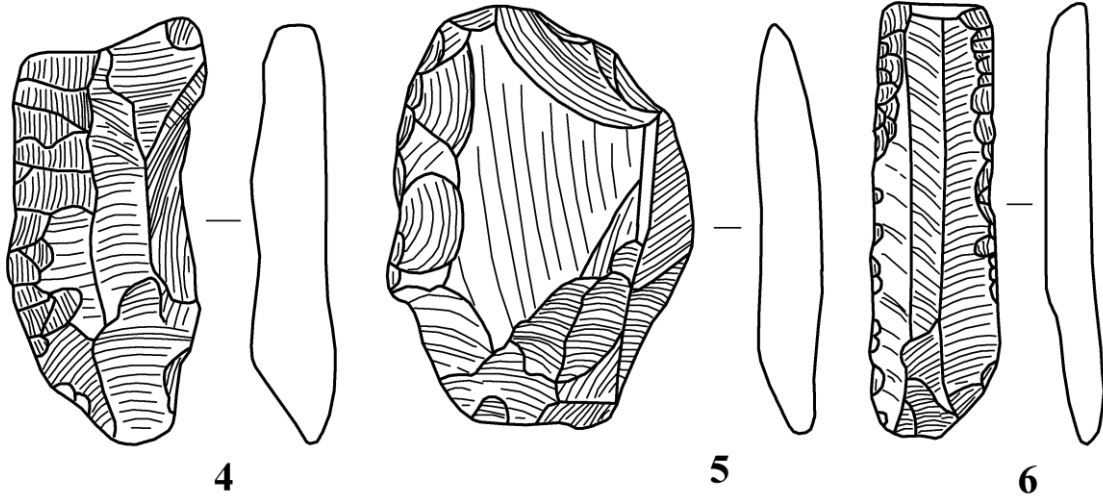
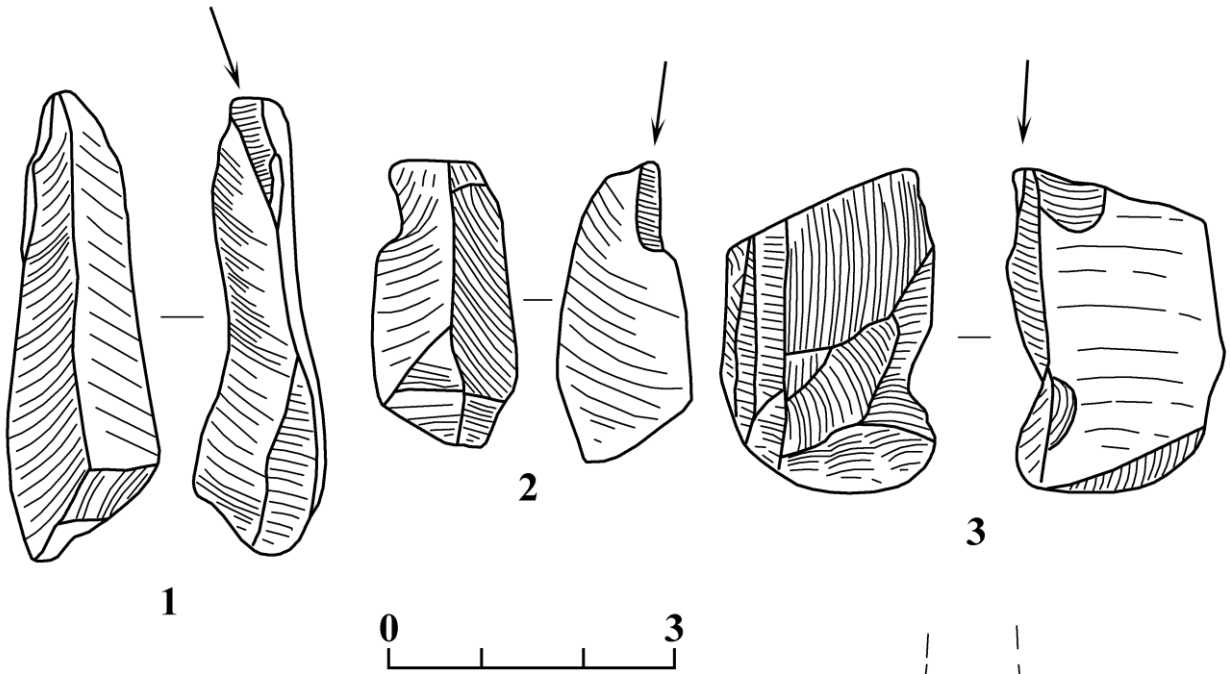
ტაბ. I





ტაბ. III





## კარლო კალანდაძე

### ოლასყურას მდინარის ნამოსახლარები

ოლასყურას უძველესი ნამოსახლარები მდებარეობენ ქ. ქუთაისის დასავლეთით, მდ. ოლასყურას ხეობაში, ქალაქსა და სოფ. ბანოჯას შორის მდებარე ე. წ. „საცობის ტყეში“, მდინარის მარჯვენა ნაპირზე, წყლის დონიდან 45-ოდე მეტრზე, ხოლო ზღვიდან 100 მ სიმაღლეზე. ტერიტორია, რომელზედაც უძველესი ნამოსახლარები გამოვლინდა, წარმოადგენს შემალლებულ, მოგრძო ზეგანს, რომლის ზედაპირი კარსტული ძაბრებითაა დახვერტილი. ამჟამად ზეგანი ძელქვებითა და წიწვოვანი ტყითაა დაფარული (სურ. 1).



სურ. 1

არქეოლოგიური ნაშთები ნახევარ ჰექტარზე იყო მიმოხეული. მასალის ძირითადი ნაწილი, ნაღებების ზემოქმედებით, დროთა განმავლობაში, ნამოსახლარებიდან ფერდობზე გადმორეცხილა, ნაწილიც კარსტულ ძაბრებში ჩარეცხილა და მიწისქვეშა გამდინარე წყლებს ოლასყურას ნაპირთან ისევ გარეთ გამოუტანია. ზეგანზე კი ქვისხანის უმნიშვნელო ნაწილი და მოგვიანო ხანის (ბრინჯაო, ფეოდალური ხანა) ნამოსახლარების მომწვარ-მოლესილი იატაკების თხელი შრე იყო შემორჩენილი.

ოლასყურას ხეობაში არქეოლოგიურ ნაშთებს თავდაპირველად (1970-იან წლებში) მოყვარულმა ახალგაზრდა მხარეთმცოდნემ, ქუთაისის მკვიდრმა ალექო თვარაძემ მიაკვლია. მან, შეგროვილი მასალის ერთი ნაწილი ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმს ჩააბარა, ხოლო მეორე ნაწილი წყალტუბოს მხარის შემსწავლელ არქეოლოგიურ ექსპედიციას გადასცა. 1980-იანი წლებიდან კი ოლასყურას ხეობაში არქეოლოგიური კვლევა-ძიება დაიწყო არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის წყალტუბოს მხარის შემსწავლელმა ექსპედიციამ (ხელმძღ. კ. კალანდაძე, კონსულტანტი ნინო ბერძენიშვილი. ექსპედიციის მუშაობაში წლების მანძილზე ძეგლის აღმოჩენი ა.

თვარაძე) აქტიურად მონაწილეობდა.<sup>2</sup> საძიებო თხრილებში, რომლებიც ნამოსახლარებზე გაივლო, არქეოლოგიური მასალა ძალზე მცირე აღმოჩნდა, ესაა კაჟის ლამელას თითო-ოროლა ფრაგმენტები ცეცხლის კვალით. ძეგლზე ჯერჯერობით უძრავი ფენა, სამწუხაროდ, არ დასტურდა. ზედაპირულად კი სხვადასხვა პერიოდის (პალეოლითური, ნეოლითური, ენეოლითური და ბრინჯაოს ხანის) იარაღ-ხელსაწყოები შეგროვდა. ამასთან ერთად მრავლად იყო წარმოდგენილი იარაღთა დამზადებისას წარმოქმნილი ნაშთები. სულ შეგროვილი ინვენტარის რაოდენობა 1039 ცალს აღემატება, რომლებსაც ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით განვიხილავთ:

**მუსტიერული** იარაღები ცოტაა: 2 ც. წვეტანა და 27 ანატაკეც-ანამტვრევი. 1. წვეტანა, კაჟის, ორფერდა, დაფნის ფოთლის ფორმის, მახვილი წვერითა და ბასრი ნაპირებით. იარაღი ზურგის მხრიდან ირგვლივ დამუშავებულია სიღრმეში შემღწევი ციცაბო რეტუშით. მუცელი ბრტყელი და სწორი აქვს, რომლის დარტყმის ბურცობზე ორი ფაცეტის აცლის კვალი ემჩნევა. იარაღი მაღალი ტექნიკითაა დამუშავებული და პროპორციულია. იგი დაფარულია სქელი, მონაცრისფრო პატინით. ეტყობა სივლუვე და ხმარების კვალი, ზომა 8×3×1 სმ (ტაბ. 1).<sup>3</sup>

<sup>2</sup> ექსპედიციაში ხანგრძლივად და ნაყოფიერად მონაწილეობდნენ, როგორც ცენტრის თანამშრომლები (ლ. ნებიერიძე, მ. გაბუნია, დ. კრაწაშვილი და სხვ.), ისე წყალტუბოს მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის მუშაკები (ც. ღვინიაძე, დ. ხაჭაპურიძე, ნ. იოსელიანი, ი. კუხალაშვილი, ს. ტორაძე, ნ. ჯიქია, თ. ბუბიშვილი და სხვ.).

<sup>3</sup> წვეტანას სივლუვე ხშირი გორებითაა გამოწვეული. იგი სხვა იარაღებთან ერთად იმ წყაროშია ნაპოვნი, რომელიც მდინარის პირას მიწისქვეშეთიდან გამოედინება. საერთოდ მასალის ძირითადი ნაწილი მდინარის პირველ ტერასაზეა ჩამორეცხილი და შემდეგ აკრეფილი. დიდი ნაწილი კი მდინარის მოდიდების დროსაა წალეკილი. (ოლასყურა პატარა მდინარეა, მაგრამ ხშირი წვიმების დროს ისეთი წყალუხვი ხდება, რომ გზადაგზე ნაპირებს ლეკავს. იგი სათაფლიას მღვიმიდან გამოედინება [6, გვ. 34], მღვიმის შემდეგ მიწის ზედაპირზე მიედინება, ქალაქს დასავლეთიდან ჩაუვლის, გზად პატარა ღელე-ნაკადულებს იერთებს და მდ. გუბისწყალს უერთდება. იგი უფრო წყალუხვი იქნებოდა ადრე, რაზედაც მიგვანიშნებს, მისი კალაპოტის დიდი სიღრმე და სიგანე. როგორც ეს ვიზუალურ დათვალიერებით ჩანს, ოლასყურა, ისე როგორც აქაური სხვა მდინარეები (საყულია, წყალწითელი, წყალტუბელი და სხვ.), ჩართულნი ყოფილან იმ უძველეს სანაოსნო არხების ქსელში, რომლებიც ანტიკური და წინაანტიკური ხანის გორანამოსახლარებს ერთმანეთთან აკავშირებდა და რომ-

<sup>1</sup> ადგილობრივი მოსახლეობის გადმოცემით ამ ადგილს „პროპების ტყეს“ ეძახიან, რადგან აქ, ადრე საცობები უმზადდებოდა.

**2. წვეტანისებური** იარაღი, კაჟის, ფართო, თხელპირიანი, პატიწირებული, სამფერდა. იარაღის წვერი და ცალი პირი ზურგის მხრიდან მაღალი, თანმიმდევრული რეტუშითაა დამუშავებული. იარაღს სწორტალღოვანი და გლუვი მუცელი აქვს. დარტყმის ბურცობი თითქმის არ ემჩნევა. ზურგზე, ტართან ახლოს, პატარა ანატკეცის აცლის კვალი ემჩნევა. იგი ნაკლებად სიმეტრიული, ფართო და ბლაგვწვერიანია. ამ იარაღს შესაძლოა დანა-სახოკის როლიც გაეწია, ზომა: 7,5×3×1 სმ (ტაბ. I<sub>2</sub>).

ოლასყურას წვეტანებთან მსგავსებას ავლენენ კუდარო I-ის [3], ჯრუჭულასა [4] და სხვ. თანადროულ ძეგლებზე აღმოჩენილი ამავე დასახელების იარაღები.

### **ნეოლითური იარაღები:**

ამ პერიოდის 157 ცალი ინვენტარია წარმოდგენილი იარაღებისა და წარმოების ნაშთების ჩათვლით. არის, როგორც ადრენეოლითური იერის იარაღები, ისე შუანეოლითური ინვენტარი. ნეოლითური ხანის კერამიკა ჯერჯერობით არაა მიკვლეული. ქვის იარაღები კი საკმაოდ სახიანი და თვითმყოფადია. ესენია: სხვადასხვა ტიპის საფხეკები, სახელდობრ: მომრგვალო ფორმის, ფრჩხილისებრი, მარაოსებრი და სხვ. განვიხილოთ თითოეული ტიპის საფხეკები ცალცალკე:

**მომრგვალებული საფხეკი**, კაჟის, მოწითალო, მაღალი, პატიწირებული, ირგვლივ დამუშავებული სამუშაო პირით, ბრტყელი და სწორი მუცლით, დარტყმის მაღალი ბურცობით, ზურგზე გრძივი და განივი ანატკეცების აცლის კვალით. ზომა: 3,4×3×1 სმ (ტაბ. I<sub>5</sub>). იარაღს ემჩნევა გორებისა და ხმარების კვალი. ასეთი მრგვალი ფორმის საფხეკები დამახასიათებელია გვიანმეზოლითური და ადრენეოლითური ხანის ნამოსახლარებისათვის. მსგავსი საფხეკებით ცნობილია საქართველოს შემდეგი მეზოლითადრენეოლითური ძეგლები: ეძანი [1, ტაბ. III], ჯამპალი [7, ტაბ. XVII], კვირიკე, ხუცუბანი [2, გვ. 33-71], ანასეული I, [4, ტაბ. VIII<sub>8</sub>], მელოური [3, ტაბ. XLI<sub>1</sub>] და სხვ.

**ფრჩხილისებრი საფხეკი**, კაჟის, მოგრძო, ღია მოვარდისფრო, ბრტყელი მუცლით და შემალღებული ზურგით, რომელზედაც სხვადასხვა სიდიდის ანატკეცების აცლის კვალი ემჩნევა. ამ ტიპის საფხეკებს სამუშაო პირი ზურგის მხრიდან, თანმიმდევრული, მაღალი რეტუშით აქვთ შემომრგვალებული. დამუშავების მაღალი ტექნიკის გამოყენებით ისინი სიმეტრიული და ეფექტური იარაღებია ზომა უდიდესისა 5,5×2,8×1 სმ; უმცირესის 3,5×3×1 სმ. (ტაბ. II<sub>9,10</sub>). ამ ტიპის საფხეკი გამოვლენილია მრავალ ნეოლითურ, ზედაპალეოლითურ და მეზოლითურ სადგომებზე. ესენია: საწურბლია [9, გვ. 9-10; ტაბ. 12, გვ.

ლითაც ძველი კოლხები დაცურავდნენ [5, გვ. 12]. ძველთაგან მოყვლებული, ოლასყურა მის ნაპირთან მდებარე ძეგლს ღღემდე ანადგურებს.

1-19], აპიანა [8, გვ. 84-85; ტაბ. XXIV<sub>3</sub>], საბელასური [12, გვ. 81-83; ტაბ. XXII<sub>10</sub>], მელოური [3, ტაბ. XXXVIII, 29] და სხვ.

**მარაოსებრი საფხეკი**, კაჟის მოწითალო, თხელ ანატკეცზე გაფორმებული, გლუვი, ამობურცული მუცლით და ოდნავჩაზნექილი ბრტყელი ზურგით, რომელზედაც ორი მოზრდილი ანატკეცის აცლის კვალი ემჩნევა. სამუშაო პირი ზურგის მხრიდან მაღალი თანმიმდევრული რეტუშით აქვს შემორკალული, ზომა: 3,5×4×1 სმ (ტაბ. II<sub>12</sub>). მსგავსი იარაღები გვხვდება დასავლეთ საქართველოს თანადროულ და წინარე ეპოქის (მეზოლითი) ნამოსახლარებზე: მელოურში [3, ტაბ. XI<sub>1</sub>], ხუცუბანში [2, გვ. 38-71] და სხვ.

**საჭრისები კაჟის** (2 ც.), გაფორმებული სქელ ანატკეცებზე. ისინი მარტივი საჭრისებია: ერთი შუალა (ტაბ. II<sub>8</sub>) და მეორე კუთხის (ტაბ. II<sub>7</sub>). ერთის ზომაა 7×3×2; მეორისა – 5×3,5×1 სმ.

**ლამელები** ოლასყურას ნამოსახლარზე მრავალგვარია, არის როგორც ორფერდა, ისე სამფერდა და მრავალფერდა ლამელები (ტაბ. II<sub>15</sub>). მეტწილად ისინი ურეტუშოა, თუმცა ზოგიერთს მკრთალი რეტუში და გამოყენების კვალიც ემჩნევა (ტაბ. II<sub>1</sub>). ლამელების დიდი ნაწილი დამტვრეულია ხშირი გადაადგილების გამო, თუმცა გვხვდება მთელი ცალებიც. ლამელების საერთო რაოდენობა ასზე მეტია, იგი სჭარბობს ანატკეცებს. როგორც ჩანს ოლასყურას ნამოსახლარზე ლამელარული ტექნიკა ბატონობდა.

**ანტკეცები** გვხვდება, როგორც პირველადები, ისე მეორადები. მათი საერთო რაოდენობა 70 ცალია. ისინი მეტწილად დიდი ზომისაა (ტაბ. II<sub>11</sub>). არის ისეთი მასიური ანატკეცებიც, რომლებიც შუაზე გაპობილ ნუკლეუსებს უფრო უახლოვდებიან. მათ ზურგზე მრავალი ლამელა-ანატკეცის აცლის კვალი ემჩნევათ.

**ნუკლეუსები** რამდენიმე ტიპისაა. ესენია: პრიზმული, კონუსური, ამორფული და სხვ. ფუძის მიხედვით ყველა მათგანი მრავალფუძიანია (ტაბ. II<sub>13</sub>). ნედლეულად გამოყენებულია მაღალი ხარისხის, მოყვითალო და მონაცრისფრო კაჟის ქანი.

**წარმოების ნაშთს** შეადგენდა სხვადასხვაგვარი კაჟის ანამტვრევ-ანატკეცები, მეტწილად პატარა ზომის ქერცლისმაგვარი ანატკეცები, კაჟის სხვადასხვა ზომის კაჭრების და ა.შ. მათი სიმრავლე ნამოსახლარზე იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ოლასყურას ხეობაში ქვის ხანის ადამიანს ხანგრძლივად უცხოვრია, იგი სახელოსნოც ყოფილა.

**რიყის ქვის იარაღები** ოლასყურის კოლექციაში მხოლოდ ორი ცალია. ესენია: **ხელცული**, გახეხილი, პირდაჩქიქილი, ოვალურგანივკვეთიანი, ფართოსამუშაოპირიანი, ნაკლული, ვიწრო ტარით, ხმარების კვალით. ზომა 12×8×3,5 სმ (ტაბ. III<sub>1</sub>).



**ხელცულის ფრაგმენტი**, რიყის ქვის, გახეხილი, შუაზე გატეხილი, ოვალურგანივკვეთიანი, მოტეხილი აქვს სამუშაო პირი (ტაბ. III<sub>2</sub>).

რიყის ქვის იარაღთა ფრაგმენტები. ესენია: ხელჩაქუჩის, სასრეს-სანაყის, ხელცულისა და სხვ. იარაღთა ნატეხები, რომელთაც ემჩნევათ გამოყენების კვალი. არცერთ მათგანს გაპრიანების კვალი არ ემჩნევა, რაც ძეგლის ადრენეოლითობაზე მიგვანიშნებს. ამასვე მიუთითებს რიყის ქვის იარაღების სიმცირე, კაჟის მრგვალი საფხეკების არსებობა და ლამელების სიჭარბე.

ოლასყურას ხელცულების ტიპები დამახასიათებელია დასავლეთ საქართველოს თითქმის ყველა ადრენეოლითური ხანის ნამოსახლარისათვის.

#### **ენეოლითური იარაღები:**

ოლასყურას ნამოსახლარზე აკრეფილ მასალათა შორის ენეოლითური ხანის იარაღებიც არის. მათგან აღსანიშნავია კაჟის **ნამგლისპირი**, სავარცხლის ფორმის, ვარდისფერი, გლუვი, ცალპირდაკბილული, პრიალა, აშკარად ემჩნევა ხანგრძლივი ხმარების კვალი, ზომა 5×2×1 სმ (ტაბ. I<sub>4</sub>). ანალოგიური ნამგლისპირები ცნობილია ნაკურალეშიდან [4, ტაბ. XXII<sub>1</sub>], ახალსოფლიდან [4, ტაბ. XX<sub>10-11</sub>], ციხურადან (სოფ. სვირი), [6, ტაბ. V<sub>2</sub>] და სხვ. ძეგლებიდან.

**შუბისპირი**, კაჟის ყუნწიანი, წვერმოტეხილი, ასიმეტრიული, მასიური, გლუვი, ძლიერ პატინირებული, ზომა: 6×3×1 სმ (ტაბ. I<sub>3</sub>). მეტნაკლებად მსგავსი იარაღი ცნობილია სამელეკლიდან [4, ტაბ. XXV<sub>7</sub>], თეთრი მღვიმიდან [3ა, ტაბ. XIII<sub>6</sub>] და სხვ.

მიუხედავად იმისა, რომ ოლასყურას ნამოსახლარების არქეოლოგიური ნაშთების დიდი ნაწილი გადარეცხილი და მდინარის მიერ განადგურებულია, ჩვენს ხელთ არსებული მასალები მაინც იძლევა იმის საშუალებას, რომ ვთქვათ – ოლასყურა მრავალფენიანი ძეგლია. როგორც აღინიშნა აქ, ხანგრძლივი დროის მანძილზე უცხოვრია მუსტიეს, ნეოლითის და ენეოლითის ხანის ადამიანებს. ეპოქების მანძილზე პირველყოფილ ადამიანებს აქ უცხოვრიათ და უკეთებით საჭირო იარაღ-ხელსაწყოები, რასაც წარმოების ნაშთების არსებობაც ადასტურებს. როგორც ჩანს აქაური გეოკლიმატური პირობები: მდებარეობა, მდიდარი ფლორა და ფაუნა, კარსტული წყარო, სათევზაო ადგილები და სხვ. მთლიანად აკმაყოფილებდა ადამიანის მოთხოვნებს არა მარტო მითვისებითი მეურნეობის პირობებში, არამედ წარმოებით მეურნეობაზე გადასვლის შემდეგაც, რასაც ადასტურებს ძეგლზე აკრეფილი ენეოლითური, ბრინჯაოსა და შუა საუკუნეების ხანის არქეოლოგიური ნაშთების სიმრავლე (ტაბ. IV<sub>1-4</sub>). რადგან წინამდებარე სტატია ქვისხანის ნამოსახლარებს ეძღვნება, უფრო გვიანი პერიოდის ნიმუშებს აქ ვერცლად არ განვიხილავთ).

ოლასყურას ნამოსახლარის სახით ქუთაისის შემოგარენში გამოვლინდა კიდევ ერთი მრავალფენიანი საცხოვრებელ-სახელოსნო, რომელზე-

დაც მოპოვებულმა იარაღ-ინვენტარმა კიდევ უფრო გაზარდა ამ უძველესი ქალაქის მიმდებარე ტერიტორიაზე შუაპალეოლითელი, ნეოლითელი, ენეოლითელი და ბრინჯაოს ხანის ადამიანების განსახლების არეალი. ძეგლის შესწავლა დასრულებული არაა. აქ ჩატარდა აუცილებელი, გადარჩენითი სახის სამუშაოები. მდინარის ტალღებს გადაურჩა ზოგიერთი უნიკალური არქეოლოგიური ნაშთი. ძეგლის საბოლოო შესწავლა გარკვეულ წვლილს შეიტანს, როგორც ჩამოთვლილი პერიოდების, ისე მომდევნო ხანის ისტორიის კვლევის საქმეში.

### **K. Kalandadze**

## **STONE AGE SITES AT OGHASQURA**

(Summary)

The multi-layered settlement site of Oghasqura is situated between the city of Kutaisi and the village of Banoja, on the territory of the so-called “Propkebis Tqe” – right bank of the river Oghasqura. The elevation of the site relative to the river is 45 m and it is 100 m above the sea level.

The surface of the site is more or less even, occasionally covered with woods and reveals karst craters. The site is sloped towards the river and archaeological remains were gradually accumulated in this direction.

The site was discovered in the 1970s by A. Tvaradze, a young “amateur” student of local lore. He handed part of the collected archaeological material to the Museum of History and Ethnography of Kutaisi and the rest to the archaeological expedition studying Tsqaltubo region.

The Tsqaltubo Archaeological Expedition (Director: K. Kalandadze, consultant: N. Berdzenishvili) carried out studies of the Oghasqura settlement site in the 1980s. Intact layers were not attested at the site, though flint tools and wastes, dated to the Mousterian, Neolithic, Aeneolithic and later periods (Bronze Age, Middle Ages), were collected on the surface.

Flint points and point-shaped tool, rendered in a highly elaborated technique and revealing rare symmetry, are attributed to the Mousterian epoch (Pl. II<sub>1-2</sub>).

Scrapers of different shapes (Pl. II<sub>5</sub>; Pl. III<sub>9-12</sub>), cutting tools (Pl. III<sub>13</sub>); a hand axe (Pl. IV<sub>1-2</sub>) are assigned to the Neolithic.

Flint spear points (Pl. II<sub>3</sub>) and sickles (Pl. II<sub>4</sub>) belong to the Aeneolithic.

The Bronze Age is represented by a quantity of ceramic wares (Pl. V<sub>1-3</sub>).

The excavations will be continued on Oghasqura site.

## ლიტერატურა

1. **გაბუნია მ.** თრიალეთის მეზოლითური კულტურა. თბ., 1975.
2. **გოგითიძე ს.** სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი-ზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა. თბ., 1977.
3. **კალანდაძე კ.** დასავლეთ საქართველოს ნეოლითური კულტურა ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების შუქზე. თბ., 1986.
- 3ა. **კალანდაძე კ.** თეთრი მღვიმე. თბ., 1995.
4. **ნებიერიძე ლ.** დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის განვითარების ადრეული საფეხურები. თბ., 1986.
5. **ყაუხჩიშვილი ს.** ძველი ბერძნული წყაროები საქართველოს შესახებ. თბ., 1976.
6. **ჯაფარიძე ვ., კალანდაძე კ., გვინჩიძე გ.** არქეოლოგიური სამუშაოები ნავთობსადენის ტრასაზე აღმოსავლეთ კოლხეთში. – მილსადენის არქეოლოგია, ტ. I, თბ., 1999, გვ. 82-98.
7. **ჯიქია ლ.** ქუთაისის და მისი შემოგარენის არქეოლოგიური ძეგლები. ქუთაისი, 1998.
8. **წერეთელი ლ.** მეზოლითური კულტურა კავკასიის შავიზღვისპირეთში. თბ., 1973.
9. **Каландадзе К. С. Габуния М. К.** Сацурблийский грот. – ПАИ, 1986 (1991), გვ. 9-10.
10. **Коркия Л. О.** Апианча. Новые находки. – Палеолит Кавказа и сопредельных территорий, Тб., 1990, გვ. 84-86.
11. **Любин В. П.** Палеолит Кавказа. Л., 1989.
12. **Тортладзе Г. О.** Верхнепалеолитическая открытая стоянка Сабеласури. – Палеолит Кавказа и сопредельных территорий, Тб., 1990, გვ. 8-83.

## სურათისა და ტაბულების აღწერილობა

სურ. 1 – ოღასყურას ნამოსახლარი, ხედი აღმოსავლეთიდან.

ტაბ. I – 1. წვეტანა (მუსტიე); 2. წვეტანასებრი იარაღი (ენეოლითი); 3. შუბისპირი (ენეოლითი); 4. ნამგლის ჩასართი (ენეოლითი); 5. საფხეკი (ნეოლითი).

ტაბ. II – 1-5. ლამელები; 6. ანატკეცი; 7-8. საჭრისები; 9-10, 12. საფხეკები; 11. რეტუშიანი ანატკეცი; 13. ნუკლეუსი (ნეოლითური ხანა).

ტაბ. III – 1-2. ხელცულები (ნეოლითი).

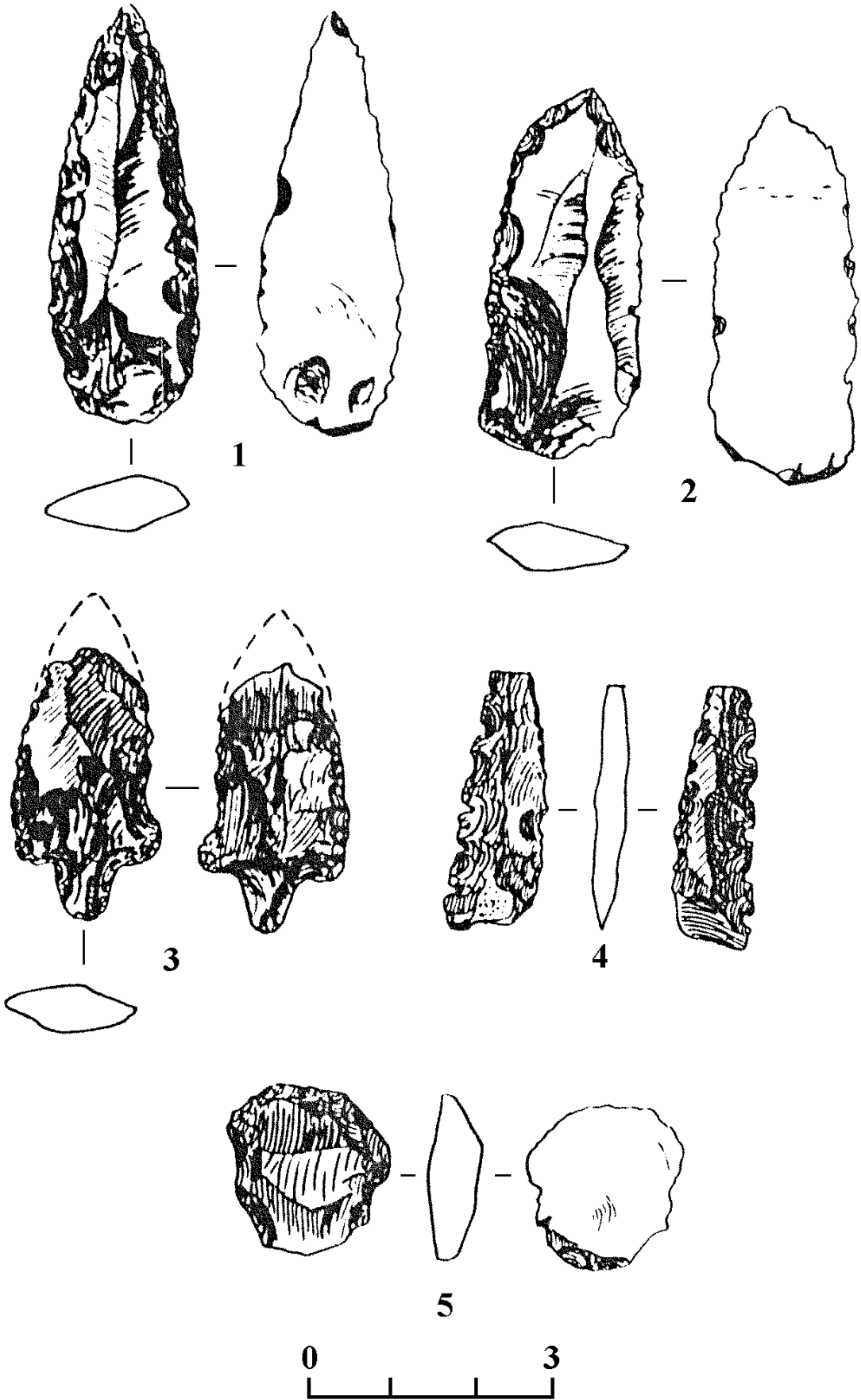
ტაბ. IV – 1-4. კერამიკული მასალა (ბრინჯაო-შუასაუკუნეების ხანა).

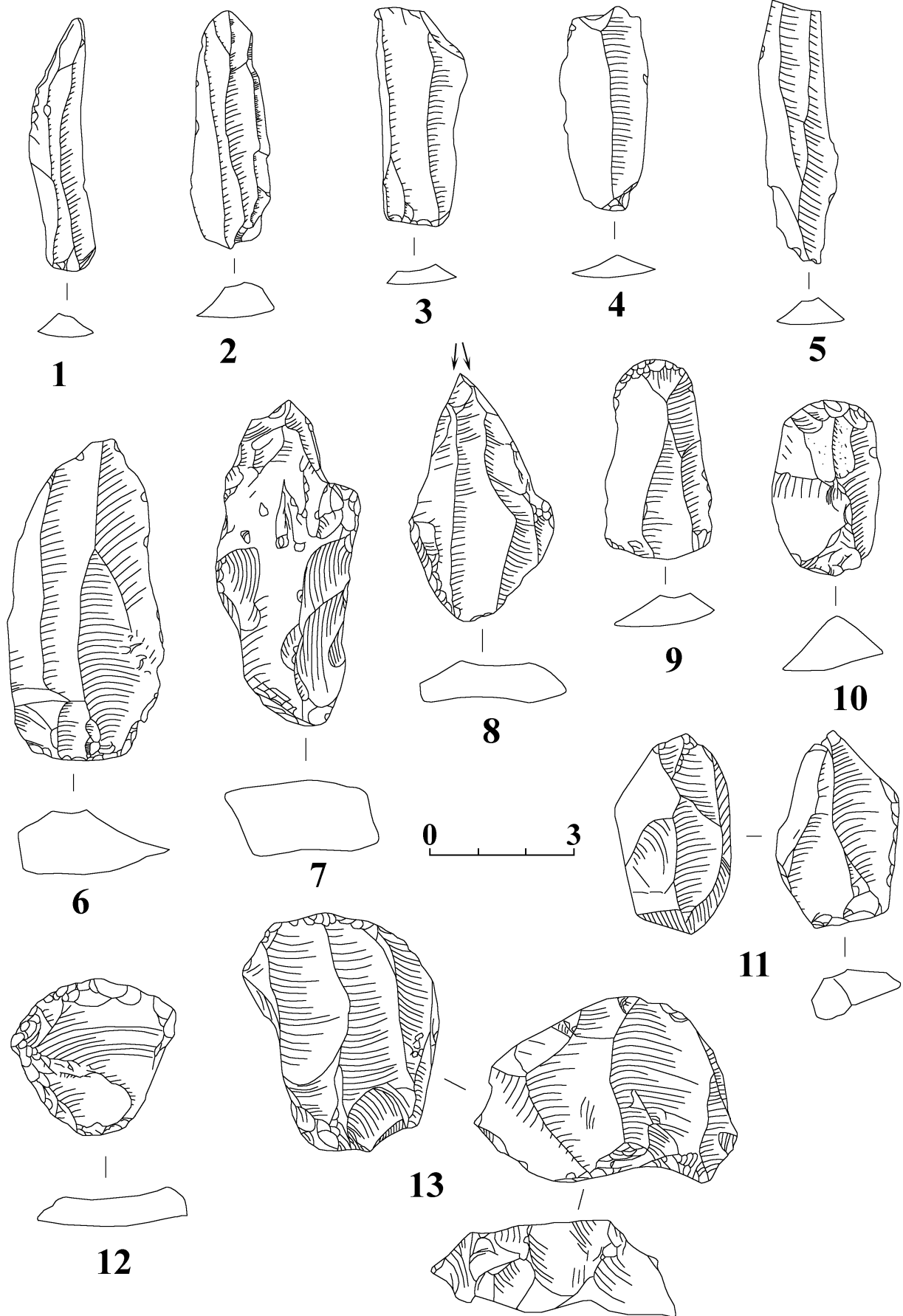
## Description of the figure and the plates

Fig. 1 – settlement site of Oghasqura, view from east.

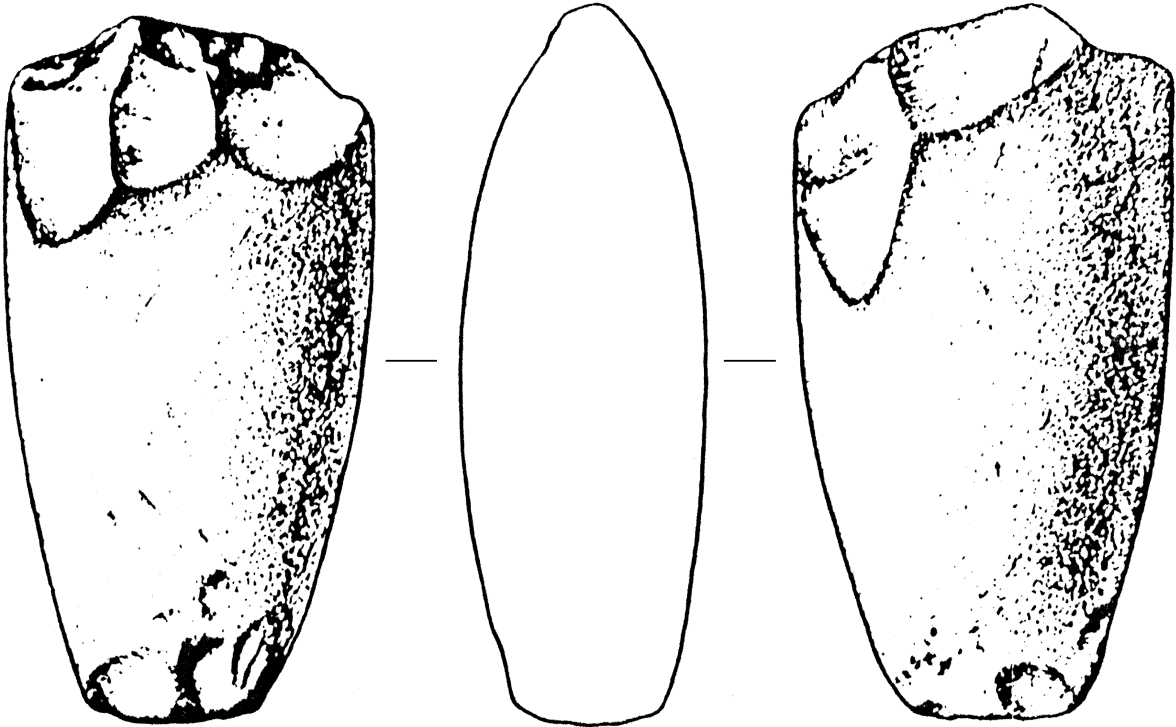
Pl. I – 1. pointed tool (Moustier); 2. item resembling a pointed tool (Aeneolithic); 3. spear-head (Aeneolithic); 4. inlay of sickle (Aeneolithic); 5. scraper (Neolithic).

ტაბ. I

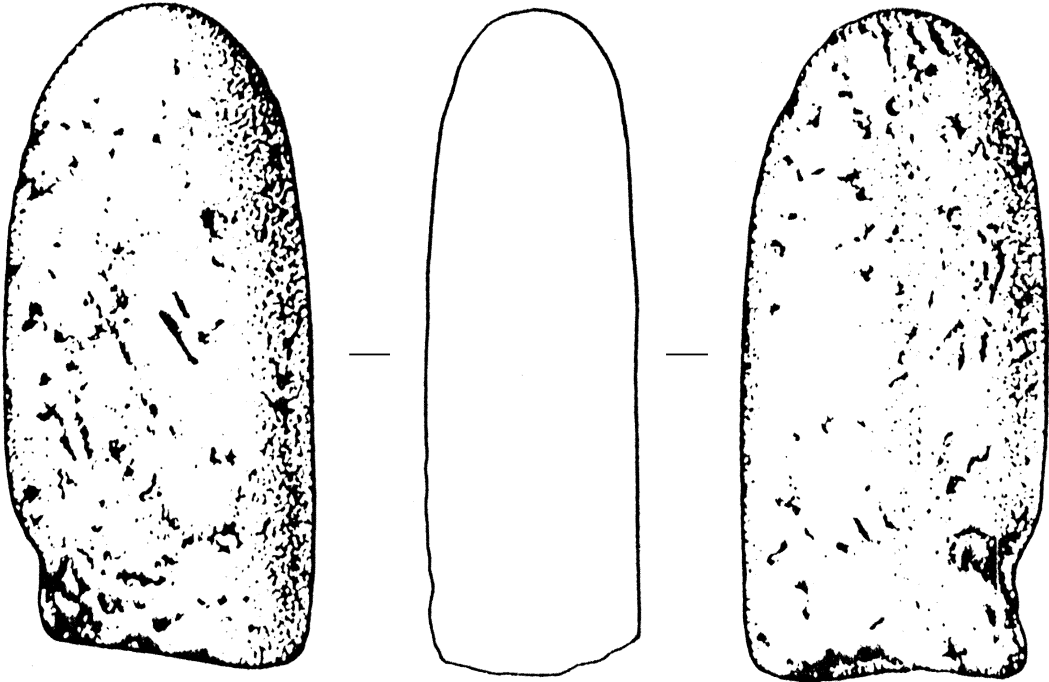




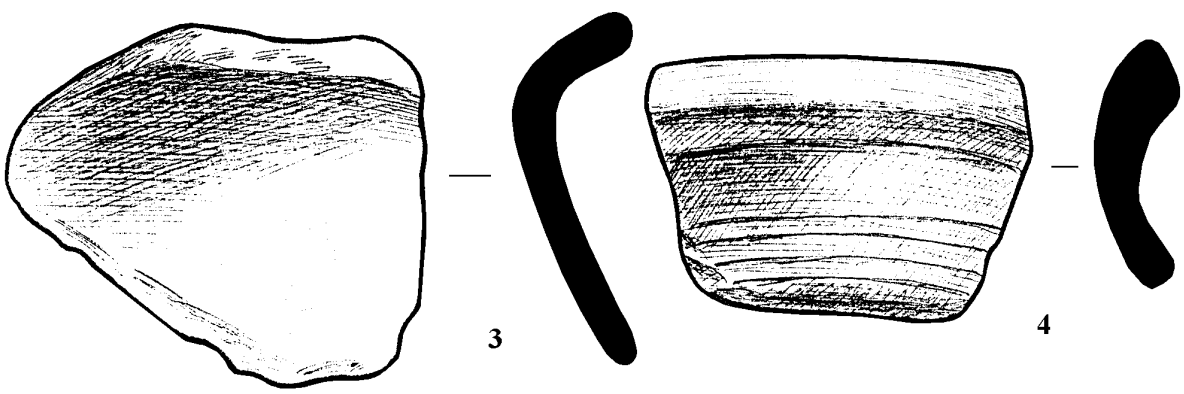
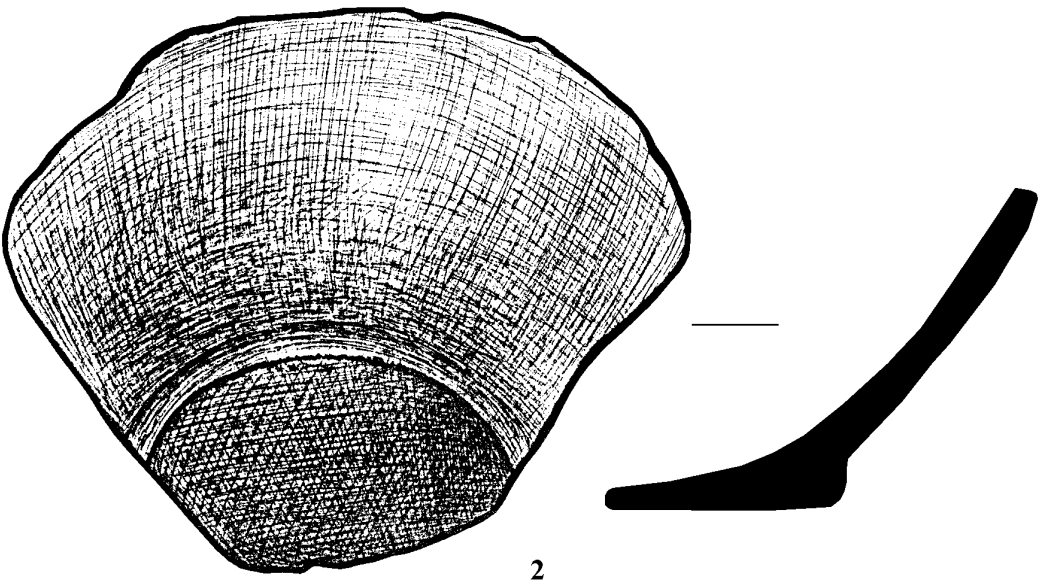
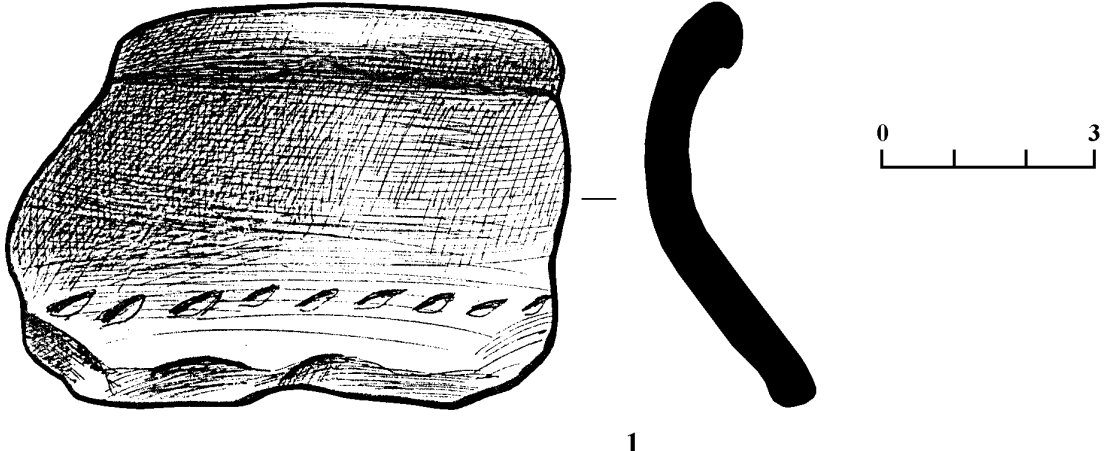
ტაბ. III



1



2



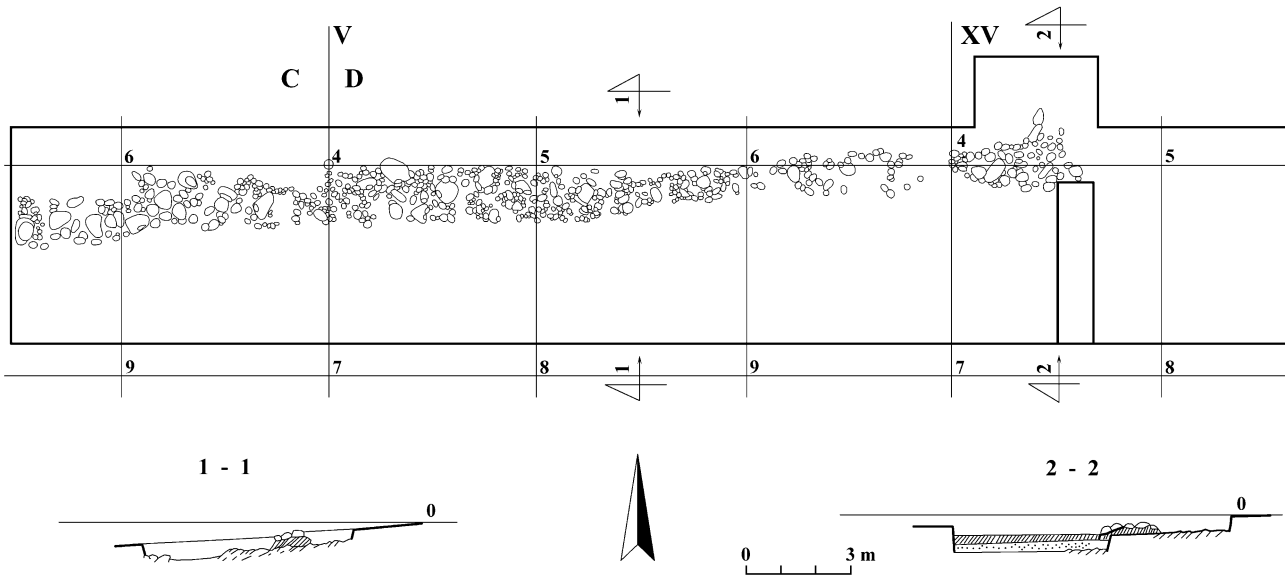
## ლიდა ქელიძე

### ქვის პერიოდის ახალი საღვთო ადგილები

აი-ილიას საღვთო მდებარეობს წალკის რაიონის სოფლების ბეშთაშენისა და სანთას შორის, წალკის წყალსაცავის ჩრდილოეთით, მთიან პლატოზე, რომელიც აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ არის გადაჭიმული (სიმაღლე ზ.დ. – 1683,1 მ), აი-ილიას მთის მახლობლად. აღმოჩენილია დაზვერვითი სამუშაოების დროს ბაქოჯეიძანის ნავთობსადენის ტრასაზე [3, გვ. 33-44; 4, გვ. 56-73].

მერყეობს 0,25-დან 0,76 მ-დე, ხოლო ზოგიერთ ადგილებში 1,2-1,4 მ-ს აღწევს. თხრილში შემდეგი სტრატეგრაფიაა დაფიქსირებული:

1. კორდოვანი ფენა სიმძლავრით 0,05-0,1 მ (წარმოდგენილია მთელ ფართობზე).
2. შავი ჰუმუსის ფენა სიმძლავრით 0,1-0,3 მ (წარმოდგენილია მთელ ფართობზე).
3. მოყვითალო თიხნარი ფენა (წარმოდგენილია თხრილის აღმოსავლეთ ნაწილში). განლაგებულია ცალკეული ლინზების სახით სიმძლავრით 0,05-0,26 მ. ზოგიერთ ადგილებში მისი



სურ. 1

მთიანი პლატოს აღმოსავლეთ ნაწილში გაიმართა 34 თხრილი, რის შედეგადაც გაითხარა 1254 მ<sup>2</sup> ფართობი. 15 თხრილში, რომელთა საერთო ფართობია 1120 მ<sup>2</sup>, აღმოჩნდა კულტურული ნაშთები, რომელიც კერამიკის წვრილი ფრაგმენტებითა და ანატაკეცი ობსიდიანითაა წარმოდგენილი. 9 თხრილში (№ 2, 4, 17, 18, 24-26, 31, 32) სიღრმე კლდოვან საფუძვლამდე დიდი არ არის – 15-დან 50 სმ-მდე, №№ 1, 5, 7, 8, 10, 33 თხრილებში სიღრმე შეადგენდა 60 სმ-ზე მეტს, ხოლო ცალკეულ ადგილებში 1,2-1,4 მ-ს აღწევდა, რაც თვით კლდოვანი საფუძვლის რელიეფის მნიშვნელოვან უსწორმასწორობასთანაა დაკავშირებული. ქვის პერიოდის მასალის უდიდესი ნაწილი ორ თხრილში აღმოჩნდა – №№ 10 და 25, რომლებიც ფართობით ყველაზე დიდია და ამ პლატოს პრაქტიკულად ყველაზე ამაღლებულ ადგილებში მდებარეობს.<sup>4</sup>

№ 10 თხრილის ფართობია – 475 მ<sup>2</sup>, რომლის მხოლოდ ნაწილი, 350 მ<sup>2</sup> აღწევს სიღრმეში კლდოვან საფუძვლამდე (სურ. 1, 2). სიღრმე

სიმძლავრე აღწევს 1,2-1,4 მ.

4. ღორღის ფენა სიმძლავრით 0,05-0,1 მ. განლაგებულია უშუალოდ კლდოვან საფუძველზე.

5. კლდოვანი საფუძველი, სამხრეთის მიმართულებით დახრილია. აქვს ძალიან უსწორმასწორო ზედაპირი მრავალრიცხოვანი ჩაღრმავებებით, ზოგჯერ საკმაოდ მნიშვნელოვანითაც. ამით აიხსნება სხვადასხვა სიმძლავრით მოყვითალო თიხნარი ფენის ლინზისებური ჩალაგება, რომელიც მის თავზეა განლაგებული.

ანალოგიური გეოლოგიური ფენების განლაგება დამახასიათებელია № 25 თხრილისთვის, რომლის ფართობიც 330 მ<sup>2</sup>-ია [5, გვ. 20].

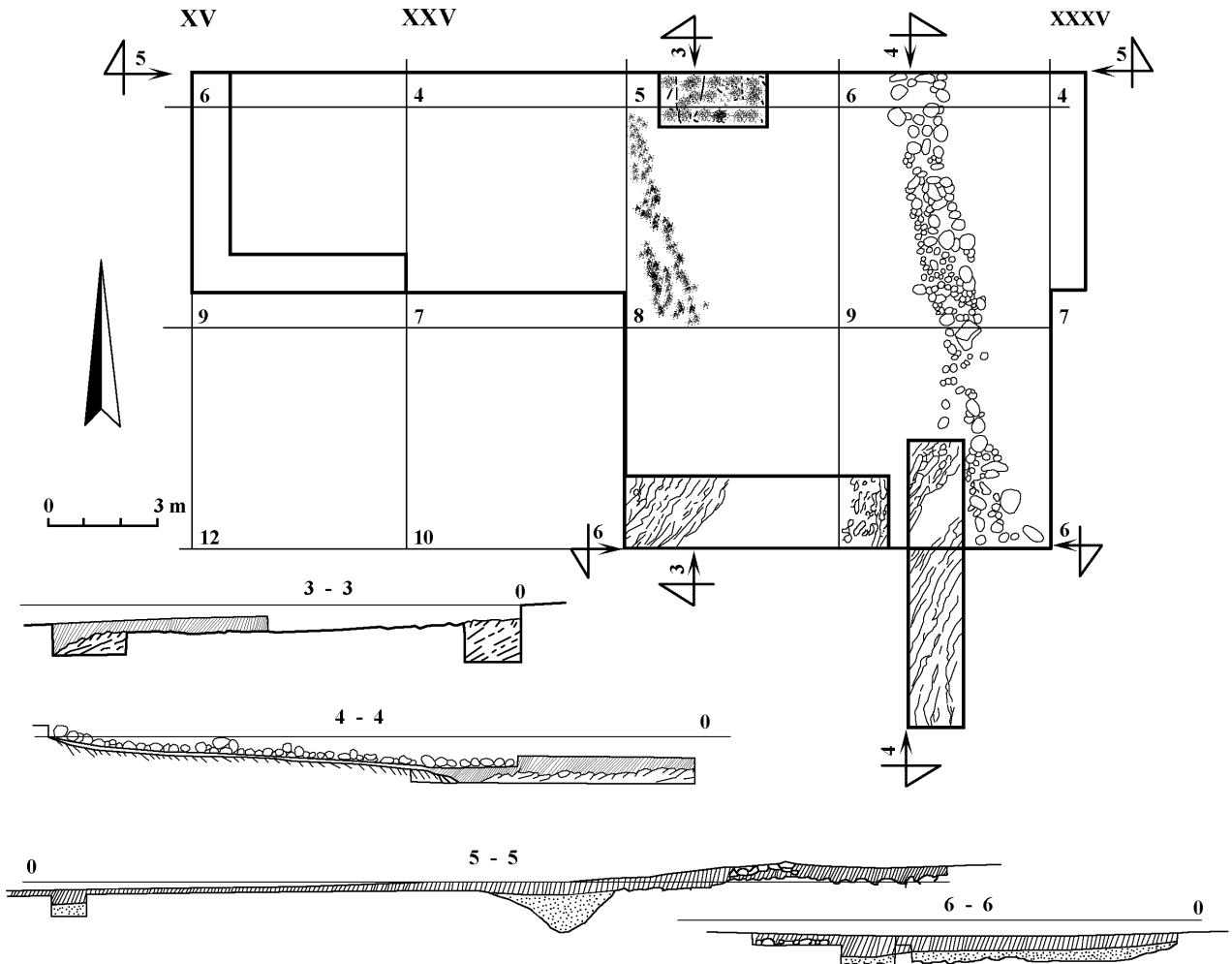
არქეოლოგიური მასალა თხრილებში აღმოჩენილია ფენების მთელ სიღრმეზე, თანაც წარმოდგენილია კერამიკის ფრაგმენტებით, რომელთაგან ყველაზე ადრეული გვიანბრინჯაოს ხანისაა, და ანატაკეცი ობსიდიანით, რომელიც ქვის ხანას ეკუთვნის, ერთმანეთში არეულია. როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა, თხრილები გაკეთდა მთიანი პლატოს ამ ნაწილის ყველაზე ამაღლებულ ადგილებში. მასალა არსაიდან არ გადალაგებულ-გადმოლაგებულა. მაგრამ რადგანაც ნიადაგოვანი ფენის სიმძლავრე კლდოვან

<sup>4</sup> თხრილები ჩახატა გ. ტატიშვილმა

საფუძვლამდე დიდი არ არის, ხოლო ქვის ხანის კულტურული ნაშთები ხელნახლებია და არეული უფრო გვიანდელი ეპოქების კერამიკასთან, ეს გამოწვეული უნდა იყოს ადამიანის სამეურნეო საქმიანობით, ნაიდაგის ეროზიით, მღრღნელების ზემოქმედებით, მასალის გადარეცხვით ქვემოთკენ, წალკის წყალსაცავის ნაპირისაკენ და სხვა ფაქტორებით [5, გვ. 60, 64].

ორმხრივი, 1 პრიზმისებური ცალმხრივი და 1 ამორფული.

მასალიდან, რომელსაც მეორადი დამუშავება არ გააჩნია (679 ც.), უმრავლესობა სხვადასხვა ფორმისა და ზომის ანატკეცები და ნამსხვრევებია (634 ც.). თვალში გვხვდება წვრილი ანატკეცებისა და ნამსხვრევების უზარმაზარი რაოდენობა (416 ც.) და აგრეთვე ქერცლისებური



სურ. 2

გამოკვლევის პროცესში დადგინდა, რომ №№ 1, 2, 7, 10, 25 თხრილებში ფენების ქვედა ნაწილში, შერეულ ფენაზე 5-10 სმ-ით დაბლა, მხოლოდ ანატკეცი ობსიდიანი იყო ჩალაგებული. №№ 5, 31 და 32 თხრილებში კერამიკა საერთოდ არ იყო [5, გვ. 1-65].

15 თხრილში სულ აღმოჩენილი იყო ანატკეცი ქვის 818 ეგზემპლარი. მათგან: ობსიდიანი – 808 ც., ფერადი კაჟი – 8 ც., ანდეზიტი – 1 ც. და კვარცი – 1 ც.

ნუკლეუსები ძალიან ცოტაა წარმოდგენილი – 7 ც. (ტაბ. III<sup>19,20</sup>; ტაბ. VIII).<sup>5</sup> მათგან 3 პრიზმისებური მიკრონუკლეუსი, 2 გაბრტყელებული

ანატკეცები (166 ც.). ანატკეცებიდან 31 ც. საკმაოდ ფართო დარტყმის მოედნები აქვს, რომლებიც ჩამოჭრის სიბრტყესთან ბლაგვი კუთხითაა განლაგებული და ზედ მკაფიოდ გამოხატული დარტყმის ბურცობებია. ზოგიერთ მათგანს ზურგის მხრიდან ბუნებრივი ქერქი აქვს. ეს ანატკეცები არქაული შესახვედაობისაა და მუსტიეს პერიოდს განეკუთვნება.

დამუშავებული ლამელები 33 ეგზემპლართაა წარმოდგენილი (ტაბ. I<sub>6,10-20,22-23</sub>; ტაბ. X). უმეტესწილად მათ სწორი პროფილი და ორ-, სამ- ან ოთხწახნაგოვანი ზურგი აქვთ. მათგან: ლამელები, რომელთა სიგანე 0,8-1,2 სმ-ია – 7 ც.; 1,5-1,8 სმ-ის სიგანის – 10 ც.; 1,9-2 სმ-ის სიგანის – 10 ც.; 2,2-2,7 სმ-ის სიგანის – 4 ც.; 3,3 და 3,8 სმ-ის სიგანის – 2 ც. გრძელი ვიწრო ლამელები, განსაკუთრებით სამ- და ოთხწახ-

<sup>5</sup> ქვის ინვენტარი ჩასატა დ. კრაწაშვილმა.



ნაკოვანი, მეზოლით-ნეოლითისთვისაა დამახასიათებელი. ნამზადებში გამოირჩევა მსხვილი ფართო ლამელები (6 ც.), რომელთაც უფრო გვიანდელი შესახედაობა აქვთ (ტაბ. X).

დაუმუშავებელი მასალის შემადგენლობა საშუალებას არ გვაძლევს დაბეჯითებით ვთქვათ, სად ხდებოდა ქვის პირველადი ატკეცვა – სადგომში თუ ნელეულის წყაროს ადგილზე. ამას ნუკლეუსების მცირე რაოდენობა უშლის ხელს. წვრილი ანატკეცების, ნამსხვრევებისა და ქერეჭების უზარმაზარი რაოდენობა კი, რომელთა უმრავლესობა წარმოების ნარჩენებს წარმოადგენს, ადასტურებს, რომ შრომის იარაღების დამზადება სადგომის ტერიტორიაზე ხდებოდა.

ანატკეცი ქვა, რომელსაც მეორადი დამუშავების ნიშნები აქვს, 132 ც. აღმოჩენილი. ამ მასალის ტექნიკურ-ტიპოლოგიური გამოკვლევების შედეგად გაირკვა, რომ კულტურულ ფენაში განლაგებული იყო გაპობილი ობსიდიანი, რომელიც მიეკუთვნება ქვის ხანის სამ სხვადასხვა ეტაპს – მუსტიეს, გვიან მეზოლითს-ადრე ნეოლითს და, სავარაუდოდ, გვიან ნეოლითს-ადრე ენეოლითს. არტეფაქტების განლაგება მოწმობს, რომ პრაქტიკულად ისინი არეული იყვნენ. თხრილების ნაწილში დაფიქსირდა კერამიკისა და ობსიდიანის შემცველი არეული ფენა და მის ქვეშ ობსიდიანის ანატკეცები, ხოლო ზოგიერთ თხრილში მხოლოდ ობსიდიანია წარმოდგენილი.

№ 1 თხრილის (სიღრმე კლდოვან დედაქანამდე 0,3-1,1 მ) მასალის განლაგების ქვედა დონეზე (0,4 მ), შავი ფერის ჰუმუსურ ფენაში აღმოჩნდა 1 მცირე ზომის დაუმუშავებელი ანატკეცი და 1 რეტუშირებული პრიზმისებური ლამელა (ტაბ. I<sub>3</sub>), რომელიც თარიღდება მეზოლითის დასასრულით – ადრე ნეოლითის ხანით. № 2 თხრილში (სიღრმე 0,2-0,4 მ) 0,3 მ დონეზე, შავი ფერის ჰუმუსის ფენაში აღმოჩნდა 1 მცირე ზომის, დაუმუშავებელი ანატკეცი, 1 რეტუშირებული ანატკეცი (ტაბ. IV<sub>5</sub>) და 1 რეტუშირებული პრიზმისებური ლამელა (ტაბ. I<sub>4</sub>), რომლებიც თარიღდება მეზოლითის დასასრულით – ადრეული ნეოლითის ხანით. № 10 თხრილში (სიღრმე 0,25-0,76 მ), რომელშიც გაერთიანდა № 1 და № 2 თხრილი, 0,6 მ-ის სიღრმეზე, მოყვითალო ფერის თიხის ფენაში დაფიქსირდა კერამიკის ფრაგმენტები, ხოლო 0,65 მ-ის სიღრმეზე ამავე ფენაში აღმოჩნდა მუსტიერული ხანის ერთი დაუმუშავებელი ანატკეცი. № 5 თხრილში (სიღრმე 0,2-0,9 მ) 0,3 მ-ის სიღრმეზე შავი ფერის ჰუმუსის ფენაში აღმოჩნდა მუსტიეს ეპოქის იარაღები (ტაბ. V<sub>6</sub>; VII<sub>3,7</sub>) და მეზოლითური იერის მცირე ზომის რეტუშირებული ანატკეცი (ტაბ. IV<sub>4</sub>). № 7 თხრილში (სიღრმე 0,3-0,6 მ) 0,5 მ-ის სიღრმეზე, შავი ჰუმუსის ფენაში დაფიქსირდა 3 დაუმუშავებელი ანატკეცი, მათ შორის 1 ც. მუსტიერული იერისაა, 2 წარმოების ნარჩენია. № 25 თხრილში (სიღრმე 0,35-0,4 მ) 0,35-0,38 მ-ის სიღრმეზე, მოყვითალო ფერის თიხის ფენაში აღმოჩნდა გაპობილი ობსიდიანის 68 ეგზემ-

პლარი. ამასთანავე 0,35 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა მინის ჭურჭლის 1 ფრაგმენტი, ამავე სიღრმეზე დაფიქსირდა ობსიდიანის იარაღები, რომლებიც ქვის ხანის სხვადასხვა ეტაპით თარიღდება: მუსტიეს (ტაბ. VII<sub>1,2</sub>; ტაბ. V<sub>3</sub>), გვიან მეზოლითი – ადრე ნეოლითის (ტაბ. I<sub>10,20</sub>; ტაბ. III<sub>20</sub>), გვიან ნეოლითი-ადრე ენეოლითის (ტაბ. X<sub>4</sub>) ეპოქით. 0,38 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა 2 იარაღი (ტაბ. III<sub>6</sub>; ტაბ. V<sub>8</sub>), რომლებიც მიეკუთვნება მეზოლითის ბოლოს – ნეოლითის დასაწყისს და მუსტიეს ხანას. № 31 თხრილში (სიღრმე 0,3 მ) 0,25 მ სიღრმეზე, შავი ფერის ჰუმუსის ფენაში აღმოჩნდა 2 ც. დაუმუშავებელი პრიზმისებური ლამელა (ტაბ. I<sub>6</sub>; ინვ. № 256 (სიგანე – 1,6 სმ) და საფხეკი (ტაბ. II<sub>21</sub>), რომლებიც მიეკუთვნება მეზოლითის დასასრულს – ნეოლითის დასაწყისს. № 32 თხრილში (სიღრმე 0,5 მ) 0,45 მ დონეზე შავი ფერის ჰუმუსურ ფენაში დაფიქსირდა მუსტიეს ხანის იარაღი (ტაბ. V<sub>7</sub>) და მოგვიანო ხანით დათარიღებული სატეხი (ტაბ. VI<sub>5</sub>).

მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ №№ 5, 25 და 32 თხრილების ქვედა კულტურულ ფენაში აღმოჩნდა არეული მასალა, რომელიც დაკავშირებულია როგორც ყვითელი ფერის თიხის ფენასთან, ასევე შავი ფერის ჰუმუსის ფენასთან. დანარჩენ თხრილებში აღმოჩნდა თითო არტეფაქტი, რომელიც თარიღდება ერთი არქეოლოგიური პერიოდით. ამასთანავე, სხვადასხვა თხრილებში აღმოჩენილი ერთი პერიოდის არტეფაქტები დაფიქსირებულია სხვადასხვა გეოლოგიურ ფენაში.

მუსტიეს ანატკეცებზე დამზადებული იარაღები 18 ეგზემპლარს ითვლის. ისინი სხვადასხვა ფორმის სახოკებითა და საფხეკებით არის წარმოდგენილი (14 ც.), რომლებიც გაფორმებულია დამაბლაგვებელი რეტუშით ან ფართო ჩამოთლის მეშვეობით იარაღის ერთი ან ორივე ზედაპირის გასწვრივ (ტაბ. V<sub>1,3,4-10</sub>; ტაბ. VI<sub>6</sub>; ტაბ. VII<sub>1,2,5-6</sub>); აგრეთვე ისინი წარმოდგენილია ამოღარული იარაღებით (ტაბ. V<sub>2</sub>; ტაბ. VII<sub>3-4,7</sub>).

მეზოლითის დასასრულითა და ნეოლითის დასაწყისით დათარიღებული იარაღების უმრავლესობა წარმოდგენილია საფხეკებით, რომლებიც მცირე ზომისაა და მიკროანატკეცებზეა დამზადებული, იშვიათად – საშუალო ზომის ანატკეცებზე (49 ც.), საფხეკების წამყვან ჯგუფს წარმოადგენს ის იარაღები, რომელთა სამუშაო პირი, როგორც წესი, გაფორმებულია მთელი პერიმეტრის გასწვრივ საპირისპირო დამაბლაგვებელი რეტუშის მეშვეობით. ეს იარაღები განსხვავდება ერთმანეთისაგან ფორმით. არის ოვალური – 11 ც. (ტაბ. II<sub>14,16-22</sub>), მომრგვალო – 16 ც. (ტაბ. II<sub>1,9,11-13,15</sub>), ოთხკუთხედისმაგვარი – 9 ც. (ტაბ. III<sub>10-16</sub>), სამკუთხედისმაგვარი – 3 ც. (ტაბ. III<sub>6-8</sub>), ამოღარული – 2 ც. (ტაბ. II<sub>10</sub>; ტაბ. III<sub>17</sub>). წარმოდგენილია საფხეკები სამუშაო პირით მთელი პერიმეტრის გაყოლებით, რომელიც ზურგის მხრიდან ციცაბო რეტუშითაა

გაფორმებული – 3 ც. (მათგან 2 ოვალური და 1 მომრგვალო (ტაბ. III<sub>1,3</sub>) და ბოლოს, არის საფხეკები, რომელთაც სამუშაო პირები გაფორმებული აქვთ ციცაბო რეტუშით ზურგის მხრიდან ანატაკეცის ერთი ან ორი კიდის გასწვრივ – 5 ც. (ტაბ. III<sub>18,22</sub>).

სუსტად გამოხატული სახვრეტები – 9 ც. თითქმის ყველა შერწყმულია საფხეკთან. მათ მოკლე, ოდნავ გამოყოფილი ან გამოყოფილი წვეტები აქვთ (ტაბ. II<sub>4,11,20</sub>; ტაბ. III<sub>6,9,11,21,22</sub>). 1 ორმაგი სახვრეტი დამზადებულია მიკროლამელაზე, რომელსაც ზურგი დაბლაგვებული აქვს (ტაბ. I<sub>2</sub>).

აქვე წარმოდგენილია წვრილი და საშუალო რეტუშთან ანატაკეცები – 28 ც. ამათში გვხვდება ანატაკეცები წვრილი დამაბლაგვებელი რეტუშით მუცლის ან ზურგის მხრიდან – 13 ც. (ტაბ. IV<sub>10,20-22</sub>), წვრილი გამაფხიანებელი რეტუშით მუცლის ან ზურგის მხრიდან – 9 ც. (ტაბ. IV<sub>3-6,8,9</sub>); ფართო გამაფხიანებელი რეტუშით ზურგის მხრიდან – 6 ც. (ტაბ. IV<sub>1,2,7,15-17</sub>). ამათგან ბოლო სამი იარაღი გარკვეულწილად ისრისპირებს მოგვაგონებს.

აღმოჩენილია რეტუშირებული ლამელები, რომელთა სიგანე 1,2-1,8 სმ-ია – 7 ც. მათგან ლამელები წვრილი დამაბლაგვებელი რეტუშით მუცლის მხრიდან ერთი კიდის გასწვრივ – 1 ც. (ტაბ. I<sub>8</sub>); წვრილი დამაბლაგვებელი და წვრილი გამაფხიანებელი რეტუშით ორივე კიდის გასწვრივ ზურგის მხრიდან – 2 ც. (ტაბ. I<sub>3,4</sub>); წვრილი გამაფხიანებელი რეტუშით ერთი კიდის გასწვრივ მუცლის ან ზურგის მხრიდან, 3 ც. (ტაბ. I<sub>5,9,21</sub>); ორი კიდის გასწვრივ ზურგის მხრიდან – 1 ც. (ტაბ. I<sub>7</sub>). არსებობს 1 მიკროლამელა წვრილი გამაფხიანებელი რეტუშით ზურგის მხრიდან ერთი კიდის გასწვრივ (ტაბ. I<sub>1</sub>).

საჭრისები ცოტაა – 6 ც. ერთის გარდა, ყველა კუთხოვანია, დამზადებული ანატაკეცების ქვედა ბოლოებზე (ტაბ. IV<sub>11,13,14,18,19</sub>). 1 ც. გაფორმებულია მცირე ზომის ანატაკეცის ნატეხის კუთხეზე (ტაბ. IV<sub>12</sub>).

წარმოდგენილია სატეხისებური იარაღები – 6 ც. მათგან 5 ც. გაფორმებულია მცირე ზომის ანატაკეცებზე, ერთი სამუშაო ბოლო აქვთ (ტაბ. VI<sub>1-5</sub>). 1 ეგზემპლარი დიდი ზომის სატეხისებურ იარაღს წარმოადგენს (ტაბ. VI<sub>7</sub>).

აი-ილიას კოლექციაში გეომეტრიული მიკროლითების არარსებობა და მიკროლამელების ერთეული ეგზემპლარები შეიძლება, გარკვეულწილად, შემთხვევითობა იყოს გათხრითი სამუშაოების დროში და ტერიტორიულად შეზღუდული შესაძლებლობებისა და კულტურული ფენის დაზიანებულობის გამო. აქ უნდა აღინიშნოს დაბალი და სწორწახნაგოვანი ტრაპეციის ფორმის გეომეტრიული მიკროლითის აღმოჩენის ფაქტი სამი დამუშავებული კიდიტ, რომელიც გვხვდება როგორც მეზოლითის პერიოდში, ასევე ნეოლითში. ეს მიკროლითი მეზობელ ტერიტორიაზე – ელი-ბაბაზეა აღმოჩენილი, სადაც

გათხრების დროს ძალიან მსგავსი ქვის მასალა აღმოჩნდა. ყველაფერი ეს საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ აი-ილიაზე შეიძლება ყოფილიყო გეომეტრიული მიკროლითები, უფრო სავარაუდოა მცირე რაოდენობით. ეს ვარაუდი, და აგრეთვე, ანატაკეცებზე დამზადებული მრგვალი და ოვალური საფხეკების წამყვანი მდგომარეობა, უმრავლესად მცირე ზომისა და მიკრო, მათ შორის ამოღარული ფორმისა; მცირე ზომის სწორი ფორმის პრიზმისებური ლამელების არსებობა ოთხწახნაგოვანი ზურგით, რომლებიც შეიძლება მოხსნილი ყოფილიყო ფანქრისებური ნუკლეუსებიდან; პრიზმისებური ლამელების არსებობა, რომლებიც ფორმითა და ზომებით ამავე რეგიონის ბავრის მეზოლითური ძეგლების ბაზალტის ლამელების მსგავსია [6, გვ. 90-91, ტაბ. XXVIII]; ორი მიკროლამელის არსებობა რეტუშირებული ზედაპირით და სამი პრიზმისებური მიკრონუკლეუსის არსებობა, – ყველაფერი ეს საშუალებას გვაძლევს, რომ წარმოდგენილი მასალა ფინალური მეზოლითის – ადრეული ნეოლითის პერიოდისათვის მიგვეკუთვნებინა. უნდა აღინიშნოს, რომ წვრილი მრგვალი საფხეკები, რომელთაც რეტუშით მთელი პარამეტრის გასწვრივ აქვთ, წარმოდგენილია თრიალეთის მეზოლითის ყველა ძეგლზე. მაგრამ იქ მათი უმრავლესობა გაფორმებულია რეტუშით ზურგის მხრიდან [1, გვ. 34, ტაბ. III<sub>2</sub>; 6, გვ. 90-91, ტაბ. XXVII-XXVIII; 2, გვ. 5-8, ტაბ. I-VI]. საპირისპირო რეტუშის გამოყენების სიჭარბე შეიძლება მოწმობდეს მასალის გარკვეულ თავისებურებაზე აი-ილიას სადგომზე და აგრეთვე მეზობელ ადგილსამყოფელზეც – ელი-ბაბაზე და სანთაზე, სადაც მსგავსი ქვის ინვენტარია და რომლებიც აგრეთვე წალკაში ნავთობტრასის გასწვრივ იყო გამოკვლეული. და უკვე ამის გამო მოცემული მასალა ინტერესს იწვევს.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს აი-ილიას სადგომისა და გუდალეთის მეზოლითური სადგომების ინვენტარის გასაოცარი მსგავსება. ეს უკანასკნელი განლაგებულია კასპის რაიონის ტერიტორიაზე სოფელ გუდალეთის ჩრდილოეთით 2 კმ-ზე [7, გვ. 92-94, ტაბ. XIX-XXII]. ამ სადგომის კულტურული ნაშთები აღმოჩენილია არც ისე მაღალ მთიან პლატოზე, სადაც ნიადაგის ფენის სისქე კლდოვან საფუძვლამდე დიდი არ არის – 40-55 სმ. კულტურული ნაშთები გადაადგილებული იყო, რადგანაც ეს ადგილი ყოველწლიურად იხვნება. და მხოლოდ უმნიშვნელო სისქის გაყოლებაზე უფრო მკვირივი ნიადაგის ფენისა (5-15 სმ), რომელიც კლდოვან საფუძველზე იღო ზედაპირიდან 40 სმ სიღრმეზე, დაფიქსირებული იყო კულტურული ფენა in situ. გუდალეთის სადგომის ქვის ინვენტარი თითქმის მთლიანად დამზადებულია ანატაკეცებზე, უმეტესად მცირე ზომისაა, ხოლო ხშირად ძალიან წვრილია, ფორმით აი-ილიას მსგავსი. იარაღების სამუშაო ბოლოები მზადდებ-

ბოდა ანატკეცების ნებისმიერ ზედაპირზე, დარტყმის მოედნის მხრიდანაც კი. ფართო მასშტაბით იარაღების გაფორმებისას იყენებდნენ საწინააღმდეგო სიბრტყეზე მდებარე დამაბლაგვებელ რეტუსს. ინვენტარის თითქმის ნახევარი საფხეკებითაა წარმოდგენილი, რომლებიც ზომით, ფორმითა და დამზადების ხერხით აი-ილიას სადგომის საფხეკებს იმეორებს, მათ შორის საფხეკებს შერწყმულს სახვრეტებთან. სატეხებს ერთი სამუშაო ბოლო აქვთ. საჭრისები ცოტაა, ისინი, აგრეთვე, კუთხოვანი ტიპებითაა წარმოდგენილი. მცირეოდენი რაოდენობითაა სახოკები. ლამელები – 5 ც., სიგანე 1,1 სმ-დან 3 სმ-მდე, ორ- და სამწახნაგოვანია. ნუკლეუსები მცირე ზომისაა, ან მთლიანად წვრილი, პრიზმისებური და ამორფულია. გუდალეთის სადგომის ქვის ინვენტარისთვის მასალად გამოიყენებოდა ფერადი კაჟი, რომლის საბადოები მახლობლად არის განთავსებული. კერამიკა არ არის აღმოჩენილი; ძვლები შემორჩენილი არ არის. აი-ილიასა და გუდალეთის სადგომების ინვენტარის ასეთი გასაოცარი მსგავსება, თუმცა ისინი ერთმანეთისაგან მნიშვნელოვანი მანძილითაა დაშორებული, ჩვენი შეხედულებით, შეიძლება უბრალო შემთხვევითობა არ აღმოჩნდეს.

აგრეთვე დიდ ინტერესს იწვევს აი-ილიას ქვის ინვენტარში დიდი ზომის ფართო ლამელების არსებობის ფაქტი, რომლებიც წააგავს იმათ, რომლებიც ჩვენთვის შომუ-თეფეს კულტურის დაბლობის ნამოსახლარებიდან არის ცნობილი. აქ ისინი ცოტაა – 14 ც. (ტაბ. IX-X), შრომის იარაღების ჩათვლით (8 ც.).

მათ შორისაა 1 ბოლოკიდურა საფხეკი, გაფორმებული 3,4 სმ სიგანის სწორი ფორმის ლამელაზე, რომელსაც ოვალური ფორმის დახრილი სამუშაო პირი აქვს (ტაბ. IX<sub>1</sub>).

აი-ილიაზე პრიზმისებური რეტუსირებული ლამელები 5 ცალია (4 ც-ის სიგანე 2,8-3,0 სმ; 1 ცალისა – 2,3 სმ, წარმოადგენს ზედა წვეტის ნატეხს). მათ შორის წარმოდგენილია ლამელები, რომლებსაც ორი კიდის გასწვრივ აქვთ საპირისპიროდ განლაგებული წვრილი გამაფხიანებელი რეტუსი – 1 ც. (ტაბ. IX<sub>4</sub>). ზურგის მხრიდან ორი კიდის გასწვრივ – 1 ც. (ტაბ. IX<sub>7</sub>), ზურგის მხრიდან ერთი კიდის გასწვრივ – 1 ც. (ტაბ. IX<sub>5</sub>), მუცლის მხრიდან ერთი კიდის გასწვრივ – 1 ც. (ტაბ. IX<sub>8</sub>); ფართო გამაფხიანებელი საპირისპიროდ მდებარე რეტუსით ორი კიდის გასწვრივ, რომელიც დაკბილულობას ქმნის – 1 ც. (ტაბ. IX<sub>6</sub>).

ამ ინვენტარში გამოიყოფა ორმაგი საჭრისი, 1 ცალი, რომელიც დამზადებულია 2,4 სმ სიგანის ლამელის ნატეხის კუთხეზე წვრილი გამაფხიანებელი რეტუსით ზურგის მხრიდან ერთი კიდის გასწვრივ (ტაბ. IX<sub>2</sub>).

ერთი ბურღი გაფორმებულია ზურგის მხრიდან 2,5 სმ სიგანის მასიური ორწახნაგოვანი ლამელის ქვედა ბოლოზე. სამუშაო წვეტი ოდნავ გამოყოფილია (ტაბ. IX<sub>3</sub>). მსგავსი ლამელების არსებობა, რაც შულავერი-შომუ-თეფეს

კულტურის ინვენტარშია ფართოდ გავრცელებული, არ შეიძლება მკვლევარის ინტერესს არ იწვევდეს, როცა საუბარია შესაძლო გენეტიკურ კავშირზე.

დროის მიხედვით მათი შესაბამისი კერამიკა არ იყო აღმოჩენილი. კერამიკის ყველაზე ადრეული ფრაგმენტები გვიანი ბრინჯაოს პერიოდს მიეკუთვნება. გარდა ამისა, აი-ილიას ინვენტარის ტრასოლოგიური ანალიზის შედეგად (კ. ესაკიას განსაზღვრებები) არც ერთი ნამგლის ჩანართი დაფიქსირებული არ არის. სავარაუდოდ დიდი ზომის ლამელები და მათგან დამზადებული იარაღები მიეკუთვნება ნეოლითის გვიანდელ პერიოდს, როდესაც მსხვილლამელოვანი ტექნიკის ჩასახვა ხდება.

აი-ილიას სადგომის მთელი ინვენტარის ტრასოლოგიური ანალიზის შედეგებმა გვიჩვენა, რომ მათ შორის წარმოდგენილია იარაღები ცხოველის ხორცის აქნისათვის, ტყავის დამუშავებისათვის, მუშაობისათვის მაგარ მასალაზე – ძვალზე, რქაზე და ხეზე, სამკაულების, შრომის იარაღების დამზადებისათვის [5, გვ. 52]. უნდა აღინიშნოს, რომ ობიექტური და სუბიექტური მიზეზების გამო კულტურულ ნაშთებში ორგანული ნივთიერებები ჩვენს დრომდე ვერ გადარჩა.

ზემოთ აღნიშნულიდან გამომდინარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ აი-ილიას სადგომის მაცხოვრებლების ძირითადი საქმიანობა ნადირობა იყო, ხოლო, ქვის პერიოდის გვიანდელ ეტაპზე, შესაძლებელია, ახლადამოცნებული მიწათმოქმედება დამეცხოველეობა.

## L. Chelidze

### NEW SITE OF THE STONE AGE IN TSALKA

(Summary)

The Ai-Ilia open station is located on a fairly even mountainous plateau (1683.1 m above the sea level) inclined from the east to south, in Tsalka district between the villages of Beshtasheni and Santa, to the North of the Tsalka water reservoir. The excavations were carried out by the Tsalka Archaeological Expedition (director: G. Narimanishvili).

Archaeological ditches were quite shallow – 0.15-0.5 m deep, occasionally 1.2-1.4 m until they reached rocky ground. The total area of excavations that yielded fragments of pottery and flaked obsidian equals 1120 sq. m. The earliest fragments belong to the Late Bronze Age. 818 examples of split stones were attested. 132 reveal traces of secondary treatment. The rest of the material represents small nuclei, flakes, plaques, fragments without any treatment.

Technical-typological study of the material, along with analysis of its depth of occurrence, has

shown that the cultural layer contains mixed fragments of split obsidian belonging to the three different stages of the Stone Age – Mousterian, Later Mesolithic-Early Neolithic and Later Neolithic-Early Aeneolithic.

The earliest stage is represented by scrapers and socketed tools made of Mousterian flakes. The following artifacts belong to the final stage of Mesolithic-Early Neolithic: quantities of small rounded or oval scrapers along with scrapers of different shapes made of small flakes, narrow and elongated plaques with or without any treatment; the small number of drills, points and chisels made of small flakes, retouched or not-retouched nuclei; single finds of micro-plaques and micro-nuclei. The archaeological material from Ai-Ilia somewhat differs from the Trialeti Mesolithic sites by peculiar treatment, manifested in the technique of shaping. The bulk of scrapers in Ai-Ilia are retouched along the perimeter and cross-hatched pattern applied, while similar scrapers from Edzani, Zurtaketi, Bavri are retouched in one direction.

The last stage of the Stone Age is represented by large broad plaques and tools made of them: pointed scrapers, double cutting tool worked on the broken-off edge, point or drill, retouched plaques. Retouched plaques of similar type are widespread in the obsidian inventory of the Shulaveri-Shomutepe valley culture and it is precisely this that makes the late stage of the Stone Age finds from Ai-Ilia interesting.

### ლიტერატურა

1. გაბუნია მ. თრიალეთის მეზოლითური კულტურა. თბ., 1976.
2. გაბუნია მ., წერეთელი ლ. კავკასიის მეზოლითური კულტურები. – ძიებანი, № 12, 2003, გვ. 5-30.
3. ნარიმანიშვილი გ., მახარაძე ზ., შანშაშვილი ნ. წალკის რაიონში 2002 წლის სექტემბერში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების ანგარიში. თბ., 2003 (ხელნაწერი). ინახება არქეოლოგიურ კვლევის ცენტრში.
4. ნარიმანიშვილი გ. წალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2003 წელს ჩატარებული საველე კვლევა-ძიების წინასწარული ანგარიში. თბ., 2003 (ხელნაწერი). ინახება არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში.
5. ნარიმანიშვილი გ., დავლიანიძე რ., მინდორაშვილი გ., მახარაძე ზ., კვაჭაძე მ., შანშაშვილი ნ., ჭელიძე ლ. აი-ილიას (BPGA-ნ) ნამოსახლარზე 2003 წელს ჩატარებული სამუშაოების წინასწარული ანგარიში. – თბ., 2004 (ხელნაწერი). ინახება არქეოლოგიურ კვლევის ცენტრში.

6. Габуня М. Г. Баврская пещера. – Палеолит Кавказа и сопредельных территорий. Тб., 1990, с. 89-91.

7. Челидзе Л. М. Гудалетская стоянка каменного периода. – Палеолит Кавказа и сопредельных территорий, Тб., 1990, с. 92-94.

### სურათების და ტაბულების აღწერილობა

სურ. 1. C და D უბნები. თხრილი X. გეგმა და ჭრილები

სურ. 2. D უბანი. თხრილი X. გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. I-X. აი-ილიას სადგომის ქვის ინვენტარი.

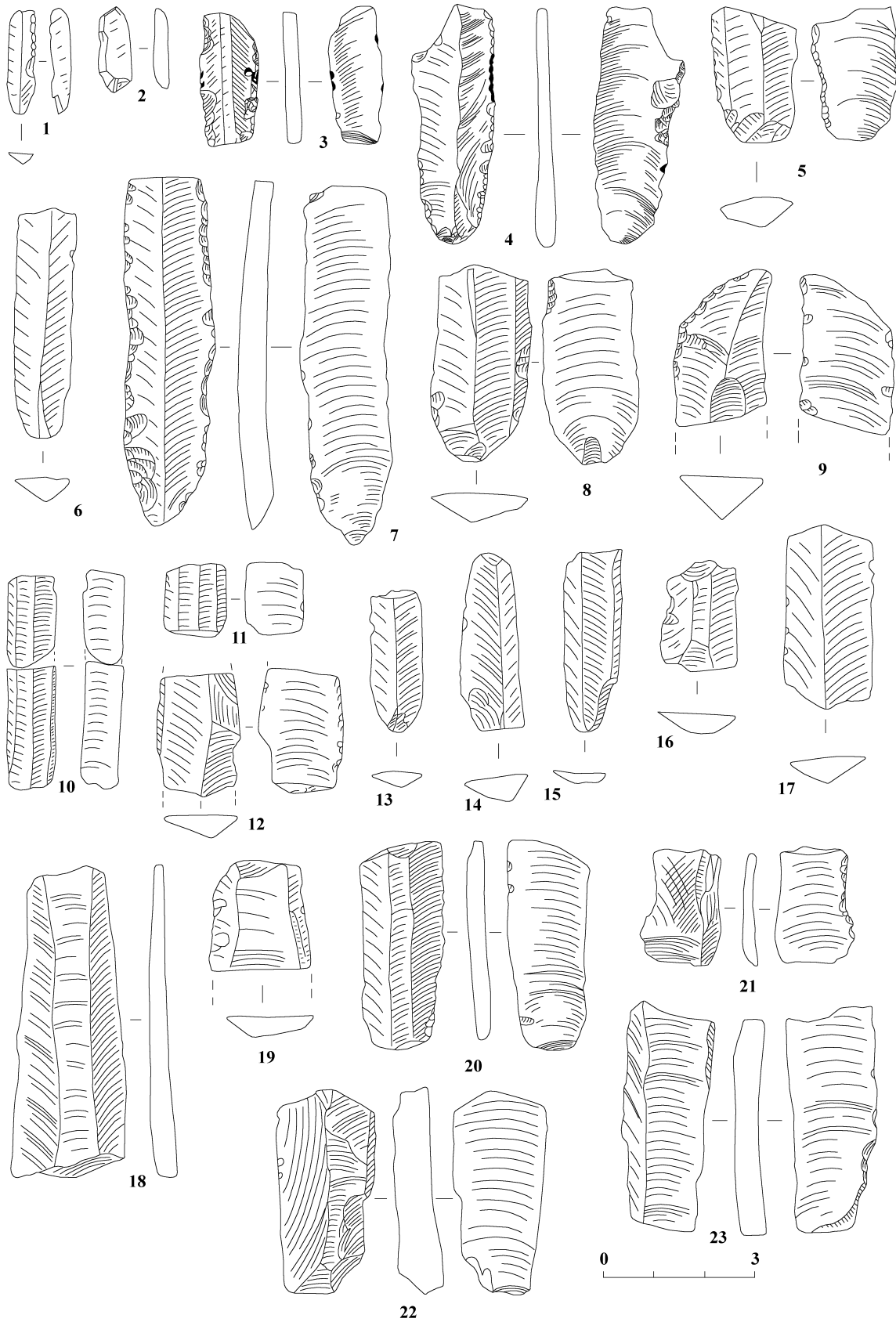
### Description of the figures and plates

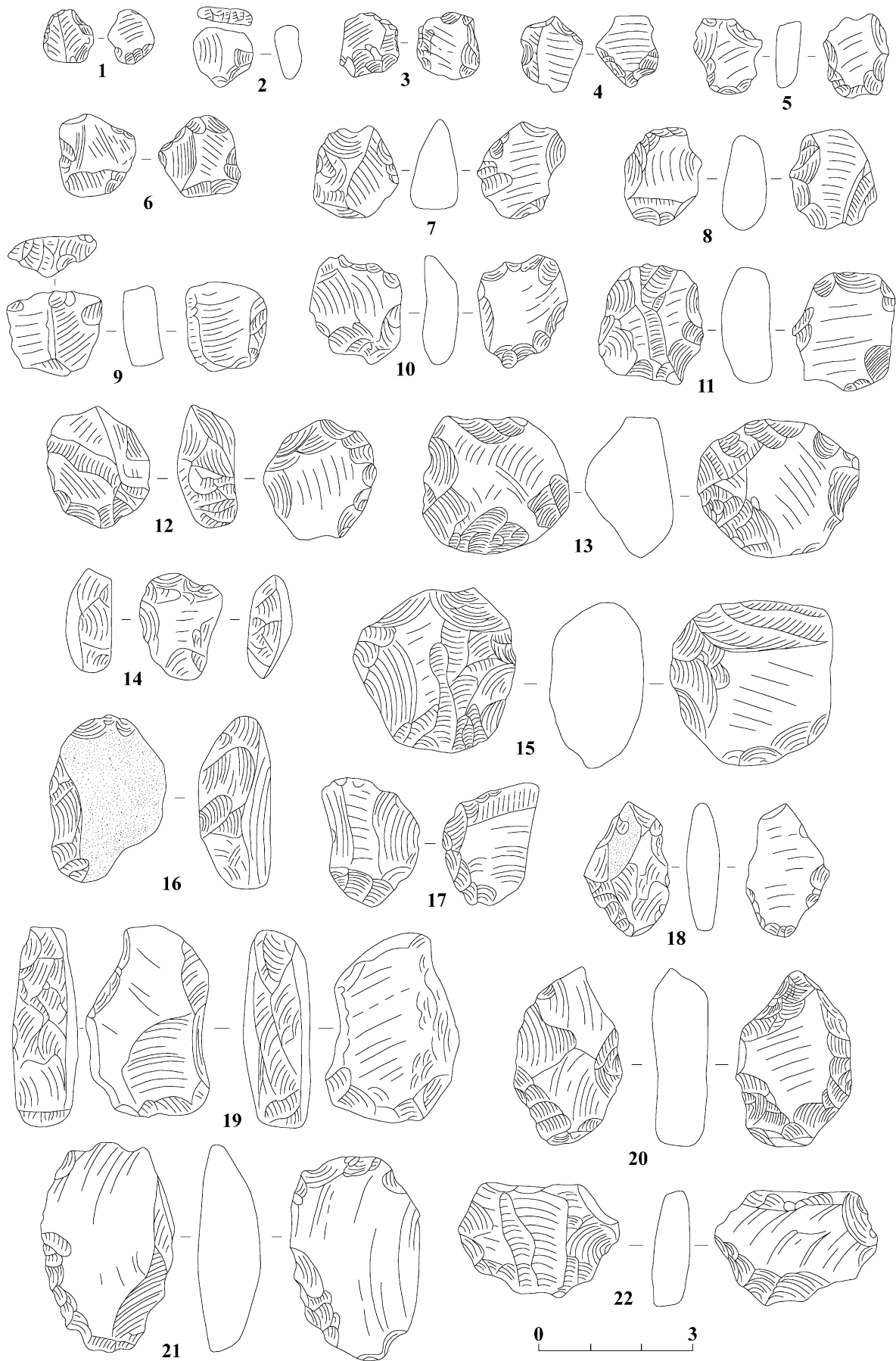
Fig. 1 – Plots C and D. Trench X. Plan and sections.

Fig. 2 – Plot D. Trench X. Plan and sections.

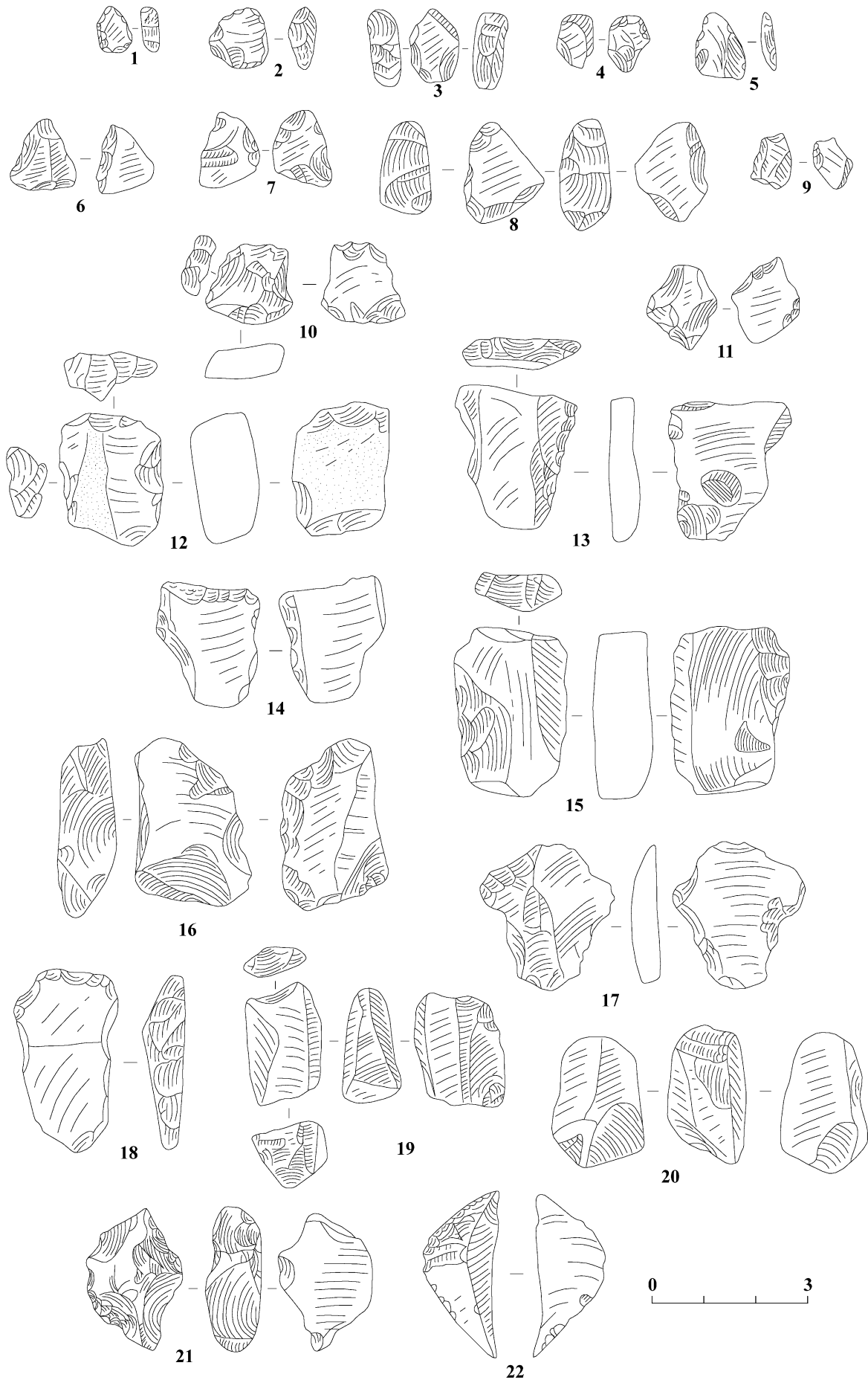
Pl. I-X – Stone finds from Ai-Ilia site.

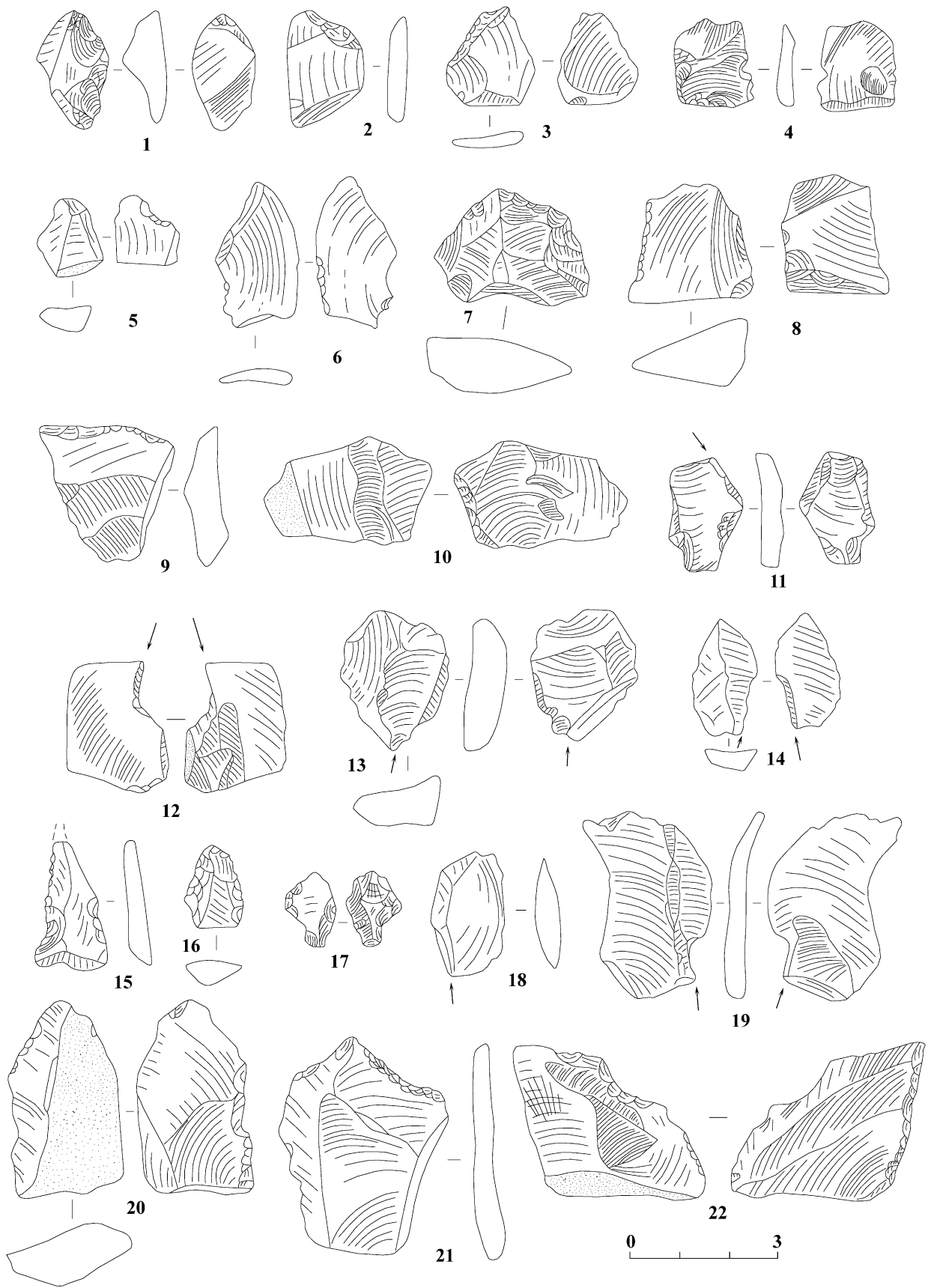
ტაბ. I





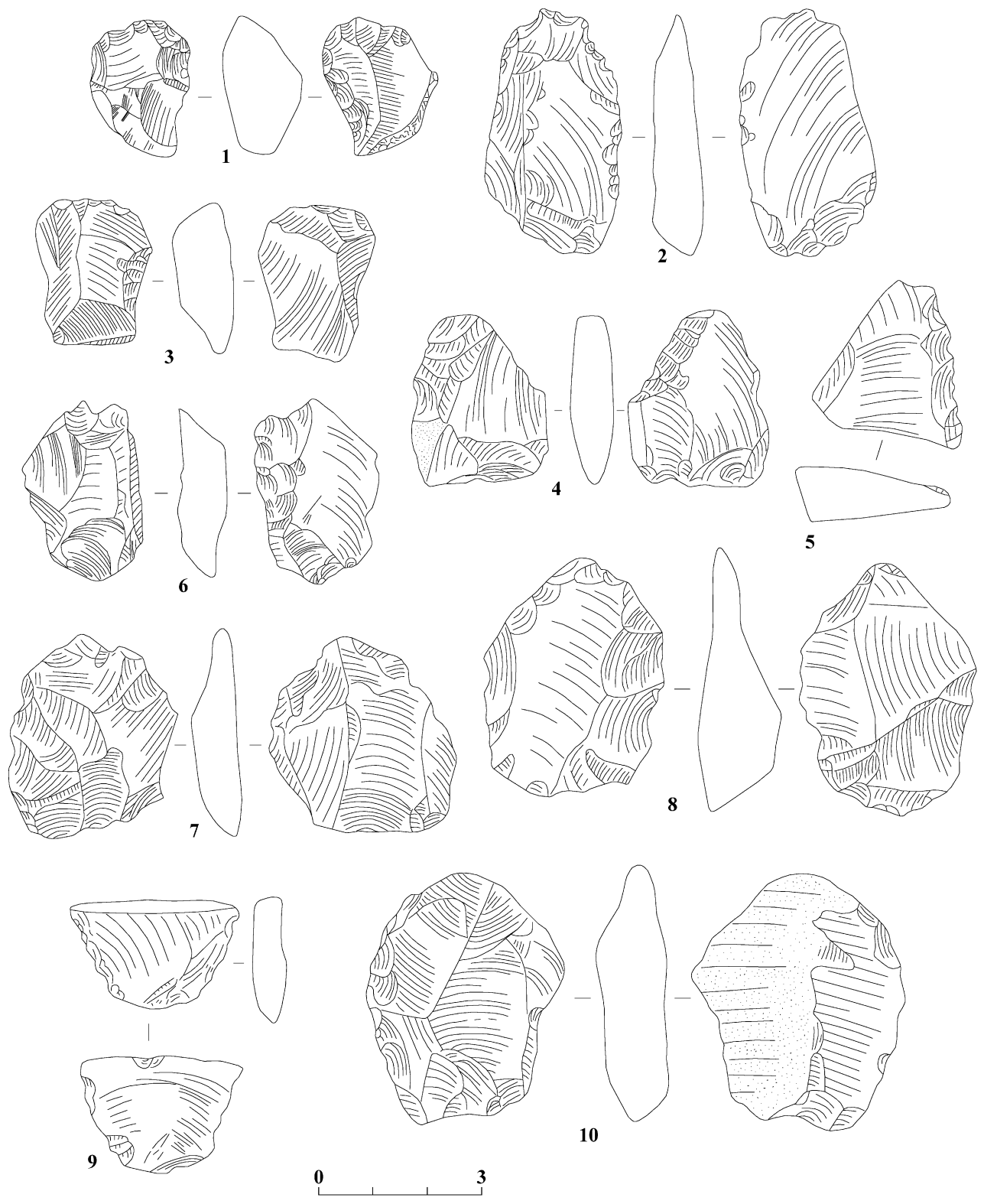
ტაბ. III

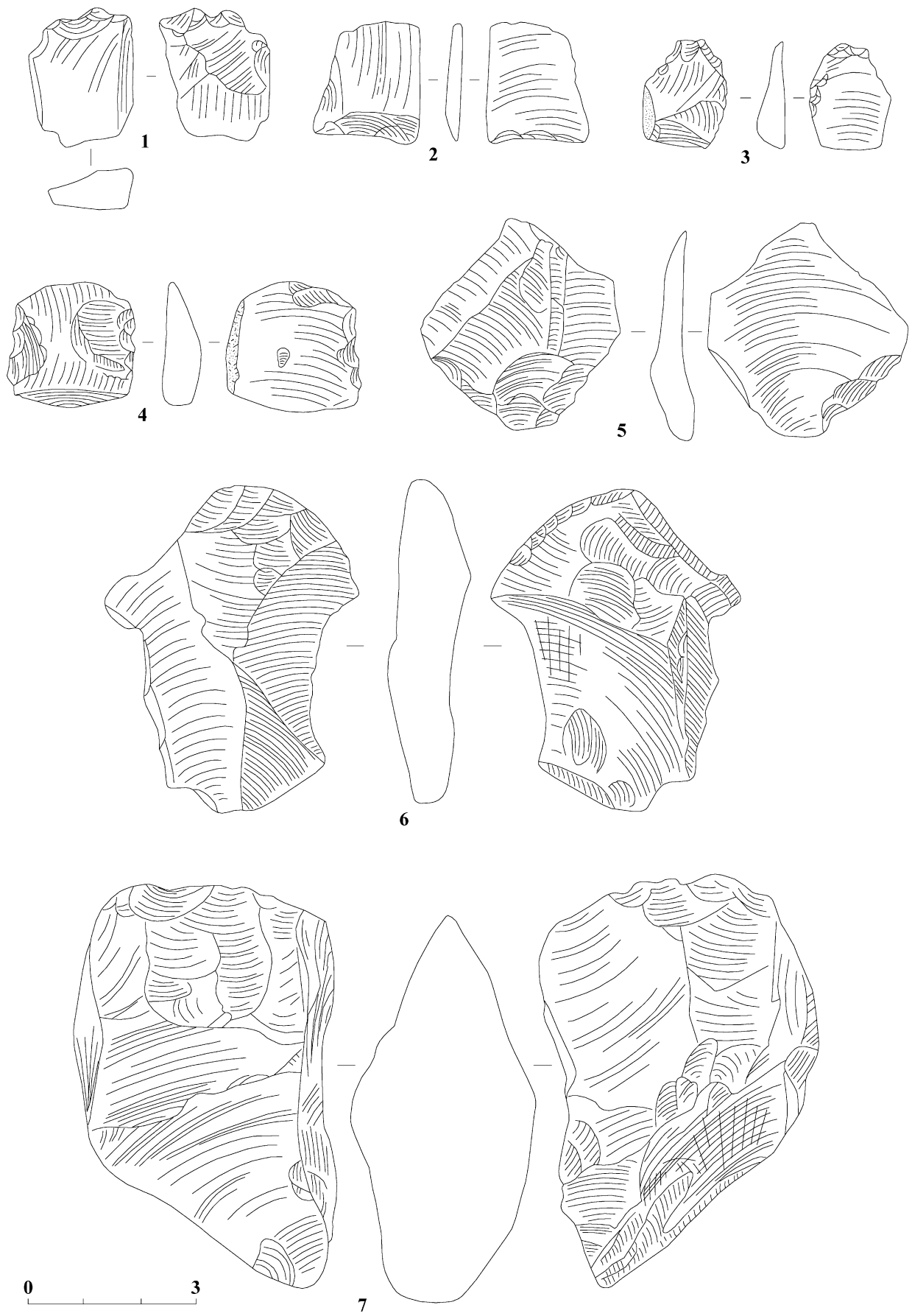






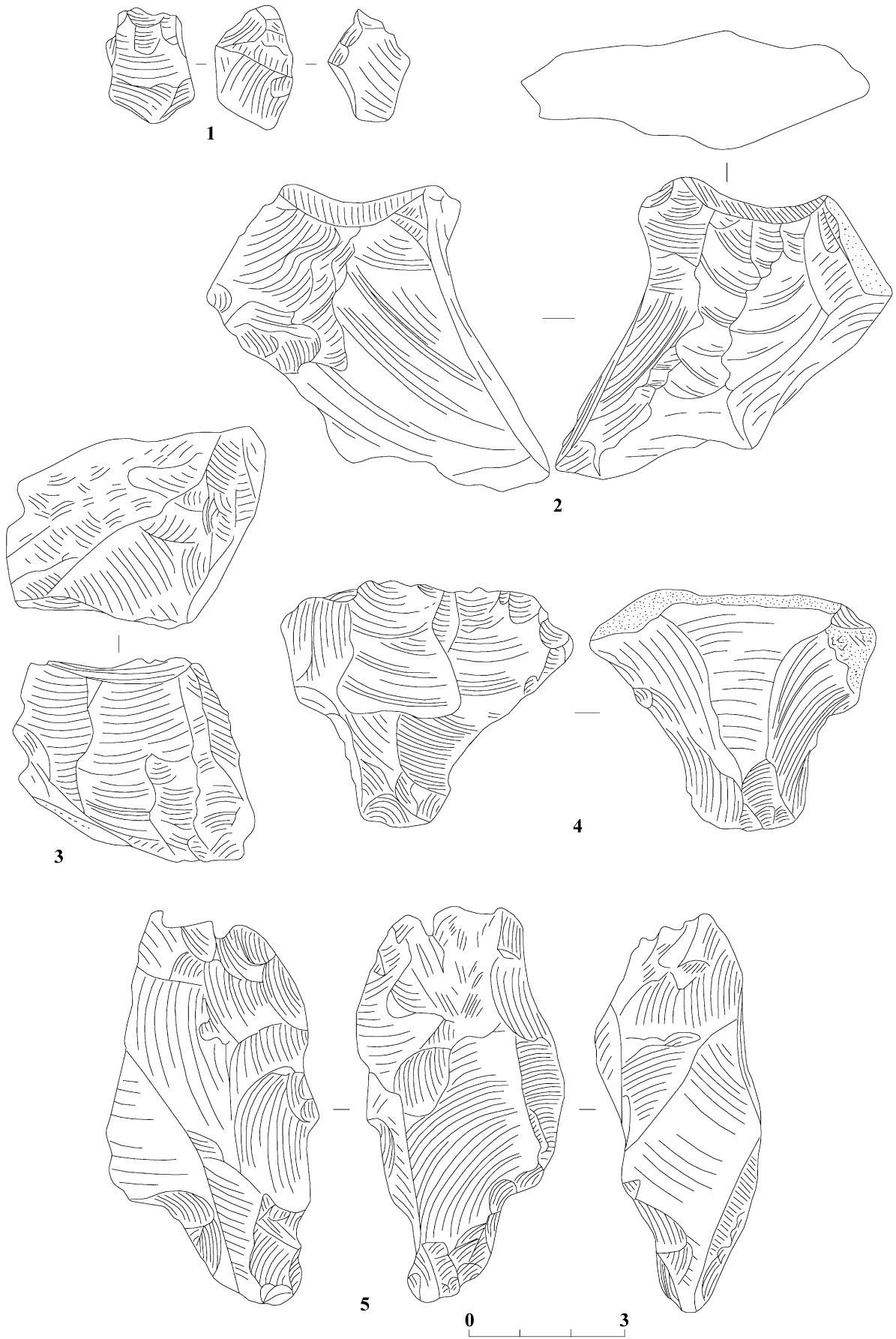
ტაბ. V



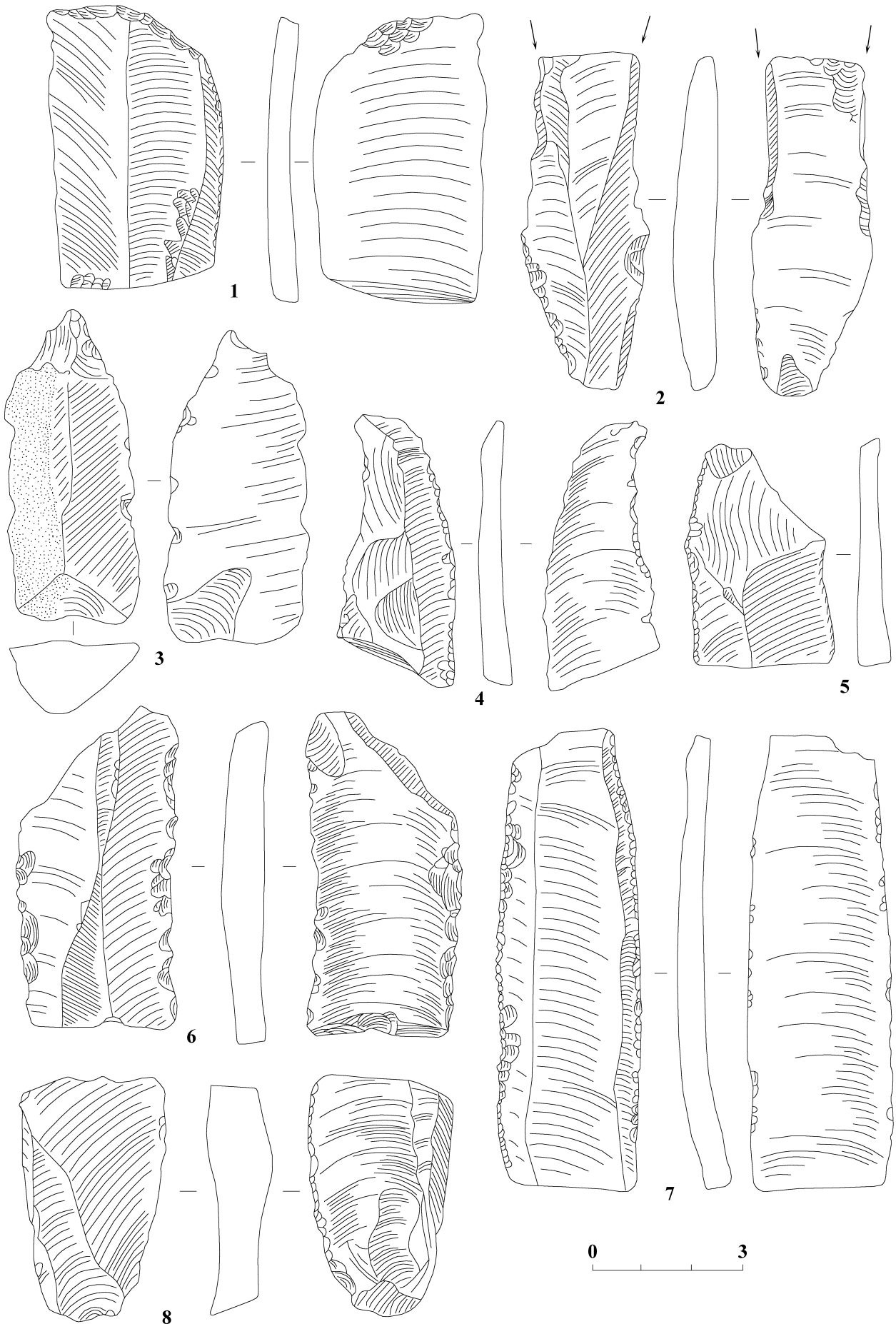


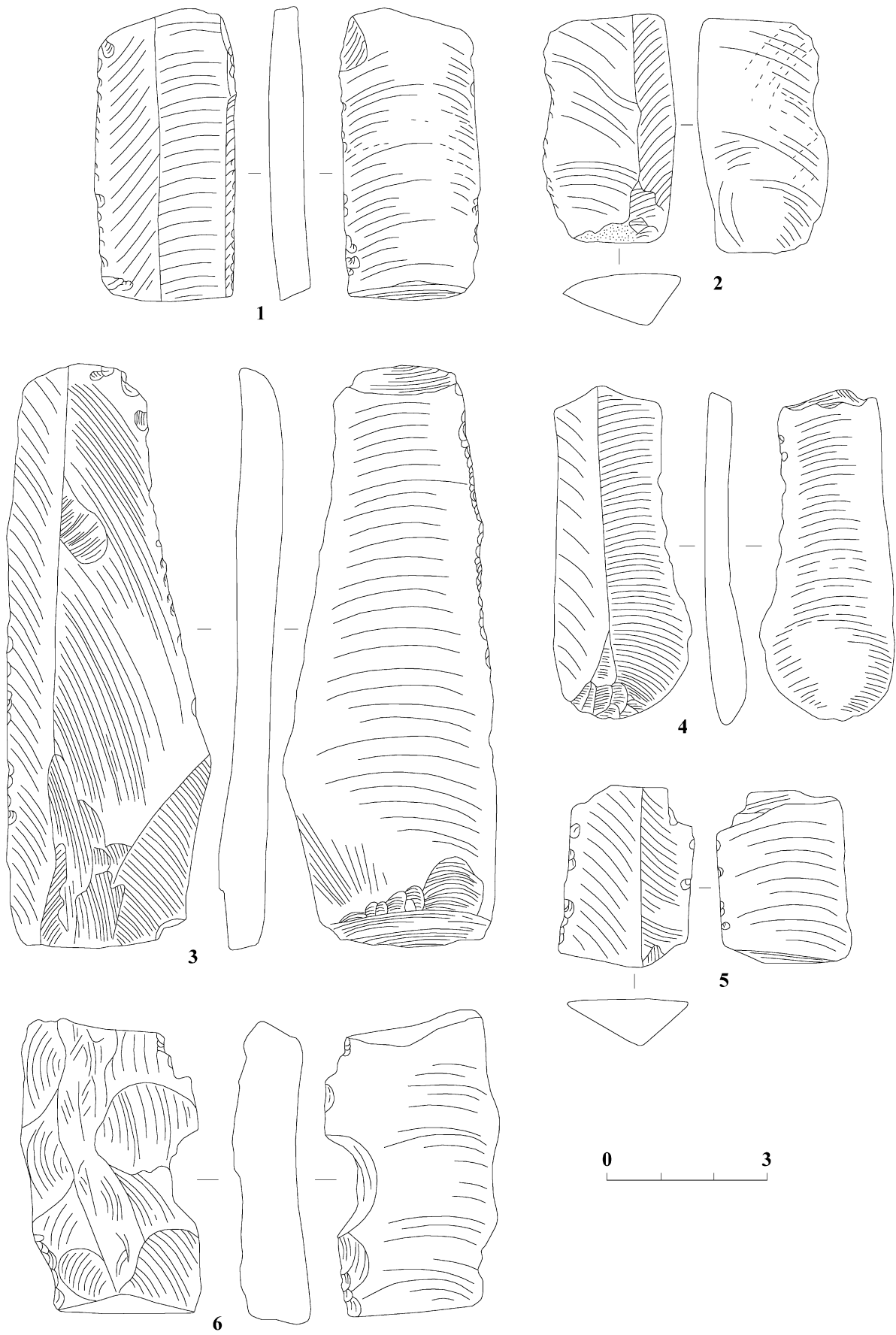
ტაბ. VII





ტაბ. IX





ახალიმშის ხანის მასალა შრთის ნამოსახლარიდან

ურთის ნამოსახლარი 60 წელზე მეტია, რაც ცნობილია, მაგრამ, სამწუხაროდ, მისი მასალები დღემდე არ არის შესწავლილი და გამოქვეყნებული.\*

ჯერ კიდევ 1940 წელს არქეოლოგმა ნინო ხოშტარიაძემ მდ. ენგურის ხეობაში ჩატარებული დაზვერვისას სოფ. ურთაში (ზუგდიდის რ-ნი) შეკრიბა ზედაპირული მასალა და გააკეთა ორი სადაზვერვო თხრილი, რომელშიც 60-70 სმ სიღრმეზე აღმოჩნდა ნეოლითური იერის მასალა. თავის საველე მუშაობის ანგარიშში ნ. ხოშტარია აღნიშნავდა, რომ ურთის მთის რაიონი ადრეც ყოფილა ცნობილი ახალიქვის ხანის იარაღების აღმოჩენით, რომლებიც ინახება ფოთისა და ზუგდიდის მუზეუმებში. მისი აზრით კულტურული ფენა უძრავი (in situ) იყო. ძეგლი ერთფენიანია და ნაშთები იმყოფებოდა პირველად დანალექ მდგომარეობაში [4, გვ. 16].

70-იან წლებში ქვის ხანის ძეგლებს გამოვლენის მიზნით ენგურის ხეობაში დაზვერვითი სამუშაოები ჩაატარა არქეოლოგმა გ. გრიგოლიამ და აგრეთვე შეაგროვა ზედაპირული მასალა, რომელიც ისევე, როგორც ნ. ხოშტარიას მიერ მოპოვებული, გამოუქვეყნებელია და დღეს მის შესახებ არაფერის თქმა არ შეგვიძლია.

1985 წელს აპრილის თვეში არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში მოვიდა სოფ. ურთის მცხოვრების ალ. ბოხუას შეტყობინება, რომ სოფლის მახლობლად, ურთის მთის ძირას მდებარე მღვიმეს, რომელიც შესაძლოა პირველყოფილი ადამიანის სადგომი ყოფილიყო, სრული განადგურება ელოდა, მთაზე კირის კარიერის ამოქმედების გამო. საჭირო გახდა სასწრაფო ზომების მიღება, რის გამოც მაშინვე სუთი დღით ვიყავი მივლინებული სოფ. ურთაში.

სოფ. ურთა მდებარეობს ზუგდიდის სამხრეთით 8 კმ დაშორებით, მდ. ჯუმის (ენგურის შენაკადი) შუა დინებაზე, მდ. ჯამპონაგალის (ჯუმის შენაკადი) მარჯვენა ნაპირზე, ურთის ჩრდილო-დასავლეთით, შავი ზღვიდან პირდაპირ ხაზზე დაახლ. 20 კმ მანძილზე.

ჩასვლისთანავე დავათვალიერე მღვიმე. მისი ერთი შესასვლელი უკვე ამოქოლილი აღმოჩნდა ლოდებით, ხოლო მღვიმის მეორე შესასვლელმა, რომელიც 10-15 მეტრით მაღლა მდებარეობს, მიიქცია ჩვენი ყურადღება, რის გამოც ამავე წლის აგვისტოში თერჯოლის არქეოლოგიურ ექპედიციაში მუშაობისას განმეორებით ჩავედი სოფ. ურთაში. მღვიმეში გავაკეთე საცდელი თხრილი (ზომა 2x1,5 მ), მაგრამ ადამიანის ცხოვრების ვერავითარი კვალი ვერ შევნიშნე.

სამაგიეროდ შედეგიანი აღმოჩნდა სოფელში არსებული ერთი ბორცვის დათვალიერება, რო-

მელზედაც ორი მოსახლის კარმიდამოა განლაგებული. ზედაპირულად შევაგროვე მეტად საყურადღებო ნეოლითური იერის მასალა. სამწუხაროდ, საკარმიდამოზე არ მოხერხდა საცდელი თხრილის გავლება. ბორცვის ჩრდილო ფერდობზე შევამჩნიე დაუმუშავებელი ნაკვეთი, სადაც დავიწყეთ თხრილის გავლება, მაგრამ განუწყვეტელი წვიმებისა და შეზღუდული დროის გამო შეუძლებელი გახდა მუშაობის გაგრძელება. შემდეგ წლებში ვაპირებდი მუშაობის განახლებას ძეგლზე, მაგრამ ამ რეგიონში შექმნილი ობიექტური პირობების გამო ეს არ მოხერხდა. მიუხედავად ძეგლზე ჩატარებული მოკლევადიანი დაზვერვებისა, მასზე შევაგროვეთ დიდი და მეტად მეტყველი ნეოლითური კოლექცია.

წინამდებარე წერილის მიზანია ჩემს მიერ მოპოვებული კოლექციის გამოქვეყნება, მისი სამეცნიერო მიმოქცევაში შეყვანა.

კოლექცია შედგება 702 ქვის ნაკეთობისაგან, რომელთაგან 139 ერთეული (19 % მასალის საერთო რაოდენობიდან) იარაღებია. დიდი რაოდენობითაა წარმოების ნარჩენები, რომლებშიც გამოიყოფა კაჟის ნუკლეუსების მკაფიო, დიდი ჯგუფი (60 ერთეული), რაც მასალის საერთო რაოდენობის 8,6 %-ს შეადგენს. ყოველი მათგანი გამოირჩევა დახვეწილი ფორმებით. მათზე არსებული ნეგატივების მიხედვით ჩანს, რომ ატკეცილი უნდა ყოფილიყო საკმაოდ სწორი მოყვანილობის დანისებური ლამელები და მიკროლაშელები. მათ შორის ძირითადად გვხვდება პრიზმისებური ორფუძიანი და ერთფუძიანი ცალელები. კონუსისებური და ფანქრისებური ნუკლეუსები (ტაბ. I). ეს ნუკლეუსები ძირითადად იმეორებენ ოდიშის ნამოსახლარის ნუკლეუსთა ფორმებს.

წარმოების ნარჩენების უდიდეს ნაწილს კაჟის ანამტვრევები შეადგენს (503 ერთეული), რაც მასალის 72 % უდრის. ყოველ მათგანს შერჩენილი აქვს დარტყმის მოედანი და შესაბამისი ბურცობი. მათგან კაჟის მასიური ანატკეცები 184 ერთეულია, ხოლო საშუალო და მცირე ზომის – 319 ც.

ლამელები ჩვენს კოლექციაში 28 ცალია (4,0 %), მათი ასეთი სიმცირე, უნდა ვიფიქროთ, შემთხვევითია, რადგან შეუძლებელია ასეთი დიდი რაოდენობით აღმოჩენილი ნუკლეუსებიდან ატკეცილი ლამელები უკვალოდ გამქრალიყვნენ. მომავალი კვლევისას მათი რაოდენობა უეჭველად გაიზრდება.

კაჟის იარაღები წარმოდგენილია საფხეკებით, საჭრისებით, სახვრეტით და დაკბილული იარაღით.

საფხეკები (5 ერთ.). ყოველი მათგანი დამზადებულია სქელ ანატკეცზე (ტაბ. II<sub>6-10</sub>). მათგან ორი კიდურაა, ერთი კი, ამოღარული. ერთი სა-

\* წაკითხულია 1989 წელს არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო სესიაზე.

ფხეკი (ტაბ. II<sub>10</sub>) ორმხრივ ირგვლივია დამუშავებული.

საჭრისები (5 ერთ.) (ტაბ. II<sub>15</sub>) სქელ ლამელისებურ ანატაკეცზეა ნაკეთები. მათ შორის არის ირიბი, კუთხის და სწორი საჭრისები.

აღსანიშნავია ერთი ორგვერდდაკბილული ლამელა (ტაბ. II<sub>11</sub>), რომელიც სამკელი დანის ჩასართად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული.

კოლექციაში გვაქვს ერთი სახვრეტი, 3 რეტუშორი, 6 ლამელისებური ანატაკეცი და 1 წვეტანა, რომელიც წააგავს მუსტიურს.

უნდა აღინიშნოს, რომ კაჟის იარაღები დამზადებულია მაღალი ხარისხის კაჟისაგან, რომლის გამოსავლებსაც, რამდენიმე ადგილას მივაკვლიეთ მდ. ჯუმის ნაპირზე.

წამყვანი ადგილი კოლექციაში მაკროლითებს ანუ ორმხრივი ათლის ტექნიკით რიყისქვის (19 ც.) ან კირქვიერი კაჟისაგან (39 ც.) დამზადებულ იარაღებს უჭირავს. სულ 58 ერთეულია (ტაბ. III, ტაბ. IV<sub>4</sub>). მაკროლითები მიწის დასამუშავებელ იარაღებადაა მიჩნეული. კოლექციაში ძირითადად წერაქვისებური მაკროლითებია.

ურთის ნამოსახლარზე აღმოჩნდა რიყისქვის გახეხილ-გაპრიალებული სოლისებური ცულები (10 ც.) (ტაბ. IV<sub>2</sub>; ტაბ. V), და მათი ნამზადი (6 ც.). კოლექციაში გვაქვს რიყისქვის 4 სატეხსათლელი და სატეხის ნამზადები (3 ც.). აღსანიშნავია სამი თოხისებური იარაღი და ერთი თოხი, რომლის მსგავსი ჯერჯერობით არ არის აღმოჩენილი არც ერთ ნეოლითურ ნამოსახლარზე (ტაბ. IV<sub>1</sub>). კოლექციაში გვაქვს 2 ხელსაფქვავის ფრაგმენტი (ტაბ. VI<sub>2</sub>) და 7 სანაყსაბეგველი, რომლებიც მარცვლეულის დასანაყად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. არის რიყის ქვის საჩეხი იარაღებიც.

კერამიკა ჩვენს კოლექციაში არ არის, რაც უნდა აიხსნას მოკლევადიანი დაზვერვებით და შესაძლოა ზედაპირულად მისი დაშლით. ნ. ხოშტარას კოლექციაში ყოფილა კერამიკაც და მიკროლითებიც, რის შესახებაც იგი აღნიშნავს თავის ანგარიშში. უნდა ვიფიქროთ, რომ ძველის შემდგომი კვლევისას ეს დანაკლისი შეივსება.

ურთის ნამოსახლარის მასალას ახლო პარალელები გააჩნია დასავლეთ საქართველოს ნეოლითურ ძეგლებთან, კერძოდ ოდიშის ტიპის ნეოლითური ნამოსახლარების მასალებთან. უპირველეს ყოვლისა ეს სიახლოვე ვლინდება ქვის როგორც პირველადი, ისე მეორადი დამუშავების ტექნიკაში, აგრეთვე იარაღების ტიპოლოგიაში [2, გვ. 47-55].

ურთის იარაღების ერთი ნაწილი, კერძოდ ცულები, სატეხები და სათლელები დამზადებულია გახეხვა-გაპრიალების ანალოგიური ტექნიკით, რაც ახასიათებს ოდიშს, ანასეულ II-ს, კისტრიკსა და საერთოდ ამ ჯგუფში შემავალ ძეგლებს [2, გვ. 79]. დიდი სიახლოვე შეინიშნება აგრეთვე ტიპოლოგიაში. ურთის ცულები და სატეხ-სათლელები იმეორებენ ოდიშის ტიპის ძეგლების იარაღთა ფორმებს.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ქვის იარაღების დამუშავების მაკროლითური ტექნიკა. ქვის იარაღების დამუშავებაში ხეხვა-გაპრიალების ტექნიკასთან ერთად უპირატესობა ენიჭება მაკროლითურ ტექნიკას. ე.ი. იარაღების ორმხრივი ათლის საშუალებით დამზადების ხერხს. ასეთი ხერხითაა დამზადებული ოდიშის [2, გვ. ტაბ. XXXII<sub>13-4</sub>], კისტრიკისა [3, გვ. 286] და თეთრამიწის წერაქვისებური იარაღები [1, გვ. 256], რომლებსაც სამიწათმოქმედო ფუნქცია მიეწერება. ურთის წერაქვისებური მაკროლითები იმეორებენ ოდიშისა და კისტრიკის მაკროლითების ფორმებს. განსხვავება იმაშია, რომ ურთის ჩვენს კოლექციაში არ არის პირფართო თოხისებური მაკროლითები. სამაგიეროდ აქ თოხი სხვა ფორმისაა, რომლის მსგავსი, როგორც აღვნიშნეთ, არ არის ცნობილი ოდიშის ჯგუფის ძეგლების მასალებში.

აღსანიშნავია რეტუშის ხასიათის ანალოგიურობა. ძირითადად გვხვდება მაღალი და დამრეცი რეტუშით დამუშავებული იარაღები. მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენს კოლექციაში სულ 5 საფხეკია, შეიმჩნევა აშკარა მსგავსება ოდიშის ტიპის ძეგლების საფხეკებთან, როგორც რეტუშის ხასიათში, ასევე მის ფორმებში.

ურთის კოლექციის ძირითადი კომპონენტების ახლო პარალელები ოდიშისა და კისტრიკის მასალებთან საშუალებას გვაძლევს ურთის ნამოსახლარი მივაკუთვნოთ ოდიშის ტიპის ძეგლთა ჯგუფს და გვიანნეოლითით დავათარილოთ. გვიანი ნეოლითი დღესდღეობით ძვ.წ. VII ათასწლეულით თარიღდება. შემდგომი კვლევა-ძიება ურთის თარიღს კიდევ უფრო დააზუსტებს.

ამჯერად კი გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ურთის კოლექციის სახით გვაქვს ადრესამიწათმოქმედო კულტურის კიდევ ერთი საინტერესო ძეგლი, რომლის შემდგომი შესწავლა და ადრე აღმოჩენილი მასალების გათვალისწინება გარკვეულ წვლილს შეიტანს ნეოლითური კულტურის შესწავლაში.

## G. Tortladze

### MATERIALS FROM THE NEOLITHIC PERIOD SETTLEMENT OF URTA

(Summary)

The Urta settlement (Zugdidi district) was known for more than 60 years, but archaeological materials have not been published until now.

A fairly expressive collection was gathered during archaeological survey in the village of Urta. The comparative-typological analysis of these artifacts revealed that the settlement belongs to Odishi type remains, dated to the later Neolithic – 7<sup>th</sup> millennium B.C.



## ლიტერატურა

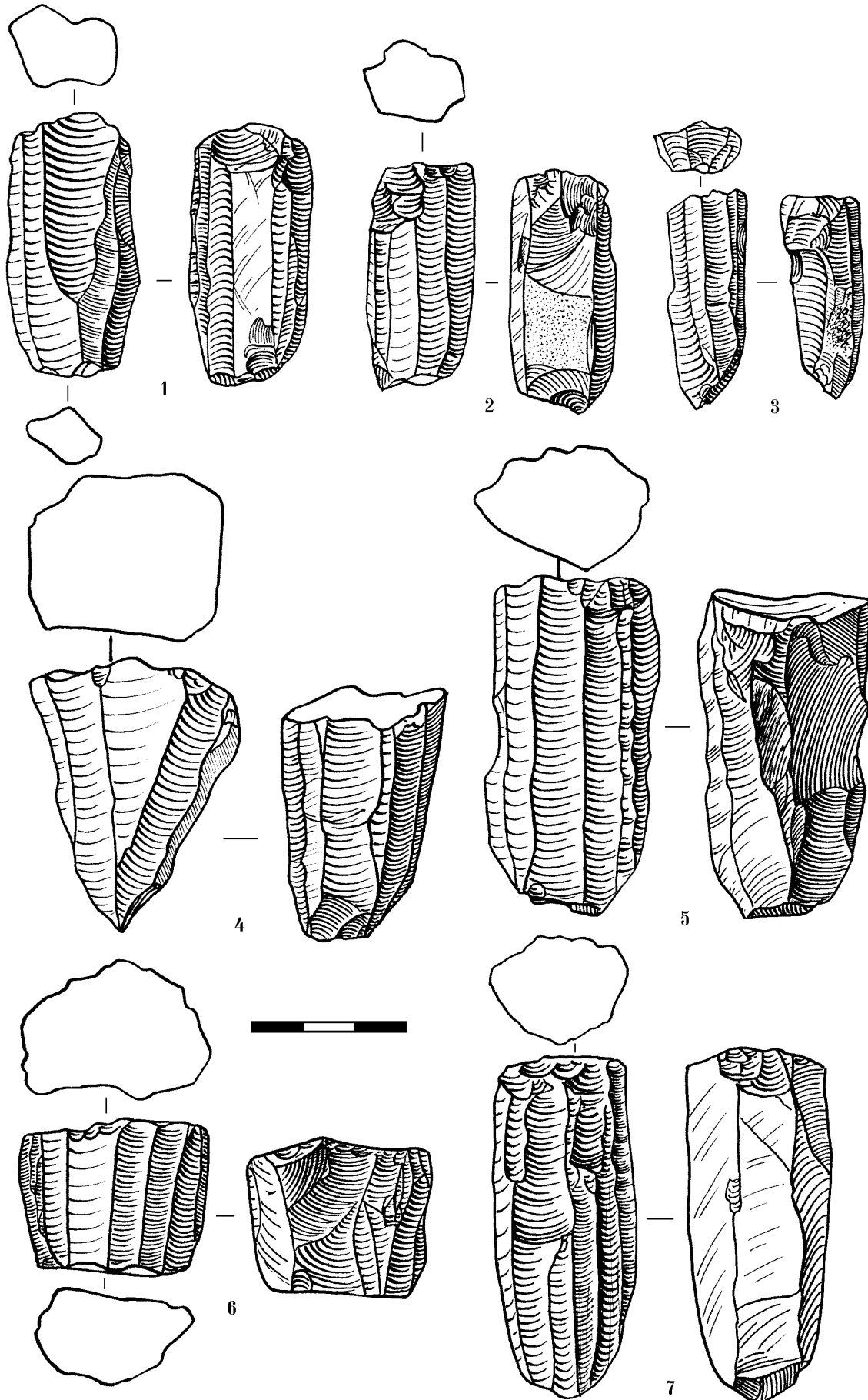
1. კილაძე (ბერძენიშვილი) ნ. ახალიქვის ხანის ძეგლები თეთრამიწიდან. – მსკი, ნაკვ. 29, თბ., 1951, გვ. 237-264.
2. ნებიერიძე ლ. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი. თბ., 1972.
3. Лукин А. Неолитическое селище Кистрик близ Гудаут. – СА, XV, 1950, с. 247-286.
4. Хоштария Н. В. Археологические разведки в бассейне р. Энгури в 1940 г. თბ., 1940, (ხელნაბეჭდი), ინახება ნ. ხოშტარიას არქივში.

## ტაბულების აღწერილობა

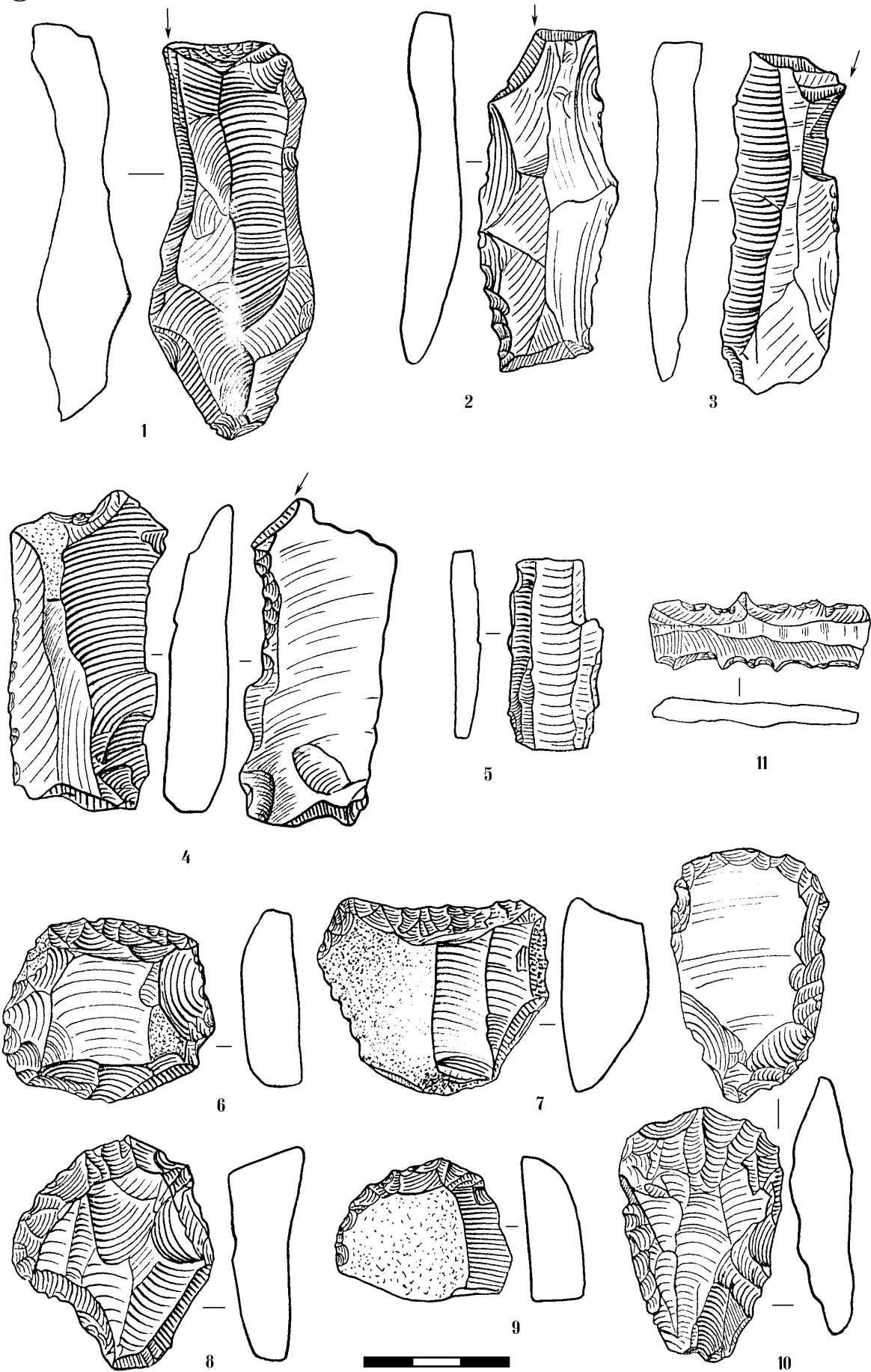
- ტაბ. I – ნუკლეუსები.  
ტაბ. II – 1-5. საჭრისები; 6-10. საფხეკები; 11. დაკბილული ლამელა.  
ტაბ. III – წერაქვისებური მაკროლითები.  
ტაბ. IV – 1. თოხი; 2. ცული; 3. წერაქვისებური მაკროლითი.  
ტაბ. V – ცულები.  
ტაბ. VI – ხელსაფქვავის ფრაგმენტები.

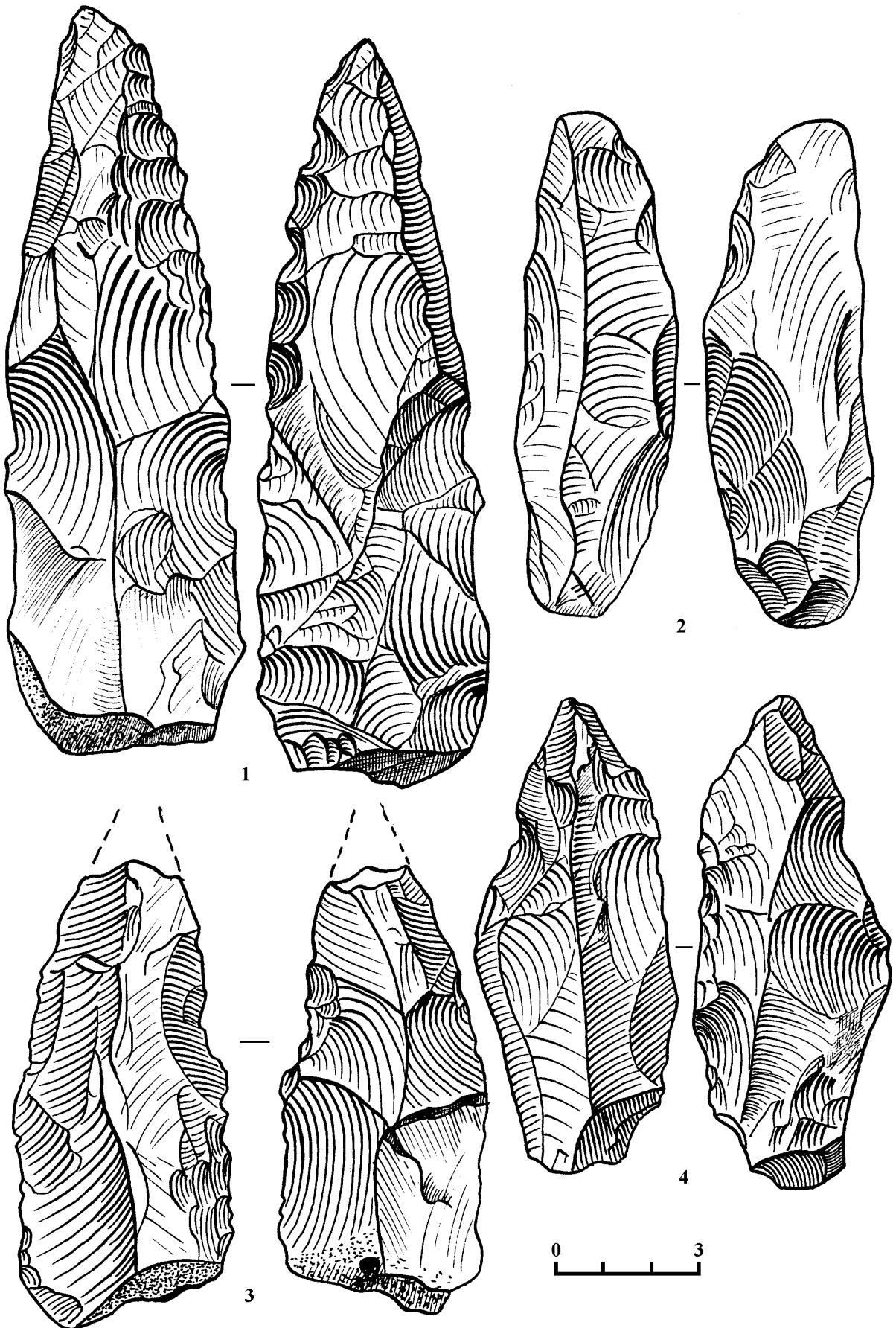
## Description of the Plates

- Pl. I – nucleuses  
Pl. II – 1-5. cutter; 6-10. scraper; 11. jagged lamella.  
Pl. III – pickaxe-like macroliths.  
Pl. IV – 1. hoe; 2. axe; 3. pickaxe-like macrolith.  
Pl. V – axes.  
Pl. I – fragments of a quern.

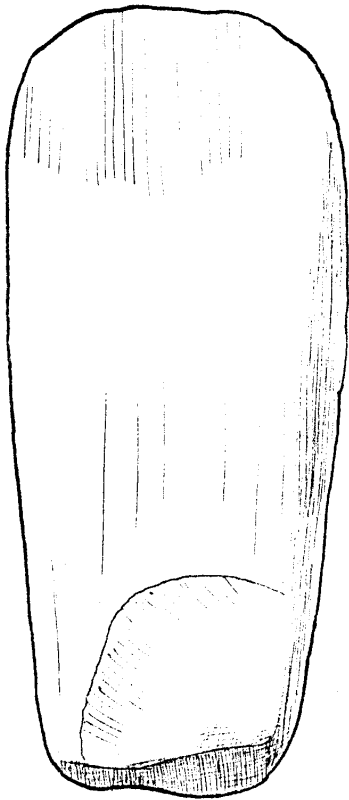
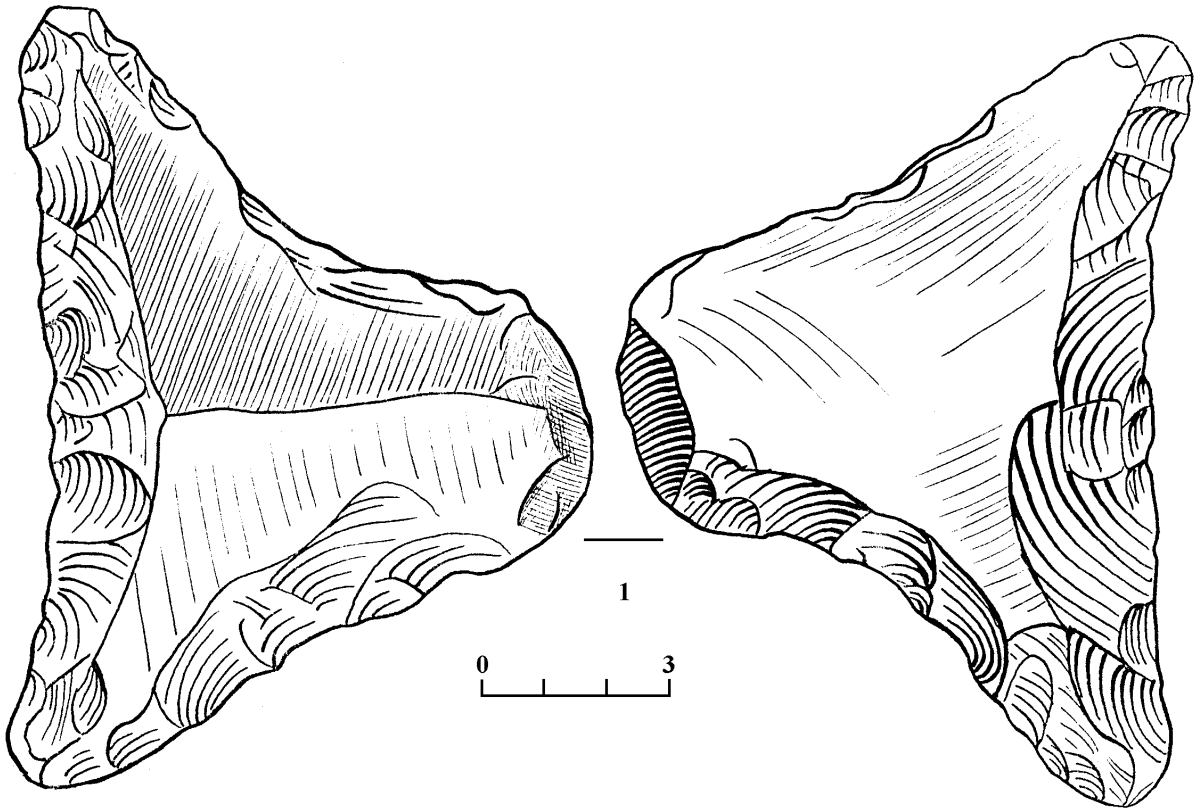


ტაბ. II





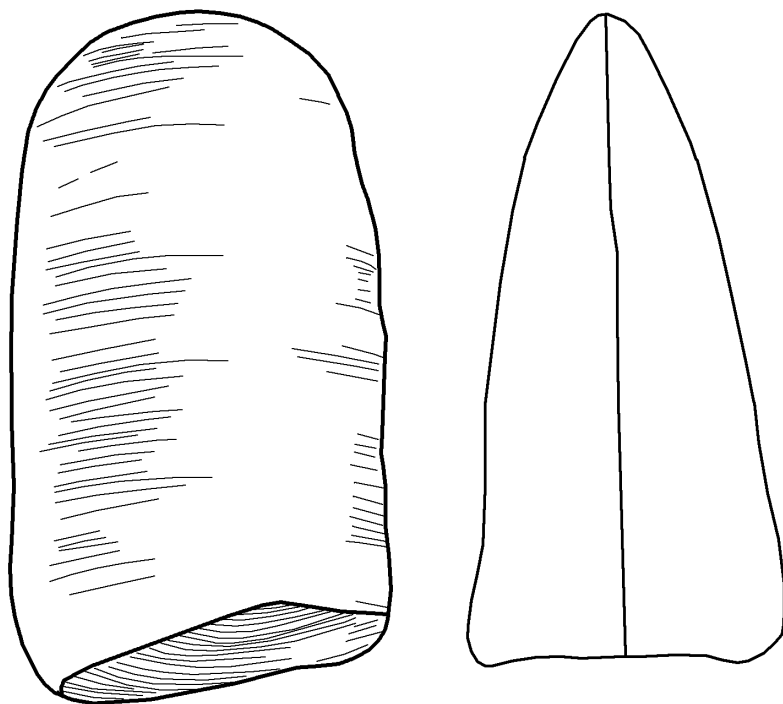
ტაბ. IV



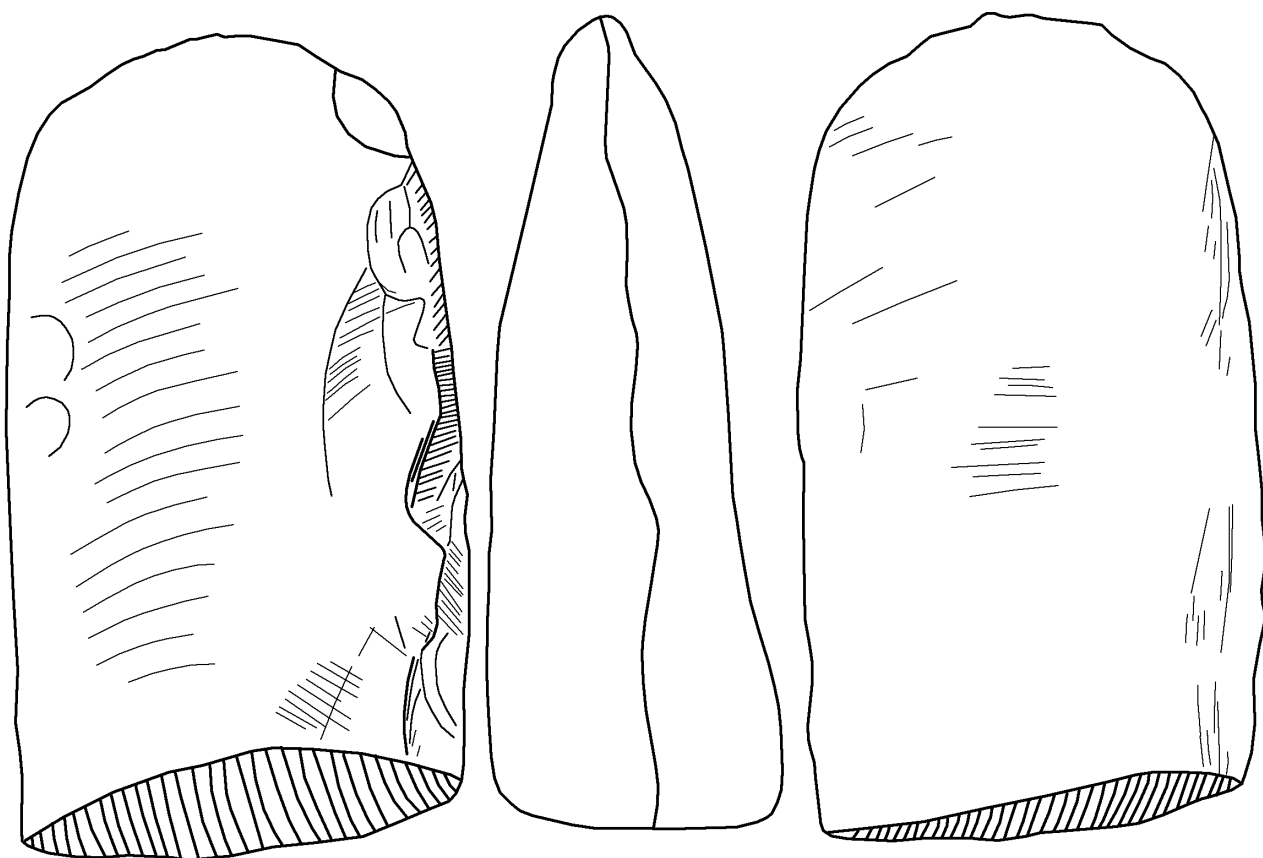
2



3



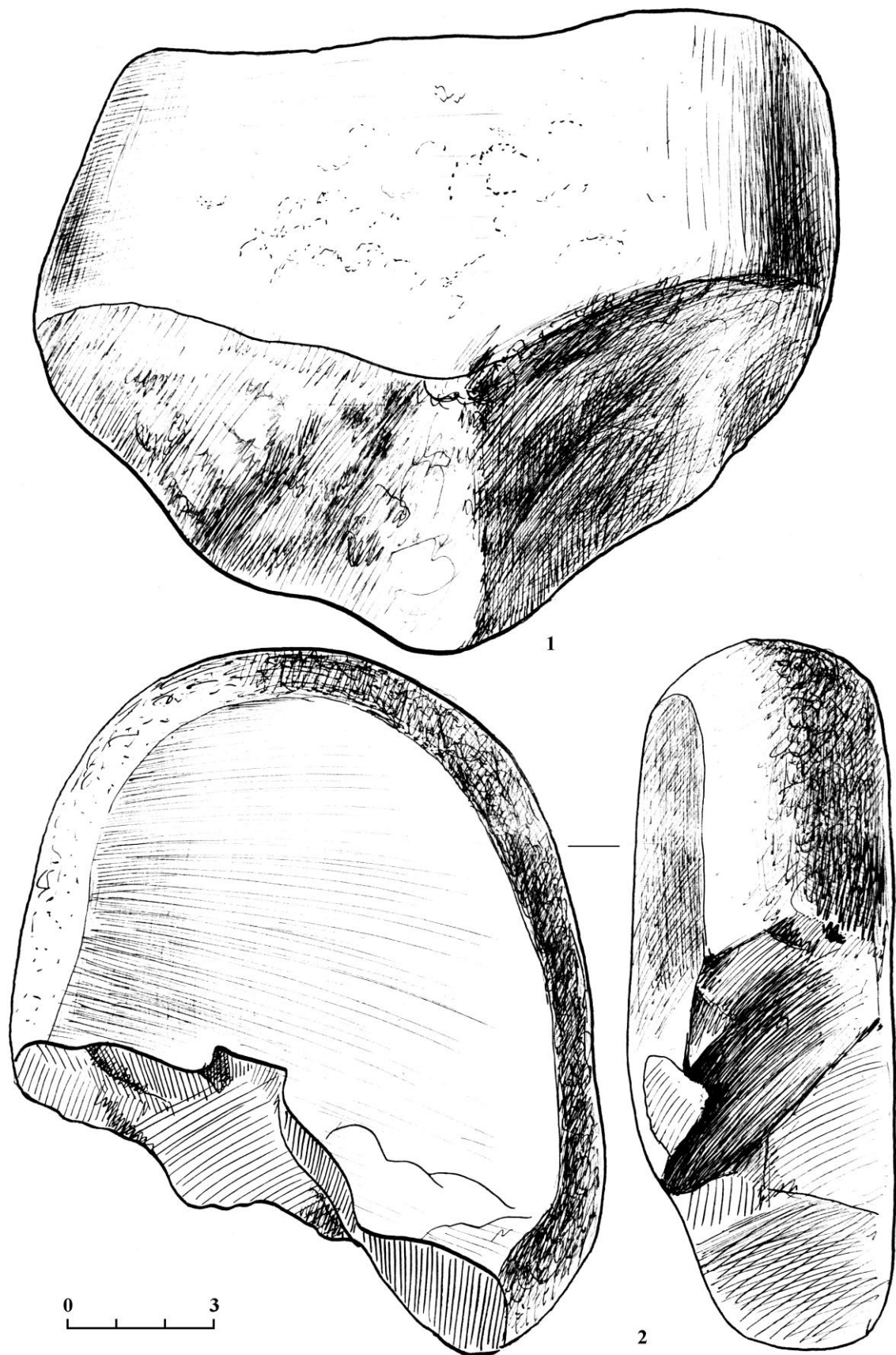
1



2



ტაბ. VI



კვების ენოლოგიური ნამოსახლარი

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის ძველის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღ. ნ. კილაძე (ბერძენიშვილი) 1952 წელს მღვიმე საგვარჯილის შესწავლის პარალელურად სადაზვერვო თხრილები გაივლო მღვიმის მახლობლად მდებარე ძველის ბორცვზე, რომელზედაც უძველესი ნამოსახლარის არსებობა დადასტურდა. აღნიშნული სამუშაოს ჩატარება დაევალა ექსპედიციის წევრს, მაშინდელ ასპირანტს, შემდგომ ქვისხანის არქეოლოგიის ცნობილ მკვლევარს დ. თუშაბრამიშვილს. მას შემდეგ ძველზე არქეოლოგიური სამუშაოები არ გაგრძელდებულა, გათხრის დროს მოპოვებული მცირეოდენი, მაგრამ მეტყველი მასალა დღემდე გამოუქვეყნებელია.

წინამდებარე სტატიის მიზანია ამ კოლექციის გამოქვეყნება, რაც ხელს შეუწყობს დასავლეთ საქართველოს ღია ენოლოგიური ნამოსახლარების შესწავლას, რადგან მათი მასალები სადღეისოდ ნაკლებადაა ცნობილი.<sup>6</sup>

ძველის ნამოსახლარი მდებარეობს თერჯოლის რ-ში, სოფ. ძველის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მდ. ძვერულისა და შავი წყლის ხეობის დასაწყისში, მთა აფიცხებულის ძირში, ორ მღვიმეს შორის მდებარე პატარა ბორცვზე. ერთი მღვიმედან გამოედინება შაორის მთიდან მომდინარე მდ. შავი წყალი, მეორედან კი-მცირე დებიტის მქონე პატარა მდინარე ე.წ. ძვერულას თქაში (დამპალი წყალი), რომელიც მდ. შავ წყალთან ერთად დაახლოებით 0,5 კმ-ში მღვიმე საგვარჯილის მახლობლად უერთდება მდ. ძვერულას, რომელიც მღვიმე „ბნელი კარიდან“ გამოედინება. სამი მხრიდან მთებით (სეფარეთი, აფიცხებული, კვანური) შემოსაზღვრული და ჩაკეტილი წყალუხვი ხეობა კარსტული წარმოშობისაა. მასში იარუსებადაა განლაგებული მღვიმეები. აფიცხებულის მთაზე დღესაც გადადის ოკრიბის საურმე გზა ტბა შავისაკენ, სადაც კარგი სახნავ-სათესი საგარეულებია. აქ ყოფილა ოკრიბელების სეზონური საცხოვრებლები [1].

აღნიშნული ბორცვი მდ. ძვერულის დონიდან 20 მ-ის, ხოლო ზღვის დონიდან 222 მ სიმაღლეზეა.

თერჯოლის რ-ში 1981-1991 წლებში ჩვენი მუშაობისას ძველი არაერთხელ მოვინახულეთ, მაგრამ გათხრების ჩატარება ვერ მოვახერხეთ მასზე მდგარი ტყიბულაძის დამხმარე ნაგებობის გამო.

ნამოსახლარის სადაზვერვო თხრილების ძუნწი მონაცემები ავიღეთ ნ. კილაძის (ბერძენიშვი-

ლი) საველე დღიურიდან [1]. ბორცვის გეგმა და ჭრილები შემორჩენილი არ არის. სამწუხაროდ კოლექციას არ ახლავს კერამიკული და ოსტეოლოგიური ნაშთები, რომელიც ქვის მასალასთან ერთად იყო აღმოჩენილი. უნდა აღინიშნოს, რომ ექსპედიციის ხელმძღვანელის მიერ კოლექცია თავიდანვე იყო გათიშული და მუზეუმს გადაეცა მხოლოდ ქვის მასალა და რამდენიმე სხვა ნივთი. კერამიკა და ძვლოვანი ნაშთები ინახებოდა საგვარჯილის კერამიკასთან ერთად (არმაზის ბაზაზე), რომლის მიგნება დღემდე ვერ მოხერხდა.

I თხრილი ბორცვის სამხრეთ ფერდობზე გაკეთებულა (ზომა 3x4 მ), რომელიც ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ ყოფილა დამხრობილი. მისი ჩრდილო კედელი 2,5 მ სიმაღლისა ყოფილა, სამხრეთისა კი – 1,5 მ-მდე. თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებთან და ძვლოვან ნაშთებთან ერთად აღმოჩენილია კაჟისა და რიყის ქვის მასალა.

II თხრილი (ზომა 2x4 მ) დასავლეთის ფერდობზე გათხრილა. დამხრობა დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენაა. თხრილის აღმოსავლეთი კედლის სიმაღლე 1,75 მ, დასავლეთისა კი – 0,90 მ უდრიდა. სხვა მონაცემები სადაზვერვო თხრილებისა არ შემოინახა. შემოგვრჩა მხოლოდ აღმოჩენილი ნივთების სიღრმეების მჩვენებლები. ნივთების აღრიცხვა ყოველ 5-10 სმ-ში გაკეთებულა. მეორე თხრილში კორდოვანი ფენის ქვეშ აღმოჩნდა ქვის საკიდი, კაჟის გათლილი კაჭრები და კონკრეციები. თხრილის ზედა ნაწილში მასალა თითქმის არ იყო. დანარჩენი ნაშთები კი ძირითადად კულტურული ფენის სხვადასხვა სიღრმიდან მომდინარეობდა.

როგორც კოლექციის მასალაზე დაკვირვება გვიჩვენებს, იარაღის დასამზადებელ ნედლეულად ძველის ნამოსახლარის მცხოვრებნი ძირითადად ადგილობრივ კაჟს და რიყის ქვის სხვადასხვა ქანებს იყენებდნენ. იშვიათად გამოიყენებოდა ობსიდიანი, არგილიტი და სხვა ქანები.

მდ. ძვერულის ხეობის მიდამოები მდიდარია ტურონ-სენონის კაჟის ქანების გამოსავლებით. ისინი კარგად შეიმჩნევა მდინარეთა კალაპოტების გაშიშვლებებში ფილების სახით. უპირატესად კი იყენებდნენ, როგორც ჩანს, ძვერულის ხეობის კირქვიანი ფერდობებიდან მომდინარე, განსაკუთრებით კი მთა აფიცხებულის კაჟის კონკრეციებს, რომლებიც ნაპოვნი იყო, როგორც კულტურულ ფენაში, ისე ზედაპირულად. ბორცვის მიდამოებში ახლაც მრავლადაა კაჟის სხვადასხვა ზომის კონკრეციები, რომლებიც მომდინარეობენ აფიცხებულის კლდოვანი მასივიდან. ძველის ნამოსახლარზე ნაპოვნი იყო მთა აფიცხებულის 20 კონკრეცია.

<sup>6</sup> მასალა ინახება ს. ჯანაშიას სახ. სახელმწიფო მუზეუმის ქვისხანის ფონდში მღვიმე საგვარჯილის კოლექციასთან ერთად (კოლ. № 1-55).



ძვერის ნამოსახლარის კაჟის იარაღები პატი-  
ნით განსხვავდებოდნენ მღვიმე საგვარჯილის კა-  
ჟის მასალისაგან [1], რადგან ღია ნამოსახლარზე  
ნაშთების შენახვის პირობები განსხვავებულია.

ძვერის ნამოსახლარზე გაკეთებული ორი სა-  
დაზვერვო თხრილის კულტურულ ფენაში სულ  
აღმოჩნდა 148 ნივთი (კერამიკისა და ცხოველთა  
ძვლების გარდა). მათგან 136 ერთეული ქვის მა-  
სალაა (124 ერთ. კაჟისაა, 11 ერთ. ქვის, 1 – ობ-  
სიდიანის); ძვლის იარაღები (3 ერთ.); სამა-  
ჯურის ფრაგმენტები (5 ერთ.); კვირისტავეები (3  
ერთ.) და ერთი ქვის საკიდი.

კოლექციაში დაახლოებით 50% წარმოების  
ნარჩენებია: ნუკლეუსები, პრიზმული ფორმის (2  
ც.), უხეში ანატაკეც-ანატეხები (41 ც.); ნუკლეუ-  
სის დარტყმის სიბრტყის შესწორების შედეგად  
მიღებული განივი ანატაკეცები (5 ც.); კაჟის ანამ-  
ტვრეები ცეცხლის კვალით, დაუმთავრებელი  
და გადაკეთებული იარაღები. როგორც ჩანს, გა-  
დაკეთება უმეტესად ხდებოდა ბრტყელი, უტი-  
ლიზებული ნუკლეუსებიდან. კაჟის ნაწარმის  
დიდი ნაწილი აფიცხებული კაჟისაგანაა ნაკე-  
თები.

წარმოების ნარჩენების სიმრავლე და კაჟის  
მასალაზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ მისი  
როგორც პირველადი, ისე მეორადი დამუშავება  
ნასახლარის ტერიტორიაზე ხდებოდა. ყოველი-  
ვე ეს კი მიუთითებს ნამოსახლარზე იარაღების  
დასამზადებელი სახელოსნოს არსებობაზე.

ლამელები საშუალო ზომისაა (10 ერთ.). მათ  
შორის არის წამახვილებული და დამაბლაგვე-  
ბელი რეტუსით დამუშავებული ცალები. სიგრძე  
4-6 სმ შორის მერყეობს. დიდი ზომის ლამელა  
მხოლოდ ორიოდეა (6×3,5 სმ). კოლექციაში  
ერთადერთი ცალგვერდრეტუსიანი სამწახნაგა  
ლამელაა (სიგრძე 5 სმ).

კაჟის იარაღებიდან ყველაზე მკაფიო სერია  
შუბისპირებისაა (7 ც.). ყოველი მათგანი ორმ-  
ხრივდამუშავებულია მცოცავი წნევითი რეტუ-  
სით, რომელიც უმეტესად მსხვილფაცეტანია.  
შუბისპირები აღმოჩენილი იყო კულტურული  
ფენის მთელ სიღრმეზე. 0,30 მ-დან – 1,25 მ  
სიღრმემდე. მათ შორის გამოიყოფა შემდეგი  
ტიპები:

1. ფუძემოდარული, ფრთებდაშვებული (1 ც.),  
(სიგრძე – 5,3 სმ, სიგანე – 1,9 სმ). აღმოჩნდა  
0,25 მ სიღრმეზე (ტაბ. II<sub>3</sub>).

2. ფუძე და ორივეგვერდამოდარული, ფრთებ-  
დაშვებული (2 ც.) (სიგრძე – 4,8-6,1 სმ შორის  
მერყეობს). აღმოჩნდა 0,30-0,80 მ სიღრმეზე  
(ტაბ. II<sub>1,2</sub>).

3. ყუნწიანი (1 ც.), დამუშავებულია უხეში  
მცოცავი რეტუსით. (სიგრძე – 5,5 სმ), აღმოჩ-  
ნდა 0,65 მ სიღრმეზე (ტაბ. II<sub>7</sub>).

4. გვერდქიმიანი (1 ც.), შუა ნაწილი ორივე  
მხრიდან ბრტყელი და დაუმუშავებელია (სიგრძე  
– 5,5 სმ), აღმოჩნდა 1,1 მ სიღრმეზე (ტაბ. II<sub>6</sub>).

კოლექციაში არის ორი შუაზე გადატეხილი  
შუბისპირი, რომელთა თავდაპირველი ფორმის  
გარკვევა შეუძლებელია (ტაბ. II<sub>4,5</sub>).

ძვერის ანალოგიური შუბისპირები ნაპოვნია  
საგვარჯილეში, დარკვეთის ეხში, ახალსოფლის  
(ტყიბულის რ-ნი) ნამოსახლარზე, თეთრამიწაზე  
და ჩიხორში. განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს  
გვერდქიმიანი შუბისპირი, რომლის მსგავსი აღ-  
მოჩენილი იყო დარკვეთის ენეოლითურ ფენაში.  
საერთოდ ამგვარ იარაღებს გვერდქიმიანსა თუ  
ფუძექიმიანს ჰელუანის ტიპის შუბისპირებს  
უწოდებენ.

საფხეკი (ტაბ. III<sub>5</sub>) ოვალურპირიანი, გვერდ-  
რეტუსიანი, დამზადებულია განიერ ლამელისე-  
ბურ ანატაკეცზე. ნაკლულია.

საჭრისი (2 ერთ.) – ორივე ხიწვიანია, ერთი  
მათგანი დამზადებულია სქელ, მასიურ ანამტ-  
ვრეზე, მეორე ლამელის გადატეხის კუთხეზე.

სახვრეტიც ორია, კარგად დამუშავებული  
გრძელი წვერით.

კომბინირებული ერთადერთი იარაღი საფხეკ-  
საჭრისი ნუკლეუსიდანაა გადაკეთებული.

აღსანიშნავია კაჟის მაკროლითური ტექნი-  
კით დამუშავებული წვეტიანი და ქუსლიანი ია-  
რადი, ხელნაჯახის მსგავსი. ადვილ-ადვილ ბუ-  
ნებრივი ქერქი აქვს შერჩენილი.

ქვის იარაღების დასამზადებლად ძირითადად  
გამოიყენებოდა მდინარეთა ნაპირებზე არსებუ-  
ლი რიყის ქვები და ქვის სხვა ქანები, რომლე-  
ბიც მზადდებოდა ხეხვა-გაპრიალების ტექნიკით.

ქვის იარაღები სულ 6 ცალია. მათ ემჩნევა  
ტენდენცია ზომების შემცირებისაკენ. გამოიყო-  
ფა შემდეგი ტიპები:

ცული რიყისქვის, ნაპრიალები, ძირბრტყელი  
და ზურგშემადლებული (სიგრძე – 9,6 სმ, სიგანე  
– 4,1 სმ). აღმოჩნდა 1,25 მ სიღრმეზე (ტაბ. III<sub>1</sub>).

ცულის სამუშაო პირის ნატეხი, რიყისქვის,  
პირნაპრიალები, ზურგმოკოვლილი. გრძივ ჭრილ-  
ში სოლისებურია (სიგრძე – 5,5 სმ, სამუშაო  
პირის სიგანე 3,4 სმ) (ტაბ. III<sub>4</sub>).

სატეხი არგილიტისა, ტრაპეციისებური გა-  
ნივკვეთით და დაქანებული სამუშაო პირით.  
ჩანს, რომ კარგად იყო ნაპრიალები. გვერდები  
და ქვედა სიბრტყე ატეხილი აქვს. სამუშაო პი-  
რის სიგანე 3 სმ, სიგრძე – 4 სმ. აღმოჩენილია  
– 0,20 მ სიღრმეზე (ტაბ. III<sub>3</sub>).

სათლელი რიყისქვის, ნაპრიალები, ცალი  
გვერდი სიგრძეზეა ჩამოტეხილი. სიგრძე – 7,1 სმ.  
ტრაპეციისებური განივკვეთისა უნდა ყოფილი-  
ყო. გრძივ ჭრილში – სოლისებურია. აღმოჩნდა  
0,40 მ სიღრმეზე (ტაბ. III<sub>2</sub>).

ხელსაფქავის ქვები (2 ერთ.), მოგრძო,  
ნავისებური ფორმის. კოლექციაში არის რიყის  
ქვის იარაღების ნატეხები, რომელთა დანიშნუ-  
ლების გარკვევა ჭირს.

ძვლის სამი იარაღია, მათგან ორი სადგისია,  
დამზადებული ლულოვანი ძვლებისაგან. მესამე  
კი გაურკვეველი დანიშნულების იარაღია, ოვა-  
ლურგანივკვეთიანი, ცალგვერდზე ღარი გასდ-  
ევს, ყუნწი ორმხრივია გახვრეტილი. ნაკლუ-  
ლია. სიგრძე – 5 სმ, სიგანე – 1,3 სმ. აღმოჩნდა  
1,2 მ სიღრმეზე (ტაბ. IV<sub>5</sub>).

სამაჯურების ფრაგმენტები აღმოჩენილი იყო მთელი ფენის სიღრმეზე, დაწყებული 0,20 მ-დან 1,40 მ-დე. სულ აღმოჩნდა ფიქალის 6 სხვადასხვა სამაჯურის ნატეხი, მოშავო-მონაცისფრო, ვიწრო და ბრტყელი, ოდნავ შესამჩნევი ქედით, ოთხკუთხა განივკვეთისა (ტაბ. IV<sub>1,4</sub>). მათგან ერთი წვრილი მავთულის მაგვარია, მრგვალი განივკვეთით (ტაბ. IV<sub>1</sub>). ქორდის სიგრძე მერყეობს 3,1 სმ-5,5 სმ-მდე. სისქე საშუალოდ 0,5 სმ-ია.

ზედმიწვევით ანალოგიური ფიქალის სამაჯურის ფრაგმენტები აღმოჩენილია დასავლეთ საქართველოს თითქმის ყოველ ენეოლითური ხანის ნამოსახლარზე (საგვარჯილე, დარკვეთი, სამელე კლდე, სამერცხლე კლდე, თეთრამიწა, ახალსოფელი, ჩიხორი, საქაჯია და სხვ.).

ამავე ტიპის სამაჯურები, იგივე მასალისაგან დამზადებული, ცნობილია პროტომეოლითური ნამოსახლარებიდან (მეშოკოს ქვედა ფენა, სკალა, ხაჯოხი) [6, გვ. 77].

კვირისტავეები (3 ც.), თიხის, კონუსის ფორმის, აგურისფრად გამომწვარი, უხეშად ნაკეთები, ერთი მათგანი ნაკლულია. დიამეტრი საშუალოდ 4 სმ-ია (ტაბ. IV<sub>6,7</sub>).

ამგვარივე კვირისტავეები აღმოჩენილია საგვარჯილეში [5, გვ. 18] და თითქმის ყველა ენეოლითურ ნამოსახლარზე, დარკვეთის ეხზე [3, ტაბ. VI]; თეთრ მღვიმეში [2, ტაბ. XX] და სხვ.

საკიდი-ამულეტი (ტაბ. IV<sub>8</sub>) რიყისქვის, ბრტყელი, ოვალური ფორმის, ყუნწგახვრეტილი, ორივე მხრიდან ნახეხი, ნაკლულია. (სიგრძე 1,9 სმ). ზუსტად ამგვარივე საკიდები ცნობილია თეთრი მღვიმიდან [2, ტაბ. XV<sub>13</sub>]. სხვადასხვა ფორმის საკიდები აღმოჩენილია საგვარჯილეში [4, გვ. 10] და მაიკოპის კულტურის ადრეულ ნამოსახლარებზე [6, გვ. 72].

ძეგრის ნამოსახლარის კომპლექსი ერთ პერიოდს განეკუთვნება. ნამოსახლარი ერთფენიანია. მასში არ ჩანს სხვადასხვა ეპოქის მინარევები, როგორც ეს შეიმჩნევა საგვარჯილის მასალებში.

ძეგრის ნამოსახლარის მთელი კომპლექსი განსაკუთრებულ სიახლოვეს იჩენს საგვარჯილის გვიანენეოლითური ფენის მასალებთან. ეს სიახლოვე ყველაზე მეტად ვლინდება კაჟისა და ქვის იარაღებში, განსაკუთრებით კი ეს ითქმის შუბისპირების ზოგიერთ ტიპზე (ფუძემოლარული და ფუძე და გვერდებამოლარული). ზედმიწვევით ანალოგიურია ამ ძეგლების ფიქალის სამაჯურები. ისინი იმდენად მსგავსია, რომ ერთი ხელოსნის ნახელავს წააგავს.

ძეგრის ნამოსახლარის მასალას (ქვის იარაღები, სამაჯურები, კვირისტავეები) პირდაპირი ანალოგები გააჩნია დასავლეთ საქართველოს, როგორც მღვიმურ, ისე ღია ენეოლითური ფენის მასალებში.

ძეგრის დანარჩენ მასალებსაც საგვარჯილის მსგავსად უახლოესი ანალოგები გააჩნია ყუბანისპირეთის პროტომეოლითური ნამოსახლარების მასალებთან (მეშოკოს ქვედა ფენა, სკალა, ხაჯოხი, ვესიოლი) [6, გვ. 77; 109] და აგრეთვე

სხვა ჩრდილო-კავკასიურ პროტომეოლითურ ძეგლებთან (სვობოდნოე, ზამოკ).

ძეგრის ნამოსახლარი კულტურულად დასავლეთ საქართველოს გვიანენეოლითური ძეგლების წრეს ეკუთვნის და, ცხადია, ქრონოლოგიურადაც მათი თანადროულია.

დასავლეთ საქართველოს ენეოლითური ძეგლების აბსოლუტური თარიღები ჯერჯერობით ცოტა გვაქვს. ჩვენთვის საინტერესოა მღვიმე ძუძუანის (ჭიათურის რ-ნი) ენეოლითური ფენის რადიონახშირბადული (C<sup>14</sup>) კალიბრებული თარიღი TB-315 4366±217, ე.ი. ძვ.წ. V ათასწლეულის ბოლო საუკუნეები.

ძეგრის კომპლექსის მასალებს უახლოესი პარალელები გააჩნია, როგორც საგვარჯილისა და ძუძუანის, ისე დასავლეთ საქართველოს დანარჩენი გვიანენეოლითური ძეგლების მასალებთან. აღნიშნული პარალელებისა და ძუძუანას რადიონახშირბადული თარიღის გათვალისწინებით მიგვაჩნია, რომ ძეგრის კომპლექსი გვიანენეოლითურია და ძვ.წ. V ათასწლეულის ბოლო პერიოდს უნდა ეკუთვნოდეს.

ძეგრის ენეოლითური ნამოსახლარი შეიძლება მიგვეჩინა საგვარჯილედან სეგმენტაციის შედეგად წარმოქმნილად, რადგან, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მანძილი ამ ორ ძეგლს შორის დაახლოებით 500 მეტრია. მაგრამ აქ სხვა კითხვაც ისმის, რატომ არ დასახლდა საგვარჯილედან გამოყოფილი უჯრედი ამ ხეობის ნებისმიერ მღვიმეში ან ეხში, რომლებიც ასე მრავლადაა ამ პატარა და ცალმხრივ ჩაკეტილ ხეობაში? არ არის გამორიცხული, რომ ეს ბორცვი ყოფილიყო სეზონური საცხოვრებელი საგვარჯილეში მცხოვრებთათვის და იქ დასახლება წლის გარკვეულ დროს შესაძლოა მეურნეობის საჭიროებას განეპირობებინა. ამ ვარაუდის მტკიცება დღესდღეობით ძნელია, ვიდრე არ იქნება ჩატარებული დამატებითი კვლევა.

ძეგრულას პატარა ხეობა, დაწყებული მღვიმე საგვარჯილედან მთა აფიცხებულამდე, უნდა ვიფიქროთ, ეკუთვნოდა ერთ ტომს თუ მის რომელიმე გვარს.

თუ მოხერხდა ამ ძეგლის შემდგომი კვლევა, უნდა ვიქონიოთ იმედი, რომ იგი შეუქს მოჰყენს გვიანენეოლითური კულტურის ზოგიერთ ბუნდოვან საკითხს.

L. Nebieridze

## THE AENEOLITHIC SETTLEMENT SITE OF DZEVRI

(Summary)

The Dzevri Archaeological Expedition (director N. Kiladze (Berdzenishvili) of the I. Javakhishvili Institute of History along with excavations of Sagvarjile cave in 1952 carried out exploratory work on the nearby (within 500 m) Dzevri hill, which revealed remains of an ancient settlement. Scant, yet important archaeological

material obtained on the site has so far not been published.

The present paper aims at publishing the above collection.

On the basis of comparative-typological analysis of archaeological data, it has been ascertained that the Dzevri hill collection belongs to early husbandry culture, namely to a Late Aeneolithic settlement and bears close parallels with Sagvarjile cave and other Western Georgian sites of the same period (Samele Klde, Darkveti, Tetri Mghvime, etc.). It is suggested that the Dzevri hill settlement must have appeared as a result of separation from Sagvarjile.

### ლიტერატურა

1. კილაძე (ბერძენიშვილი) ნ. ძვერის არქეოლოგიური ექსპედიციის საველე დღიური № 4, 1952 წ. (17/VII-19/№V). ინახება არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ქვისხანის არქეოლოგიის განყოფილებაში.

2. კალანდაძე კ. თეთრი მღვიმე. თბ., 1994.

3. ნებიერიძე ლ. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი. თბ., 1978.

4. ნებიერიძე ლ. მღვიმე საგვარჯილეს სამკაულებისა და ამულეტების დათარიღებისათვის. – ძიებანი, № 6, 2000, გვ. 5-12.

5. ნებიერიძე ლ. საკულტო რიტუალები (მღვიმე საგვარჯილეს მასალების მიხედვით). – ძიებანი, № 3, 1999, გვ. 5-18.

6. Формозов А. А. Каменный век и энеолит Прикубанья. М., 1965.

### ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I. – ძვერის ხეობის სქემატური რუკა.

ტაბ. II. – შუბისპირები ძვერის ნამოსახლარიდან

ტაბ. III. – 1. ცული; 2. ცულის პირის ნატეხი; 3. სათლელი; 4. სატეხი; 5. საფხეკი.

ტაბ. IV. – 1-4. სამაჯურების ფრაგმენტები; 5. ძვლის იარაღი; 6-7. კვირისტავები; 8. საკიდი.

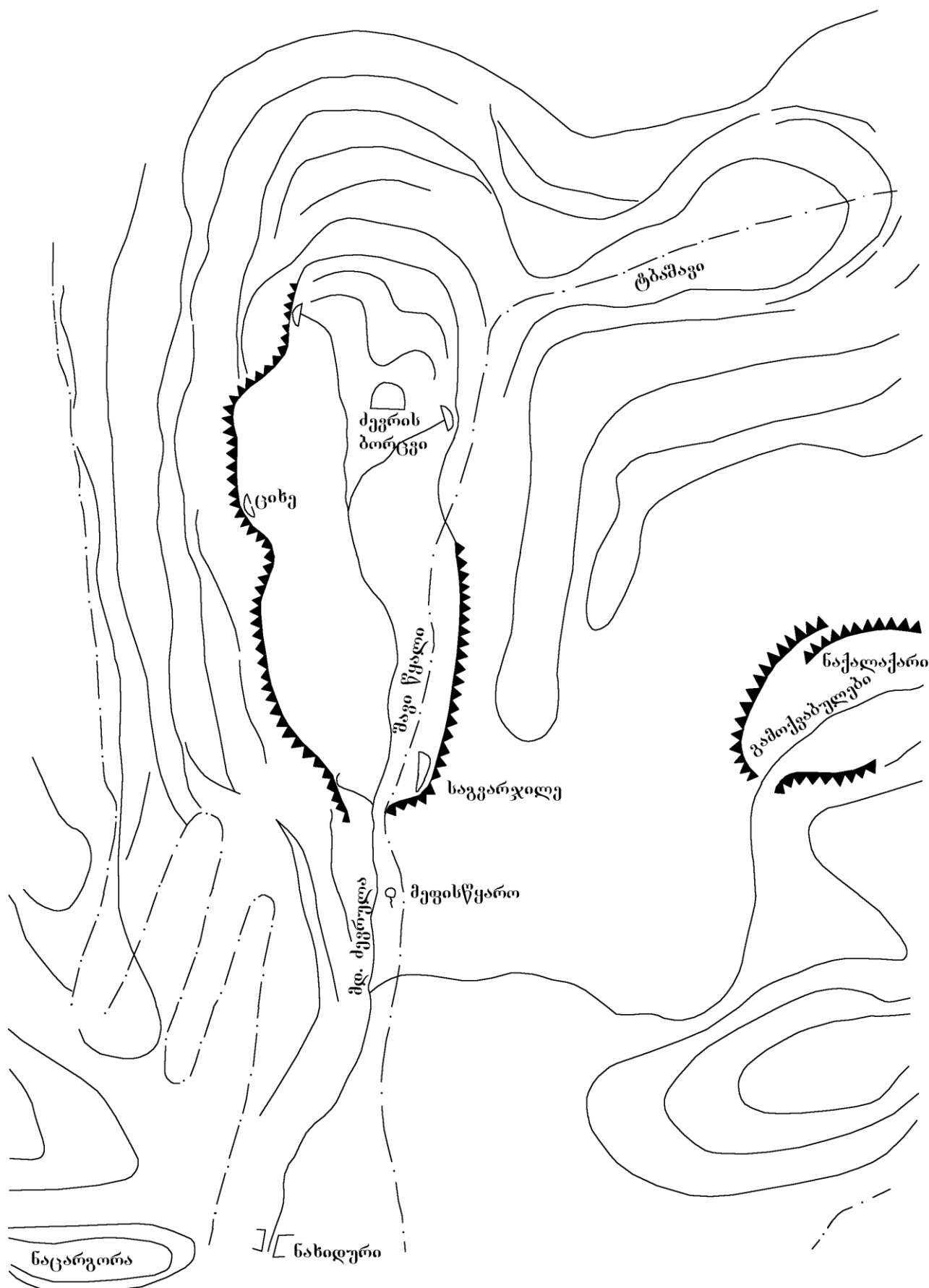
### Description of the Plates

Pl. I – Sketch map of the Dzevri valley.

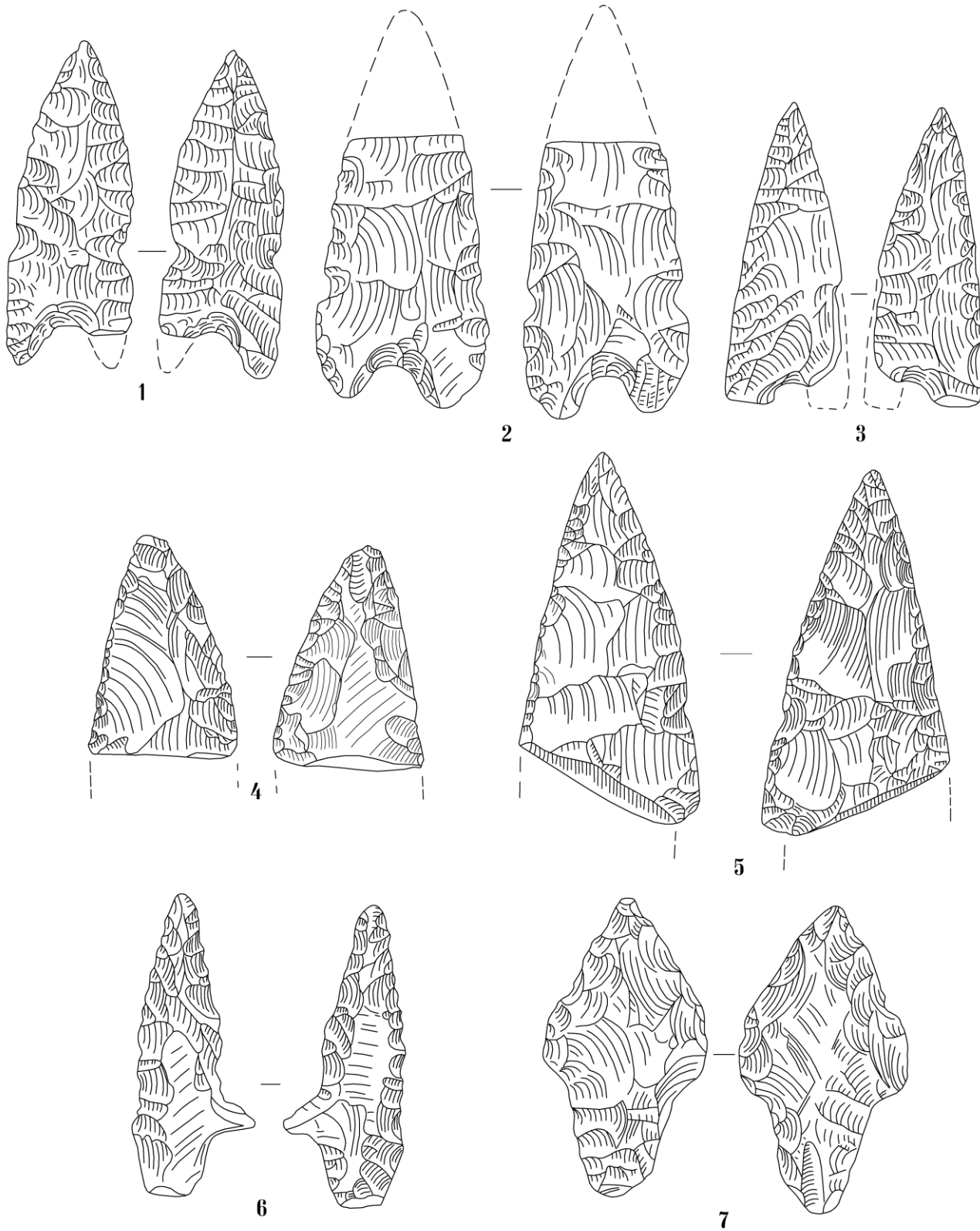
Pl. II – spearheads from the Dzevri settlement site.

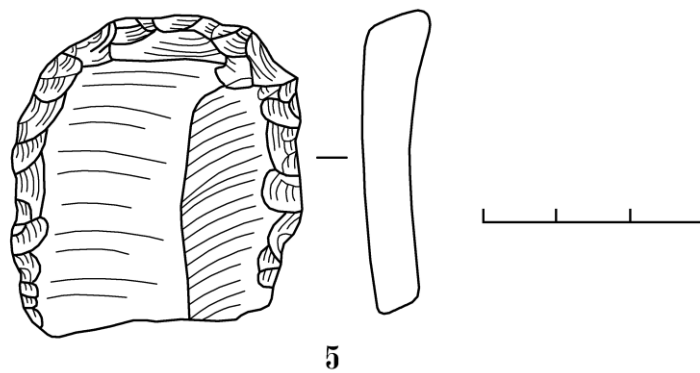
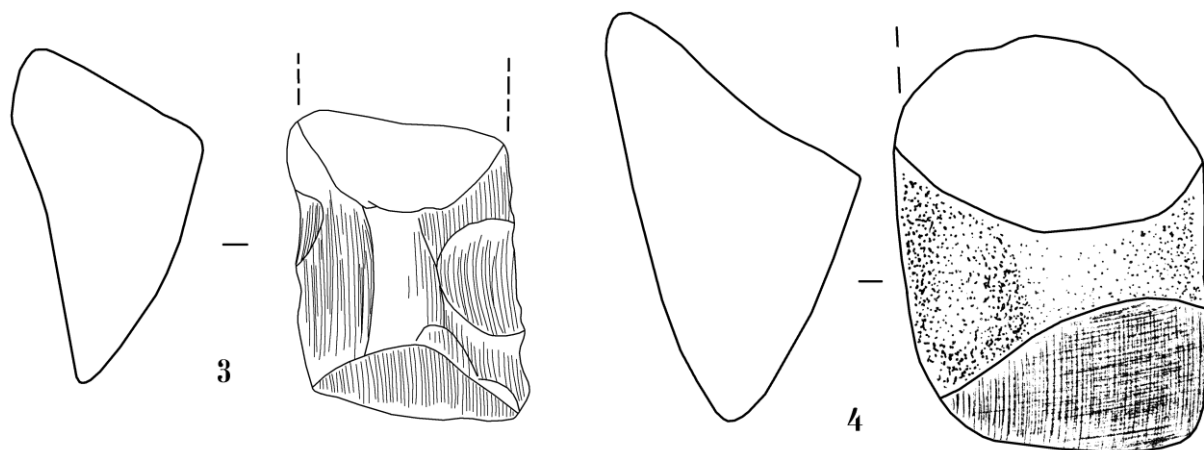
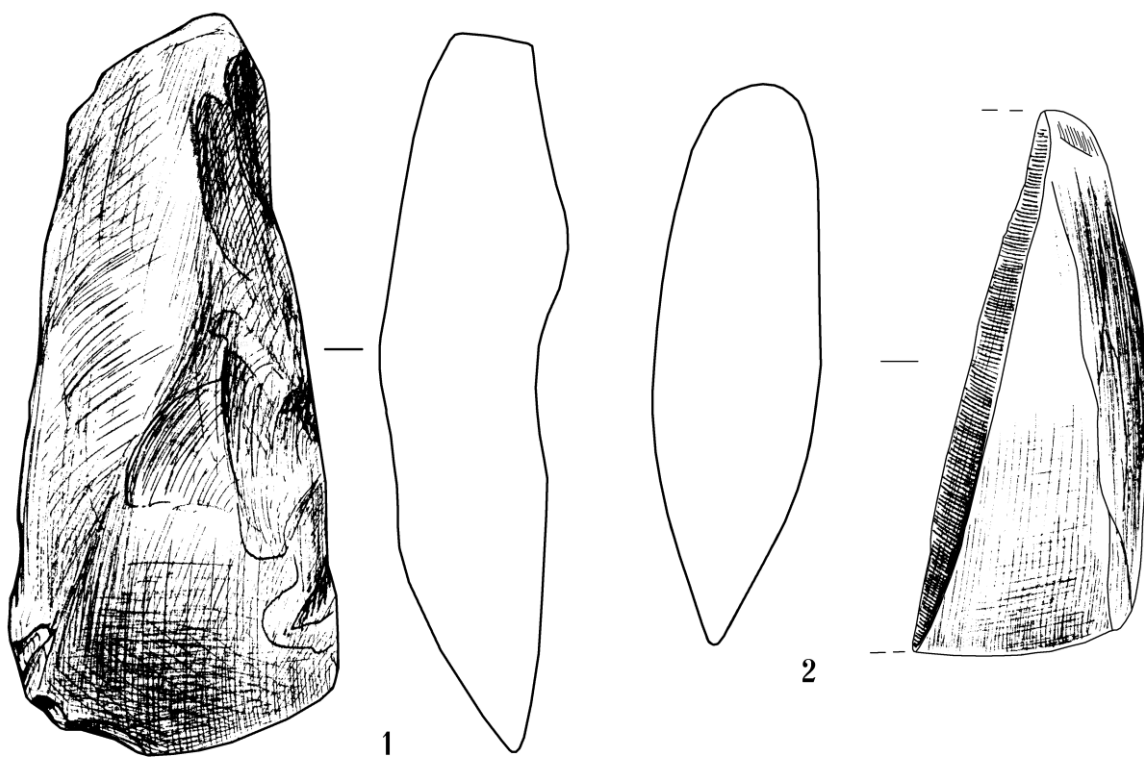
Pl. III – 1. axe; 2. fragment of an axe blade; 3. cutter; 4. chisel; 5. scraper.

Pl. IV – 1-4. fragments of bracelets; 5. bone tool; 6-7. whorls; 8. pendant

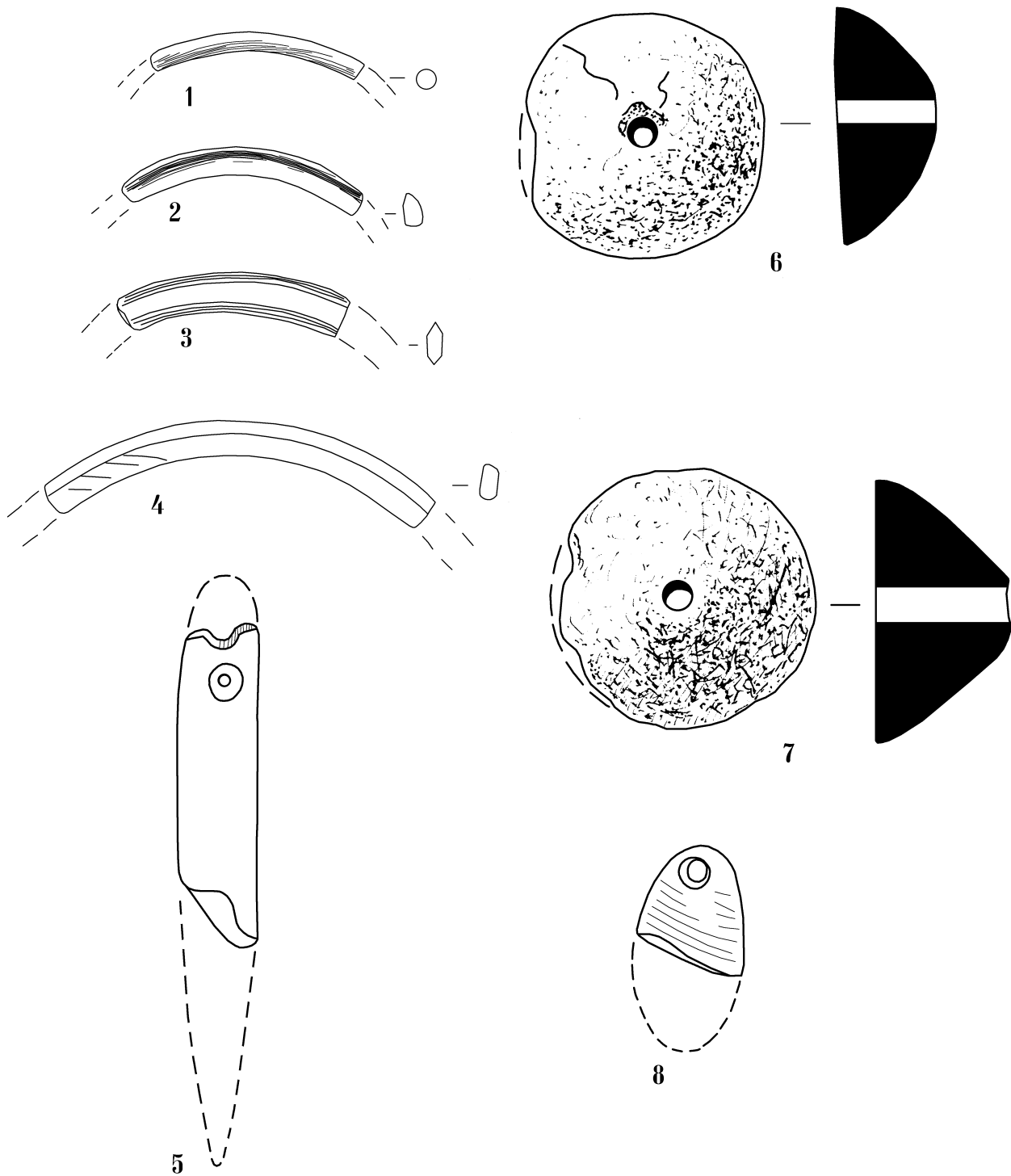


ტაბ. II





ტაბ. IV



**ბიბლიოსებრიანი ჭურჭლები აღმოსავლეთ საქართველოს  
აღმოსამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებიდან**

მიმთვისებლურიდან წარმოებით მეურნეობაზე გადასვლისა და განვითარების პროცესში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა მეთუნეობამ, რომლის წარმოების პირველი ნიშნები აღმოსავლეთ საქართველოში დადასტურებულია ძვ.წ. VI-ის ათასწლეულის დასასრულისა და V ათასწლეულის ნამოსახლარებზე.

პრიმიტიული მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის შემდგომი განვითარების ხანგრძლივ ეტაპზე სულ უფრო იზრდება მათი პრაქტიკული დანიშნულება, როგორც პროდუქტების გადამუშავების, ისე მათი შენახვის თვალსაზრისით.

აღმოსავლეთ საქართველოში ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარებიდან მოპოვებული სამეთუნეო ნაწარმიდან ძირითადად წარმოდგენილია თიხის ჭურჭლები, რომელთა რაოდენობა გათხრილი ნამოსახლარების უმრავლესობიდან მეტად მნიშვნელოვანია და საერთოდ, ცალკეული ძეგლის თუ არქეოლოგიურ კულტურათა რაობის განსაზღვრის ძირითადი ელემენტი.

სადღეისო მონაცემებით კავკასიასა და კერძოდ, აღმოსავლეთ საქართველოში, მთლად ზუსტად არ არის დადგენილი არც წარმოებით მეურნეობაზე გადასვლისა და არც სამეთუნეო წარმოების ჩასახვის პროცესი, მაგრამ ვრცელ ტერიტორიაზე, მეტ-ნაკლებად თანადროულ ძეგლებზე, მათი აღმოჩენის ფაქტი უნდა მიუთითებდეს სამეთუნეო წარმოების განვითარების დაახლოებით ერთდროულ პროცესზე, თუმცა თიხის ჭურჭლის ტიპოლოგიური და ორნამენტული შემკობის თვალსაზრისით შეიმჩნევა მათი წარმოების არეალური და ეტაპობრივი განვითარებისათვის დამახასიათებელი ნიშნები.

XX საუკუნის 50-იანი წლების ბოლოდან დღემდე, აღმოსავლეთ საქართველოში, გეგმაზომიერი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, შესწავლილი ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მრავალი ერთფენიანი და მრავალსამშენებლო ჰორიზონტიანი ნამოსახლარებიდან ყველაზე მეტი რაოდენობით წარმოდგენილია თიხის ჭურჭლის ნატეხები, რომელთა უმრავლესობა ფრაგმენტულობის მიუხედავად, შედარებით ნათლად ასახავს ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მოსახლეთა სამეთუნეო წარმოების განვითარების ზოგად ღონეს.

აღმოსავლეთ საქართველოში ძვ.წ. VI ათასწლეულის მეორე ნახევრისა და IV ათასწლეულის ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარების თიხის ჭურჭლის ნატეხებში კარგად ჩანს მოწინავე კულტურებთან ურთიერთობითა და შინაგანი განვითარების შედეგად სამეთუნეო წარმოების ჩამოყალიბებული ტრადიციების უწყვეტი სახე.

სადღეისოდ გათხრილი ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარების მონაცემთა გათვალისწინე-

ბით გამოითქვა მოსაზრება, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში ადრესამიწათმოქმედო კულტურის განვითარების ხანგრძლივ ეტაპზე ერთმანეთის გვერდით თანაარსებობდა სამი განსხვავებული არქეოლოგიური კულტურა, რომელთაც ახასიათებდათ განვითარების თავისებური გზა. ესენია – მრავალსამშენებლო ჰორიზონტიანი შულავერ-შომუ თეფეს კულტურის, სიონის ტიპის, ან წოფი-გონჩის წრის ერთფენიანი ძეგლები და ბერიკლდეების ქვედა ფენის ნამოსახლარი [5, გვ. 3].

ამათგან პირველი და მეორე კულტურის ნამოსახლარებს, როგორც ეს უკვე მიღებულია არქეოლოგიურ სამეცნიერო გამოკვლევებში, აღმოსავლეთ საქართველოში არსებობისა და განვითარების შედარებით ხანგრძლივი ისტორია აქვთ. ხოლო რაც შეეხება ბერიკლდეების ქვედა ფენის ტიპის ნამოსახლარს თავისი არქიტექტურული გეგმარებით, სამშენებლო ტექნიკითა და მოპოვებული მასალებით, ის სიახლეს წარმოადგენს აღმოსავლეთ საქართველოში და არსებობს შედარებით მოკლე ქრონოლოგიურ პერიოდში. ამ ინოვაციური კულტურის ცალკეული ელემენტები, როგორც შენიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაში, კონკრეტულად კი თიხის ჭურჭლები, ძირითადად წარმოდგენილია ენეოლითის ფინალური ეტაპისა და უადრესი ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებზე [10, გვ. 86].

ზემოთ აღნიშნულ არქეოლოგიურ კულტურათა შორის თავისი გამორჩეული ადგილი უჭირავს წოფი-გონჩის წრის ძეგლებს, რომლებიც გარდა კავკასიის ცალკეული რეგიონებისა, მთლიანად მოიცავენ აღმოსავლეთ საქართველოს და ხასიათდებიან განვითარების საკუთარი გზით.

წოფი-გონჩის წრის ძეგლების ერთ-ერთი ძირითადი განმსაზღვრელი ელემენტია თიხის ჭურჭლის ნატეხები, რომლებიც დამზადებულია ხელით და ვიზუალურად კეცში შეიცავენ არაორგანულ მინარევებს ან მცენარეულ ჩანართებს. ისინი გამოირჩევიან დამზადების ტექნიკით, ფორმებით, ორნამენტთა თავისებურებებითა და შემკობის წესით, კულტურული მემკვიდრეობის უწყვეტობითა და გარკვეული ინოვაციებით, რომლებიც შესაძლებლობას იძლევიან დაახლოებით შემოსაზღვრონ ამ წრის ძეგლების არეალი და დაჯგუფდნენ ქრონოლოგიურად [8, გვ. 38-39].

როგორც ცნობილია, აღმოსავლეთ საქართველოში შესწავლილი ამ წრის ნამოსახლარებიდან მოპოვებული თიხის ჭურჭლის ნატეხები ძირითადად ბრტყელძირიანია, ხოლო პირი მოყრილი, გადაშლილი ან სწორი აქვთ. მათ შორის გამოირჩევა დაბალი ან შედარებით მაღალი,



ცილინდრულყელიანი ჭურჭელი. ჭურჭლის ერთი ნაწილი სადა და უორნამენტოა, ხოლო მეორე ნაწილს კი ყელი და პირი შემკული აქვს ჭდეული და რელიეფური ორნამენტით. თიხის ჭურჭლის ნატეხების ერთ ნაწილს პირს ქვემოთ ან ტანის შუა ნაწილში ერთმწკრივად შემოუყვება გამჭოლი ნასვრეტები, ხოლო ძირის ზოგიერთ ნატეხს ეტყობა ჭილოფის ანაბეჭდის კვალი.

ამჯერად ჩვენს მიზანს არ შეადგენს წოფი-გინჩის წრის ძეგლების სამეთუნეო ნაწარმის უფრო კონკრეტული დახასიათება. შევეხებით მხოლოდ მათ ერთ ნაწილს, რომელიც გამოირჩევა ფორმათა ერთგვარი ორიგინალურობით და სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილი არის ბიბილოსებრიანი ჭურჭლის სახელწოდებით. ასეთი ტიპის ჭურჭლის პირველ აღმოჩენას და შემდგომ ახალი ძეგლებიდან მათი რაოდენობის ზრდას თავისებური ისტორია აქვს. დღეს ჩვენს ხელთ არსებული არტეფაქტების მიხედვით შეიძლება მათზე განმაზოგადოებელი მსჯელობა.

პირველად ასეთი ბიბილოსებურპირიანი თიხის ჭურჭლის ნატეხები აღმოჩნდა 1957 წელს წოფის ნამოსახლარზე, რომელსაც ძეგლის გამთხრელები „გობისებრ ჭურჭელს“ უწოდებდნენ. მათი აღწერის მიხედვით ამ ჭურჭლის დიამეტრი 50 სმ-მდე უნდა ყოფილიყო, ხოლო გვერდის სიმაღლე 14 სმ. მას ქობა ოთხ ადგილას ჰქონდა ამოზიდული და გარეთ გადაზნექილი. გვერდის ზედა ნაწილში კი ერთ მწკრივად შემოუყვებოდა გამჭოლი ნასვრეტები და ჭურჭლის გარე სარჩულისაგან განსხვავებით შიდა პირი შედარებით ნაპრიალები ჰქონდა [1, გვ. 68]. ამ თავისებური ჭურჭლის აღწერაზე საგანგებოდ ამახვილებდა ყურადღებას აწ განსვენებული თ. კილურაძე [3, გვ. 84]. უფრო ადრე კი ამავე საკითხზე მსჯელობს ქალბატონი გ. ფხაკაძე, რომელსაც აღწერილი და გამოქვეყნებული აქვს ბრტყელძირა და სწორკედლიანი ბადია, დაკეცილი ბიბილოსებრი შევრელებით წოფის ნასახლარიდან [4, გვ. 120]. შემდგომ წლებში ასეთი ჭურჭლის ნატეხები, არც თუ მრავლად, მაგრამ სხვა ძეგლებზედაც აღმოჩნდა. ისინი ძირითადად ცნობილია შიდა ქართლისა და კახეთის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებიდან. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევიან არაგვის ხეობის მთისწინეთის ნამოსახლარები, რომლებსაც სწავლობდა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის (ყოფილი ჟინვალის) არქეოლოგიური ექსპედიცია პროფ. რამიშვილის ხელმძღვანელობით.

არაგვის ხეობაში ბიბილოსებრიანი თიხის ჭურჭლის ნატეხი პირველად აღმოჩნდა ახალი ჟინვალის (არანისი) ნამოსახლარზე, სადაც ამ მრავალფენიან ძეგლზე გაითხარა დაახლოებით 40 მ<sup>2</sup> ადრესამიწათმოქმედო მასალების შემცველი ფენა. აღნიშნული ფენა ითხრებოდა 1978 წელს დ. გოგელიას ხელმძღვანელობით [14, გვ. 130-131]. ნამოსახლარზე აღმოჩნდა ბიბილოსებრიანი თიხის ჭურჭლის ორი ნატეხი. მათგან

ერთი მოშავო ფერისაა და უხეშეკეციანია. იგი ოდნავ პირგადაშლილია და პირი ტალღისებრი ორნამენტით აქვს შემკული. ბიბილოსებრი პირის ამ ნატეხს შიდა მხარეს დატანილი აქვს „წიწკოვანი“ ორნამენტი, ხოლო გადანატეხში ეტყობა გამჭოლი ნასვრეტების კვალი. მეორე ნატეხი, უფრო მარტივი ფორმისაა და პირზე შემოუყვება ტალღისებრი ორნამენტი (ტაბ. I<sub>2,6</sub>).

შემდგომი პუნქტი, სადაც აღმოჩნდა ბიბილოსებური პირ-გვერდის ნატეხი, არის ხერთვისი, რომელიც მდებარეობდა ჟინვალის ძველი ჰესის ტერიტორიაზე, მთიულეთისა და ფშავის არაგვის შესაყარზე, ამჯერად ჟინვალის წყალსაცავის ქვეშ მოქცეულ ტერიტორიაზე. აქ ხეხილის ბაღისა და სამხრეთით მიმდებარე ტერიტორიაზე სამეურნეო სამუშაოებისას აღმოჩნდა გვიანანტიკური სამარხები, ხოლო მიწის ზედაპირიდან 0,9 მ-ზე სამი ორმო და რიყნარ ფენაზე თხლად განფენილი ადრესამიწათმოქმედო მასალების შემცველი ფენა [15, გვ. 54]. აქ მოპოვებული მცირერიცხოვანი ადრესამიწათმოქმედო მასალებიდან აღსანიშნავია ბიბილოსებური პირ-გვერდის ნატეხი, ტალღისებრი ორნამენტით შემკული პირით. მას ყელის არეში შიგნიდან ბასრი იარაღის ჩხვლეტით გარე ზედაპირზე უსისტემოდ გამოყვანილი ჰქონდა მცირე ზომის კოპები, რომელთა ნაწილი გარეცხვისას მოძვრა და გამჭოლი ნასვრეტების სახე მიიღო (ტაბ. I<sub>4</sub>).

განსაკუთრებით საინტერესო აღმოჩნდა „მწითურების მამულში“ აღმოჩენილი ბიბილოსებრიანი თიხის ჭურჭლის ნატეხი. ამ მრავალფენიან მონაკვეთზე, სადაც წარმოდგენილია ადრემუშასაუკუნეების სამაროვანი, მტკვარ-არაქსის კულტურული ფენა შესაბამისი ორმოებითა და სამარხებით, ერთმეტრიანი სტერილური თიხნარით გამოყოფილი ფენის ქვეშ გაითხარა 30-50 სმ სისქის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ფენა [15, გვ. 89] თხრილის სამხრეთ ნაწილში, სქელ ქვა-ლორღიან ფენაში ჩატრილ მცირე ორმოში სხვა ნატეხებთან ერთად აღმოჩნდა ბიბილოსებრი პირიანი თიხის ჭურჭლის ნატეხები, რომლის ძირისა და პირ-გვერდის ნატეხები ნაწილობრივ აღდგა. მოყავისფრო ფერის ჭურჭელი შესაძლოა ღრმა ბადიისებრ ჭურჭელს ეკუთვნის, რომელსაც ოდნავ გადაშლილი ტალღისებრი პირი აქვს, ხოლო პირის ქვემოთ კი შემოუყვება გამჭოლი ნასვრეტები (ტაბ. I<sub>3</sub>). სამწუხაროდ, მისი მთლიანი აღდგენა ვერ მოხერხდა და დარჩენილი ორი ბიბილოს მიხედვით ჭურჭელს მინიმუმ ოთხი ბიბილოს მაინც უნდა ჰქონოდა. ბიბილოსებრიანი ბადიის მსგავსი ჭურჭელი ასევე აღმოჩნდა მდინარე არაგვის მარცხენა ნაპირზე ნაწილობრივ გათხრილ ჩინთის ნამოსახლარზეც. იგი უხეშეკეციანია, გამომწვარია მოჩაღისფროდ და შემორჩენილია ძირის მცირე ნაწილი და პირ-გვერდის ნაწილი. მას ოდნავ გადაშლილი ტალღისებრი ორნამენტით შემკული პირი და ტანის შუა ნაწილში ერთ მწკრივად განლაგებული გამჭოლი ნასვრეტი აქვს (ტაბ. I<sub>1</sub>) აღწერილი ნატეხი აღმოჩნდა ნამოსახ-

ლარის გათხრის პირველ წელს, უშუალოდ მდინარე არაგვის ნაპირზე წარმოქმნილ მცირე ბაქანზე 1986 წელს [16, გვ. 90]. ეს მეტად საინტერესო ნამოსახლარი ნაწილობრივ გაითხარა 1986-188 წლებში [6, გვ. 72].

შიდა ქართლის სხვა ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარებიდან ბიბილოსებრპირიანი თიხის ჭურჭლის ნატეხები აღმოჩნდა გორის რაიონში, სოფელ ხელთუბანთან გათხრილ ნამოსახლარ „თანდისწყარო I“-ზე. აქ აღმოჩენილ ღრმა ჯამისებრი ჭურჭლის ორ ნატეხს დაჭდეული ბიბილოსებრი პირი და მოყავისფრო შიდა პირი აქვთ (ტაბ. I<sub>6,7</sub>). ნამოსახლარი გაითხარა 1986 წელს გორის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გ. მინდიაშვილის ხელმძღვანელობით [1, გვ. 15-16; 7, გვ. 20].

ბიბილოსებრპირიანი თიხის ჭურჭლის ნატეხები ცნობილია კახეთიდან. ალაზნის ველზე გათხრილ „დამწვარი გორას“ ნამოსახლარიდან, რომელსაც სწავლობდა კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია აკადემიის წევრ/კორესპოდენტის კ. ფიცხელაურის ხელმძღვანელობით [12, გვ. 86-88; 13, გვ. 17]. ჭურჭლის ასეთ ბიბილოსებრ შვერილიან პირებს ძეგლის გამთხრელი ვ. ვარაზაშვილი ბიბილოსებრი ყურების სახელწოდებით მოიხსენიებს [9, გვ. 21] და მათ ცალკე ტიპად გამოყოფს [2, გვ. 22]. ისინი, შიდა ქართლში აღმოჩენილი ასეთივე ჭურჭლის მსგავსად, მიეკუთვნებიან დაბალტანიან ჭურჭელს და მათ შედარებით მკვეთრად გადაშლილი ბიბილოები აქვთ. ამ მხრივ ისინი შედარებით განსხვავდებიან შიდა ქართლის მასალებისაგან (ტაბ. II<sub>1,9</sub>).

როგორც მოხმობილი მასალებიდან ჩანს, აღმოსავლეთ საქართველოში ბიბილოსებრპირიანი თიხის ჭურჭლის ნატეხები მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი. ყველა ისინი მიეკუთვნებიან დაბალტანიან, სამზარეულო ჭურჭელს. რაც მთავარია, ასეთი ჭურჭელი აღმოჩენილია აღმოსავლეთ საქართველოში და წოფი-გინჩის წრის ძეგლების აღმოსავლეთ საქართველოს ნამოსახლარების თავისებურებას წარმოადგენს. ამასთანავე ისინი წარმოადგენენ წოფი-გინჩის წრის ძეგლების აღმოსავლეთ საქართველოს ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარების კულტურული მემკვიდრეობის უწყვეტობის ერთ-ერთ არტეფაქტს, ვინაიდან გვხვდებიან როგორც ადრეულ (აბანოსხევი) და შუა (ჟინვალი, ახალი ჟინვალი, ხერთვისი, თანდისწყარო I), ისე მოგვიანო ხანის ძეგლებზე (ჩინთი, დამწვარი გორა, წოფი) და ძირითადად თარიღდებიან ძვ.წ. V ათასწლეულის მეორე ნახევრითა და IV ათასწლეულის პირველი ნახევრით [8, გვ. 37].

G. Chikovani

## VESSELS WITH COMB-SHAPED MOUTH FROM EASTERN GEORGIAN EARLY HUSBANDRY SETTLEMENTS

(Summary)

Archaeological excavations, conducted for many years, show that from the second half of the 6<sup>th</sup> millennium B.C. through the second half of the 4<sup>th</sup> millennium B.C. three archaeological cultures – those of Shulaveri-Shomutepe, Sioni (or the Tsopi-Ginchi circle) and settlements of the type of the lower layers of Berikldeebi – coexisted at different stages of their development in Eastern Georgia. Pottery was developed in these cultures, hence ceramics serves as one of the main characteristics for the classification of these cultures. Earthenware from the Tsopi-Ginchi circle is in the area of Eastern Georgia. Production of vessels with “comb-shaped mouth” diffused from these sites to Eastern Georgia, dated generally to the second half of the 5<sup>th</sup> millennium up to the second half of the 4<sup>th</sup> millennium B.C. and attested both on sites of earlier (Abanoskhevi) and subsequent (Akhali Zhinvali, Khertvisi, Tandistsqaro) and the later stages (Chinti, Damtsvari Gora, Tsopi). eastern Georgian vessels with comb-shaped mouth are one of the defining artifacts of the cultural succession for sites of the Tsopi-Ginchi circle.

### ლიტერატურა

1. გრიგოლია გ., ტატიშვილი თ. ქვემო ქართლის უძველესი ძეგლები. – სიკკ, ტ. I, 1960, გვ. 63-82.
2. ვარაზაშვილი ვ. ნამოსახლარი „დამწვარი გორა“ (1980 წლის საველე მუშაობის შედეგები). – კაემ, VI, 1984, გვ. 19-25.
3. კილურაძე თ. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაცია. თბ., 1976.
4. ფხაკაძე გ. ქვემო ქართლის ენეოლითი. თბ., 1963.
5. ჩიქოვანი გ. კულტურული პროცესები აღმოსავლეთ საქართველოს ნამოსახლარებზე წინა აზიის მასალების მიხედვით. – V სამეცნიერო სესია: „მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო“ (არქეოლოგიური მასალების მიხედვით), მოხსენებათა თეზისები. თბ., 1998, გვ. 3-5.
6. ჩიქოვანი გ. ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარი სოფ. ჩინთიდან. – „ლეგია და კომპანიის“ უნივერსიტეტი. შრომები, ტ. II, თბ., 1998, გვ. 73-80.

**7. ჩიქოვანი ვ.** ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარი თანდისწყარო I სოფელ ხელთუბანთან (გორის რაიონი). – ძიებანი, № 3, თბ., 1999, გვ. 10-23.

**8. ჩიქოვანი ვ.** შიდა ქართლი ძვ.წ. V-IV ათასწლეულებში (არქეოლოგიური მასალების მიხედვით). საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატი, თბ., 1999.

**9. Варазашвили В. В.** Раннеземледельческая культура Иоро-Алазанского бассейна. Тб., 1992.

**10. Глонти Л. И., Джавахишвили А. И.** Новые данные о многослойном памятнике эпохи энеолита-поздней бронзы в Шида Картли – Бериклдееби. – КСИА, 192, 1987, გვ. 80-87.

**11. Миндиашвили Г. М., Чиковани Г. Ч.** Экспедиция Горийского района. – ПАИ, 1986 (1991), с. 15-19.

**12. Пицхелаური К. Н., Дедабришвили Ш., Маисურაძე Б., Миндиашвили Г., Абдушелишвили М., Варазашвили В.** Отчет о полевых работах Кахетской археологической экспедиции. – ПАИ, 1977 (1980), с. 85-95.

**13. Пицхелаური К. Н.** Исследования Кахетской археологической экспедиции – ПАИ, 1980, (1982), с.17-20.

**14. Рамишвили Р., Джорбенадзе В., Гогелия Д., Глонти М., Чихладзе В., Робакидзе Ц., Маргвелашვილი М., Мухигულაშვილი Н., Рчеულიшვილი Г., Цикლაური Д., Лომიძე Ц., Каланდაძე З., Цикლაური И., Церетели К.** Археологические исследования в Арагвском ущельи, – ПАИ, 1978 (1981), с. 119-173.

**15. Рамишვილი Р. М., Рчеულიшვილი Г. Г., Марგველაშვილი М. Г., Чихладзе В. В., Глонტი М. Г., Цикლაური Д. К., Робაკიძე Ц. Ш., Цикლაური И. Д., Церетели К.** Археологические исследования в Арагвском ущельи, – ПАИ, 1980 (1982), с. 52-59.

**16. Рамишვილი Р. М., Джорбенаძე В. А., Чиковანი Г. Ч., Глонტი М. Г., Гогочური Г. К., Цитლანაძე ლ. გ., მუხიგულაშვილი ნ. ზ., ბუჩუკური ა. ი., მარგველაშვილი მ. გ., ციკლაური ი. დ., ლომიძე ც. შ., ციკლაური დ. კ., კალანდაძე ზ. ა., გამეხარდაშვილი მ. ზ., ბუაჩიძე კ. გ.** Археологическая экспедиция горного региона Восточной Грузии. – ПАИ, 1986 (1991), с. 89-95.

**17. Чиковани Г.** Глиняная посуда как один из определяющих компонентов поэтапного развития раннеземледельческих культур Грузии. – Археология, Этнология и фольклористика Кавказа, Материалы международной Конференции, Ереван, 2003, с. 47-48.

## ტაბულების აღწერილობა

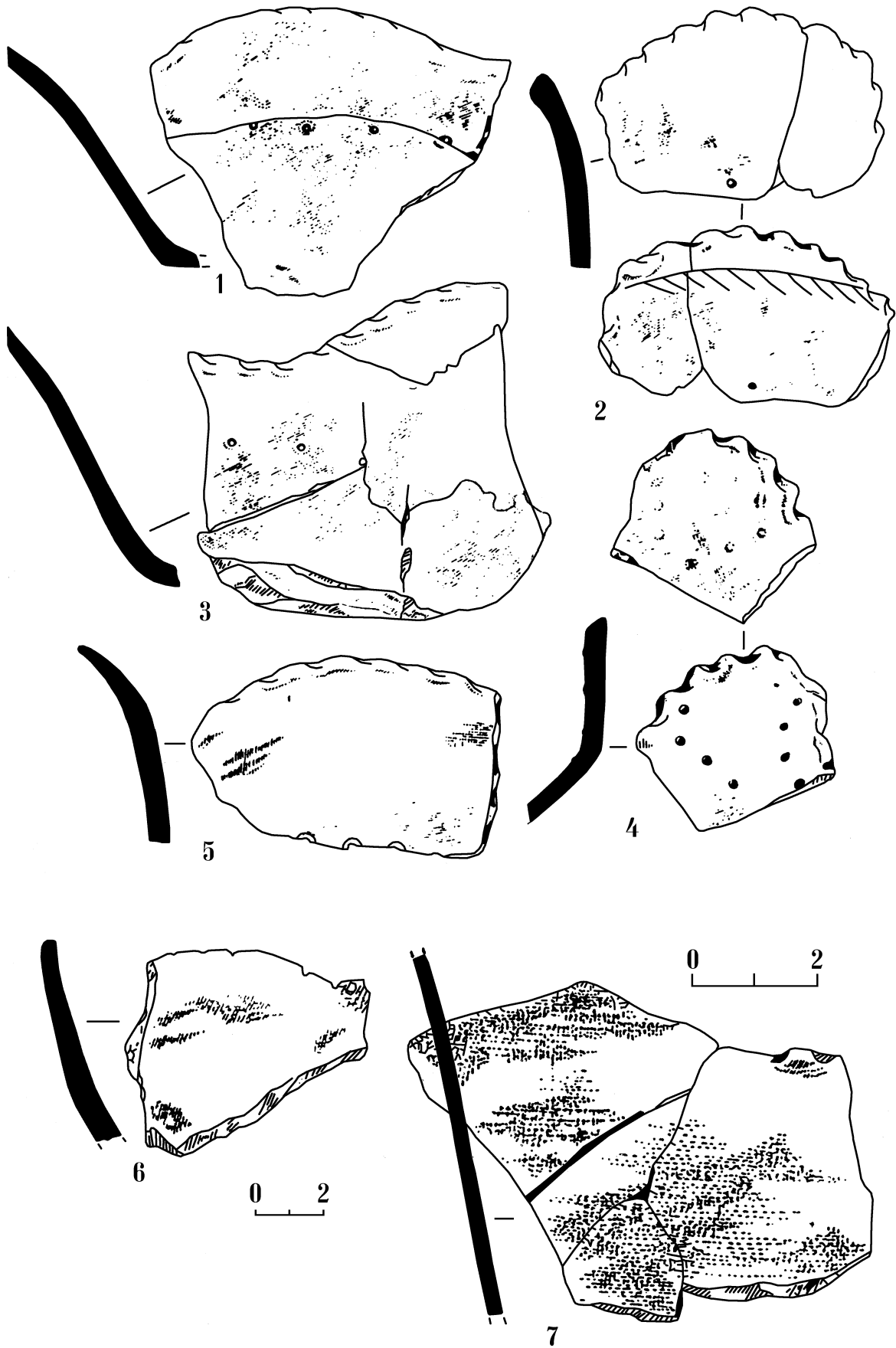
ტაბ. I – ბიბილოსებრპირიანი თიხის ჭურჭლის ნატეხები: 1. ჩინთის; 2,5. ახალი ჟინვალის; 3. აბანოსხევის; 4. ხერთვისის; 6-7. თანდისწყარო – I ნამოსახლარებიდან,

ტაბ. II – ბიბილოსებრპირიანი თიხის ჭურჭლის ნატეხები დამწვარი გორას ნამოსახლარიდან.

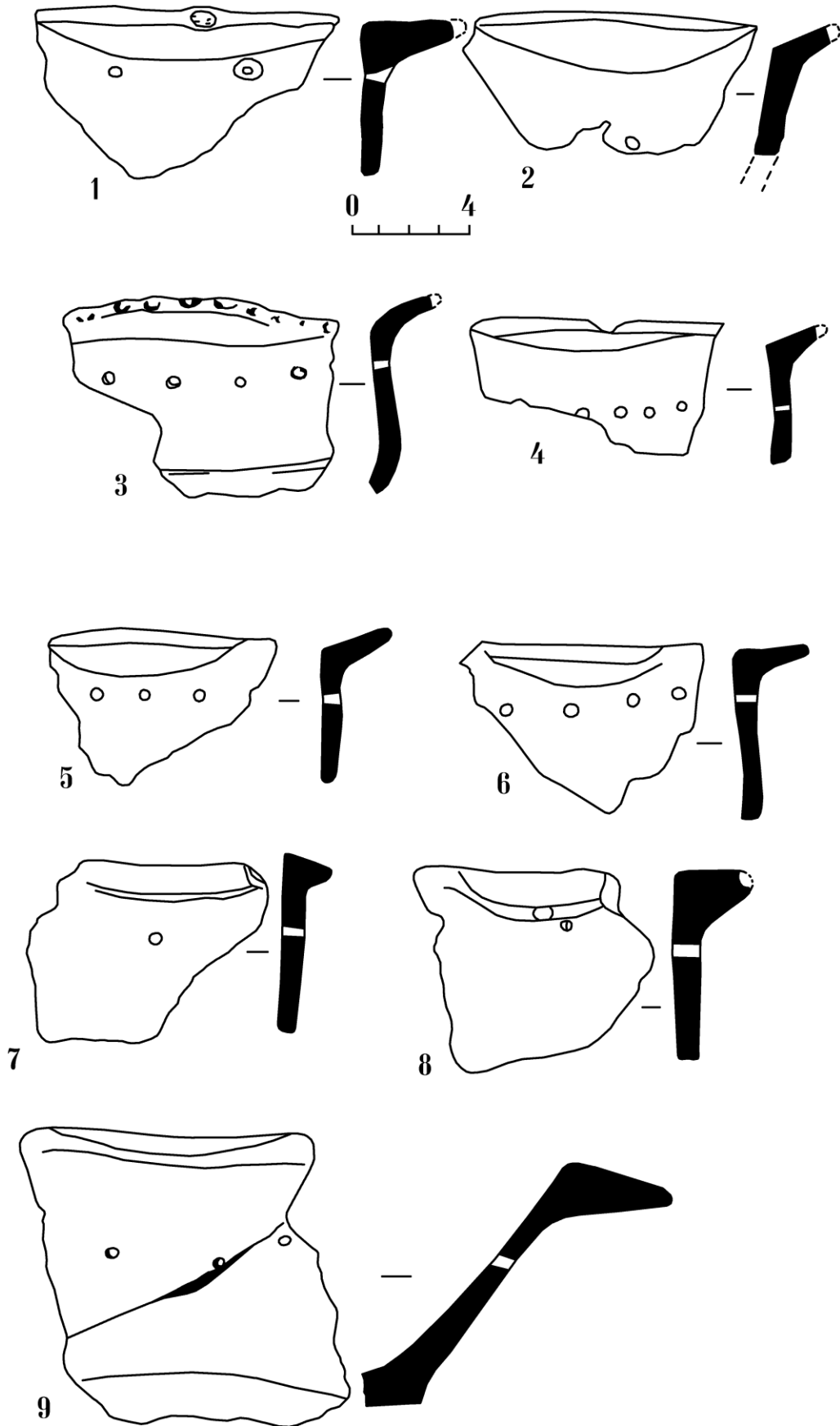
## Description of the plates

Pl. I – fragments of vessels with comb-shaped mouth from the settlements: 1. Chinti; 2. Akhali Zhinvali; 3. Abanoskhevi; Khertvisi; 6-7. Tandistsqaro.

Pl. II – fragments of vessels with comb-shaped mouth from the Damtsvari Gora settlement.



ტაბ. II



## ალექსანდრე ორჯონიკიძე

### ორჭონის ნასახლარის აღრეული კომპლექსები

უკანასკნელ წლებში საქართველოს ტერიტორიაზე, BP-ის მილსადენის დერეფანში წარმოებულმა ფართომასშტაბიანმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა მრავალი მნიშვნელოვანი ძეგლი გამოავლინა. მათ შორისაა ქ. ვალეს მახლობლად მდებარე ორჭონის ნამოსახლარი, რომელზეც 2002 წელს არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ექსპედიციამ საკონტროლო თხრილებით აღრეშუასაუკუნეების ნაშთების ქვეშ მოქცეული უფრო ადრეული ხანის ძეგლიც აღმოაჩინა. მტკვარ-არაქსული იერიის ფრაგმენტული მასალის საფუძველზე მისი ასაკი ადრებრინჯაოს ხანით განისაზღვრა [11]. მომდევნო წლის სტაციონარული გათხრების შედეგებმა (I კამპანია), რომელიც აქვე, დაახლ. 600 მ<sup>2</sup> ფართობის ორი თხრილის შესწავლას ემყარებოდა (ტაბ. I, II), აღნიშნულს გარდა აქ ბედენისა და დასავლეთ საქართველოს მღვიმური კულტურებისათვის დამახასიათებელი მასალების არსებობაც დაადასტურა [12].

ადრებრინჯაოს ხანის კომპლექსები ძირითადად წარმოდგენილია არქეოლოგიური მასალის შემცველი სხვადასხვა დიამეტრისა და სიღრმის მქონე საკულტო და სამეურნეო დანიშნულების, გრუნტში ამოჭრილი ორმოებით; ასევე, ორიოდ სამარხითა და ქვის ნაგებობის ნაშთით.

ზოგან დადგინდა სტრატეგრაფიული სურათიც: I თხრილის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, ქვის ნაგებობის კედლის ქვეშ, არქეოლოგიური მასალის შემცველი ორმო აღმოჩნდა (ტაბ. I); II თხრილში, 30-ე ორმოში, მცირეწლოვანი ბავშვის სამარხზე გამართული იყო სამსხვერპლო (ტაბ. II). ზოგი ორმო სხვა ორმოთი იყო ჩაჭრილი (ტაბ. II).

სტრატეგრაფიული მონაცემების არსებობის მიუხედავად, მოპოვებული მასალის იგივეობის გამო ცხადი გახდა, რომ ამ კომპლექსებს შორის ქრონოლოგიური სხვაობა უმნიშვნელოა – ისინი ერთსა და იმავე პერიოდს განეკუთვნება.

აქ აღმოჩენილ ქვის ნაგებობას მომრგვალებული კუთხე აქვს. მას იატაკი და კერა, ძალზე დამახასიათებელი ელემენტები ამ ხანის საცხოვრებლისა, არ აღმოაჩნდა.

მსგავსი გეგმარების მქონე ნაგებობა საქართველოს ამ კუთხეში თითქმის უცნობია – იგი მთლიანად სწორკუთხა არქიტექტურითაა წარმოდგენილი [8, გვ. 31]. ორჭონის ნაგებობის მეტ-ნაკლებად ახლო ანალოგად ამავე რეგიონში შეიძლება ჩაითვალოს ამირანის გორის II ნაგებობა, რომელიც გეგმაში ასევე მომრგვალებული იყო, არ ჰქონდა თიხატყეპნილი იატაკი და კერა. ტ. ჩუბინიშვილის აზრით, საქმე გვაქვს დამხმარე ნაგებობასთან, რომელიც, ალბათ, გადაუხურავიც იყო [20, გვ. 30]. შესაძლოა, ორ-

ჭონის ამ ნაგებობასაც ანალოგიური დანიშნულება ჰქონდა.

30-ე ორმოზე მოწყობილი სამსხვერპლო წარმოადგენს სამ, ერთმანეთზე დაწყობილ თიხის მასიურ, კვადრატულ ფილებს (50×50 სმ), რომელთა შორის ნაცროვანი შრე იყო მოქცეული. ფილები ბრტყელია, კუთხეებმომრგვალებული, ზედა ფილას 10 სმ სიმაღლის 4 კონუსური შვერილი გააჩნია (საინვ. № 3765), რომლებიც მის ოთხივე კუთხეზე უნდა ყოფილიყო ამოყვანილი (ტაბ. VIII), მსგავსად მტკვარ-არაქსის კულტურის რქისებრი სადგრის ზოგიერთი ტიპისა [42, გვ. 78]. ამ ცენტრალურ ნაწილს აქეთ-იქიდან შედარებით მომცრო ზომის ანალოგიური სექციები უნდა ჰქონოდა მიდგმული. ეს სამსხვერპლო რამდენადმე მოგვაგონებს სამხრეთ თურქმენეთში გათხრილ ალტინ-დეკეს ადრებრინჯაოს ხანის სამსხვერპლოებს [37, გვ. 242, სურ. 3].

სამსხვერპლოს ქვეშ მოქცეული ბავშვის ჩონჩხი მარჯვენა გვერდზე, მოკრუნჩხულად იყო დაკრძალული. ორმოში გაიწმინდა სამსხვერპლოს ფილების ფრაგმენტები, საგულდაგულოდ გათლილი ქვის, ორი ბრტყელი ფილა და მცირეოდენი არქეოლოგიური მასალა. მსგავსი ტრადიცია – სამოსახლოს ტერიტორიაზე, ხშირად საცხოვრებლის იატაკის ქვეშ ან ორმოში ჩვილის დაკრძალვა იშვიათი მოვლენა არაა ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარზე [20, გვ. 39; 33, გვ. 34; 15, გვ. 199].

ორჭონის ნასახლარზე რამდენიმე ათეული ორმო იქნა გათხრილი. ამ ორმოების ზედაპირი ნახშიროვან-ნაცროვან მუქ ლაქას წარმოადგენდა, რომელიც ადვილად განირჩეოდა მოყვითალო ფერის თიხნარი გრუნტის ფონზე. უმეტესობას ზედ მოზრდილი ქვების გროვა ედო, რომელშიც ზოგჯერ ნავისებური ფორმის ქვის ხელსაფეკავიც იყო ჩართული. ორმოები შეიცავდა ნაცროვან მიწასა და ქვებში არეულ თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებს, საქონლის ძვლებსა და ლითურ მასალას. იშვიათად გვხვდებოდა ბრინჯაოს მცირე ზომის ნივთებიც.

ორმოები ერთმანეთთან ახლოსაა განლაგებული. გვხვდება როგორც მოზრდილი, ისე მომცრო ზომის, ღრმა – 2 მეტრზე მეტი, ან დაბალი – 0,2 მეტრი სიღრმისა. უმეტესობა სწორკედლიანია, ზოგი კი ქვემოთაა გაფართოებული, რის გამოც ორმოს გადაჭრილი კონუსის ფორმა აქვს მიღებული. ორმოს კედლები შეუღესავია. ორმოებში სტრატეგრაფიული სურათი არ ჩანს.

ორმოები ძალზე დამახასიათებელია სხვადასხვა ხანის ძეგლებისათვის. მაგრამ განსაკუთრებით მრავლად საკულტო თუ სამეურნეო დანიშნულების მსგავს ორმოებს ვხვდებით ადრებრინჯაოს ხანაში – მტკვარ-არაქსისა და ბე-

დენის კულტურის ნასახლარებზე. მაგალითად, ღრმახევისთავზე ამ ხანის 100 ორმოა გათხრილი [1], დაახლოებით ამდენივე – ქვემო არანისში [33, გვ. 34]; არაერთი ორმოა გათხრილი ილტოსა და ხაშურის ნაცარგორაზე [34, ტაბ. I<sub>9</sub>], ხოლო ბერიკლდეების მრავალფენიან ნასახლარზე გამოვლენილი 262 ორმოდან 229 ბედენურ პერიოდს განეკუთვნება [19, გვ. 17].

ორჭოსნის ნასახლარზე აღმოჩენილი ძვლის იარაღები – მახათები, სადგრები, ნემსები კარგადაა ცნობილი ადრელითონების ხანის არაერთი ნასახლარიდან ისევე, როგორც ქვის ხელსაფქვაკვები, სანაყები, სასრესები და სხვ. (ტაბ. IV<sub>1,8</sub>; V<sub>2,3</sub>). აქვე აღმოჩენილი კაჟის ნამგლის ორმხრივდამუშავებული ჩასართები (საინვ. № 487) და ობსიდიანის ფუქიამოლარული ისრისპირები (ტაბ. IV<sub>10</sub>) კი ფართოდაა წარმოდგენილი ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებზე. შედარებით იშვიათია ტოლფერდა სამკუთხედის ფორმის სწორფუძიანი ისრისპირი (ტაბ. III<sub>3,11</sub>; IV<sub>11</sub>), რომელსაც საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილში, ძირითადად ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე ვხვდებით. შეიძლება ითქვას, რომ სამხრეთ კავკასიაში ამ ტიპის ისრისპირის უმეტესობა სწორედ ორჭოსნის ნასახლარზე აღმოჩენილი [14, გვ. 28]. მე-7 ორმოში ნაპოვნი სწორფუძიანი ისრისპირი, მცოცავი რეტუშით დაფარული დანარჩენი ცალეებისაგან განსხვავებით, დამუშავებულია ბედენისა და თრიალეთის კულტურებისათვის დამახასიათებელი წვრილი პარალელური ამოღარვის ტექნიკით (ტაბ. III<sub>11</sub>). ამავე ორმოშია აღმოჩენილი ბრინჯაოს დიფერენცირებულტანიანი ოთხწახნაგა ისრისპირიც (ტაბ. III<sub>12</sub>). ორჭოსნის ნასახლარზე ცნობილია ბრინჯაოს ოთხწახნაგა ისრისპირის მეორე – არადიფერენცირებულტანიანი ტიპიც (ტაბ. III<sub>2</sub>). ბრინჯაოს დიფერენცირებულტანიანი ისრისპირი საქართველოში ადრებრინჯაოს ხანის მხოლოდ მოგვიანო ეტაპზე იჩენს თავს [25, გვ. 168], დამახასიათებელია ძირითადად სამცხე-ჯავახეთისათვის და თანაარსებობს არადიფერენცირებულტანიან ტიპთან ერთად [13, გვ. 107].

საქართველოსა და საერთოდ, სამხრეთ კავკასიისათვის იშვიათობას წარმოადგენს ბრინჯაოს ანკესი, აღმოჩენილი ორჭოსნის ნასახლარის მე-2 ორმოში. შესანიშნავად შემონახული ლითონის ეს იარაღი (ტაბ. III<sub>7</sub>) თითქმის ანალოგიურია საგვარჯილეს ზედა ფენაში ნაპოვნი ცალისა [7, ტაბ. XXII<sub>14</sub>].

ორჭოსნის ნასახლარზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის უმეტესობას კერამიკა წარმოადგენს. იგი ხელითნაძერწია, სამეთუნეო მორგვის გამოყენების გარეშე. გვხვდება შავი, ლეგა, მოყავისფრო და მოწითალო ფერის ზედაპირიანი, ხშირად ორფენად გამომწვარი, თხელკედლიანი, კარგად გაპრიალებული, ან უხეში ნაწარმი. განირჩევა დერგის, ქოთნის, ქილის, ტაფის და სხვა ტიპის ჭურჭელი, შემკული ძირითადად კოპებითა და შვერილებით; იშვიათად

– ნაკაწრი ხაზებით. თიხის ჭურჭელში ორი ჯგუფი გამოიყოფა:

I ჯგუფის ჭურჭელს მიეკუთვნება შედარებით უხეში ნაწარმი – ძირითადად უყურო ქილები და ქოთნები პირქვეშ გამოყვანილი კოპებითა და შვერილებით; ასევე, ტაფისებური ჭურჭელი. უკანასკნელი მრგვალი ფორმისაა, მაღალი ოდნავგადაშლილი ბორტით, რომელსაც ზოგჯერ დაჭდეული ან ტალღისებრი კიდე აქვს. ხშირად ასეთ ჭურჭელს პირქვეშ შემოუყვება შიდა მხრიდან გამოწვამდე გაკეთებული ნახვრეტების მწკრივი. უმეტესობას ძირზე ეტყობა წნული, წრიულ-კონცენტრული ან სპირალური სახის თოკისებრი ანაბეჭდის კვალი (ტაბ. IV<sub>7</sub>; VII<sub>7,8</sub>). ზოგიერთი ტაფა ცალგვერდგადახსნილია, მსგავსად მტკვარ-არაქსის კულტურის ცალეებისა, მაგრამ მათგან განსხვავდება პირქვეშ ნახვრეტებისა და ძირზე წნული თოკისებრი ანაბეჭდების არსებობით. ამ ტიპის ჭურჭელი არც მაიკოპის კულტურისათვისაა დამახასიათებელი, რის გამოც თავის დროზე იგი დაღესტნისათვის სპეციფიკურად იქნა მიჩნეული, სადაც ამგვარი ჭურჭელი საკმაოდ ადრეული ხანიდანაა ცნობილი [40, გვ. 93]. მაგრამ ასეთივე ჭურჭელი აღმოჩნდა სამხრეთ კავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ზოგიერთ ძეგლზეც, რამაც საეჭვო გახადა აღნიშნული მოსაზრების სისწორე [34, გვ. 52].

მართლაც, ორჭოსნის ნასახლარის ტაფისებური ჭურჭლის ანალოგებს მრავლად ვხვდებით როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ისეთ ძეგლებზე, როგორცაა არუხლო VI [16, ტაბ. XLIX], იმირის გორა [4, გვ. 66], იორ-ალაზნის აუზის ადრეული ნამოსახლარები [31, ტაბ. V, XX], საგვარჯილე, დარკვეთი, სამერცხლე კლდე და სხვ. [16, გვ. 230].

იგივე ტიპის ჭურჭელი მოგვიანოდაც განაგრძობს არსებობას. ილტოს ნასახლარზე იგი აღმოჩენილია ბედენური ტიპის ნაწარმთან ერთად [34, გვ. 52], ამიტომ შეიძლება ითქვას, რომ ტაფისებური ჭურჭელი პირქვეშ შემოყოლებული ნახვრეტების მწკრივითა და ძირზე წნული წრიული ანაბეჭდის კვალით საქართველოს ტერიტორიაზე ხმარებაში იყო ენეოლითიდან შუაბრინჯაოს ხანამდე [34, გვ. 52]. იგივე პერიოდში ჩანს იგი გავრცელებული ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაშიც, სადაც საქართველოსთან მჭიდრო კულტურული კავშირები განსაკუთრებით ნათლად იკვეთება ისეთ ძეგლებზე, როგორცაა: გინჩი, ჩინა, ჩირკეი, გალგალატლი I და სხვა ნასახლარები [32, სურ. 12, 15, 28]. იქვე, ყარაბუღაჯენტის ერთ-ერთ სამარხში, რომელიც ადრებრინჯაოს ხანის დასასრულს მიეკუთვნება, მსგავსი ტაფა თავის ხუფთან ერთად იქნა ნაპოვნი [41, გვ. 93], ხოლო ნაზრანთან შესწავლილ ნასახლარზე იგი შუაბრინჯაოს ხანის დასაწყისით თარიღდება [38, გვ. 61-88].

ძირზე წნული წრიული ანაბეჭდების კვალი გააჩნია ორჭოსნის ნასახლარის პირქვეშ კოპებითა და შვერილებით შემკულ ქილისა და ქოთნის ფორმის ზოგიერთ ჭურჭელსაც (ტაბ. III<sub>10</sub>), რომელთა ანალოგი ასევე არის დასავლეთ [5, ტაბ. VIII, XII; 16, გვ. 263-265] და აღმოსავლეთ [4, ტაბ. 39] საქართველოს ადრესამიწათმომკმედო კულტურის ძეგლებზე. განსაკუთრებით კარგად იგი შულავერ-შომუთეფეს კულტურის კერამიკაზეა წარმოდგენილი, თუმცა ფორმისა და შემკობის მრავალფეროვნებით იგი განსხვავდება ორჭოსნის ცალეხისაგან. მსგავსი ჭურჭელი გვხვდება დასავლეთ საქართველოს ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის მღვიმურ და ღია ნასახლარებზე: სამელე კლდეში, ცუცხვათში, დარკვეთში, ოჩამჩირესა და ფიჩორის ქვედა ფენებში [18, გვ. 35, 40; 16, გვ. 251-253, 265, 272, 280]. იგი ადრეყორღანული კულტურის ფურცელწყაროს № 7 ყორღანშიცაა დადასტურებული [2, გვ. 27-55]. ანალოგიური ფორმის ჭურჭელი, ხშირად შემკული პირქვეშ მიძერწილი ერთეული კოპებითა და შვერილებით ცნობილია ადრებრინჯაოს ხანის მიწურულის ზველის რაბათისა და ლოდობანას ნასახლარებზეც [8, ტაბ. 30<sub>7</sub>, 32<sub>13</sub>]. ჭილოფის ან წნულ-ანაბეჭდანი ძირის მქონე ნაწარმი დასავლეთ საქართველოს ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრით დათარიღებულ ანაკლიის, ისპანისა და ფიჩორის ნასახლართა ქვედა ფენებში ისეთ ჭურჭელთან ერთად აღმოჩნდა, რომელსაც ბერიკლდეებისა და თრიალეთის ადრეული ყორღანების კერამიკას უდარებენ [40, გვ. 20].

II ჯგუფის ჭურჭელი გაცილებით მაღალხარისხოვანია, კარგადაა გამომწვარ-გაპრიალებული, რითაც საგრძნობლად განსხვავდება I ჯგუფის კერამიკული ნაწარმისაგან. მის ახლო ანალოგებს ძირითადად ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრის აღმოსავლეთ საქართველოს ძეგლებზე ვხვდებით. სამცხე-ჯავახეთისა [8, ტაბ. 30, 32] და ბერიკლდეების [23, ტაბ. I<sub>9</sub>, II] ამ დროის მასალაში პოულობს პარალელს ორჭოსნის ნასახლარის 41-ე ორმოს ქილისებრი ჭურჭელი ჰორიზონტალურად გადაშლილი პირითა და პირქვეშ მიძერწილი მოზრდილი შვერილით (ტაბ. VII<sub>3</sub>, 9). ზველის რაბათზე ჩანს [8, ტაბ. 29<sub>5</sub>] ორჭოსნის მე-4 და მე-13 ორმოებში აღმოჩენილი ორი ჭურჭლის ანალოგიც (ტაბ. III<sub>8</sub>; IV<sub>3</sub>). იგივე ფორმა გვხვდება ამირანის გორის XIII შენობასა და ბერიკლდეების ბედენურ ფენაშიც [20, გვ. 34, სურ. 6<sub>16</sub>; 23, ტაბ. VIII<sub>6</sub>]. კარგადაა ცნობილი ის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის სინქრონულ ძეგლებზეც. თვლიან, რომ ჩრდილო კავკასიის ამ რეგიონში ჭურჭლის ეს ფორმა ბრინჯაოს ხანის მთელი პერიოდის განმავლობაში რჩება მაშინ, როცა იგი უეცრად ქრება სამხრეთ კავკასიასა და ანატოლიაში [41, გვ. 110]. თუმცა, მესხეთის

ყორღანების მასალებით ჩანს, რომ იგი საქართველოში შუაბრინჯაოს ხანაშიც აგრძელებს არსებობას [27, გვ. 70, სურ. 26]. ორჭოსანზე აღმოჩენილი შავპრიალა ბიკონუსურტანიანი ქოთნებიდან ერთი (ტაბ. VII<sub>2</sub>) ემსგავსება მტკვარ-არაქსულ ნაწარმს, მაგრამ შუაზე მცირედ გამობერილი ყელითა და მკვეთრად გადაშლილი პირით ახლო დგას ბედენურ ნაწარმთანაც. იგივე შეიძლება ითქვას შავპრიალა მეორე ქოთანზეც (ტაბ. VIII<sub>1</sub>), რომელიც წააგავს სამხრეთ საქართველოში გავრცელებულ მტკვარ-არაქსის კულტურის ბიკონუსურტანიან ჭურჭელს, განსაკუთრებით კი – ბეშთაშენის ცალს [36, ტაბ. 31<sub>53</sub>]. თუმცა, გამოწვის თავისებურებით და ცილინდრული ყელიდან მკვეთრად გამოყოფილი გადაშლილი პირით სიახლოვეს იჩენს ბედენურ ნაწარმთანაც.

ამავე კულტურის მასალებში პოულობს ანალოგებს ზოგადად მტკვარ-არაქსული იერის მქონე [47, გვ. 183, სურ. 78] მომრგვალებულტანიანი და ცილინდრულყელიანი შავპრიალა ჭურჭელიც მკვეთრად გადაშლილი პირით (ტაბ. VII<sub>1</sub>). იგი ზუსტად იმეორებს ქვემო ქართლის № 4 ბედენური ყორღანის ჭურჭლის ფორმას. მასვე ემსგავსება ქვემო ქართლის სხვა ყორღანთა ჭურჭელიც, რომელიც ორჭოსნის ცალისაგან განსხვავებით ყურიანია [29, ტაბ. XXXV-XXXVIII]. მე-2, 28-ე და 41-ე ორმოთა ჭურჭელი მომრგვალებული მუცლით, ცილინდრული ყელითა და მკვეთრად გადაშლილი პირით (ტაბ. III<sub>4</sub>; V<sub>8</sub>; VII<sub>4</sub>) უახლოვდება რა მტკვარ-არაქსულ ნაწარმს, მეტ მსგავსებას იჩენს ბედენურ თიხის ჭურჭელთან. იგივე ნიშნებით ხასიათდება 26-ე ორმოში აღმოჩენილი ძალზე დიდი ზომის მოვარდისფროდ გაპრიალებული დერგიც (ტაბ. V<sub>1</sub>), რომელიც ახლოთ დგას ხაშურის ნაცარგორის ბედენურ დერგებთან [9, ტაბ. III].

ორჭოსნის ნასახლარის 30-ე ორმოში, სამსხვერპლოს ქვეშ აღმოჩენილი ტოლჩა (ტაბ. V<sub>6</sub>) მსგავსია ბედენური კულტურის წნორის № 2 [35, ტაბ. XXVII<sub>32</sub>] და ბაკურციხის ყორღანთა ცალეხისა [43, ტაბ. XX<sub>26</sub>], ასევე ბერიკლდეების ზოგიერთი ჭურჭლისა [23, ტაბ. XI<sub>3,4</sub>].

ადრებრინჯაოს ხანის ნაწარმს უნდა წარმოადგენდეს ორჭოსნის ნასახლარზე, სამსხვერპლოსთან აღმოჩენილი თიხის მცირე ზომის ანთროპომორფული ქანდაკებაც, რომელსაც შესაძლოა საკულტო შინაარსი და დანიშნულება ჰქონდა. იგი წარმოადგენს სქემატურად გადმოცემული ადამიანის (ქალის?) შავად გამომწვარ-გაპრიალებულ ფიგურას ზარისებრი ფორმის ძირშედრეკილი ტორსით, განზე გაზიდული, პირობითად გამოსახული ხელებითა და ტანიდან გამოყოფილი კონუსური თავით (ტაბ. V<sub>9</sub>). ეს ქანდაკება ნაკლებად უკავშირდება ადრესამიწათმომკმედო ხანის შულავერ-შომუთეფეს ფიგურებს, რადგან ისინი მთლიანად გამოუწვავი თიხისაგან ნაკეთები მეტ-ნაკლებად სტილიზებული დამჯდარი ქალის ქანდაკებაა, რომელთაგან უმრავლესობაზე ნაყოფიერების გამომხატველი

<sup>7</sup> გამოყენებულია ტრადიციული ქრონოლოგია – ა.ო.



ნიშნებია საზგასმული [28, გვ. 87]. ადრესამიწათმოქმედო ხანის ანთროპომორფული ფიგურები უფრო მეტად წააგავს წინა და შუააზიის ადრეული კულტურების ფიგურებს [22, გვ. 16]. მათგან განსხვავებით ადრებრინჯაოს ხანის საქართველოში მდგარი, ძირითადად მამაკაცის სქემატური გამოსახულებები გვხვდება [30, გვ. 219-237], რომლებიც განსაკუთრებულ მსგავსებას მცირეაზია-აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის ფიგურებთან იჩენენ [22, გვ. 40], მეტადრე ადრებრინჯაოს ხანის ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ანატოლიურ ნაწარმთან, ვიდრე სამხრეთ და დასავლეთ ანატოლიის ფიგურებთან, რომლებიც არ იძლევიან მტკვარ-არაქსულის მსგავს ფორმებს [30]. ორჭოსნის ნასახლარის თიხის ქანდაკებაც ახლო ანალოგებს პოულობს ამავე წრეს მიკუთვნებულ სამხრეთ კავკასიის თიხის მცირე ზომის ფიგურებთან. რამდენადმე კონუსური ტანითა და რუდიმენტული ხელებით მასთან გარკვეულ მსგავსებას იჩენს ქვაცხელას ქანდაკებები [22, ტაბ. VI]. მომრგვალებულგანივკვეთიანი ტანით, წაწვეტებული თავითა და გაზიდული მკლავებით მას შეიძლება შეეუდაროთ დასავლეთ საქართველოს – ისპანის ნასახლარის ანთროპომორფული ფიგურაც, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის იერის მქონე ნაწარმთან ერთადაა აღმოჩენილი [39, გვ. 35, ტაბ. XXIX<sub>3</sub>]. მაგრამ განსაკუთრებულ სიახლოვეს ორჭოსნის ნასახლარის ეს ქანდაკება იჩენს ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრით დათარიღებულ არიჭის ქანდაკებასთან [46, გვ. 76], რომლის თანმხლები გვიანმტკვარ-არაქსული კერამიკა ბედენურ ნიშნებსაც ავლენს [8, გვ. 107]. ამრიგად, ორჭოსნის თიხის ქანდაკება მიეკუთვნება მტკვარ-არაქსის კულტურაში ჩამოყალიბებულ ფიგურათა ტიპს, რომელიც არსებითად განსხვავდება წინამორბედი ხანის ამგვარივე ნაკეთობებისაგან.

ყოველივე ზემოთქმული საშუალებას იძლევა დავასკვნათ, რომ ორჭოსნის ნასახლარზე გამოვლენილი ადრეული კომპლექსები ერთმანეთის სინქრონულია და განეკუთვნება ადრებრინჯაოს ხანას. აქ აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის ორივე ჯგუფის თანადროულობა მტკიცდება მათი თანაარსებობით თითქმის ყველა კომპლექსში.

მხელი გასაზიარებელია მოსაზრება ორჭოსნის ნასახლარზე ენეოლითური ხანისა და ტიპური მტკვარ-არაქსული კერამიკის შემცველი ფენების არსებობის შესახებ. [45, გვ. 120], რადგან ეს ფენები აქ არ არის. მართალია, I ჯგუფის თიხის ჭურჭლის სიახლოვე ადრესამიწათმოქმედო ხანის კერამიკულ ნაწარმთან ჩანს [45, გვ. 120], მაგრამ ასეთივე ნაწარმი უცხო არ არის მომდევნო ხანის ძეგლებისთვისაც, რის გამოც იგი კარგავს მტკიცე დამთარიღებელ არგუმენტაციას. ამ მხრივ გაცილებით მეტი მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს ორჭოსანზე აღმოჩენილ II ჯგუფის კერამიკას. კა-

ჟის ორმხრივდამუშავებული ნამგლისჩასართები და ობსიდიანის ისრისპირებიც, თითქმის უცნობია ადრესამიწათმოქმედო კულტურისათვის და მხოლოდ ადრებრინჯაოს ხანაში იჩენს თავს [28, გვ. 74; 21, გვ. 12]. კაჟის ამგვარი ნამგლისპირი არ გვხვდება არც შულავერ-შომუთეფესა და არც დასავლეთ საქართველოს მღვიმეებში [4, გვ. 124; 7, გვ. 83]. სამაგიეროდ, ფართოდ ვრცელდება იგი ადრებრინჯაოს ხანაში – მტკვარ-არაქსისა და ბედენის კულტურის ძეგლებზე [3; 23]. ნიშანდობლივია, რომ დასავლეთ საქართველოს მღვიმურ ძეგლ საგვარჯილზე აღმოჩენილ კაჟის ერთადერთ ნამგლისპირსაც მტკვარ-არაქსის კულტურასთან კავშირში განიხილავენ [7, გვ. 83].

ყურადღებას იქცევს ორჭოსნის ნასახლარზე ქვის ყუნწიანი ისრისპირის არარსებობაც, რაც ამ ძეგლს ადრებრინჯაოს ხანის მოგვიანო პერიოდის იერს აძლევს. როგორც ცნობილია, ადრებრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე ყუნწიანი ფორმა დომინირებს [24, გვ. 88]. ორჭოსნის ნასახლარზე კი ისრისპირის მხოლოდ უყუნწო ფორმებია აღმოჩენილი, მათ შორის ტოლფერდა სამკუთხედის ფორმისა, რომელიც სამხრეთ კავკასიაში ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებისა და მეორე ნახევრის ძეგლებზე ჩნდება [14, გვ. 28]<sup>8</sup> ისევე, როგორც ბრინჯაოს დიფერენცირებულტანიანი ოთხწახნაგა ისრისპირი [13, გვ. 107].

მტკვარ-არაქსული ტრადიციების შემონახვას უნდა მიეწეროს ორჭოსნის ნასახლარზე შავპრიალა-ვარდისფერსარჩულიანი, მოვარდისფრო პრიალა თიხის ჭურჭლისა და თიხის ანთროპომორფული ქანდაკების არსებობა. და მაინც, აქ თითქმის არ ჩანს ტიპური მტკვარ-არაქსული ფორმები, ჭურჭლის ხუფები, დამახასიათებელი ყურები, კერები, ზესადგრები, ორნამენტი და სხვა ის ელემენტები, რაც ასე თავისებურ სახეს აძლევს ამ კულტურას.

ბედენის კულტურის ნაწარმთან ავლენს მეტსაერთოს ორჭოსნის ნასახლარის თიხის ჭურჭლის, განსაკუთრებით კი – II ჯგუფის უმეტესობა. სწორედ ამ კულტურისათვისაა დამახასიათებელი ერთფენად გამოძვარი შევპრიალა კერამიკა, რომლის ზუსტ ანალოგებს ვხვდებით აღმოსავლეთ საქართველოს ზემოთაღნიშნულ სამარხეულ თუ ნასახლარ ძეგლებზე. მიუხედავად ამისა, ორჭოსნის ეს ნაწარმი მაინც განსხვავდება ტიპური ბედენური კერამიკისაგან ორნამენტის არარსებობითა და ყურიანი ჭურ-

<sup>8</sup> აღსანიშნავია, რომ წითელგორების ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნასახლარზე აღმოჩენილი სწორფუძიანი ორი ისრისპირიდან ერთი დამუშავებულია წვრილი პარალელური ამოღარვის ტექნიკით [31, გვ. 31], რაც მის მოგვიანო ასაკზე უნდა მიუთითებდეს. ამასთან, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ნასახლარი ადრევე იყო დაზიანებული სადრენაჟო არხით და ეს ისრისპირები მახლობლად, გადანაყარ მიწაში იქნა აკრეფილი [31, გვ. 19].

ჭლის ნაკლებობით, რაც მის ლოკალურ თავისებურებებზე უნდა მიუთითებდეს.

სამცხის ამ ნაწილში მტკვარ-არაქსისა და ბედენის კულტურის ძეგლები შედარებით სუსტადაა წარმოდგენილი, რაც დასავლეთ საქართველოსთან ტერიტორიული სიახლოვით და მსგავსი ბუნებრივი პირობებითაა ახსნილი [28, გვ. 155]. დასავლეთ საქართველოს კულტურის არსებობა ამ მხარეში სრულიად ბუნებრივი ჩანს – დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს კულტურათა ურთიერთობა აქ ისტორიულ ჭრილში დასტურდება [10, გვ. 1-10]. ადრებრინჯაოს ხანაში კი ამის მაგალითს წარმოადგენს ორჭოსნის მახლობლად მდებარე აბასთუმნის ყანობილის ნასახლარი, სადაც ტიპურ შავპრიალა მტკვარ-არაქსულ კერამიკასთან ერთად დასავლეთ საქართველოს მღვიმური ძეგლებისათვის დამახასიათებელი მასალაც აღმოჩნდა [44, გვ. 21].

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სამცხეში დასავლეთ საქართველოს კულტურის მატარებელი ტომები უკვე ამ დროიდან კონტაქტში შედიან მტკვარ-არაქსულ ტომებთან. აღმოსავლეთ საქართველოს კულტურასთან ურთიერთობა ჩანს შემდგომაც, ბედენის კულტურის ხანაშიც გრძელდება, რაზეც უნდა მეტყველებდეს I ჯგუფის კერამიკის არსებობა ორჭოსნის ნასახლარის მასალებში. ენეოლითის ხანაში ჩამოყალიბებული ამგვარი ნაწარმი დასავლეთ საქართველოში ადრებრინჯაოს ხანაშიც განაგრძობს არსებობას [28, გვ. 119].

განსხვავებული სურათია აღმოსავლეთ საქართველოში, სადაც მსგავსი კერამიკა ენეოლითის მომდევნო ხანაში – მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე თითქმის არ გვხვდება. იგი აქ ძირითადად ბედენის კულტურაში იჩენს თავს, რაც თავისთავად სვამს საკითხს აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს აღნიშნულ კულტურათა ურთიერთმიმართების თაობაზე.

ბედენისა და გვიანმტკვარ-არაქსული კულტურების თანადროულობა სადღეისოდ აღმოსავლეთ საქართველოს არაერთ ძეგლზეა დადასტურებული [29, გვ. 144]. დასავლეთ საქართველოს მღვიმეთა ნაწილზე კი ჩანს ადგილობრივი და გვიანმტკვარ-არაქსული ნაწარმის თანარსებობა. გამოძინარე აქედან, ლოგიკურია ბედენისა და დასავლეთ საქართველოს მღვიმურ კულტურათა თანადროულობის დაშვება მათი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე. არქაული ნიშნების შემორჩენით გამორჩეული დასავლეთ საქართველოს მღვიმური კულტურა აქ თუ I

ჯგუფის თიხის ჭურჭლითაა წარმოდგენილი, რომელშიც წითლადშეღებილი სფერულტანიანი ძბრისებრპირიანი თიხის „იმპორტული“ ჭურჭელიც შედის (ტაბ. IV<sub>5</sub>, VI<sub>3</sub>), აღმოსავლეთ საქართველოს კულტურას ძირითადად II ჯგუფის კერამიკული ნაწარმი ასახავს, რომელსაც ანალოგები გარკვეულწილად მტკვარ-არაქსულ ძირზე ამოსულ ბედენურ კერამიკაში [29, გვ. 130] ეძებნება.

ამდენად, ორჭოსნის ნამოსახლარი წარმოგვიდგება დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის კულტურათა კერამიკული ტრადიციების სამცხეში შეხვედრის კიდევ ერთ პუნქტად, რომლის მონაცემებმა ახალი იმპულსი უნდა მისცეს კავკასიის ადრეულ კულტურათა ურთიერთმიმართების კვლევას.

## A. Orjonikidze

### EARLY COMPLEXES OF THE ORCHOSANI SETTLEMENT SITE

(Summary)

In 2003 the Akhaltsikhe Archaeological Expedition carried out diggings on the Orchosani settlement site near the Vale customs, in the area of the BP pipeline corridor, discovering earlier archaeological materials under a mediaeval layer. Archaeological data suggests that the cultural layers brought to light are synchronous and are datable to the Early Bronze Age.

One group of pottery (Pl. III-1, 10; IV- 4,7; VI; VII-7,8) bears quite close resemblance with pottery coming from the Western Georgian cave complexes, while the other (Pl. V-6,7,8; VII-1,2,4; VIII-1; IX) finds parallels with Bedeni culture earthenware. These similarities enable the author to conjecture that Orchosani settlement was the point where the ceramic traditions of Eastern and Western Georgian Early Bronze Age cultures met.

### ლიტერატურა

1. აბრამიშვილი რ., გიგუაშვილი ნ., კახიანი კ. ღრმახევისთავის არქეოლოგიური ძეგლები. თბ., 1980.
2. კაპანაძე მ. ივრისპირების ბრინჯაოს ხანის სამარხები. – კაემ, VI, 1984, გვ. 27-53.
3. კიკვიძე ი. ხიზანანთ გორის ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარი. თბ., 1971.
4. კიდურაძე თ. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათომქმედო კულტურის პერიოდიზაცია. თბ., 1976.
5. ნებიერიძე ლ. დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი, თბ., 1978.

<sup>9</sup> მოწამეთას მღვიმეში ადგილობრივი კერამიკასთან ერთად გვიანმტკვარ-არაქსული ხანის ცრუყურიანი ფრაგმენტიც აღმოჩნდა [17, გვ. 22-36], ხოლო სამერცხლე კლდეში ამავე დროისა უნდა იყოს ვიწრო და მაღალი ყურების მქონე კერამიკის ფრაგმენტებიც [16, ტაბ. CLII], რაც ადასტურებს მოსაზრებას, რომ მღვიმეებში, ზოგან, ცხოვრება მტკვარ-არაქსის კულტურის გამოჩენის შემდგომაც გრძელდება [28, გვ. 156; 16, გვ. 232].

6. ნებიერიძე ლ. დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის განვითარების ადრეული საფეხურები. თბ., 1986.
7. ნებიერიძე ლ. მღვიმე საგვარჯილეს ენეოლითური ხანის ნამოსახლარი. თბ. 2003.
8. ორჯონიკიძე ა. სამცხე-ჯავახეთი ადრე-ბრინჯაოს ხანაში. თბ., 1983.
9. ორჯონიკიძე ა. შერეულკერამიკიანი კომპლექსები შიდა ქართლიდან, პრეპრინტი. თბ., 1992.
10. ორჯონიკიძე ა. ზოგი რამ ბრინჯაოს ხანის შესწავლის ისტორიიდან მესხეთ-ჯავახეთში, პრეპრინტი. თბ., 1997.
11. ორჯონიკიძე ა., ჩინლაძე ვ., მარგველაშვილი. BP მილსადენის კორიდორში მოქმედი ახალციხის არქეოლოგიური ექსპედიციის 2002 წლის სექტემბერში ჩატარებული სამუშაოების ანგარიში. ხელნაწერი, ინახება არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში.
12. ორჯონიკიძე ა. ახალციხის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2003 წლის ივნის-აგვისტოში ჩატარებული სამუშაოების ანგარიში. ხელნაწერი, ინახება არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში.
13. ორჯონიკიძე ა. მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების ძირითადი საფეხურები აღმოსავლეთ საქართველოში. თბ., 2004.
14. ორჯონიკიძე ა. ქვის ისრისპირები საქართველოდან. – ძიებანი, № 13-14, 2004, გვ. 24-61.
15. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. I, თბ., 1970.
16. საქართველოს არქეოლოგია. II, თბ., 1993.
17. ფხაკაძე გ. დასავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის კულტურის და მაიკოპის კულტურის ურთიერთობის საკითხები. – სას, III, თბ., 1985, გვ. 22-36.
18. ფხაკაძე გ. დასავლეთი ამიერკავკასია ძვ.წ. III ათასწლეულში. თბ., 1993.
19. ყიფიანი გ. ბერიკლდეები, გალავანი და ტაძარი. – სსმპ, XLII-B, თბ., 1997, გვ. 13-57.
20. ჩუბინიშვილი ტ. ამირანის გორა. თბ., 1963.
21. ჭელიძე ლ. აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ენეოლითისა და ადრებრინჯაოს პერიოდების ქვის ინვენტარს შორის მემკვიდრეობითობის საკითხი. – ძიებანი, № 13-14, გვ. 11-13.
22. ჯავახიშვილი გ. ანთროპომორფული პლასტიკა წარმართული ხანის საქართველოში. თბ., 1984.
23. ჯალაბაძე მ. ბედენის კულტურა შიდა ქართლში (ბერიკლდეების ნამოსახლარი), საკანდიდატო დისერტაცია. თბ., 1998.
24. ჯაფარიძე თ. ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე. თბ., 1961.
25. ჯაფარიძე თ. არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბ., 1969.
26. ჯაფარიძე თ. ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის. თბ., 1976.
27. ჯაფარიძე თ. და სხვ. მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები. თბ., 1981.
28. ჯაფარიძე თ. საქართველოს არქეოლოგია. თბ., 1991.
29. ჯაფარიძე თ. ქართველი ტომების ეთნოკულტურული ისტორიისათვის, ძვ. წ. III ათასწლეული. თბ., 1998.
30. Антонова Е.В., Есаян С. А. Антропоморфная скульптура Армянского нагорья V-III тыс. до н.э. Местная специфика и межрегиональные связи. – Древний Восток. Этнокультурные связи. М., 1988, с. 219-237.
31. Варაშвили В. Л. Раннеземледельческая культура Иор-Алазанского бассейна. Тб. 1992.
32. Гаджиев М. Г. Раннеземледельческая культура Северо-Восточного Кавказа. М., 1991.
33. Глonti М. Г. Памятники Арагвского ущелья раннебронзовой эпохи. – Душетская научная конференция., Тб., 1984, с. 33-39.
34. Дедабришвили Ш. Ш. Памятники эпохи ранней и средней бронзы. – ТКАЭ, I, Тб., с. 35-75.
35. Дедабришвили Ш. Ш. Курганы Алазанской долины, Тб., 1979.
36. Жоржикашвили Л. Г., Гогодзе Э. М. Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы. Тб., 1974.
37. Зернов В. Б. Опыт реконструкции архитектурных памятников древности в Средней Азии. – Взаимодействие культур и цивилизаций. СПб., 2000, с. 239-259.
38. Лопан О. В., Маслов В. Е. Энажевское поселение – памятник эпохи бронзы в Ингушетии. – Древности Северного Кавказа. М., 1999, с. 61-88.
39. Микеладзе Т. К. и др. Исследования Колхидской археологической экспедиции. – ПАИ, 1974 (1976), с. 34-41.
40. Микеладзе Т. К. К археологии Колхиды. Тб., 1990.
41. Мунчаев Р. М. Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа. – МИА, 100, 1961.
42. Мунчаев Р. Н. Кавказ на заре бронзового века. М., 1975.
43. Пицхелаури К. К. Исследования Кахетской археологической экспедиции. – ПАИ, 1980 (1982), с. 17-20.
44. Пхакадзе Г. Г., Каландадзе К. С., Орджоникидзе А. З. Результаты работ Абастуманской экспедиции. – ПАИ, 1980 (1982), М., с. 20-21.
45. Пхакадзе Г. Г. Новый очаг раннеземледельческой культуры в Южной Грузии. – Ар-

хеология, этнология, фольклористика Кавказа. Тб., 2004, с. 120-121.

**46. Хачатрян Т. С.** Древняя культура Ширака. Ереван, 1975.

**47. Burney C.** Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. – *Anatolian Studies*, VIII, 1958, pp. 157-209.

### ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I – I თხრილი. გეგმა, ჭრილი.

ტაბ. II – II თხრილი. გეგმა, ჭრილები.

ტაბ. III – I თხრილი: 1-2. კერამიკა და ისრისპირი ქვის ნაგებობიდან; 3. ობსიდიანის ისრისპირი, კვ. D-5, ორმო; II თხრილი: 4-7. კერამიკა და ლითონის ანკესი, ორმო 2; 8. კერამიკა, ორმო 4; 9,10. კერამიკა, ორმო 3; 11-12. კერამიკა, ორმო 7; 13-14. კერამიკა, ორმო 9.

ტაბ. IV – II თხრილი. 1-2. ძვლის იარაღები და კერამიკა, ორმო 12; 3. კერამიკა, ორმო 13; 4-5. კერამიკა, ორმო 19; 6. კერამიკა, ორმო 21; 7-8. კერამიკა, ძვლის იარაღი, ორმო 25; 9-11. ქვის იარაღები, ორმო 26.

ტაბ. V – II თხრილი: 1-3. კერამიკა და ქვის იარაღები, ორმო 26; 4. კერამიკა, ორმო 29; 5, 8. კერამიკა, ორმო 28; 6-7. კერამიკა, ორმო 30; 9. თიხის ფიგურა, 30-ე ორმოსთან.

ტაბ. VI – II თხრილი: 1-2. კერამიკა, ორმო 31; 3-4. კერამიკა, ორმო 32; 5. კერამიკა, ორმო 34; 6-7. კერამიკა, ორმო 36.

ტაბ. VII – II თხრილი: 1-10. კერამიკა, ორმო 41.

ტაბ. VIII – II თხრილი: 1. კერამიკა, ორმო 41; 2-4. კერამიკა, ორმო 42; 5. კერამიკა, ორმო 43; 6. კერამიკა, ორმო 30, სამსხვერპლოს ცენტრალური ნაწილი, რეკონსტრუქცია.

### Description of the plates

Pl. I. – Trench I. Plan, section.

Pl. II. – Trench II. Plan, section.

Pl. III. – Trench I: 1-2. Pottery and metal arrowhead, stone building; 3. Obsidian arrowhead, sq. D-5. Pit; Trench II: 4-7. Pottery and metal hook, pit 2; 8. Pottery, pit 4; 9-10. Pottery, pit 3; 11-12. Pottery, pit 7; 13-14. Pottery, pit 9.

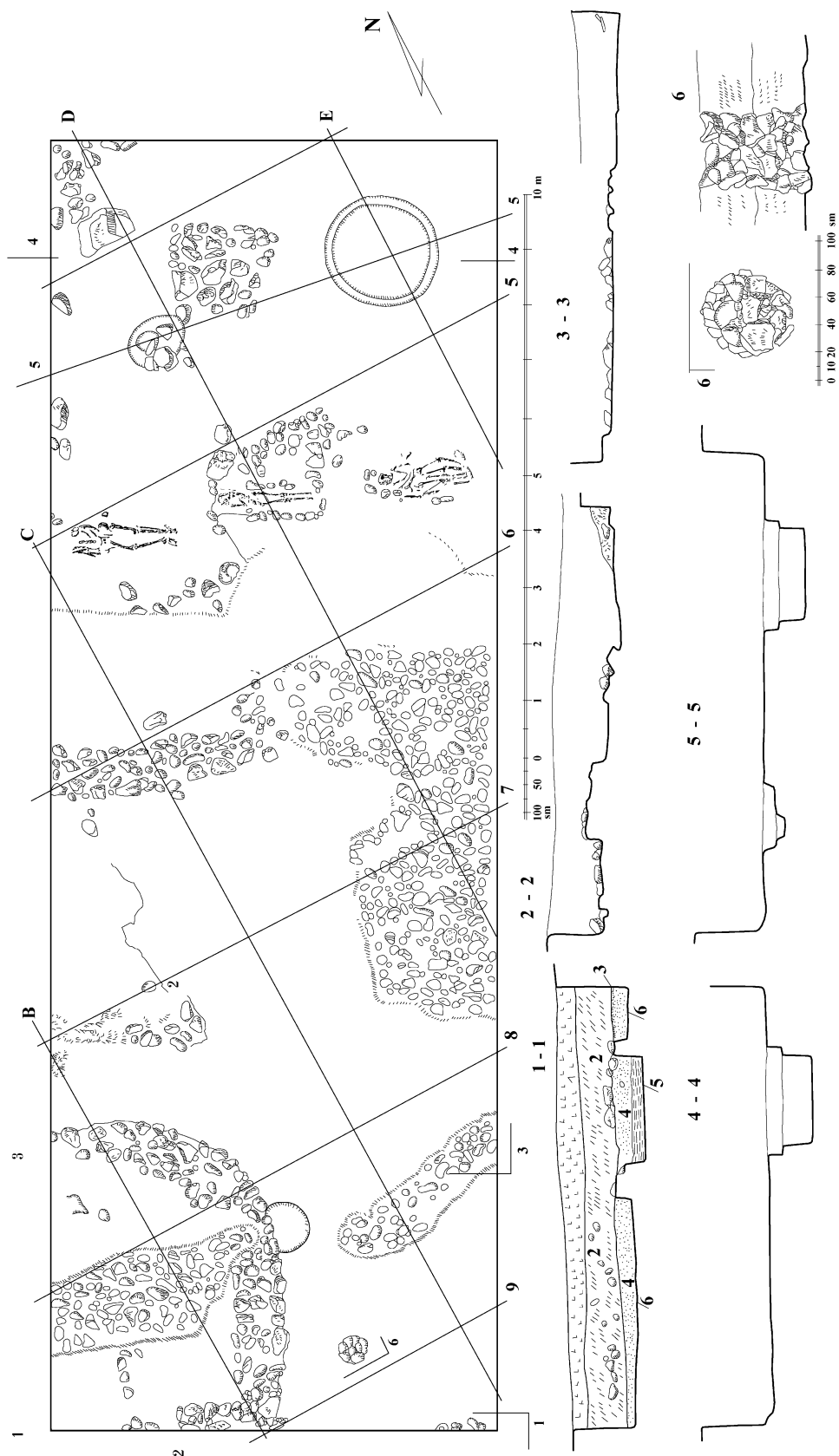
Pl. IV. – Trench II. 1-2. Bone tools and pottery, pit 12; 3. Pottery, pit 13; 4-5. Pottery, pit 19; 6. Pottery, pit 21; 7-8. Pottery, bone tools, pit 25; 9-11. Stone tools, pit 26.

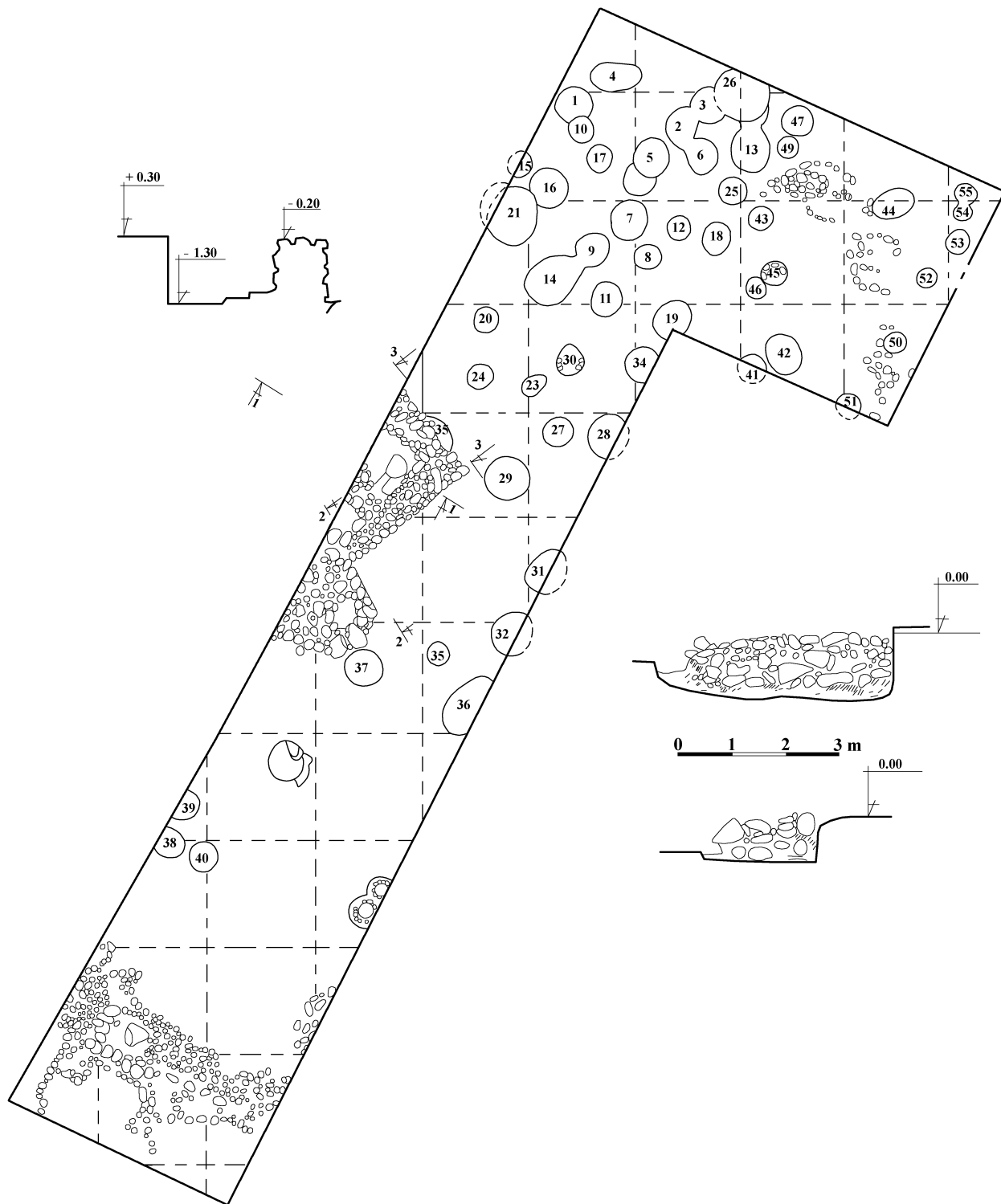
Pl. V. – Trench II. 1-3. Pottery and stone tools, pit 26; 4. Pottery, pit 29; 5,8. Pottery, pit 28; 6-7. Pottery, pit 30; 9. Clay figurine near pit 30.

Pl. VI. – Trench II. 1-2. Pottery, pit 31; 3-4. Pottery, pit 32; 5. Pottery, pit 34; 6-7. Pottery, pit 36.

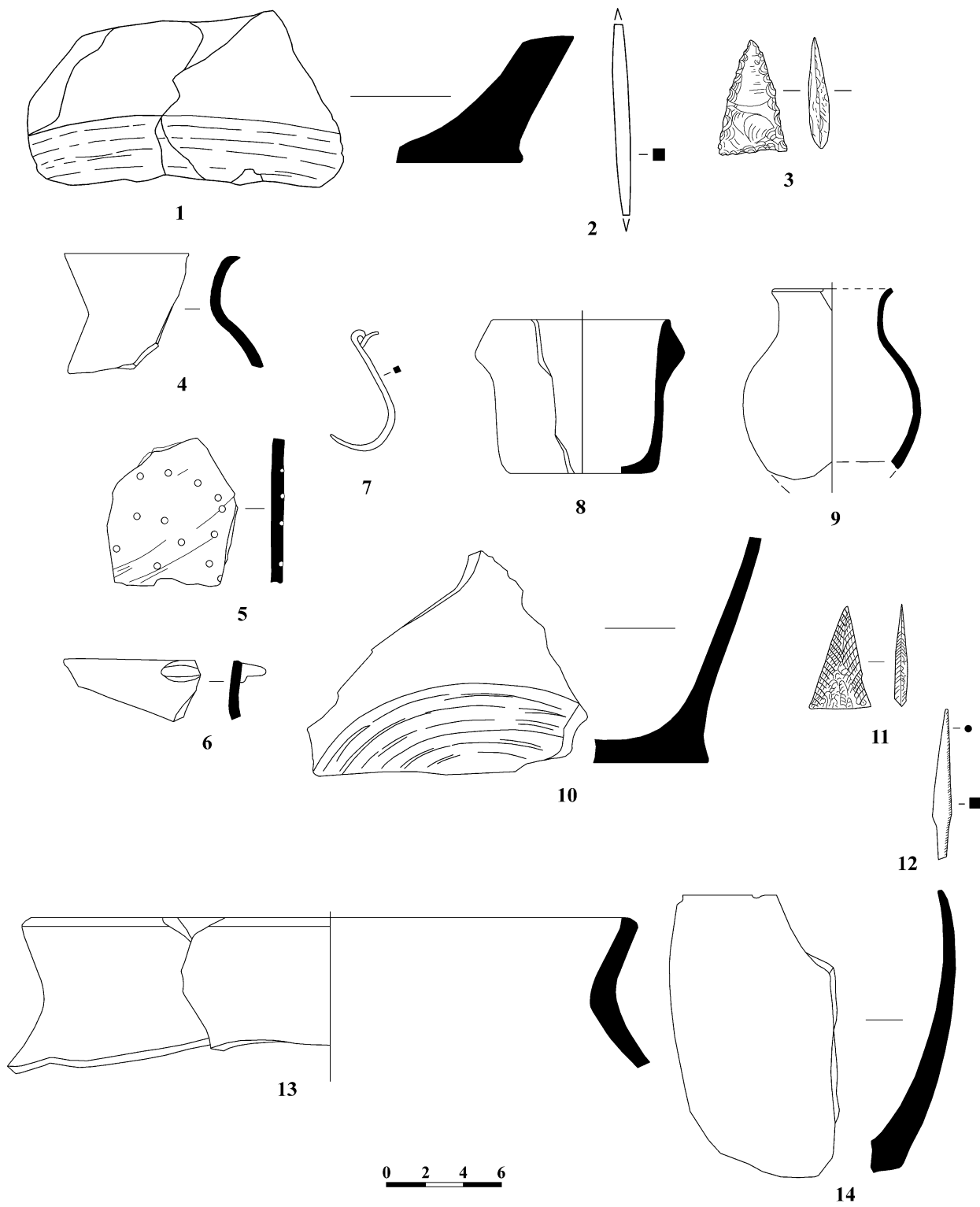
Pl. VII. – Trench II. 1-10. Pottery, pit 41.

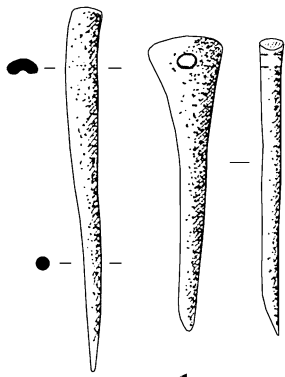
Pl. VIII. – Trench II. 1. Pottery, pit 41; 2-4. Pottery, pit 42; 5. Pottery, pit 43; 6. Trench II. Pit 30. central part of the altar. Reconstruction.



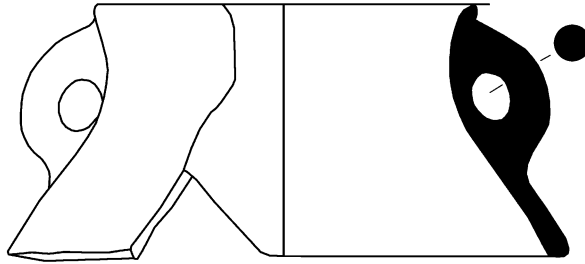


ტაბ. III

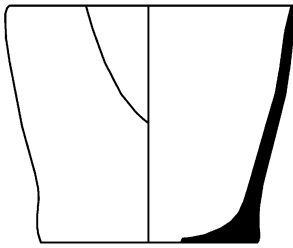




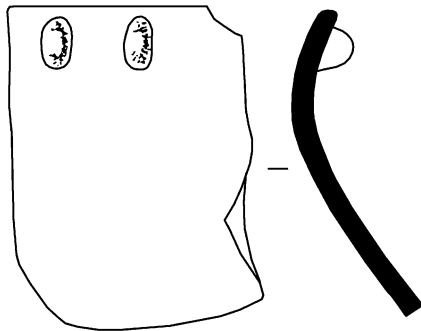
1



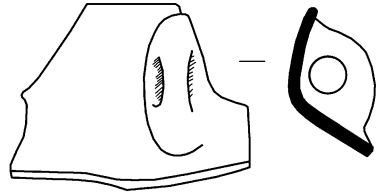
2



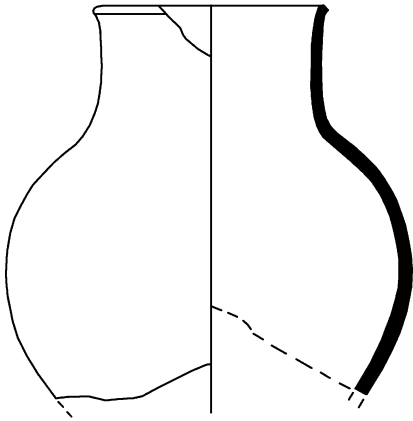
3



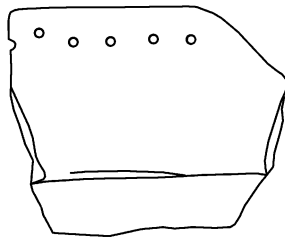
4



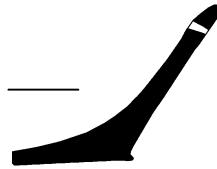
5



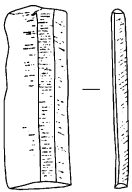
6



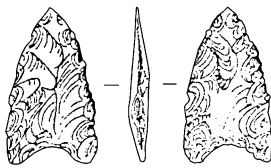
7



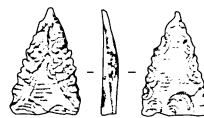
8



9

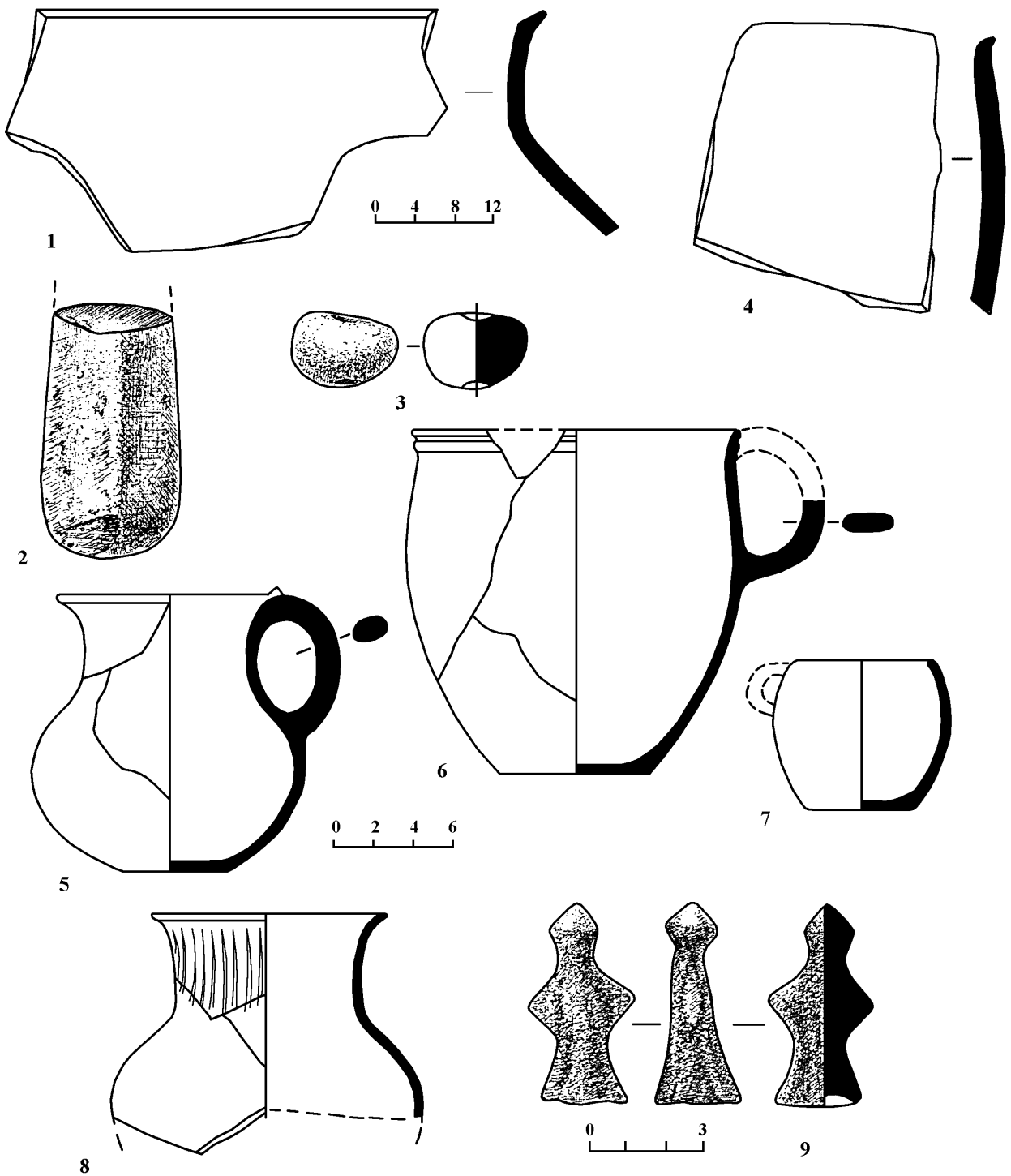


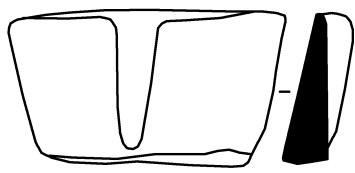
10



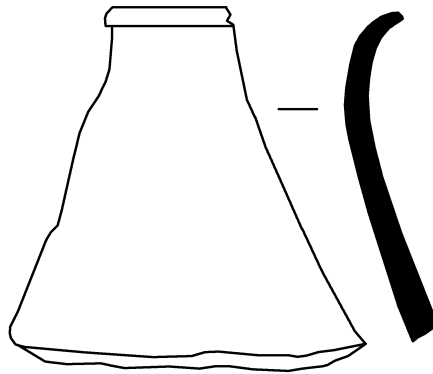
11



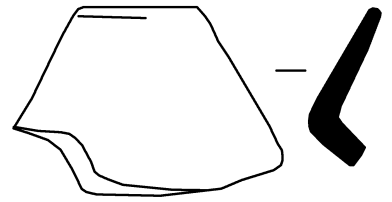




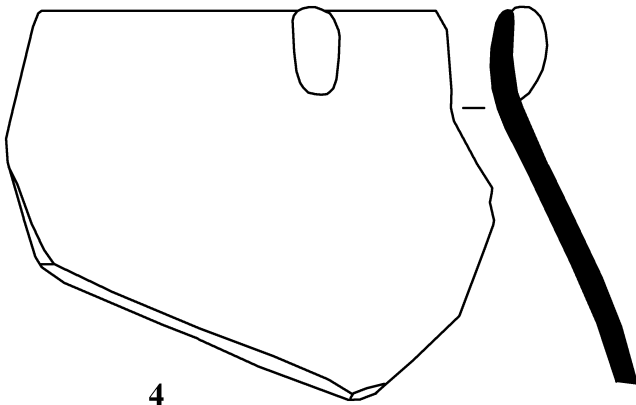
1



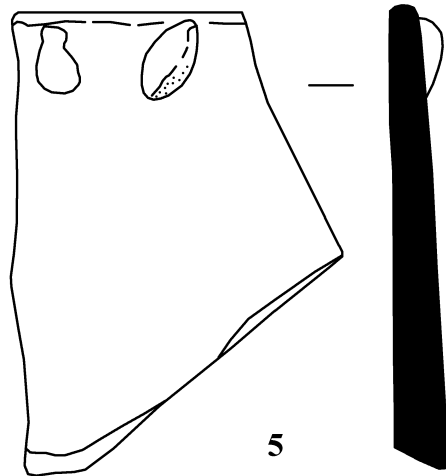
2



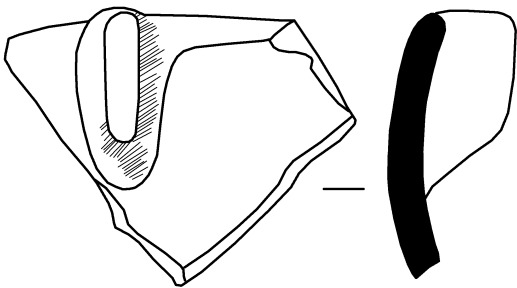
3



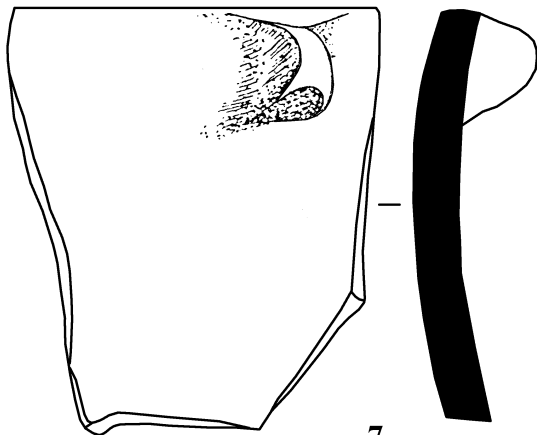
4



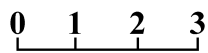
5



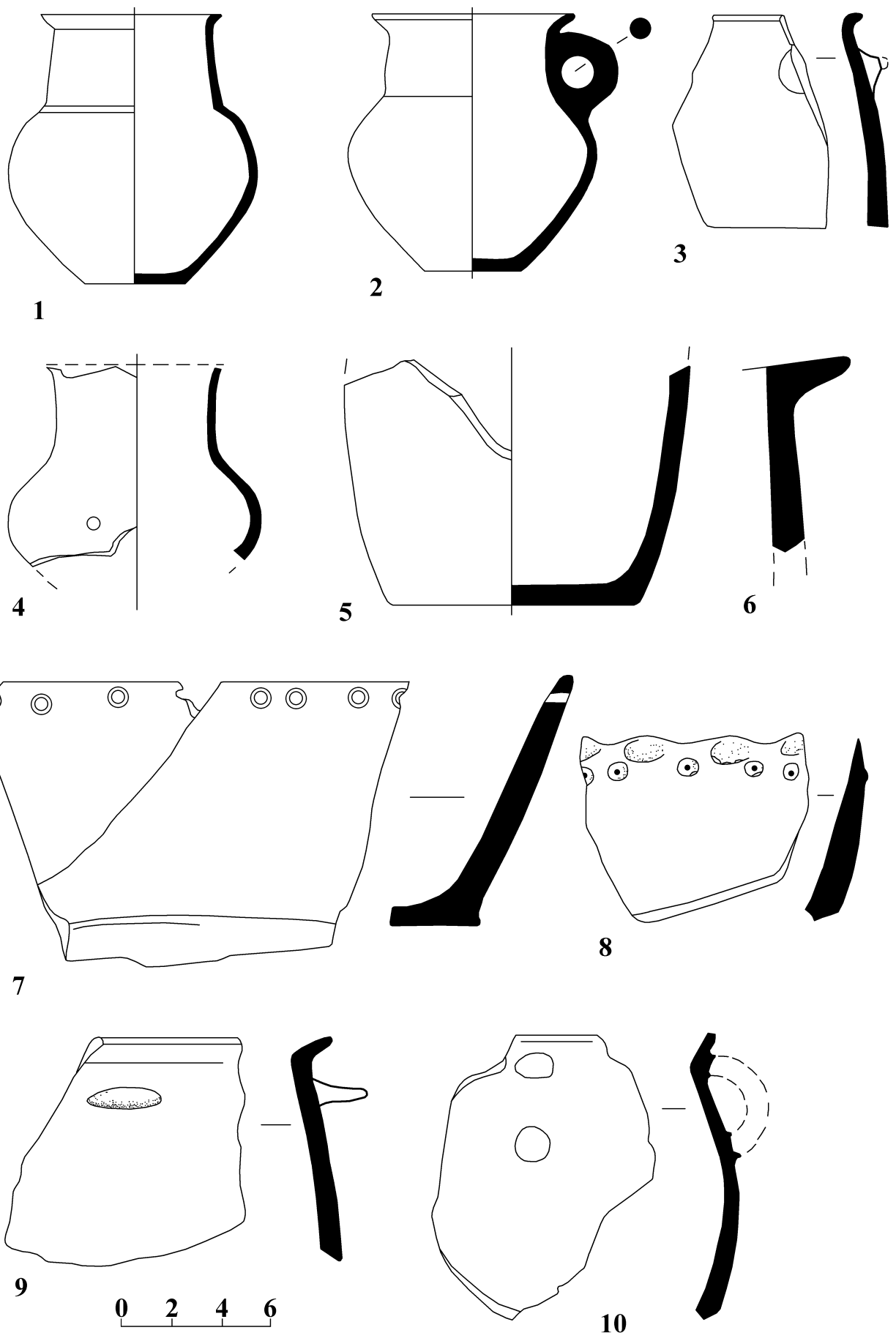
6



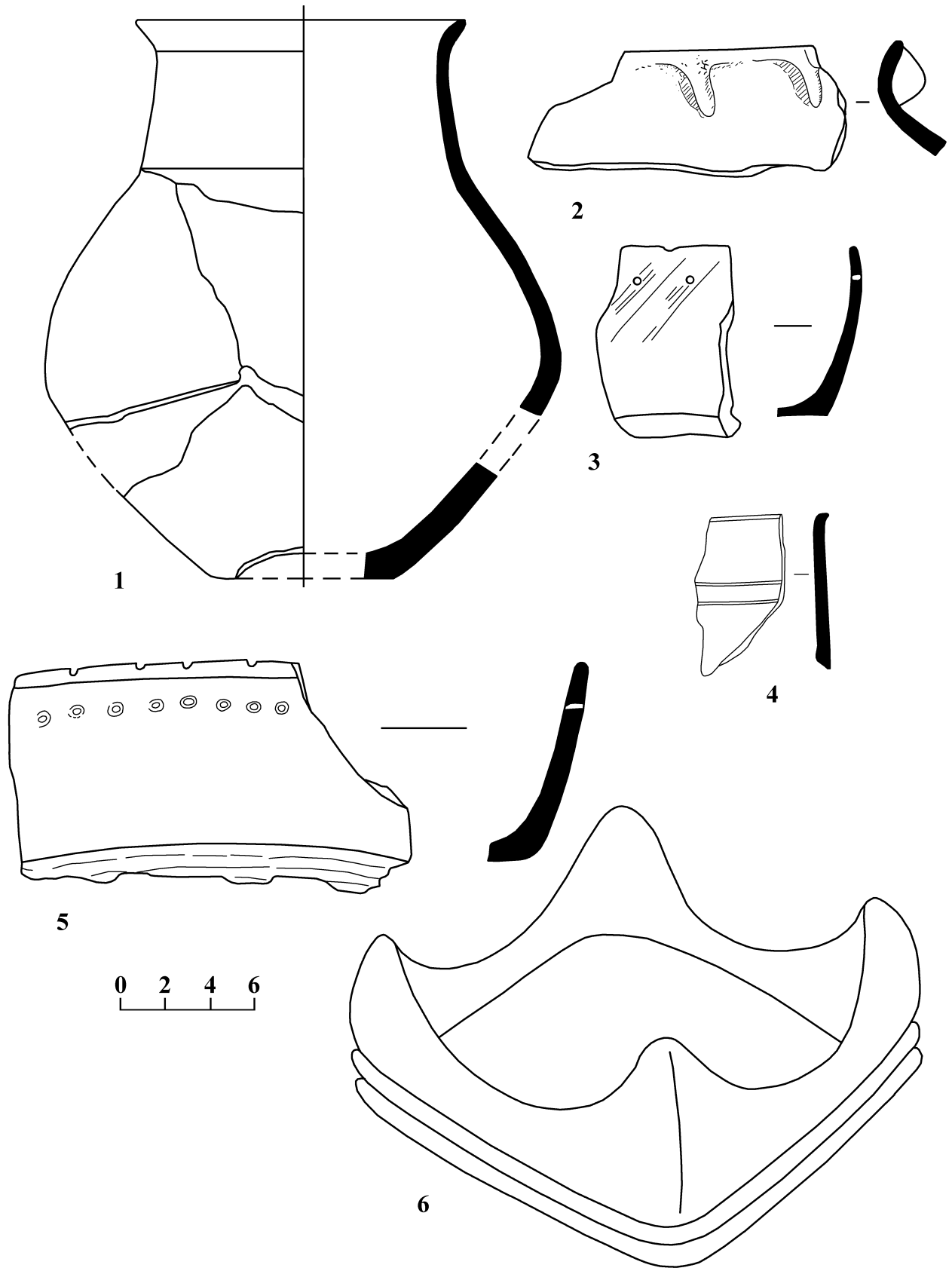
7



ტაბ. VII



0 2 4 6



**მტკვარ-არაქსის კულტურის ნიშან-სიძებოლოების ფუნქციის, ღათაროლოგიისა და  
წარმოქმნის ფორმების ნიშნებითი საკითხი**

მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე ნიშნებიანი კერამიკა გვხვდება როგორც სამხრეთ კავკასიაში (ბეშთაშენი, ოზნი, ამირანის გორა, ქვაცხელა, მუხათგვერდი, ციხიაგორა, ქვემო არანისი, კარნუტი, გარნისი, არიჭი, ჯუჯევანი, მაშტოც-ბლური, მოხრაბლური, ბაბა-დერვიში), ასევე ურმიისტიბისპირეთში (იანიკ-თეფე, გეოი-თეფე) და აღმოსავლეთ ანატოლიაში (ნორშუნ-თეფე, არსლანთეფე, კორუჯუთეფე, თეფესიკი, პულური) [3, გვ. 4; 34, ტაბ. 86-92]

ნიშნები გვხვდება როგორც ამოკაწრული, ისე რელიეფური სახით. ძალზე იშვიათად ჩნდება საღებავებით შესრულებული გამოსახულებები. მოხატული ჭურჭელი აღმოჩენილია ბეშთაშენში [11 გვ. 42-44, 48, 50], ოზნიში [1, გვ. 41], ქვაცხელაზე [4, გვ. 30, 36], ქვემო არანისში [1, გვ. 21]. გამოსახულებები შესრულებულია წითელ ფონზე შავი საღებავით, ანდა ყვითელ ფონზე ყავისფერი საღებავით, ზოგჯერ წითელი და შავი საღებავით მოხატულია ყავისფერი ზედაპირი. იკონოგრაფია საკმაოდ ღარიბია: ბრტყელი სარტყელი, მსხვილი წერტილები, ასიმეტრიული სამკუთხედები, აბსტრაქტული სახეები, სვასტიკისებური ნიშნები, რქოსანი ცხოველი. საინტერესოა, რომ მოხატულია მხოლოდ ორი ტიპის ჭურჭელი – სამყურა, მაღალყელიანი (ოზნი, ქვაცხელა, ქვემო არანისი) და პატარა სასმისი (ქვემო არანისი). უნდა აღინიშნოს, რომ მოხატული კერამიკა გვხვდება სწორედ იმ ძეგლებზე, რომლებზეც აღმოჩნდა ნიშნებიანი თიხის ჭურჭელი. ამ ნიშნებს ზოგიერთი მეცნიერი (ბ. კუფტინი, კ. კუშნარევა, ტ. ჩუბინიშვილი, გ. გობეჯიშვილი, შ. ამირანაშვილი) „პროტოლამწერლობად“ მიიჩნევს [2, გვ. 8, 63, 75].

ანალოგიური გამოსახულებებით (უფრო მრავალფეროვანი სახით) მოხატული კერამიკა აღმოჩენილია აღმოსავლეთ ანატოლიაში, ევფრატის ზემო წელზე მდებარე ძეგლებზე (ნორშუნ-თეფე, არსლანთეფე, ტეფესიკი, დევირმენთეფე, ჰან იბრაჰიმ შაჰი, იმამოგლუ, კოშკარბაბა ჰუიუქი, პულურ-საქიოლი, კორუჯუთეფე, შემშიეთეფე, ტიულინთეფე, იენიქოი), სადაც ისინი ადრე ბრინჯაო II და ადრე ბრინჯაო III პერიოდებით (ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისი და შუა ხანები) თარიღდება. ამ რეგიონის მოხატული კერამიკის მკვლევარის, კ. მაროს აზრით, ევფრატის ზემო წელზე მოხატული კერამიკის რენესანსი დაკავშირებული იყო გარკვეულ სოციალურ-ეკონომიკურ მოვლენებთან. იგი ასახავს რეგიონის სტრუქტურულ ევოლუციას ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისში [34, გვ. 181].

როდისა და საიდან ჩნდება ნიშნები მტკვარ-არაქსის კერამიკაზე?

ადრე ბრინჯაოს ხანის, მტკვარ-არაქსის კულტურის (ძვ.წ. IV-III ათასწლ.) ნიშნები მსგავსებას იჩენენ უძველეს დამწერლობით სისტემებთან (ტაბ. I).

კერამიკის მოხატვის ტრადიციას ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში ღრმა ფესვები აქვს. აღმოსავლეთ ანატოლიის და სამხრეთ კავკასიის ძვ.წ. III ათასწლეულის მოხატული კერამიკის მოტივები კარგად იყო ცნობილი ჰასუნას, ჰალაფის, უბეიდის კერამიკოსებისათვის: ბრტყელი სარტყელი, წერტილოვანი ორნამენტი, სვასტიკისებური ნიშნები, დაშტრიხული სამკუთხედები, სხვადასხვა აბსტრაქტული ნიშნები, „წამწამიანი“ სამკუთხედები, სირაქლემასმაგვარი ფრინველების, თუ რქოსანი ცხოველების პროცესიები [30, სურ. 24, 66, 84-87]. ამ გამოსახულებების დიდი ნაწილი შესულია უძველეს დამწერლობით სისტემებში. სუზიანაში და თეფე იაჰიაში კერამიკაზე ამოკაწრულმა ნიშნებმა (ძვ.წ. V-III ათასწლეული), მეცნიერთა აზრით, საფუძველი დაუდო პროტოელამურ და პროტოპარაპულ დამწერლობას [29, გვ. 117; 36, გვ. 107]. ბალკანეთში აღმოჩენილი ნიშნები (ვინჩა, ტორდოსი) საოცარ მსგავსებას იჩენენ შუმერულ დამწერლობასთან [33, გვ. 29-30]. ჩვენი აზრით, მტკვარ-არაქსის კერამიკაზე ნიშნები და მოხატულობა ჩნდება ერთდროულად ძვ.წ. III ათასწლეულის შუახანებისათვის. მათ, როგორც ჩანს, გააჩნია უფრო ღრმა ფესვები მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი კულტურების ტრადიციებში.

ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე, ვინჩის კულტურის (ძვ.წ. VI ათასწლეული) ძეგლებზე აღმოჩენილია კერამიკული ნაწარმი, რომელიც გეომეტრიული „ხაზოვანი“ ტიპის ნიშნებითაა შემკული [31, გვ. 251; 12, გვ. 55].

მეცნიერთა ნაწილი (ფალკენშტაინი, როზენკრანცი, ივანოვი) აღნიშნავდა საოცარ იკონოგრაფიულ მსგავსებას ბალკანურ ნიშნებსა და პროტოშუმერულს შორის [12, გვ. 55], თუმცა შემდგომში შუმერულ ნიშნებს უფრო ადრეული პროტოტიპები მოეძებნებათ პროტოლამწერლობაში, რომელიც წინა აზიაში იყო ცნობილი [12, გვ. 55].

ძვ.წ. V ათასწლეულის შუა ხანებში სუზიანაში (ჯავარბადი, ჯოვი, ბენდბალი) კერამიკაზე ჩნდება ზოგჯერ ამოკაწრული, ზოგჯერ კი საღებავით შესრულებული აბსტრაქტული ნიშნები. D. Pott-ის, G. Dollfus-ისა და P. Encreve-ს აზრით, ეს ნიშნები დამწერლობისათვის დამახასიათებელ სისტემას კი არ ქმნიდნენ, არამედ

საკომუნიკაციო საშუალებას წარმოადგენდნენ, რომლებმაც, შესაძლოა, ასევე საფუძველი დაუდეს პროტოელამურ და პროტონდურ დამწერლობებს [36, გვ. 107].

ეს ნიშნები დიდ მსგავსებას იჩენენ აღმოსავლეთ ანატოლიის ძვ.წ. III ათასწლეულის კერამიკაზე გამოსახულ აბსტრაქტულ ნიშნებთან [34, ტაბ. 86-92].

არქაულ დემიფრებულ დამწერლობებს შორის უძველესია შუმერული ხატოვანი, რომლის ადრეული ნიმუშები გვხვდება ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების მიჯნის ძეგლებზე [7, გვ. 128; 8, გვ. 97]. შუმერული არქაული დამწერლობა გავრცელებული იყო მესოპოტამიის უძველეს ქალაქ-სახელმწიფოებში. ის ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებიდან ლურსმულით შეიცვალა [15, გვ. 36].

შუმერული არქაული დამწერლობა ითვლის რამდენიმე ათასზე მეტ ნიშანს, მაგრამ ძირითადი ამოსავალი სიმბოლოების რიცხვი 72-ია [13, გვ. 180].

მტკვარ-არაქსულ ნიშანთა 33 ჯგუფიდან შუმერულთან, ჩვენი აზრით, სიახლოვეს იჩენს 8 ჯგუფი (ტაბ. I).

პროტოელამური დამწერლობა ძირითადად იხმარებოდა სუზაში, ურუქისა და ჯემდე-ნას-რის პერიოდიდან აქადის დინასტიის ბოლომდე (ძვ.წ. IV-III ათასწლ.) [35, გვ. 1], და არსებობდა დაახლოებით 500 წელი. ფირფიტები პროტოელამური დამწერლობით სუზის გარდა აღმოჩნდა მხოლოდ თეფე-სიალკში [35, გვ. 2, ტაბ. LXXXIX].

პროტოელამურთან სიახლოვეს იჩენს მტკვარ-არაქსულ ნიშანთა 13 ჯგუფი (ტაბ. I).

ეგვიპტური იეროგლიფური დამწერლობა მოქმედებდა ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების მიჯნიდან ახ.წ. 400 წლამდე [8, გვ. 67]. ეგვიპტური დამწერლობის უძველესი ნიმუშები (3200-2200 წწ. ძვ.წ.) გვხვდება სტელებზე, კლდეებზე, ქანდაკებებზე. ეგვიპტის გარდა აღმოჩენილია ფინიკიაში, პალესტინაში, ლიბიის უდაბნოს ოაზისებსა და სინაზე [14, გვ. 7].

ეგვიპტურთან სიახლოვეს იჩენს მტკვარ-არაქსულ ნიშანთა 6 ჯგუფი (ტაბ. I).

პროტონდური დამწერლობა მიეკუთვნება ძვ.წ. III-II ათასწლეულების მიჯნას და აღმოჩენილია მოხენჯო-დაროში, ლოტხალში, კალიბანგაში [20, გვ. 498-500].

პროტონდური დამწერლობა ითვლის 300-მდე ნიშანს, მათთან სიახლოვეს იჩენს მტკვარ-არაქსული ნიშნების 17 ჯგუფი (ტაბ. II).

ძვ.წ. III-II ათასწლეულების მიჯნაზე ანატოლიაში ლურსმული დამწერლობის გვერდით ჩნდება ე.წ. ხეთურ-ლუვიური იეროგლიფური დამწერლობა [17, გვ. 21]. ლურსმულით შესრულებული ტექსტები თითქმის სულ ბოლაზ-ქოშია ნაპოვნი, იეროგლიფური დამწერლობით შესრულებული კი 70 ადგილასაა ნაპოვნი [9, გვ. 25].

ხეთურ-ლუვიური იეროგლიფური დამწერლობა ფართოდ იხმარებოდა დაახლ. ძვ.წ. 1500 წლიდან [17, გვ. 21] და თავი შემოინახა ურარტულ ხანამდე [26, გვ. 43]. ხეთურ-ლუვიური იეროგლიფური დამწერლობა ითვლის 500-მდე ნიშანს. მათთან სიახლოვეს იჩენს მტკვარ-არაქსული ნიშნების 13 ჯგუფი.

ძვ.წ. III ათასწლეულში დამწერლობითი სისტემა გაჩნდა ხმელთაშუა ზღვის აუზში – კუნძულ კრეტაზე ე.წ. ეგეოსური დამწერლობა, რომელსაც რამდენიმე სახესხვაობა გააჩნია:

1. კრეტული – იეროგლიფური ან პიქტოგრაფიული დამწერლობა. აღმოჩნდა კნოსოსში, მალიასა და ფესტოსში. უადრესი წარწერები ა. ევანსმა და ჯ. პენდლბერიმ ძვ.წ. XXI-XX სს. დაათარიღეს. კრეტული – იეროგლიფური ითვლის 150-მდე იდეოგრამას.

2. ხაზოვანი A, რომლის უადრესი წარწერები ძვ.წ. XX-XIX სს. თარიღდება, გავრცელებული იყო კრეტაზე, შესაძლოა მელოსზე და თერაზეც. ითვლის 77-100 ნიშანს. ხაზოვანი A დემიფრებული არაა.

3. ხაზოვანი B, რომელიც თარიღდება ძვ.წ. 1500-1100 წწ., ითვლის 88 ნიშანს [22, გვ. 85].

ხაზოვანი A და B დამწერლობებთან გარკვეულ სიახლოვეს იჩენს მტკვარ-არაქსულ ნიშანთა 15 ჯგუფი (ტაბ. I).

ამის გარდა, მტკვარ-არაქსული ნიშნები გარკვეულ მსგავსებას იჩენენ უნგრეთის ბრინჯაოს ხანის კულტურის ნიშან-სიმბოლოებთან [32, ნახ. 12ჯ, ტრიპოლიეს კულტურის კერამიკულ ნივთებზე გამოსახულ ნიშნებთან. ამ უკანასკნელთან მსგავსებას იჩენს მტკვარ-არაქსულ ნიშანთა 15 ჯგუფი (ტაბ. II) [21, გვ. 4-12, ნახ. 10].

მტკვარ-არაქსის ნიშნები მსგავსებას იჩენენ შუა აზიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურების ნიშან-სიმბოლოებთან (ტაბ. II) [18, ნახ. 3, 5], აგრეთვე ბალკანურ პროტოდამწერლობასთან. მასთან მსგავსებას იჩენს მტკვარ-არაქსული ნიშნების 33 ჯგუფიდან 25 (ტაბ. II) [31, გვ. 251; 12, ნახ. 11]. მათ გარეგნული მსგავსების გარდა აახლოვეს კიდევ რამდენიმე გარემოება:

1. მტკვარ-არაქსული ნიშნები, ისევე როგორც ბალკანური, სქემატურია. პიქტოგრაფიაში პროტოტიპები იშვიათად ეძებნებათ (არქაული დამწერლობითი სისტემები კი შეიცავენ როგორც სქემატურ, ისე პიქტოგრაფიულ ნიშნებს).

2. მტკვარ-არაქსული ნიშნები, ისევე როგორც ბალკანური ნიშნების დიდი ნაწილი გამოსახულია თიხის ჭურჭელზე [31, გვ. 254] (მსგავსი პრაქტიკა არაა დამოწმებული უძველეს დამწერლობებში, გარდა ხარაპულისა [5, გვ. 266]).

3. მტკვარ-არაქსული ნიშნებიანი კერამიკა აღმოჩენილია როგორც ნამოსახლარებზე, ისევე სამარხებში. ბალკანური პროტოდამწერლობის ნიშნებით შესრულებული წარწერების დიდი ნაწილი გვხვდება სამარხებში [31, გვ. 261].

პ. ჰარმანის აზრით, ბალკანური პროტოლამ-წერლობა არ უნდა წარმოადგენდეს ნამდვილ დამწერლობას [31, გვ. 260]. ნიშნებიანი საგნები (თიხის ჭურჭელი, თიხის ფირფიტები, კვირის-ტავეები, ქანდაკებები) ძირითადად აღმოჩენილია სამარხებში. წარწერები კი, ალბათ, რიტუალურ დასაკრძალავ ფორმულებს წარმოადგენდნენ ან გადმოსცემდნენ ღვთაების სახელს [31, გვ. 261].

უძველეს დამწერლობებსა და პროტოლამ-წერლობებში ძირითადად ურთიერთმსგავსებას იჩენენ ის უნივერსალური გამოსახულებები, რომლებიც გავრცელებული იყო სხვადასხვა ეპოქაში, სხვადასხვა კონტინენტზე, მაგრამ აზრობრივი დატვირთვა კი ხშირად ერთი ჰქონდათ.

ასეთია M-ის ან W-ს მსგავსი, III ჯგუფის ნიშანი, რომელსაც გაშიფრულ არქაულ დამწერლობებში, ერთი სემანტიკური რიგის მნიშვნელობა აქვს. პროტოინდურსა და ეგვიპტურში იგი „გველის“ აღმნიშვნელია, შუმერულში „წყლის“, ხოლო ხეთურ-ლუვიურ იეროგლიფურში კი „ქარიშხლის“ ღვთაების სიმბოლოა (ტაბ. I) [2, გვ. 99].

VI ჯგუფის ნიშნები მსგავსებას იჩენენ პროტოელამურ ნიშანთან, რომელიც ქალაქ სუზის სიმბოლო იყო, აგრეთვე პროტოინდურ ნიშანთან, რომელიც „საცხოვრებელს“ აღნიშნავდა, ხეთურ-ლუვიურ „სასახლის“ აღმნიშვნელ იეროგლიფურ და ეგვიპტურ „სახლის“ აღმნიშვნელ ნიშნებთან [2, გვ. 100].

პარალელური ხაზებით დაშტრიხული მართკუთხედი (VII ჯგუფის ნიშანი) შუმერულში აღნიშნავდა „მინდორს“, პროტოინდურში „შავს“, ან „გუთანს“, ეგვიპტურში კი „მიწას“ [2, გვ. 100].

Φ-ის მსგავსი ნიშანი (XI ჯგუფი), პროტოინდურში ნიშნავს „უხვს“, ეგვიპტურში მარცვლელის დეტერმინატივია, ხოლო ხაზოვან B დამწერლობაში „ხობლის“ აღმნიშვნელია [2, გვ. 101].

XV ჯგუფის ნიშანი – სამკუთხედზე აღმართული ორმაგი სპირალი – მსგავსებას იჩენს პროტოელამურ ნიშანთან, რომელიც რ. მექენემის აზრით ადამიანს აღნიშნავს. აგრეთვე ემსგავსება „დიდი მეფის“ ხეთურ-ლუვიურ იეროგლიფურ და პროტოინდურ ნიშანს, რომელიც ი. კნოროზოვის აზრით აღნიშნავს „უმაღლესს“, ფინელი მეცნიერების ს. და ა. პარპოლების, პ. აალტოსა და ს. კოსკენიემის აზრით კი „მეფეთა მეფეს“ [20, გვ. 102].

როგორც ვხედავთ, მტკვარ-არაქსის კულტურის ნიშნებს პარალელები ეძებნებათ უძველეს დამწერლობებსა თუ პროტოლამწერლობებში. საეჭვოა, რომ მტკვარ-არაქსელებს ცალ-ცალკე ესესხებინათ ნიშნები შუმერულიდან, პროტო-ბალკანურიდან თუ ეგვიპტურიდან. როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსელების ნიშან-სიმბოლოები მომდინარეობენ იმ პირველწყაროდან, საიდანაც მომდინარეობს საერთოდ დამწერლობის იდეა, თუ

კი შესაძლებელია, რომ არსებობდეს ამგვარი ცენტრი [2, გვ. 114].

თანამედროვე მეცნიერებაში სულ უფრო მეტი პოპულარობით სარგებლობს დ. შმანდტ-ბესერატის ჰიპოთეზა, რომლის მიხედვით, დამწერლობის უძველეს სისტემებს საფუძვლად ედო სპეციალური ჟეტონების ანდა კოჭების საშუალებით ინფორმაციის გადაცემის მრავალათასწლიანი ტრადიცია. ასეთი კომუნიკაციის საშუალება ცნობილი იყო მთელ მახლობელ და შუა აღმოსავლეთში ძვ.წ. IX-IV ათასწლეულებში [16, გვ. 7].

ნეოლითური და ენეოლითური სადგომების გათხრისას არქეოლოგებმა მრავლად აღმოაჩინეს თიხისა და ქვისაგან დამზადებული წვრილი ნაკეთობები. დ. შმანდტ-ბესერატმა ამ ნივთების შესწავლის შედეგად გააკეთა დასკვნა, რომ ეს „ამულეტები“ წარმოადგენენ გარკვეული საგნების პირობით მნიშვნელობებს ანდა რიცხვებს. ამ ნივთების დიდი რაოდენობა გახვრეტულია და, როგორც ჩანს, გარკვეული თანამიმდევრობით ძაფზე იყო ჩამოკიდებული. მხოლოდ ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების მიჯნაზე სიმბოლოების გამოსახვამ თიხაზე განდევნა „საგნობრივი დამწერლობა“ [16, გვ. 7].

თუ კი ნივთებზე გამოსახული ცალკეული ნიშან-სიმბოლოები მომდინარეობენ ე.წ. „საგნობრივი დამწერლობიდან“, მაშინ ნათელი ხდება, რომ მათ იგივე აზრობრივი დატვირთვა უნდა ჰქონდეთ, რაც „ამულეტებს“, ე.ი. საკრალური რიტუალური, ანდა მაგიური.

გაშიფრული დამწერლობებიდან ასეთ საკრალურ-რიტუალურ ფუნქციას შესაძლოა ემსახურებოდა პროტოინდური დამწერლობა. ხარაპაში აღმოჩენილი თითქმის ყველა წარწერა ერთი ტიპის ჭურჭელზეა შესრულებული. წარწერები ხშირად სამსხვერპლო ხასიათს ატარებენ. ისინი გადმოგვცემდნენ ღვთაების ანდა სხვა სათაყვანო ობიექტის სახელს.

მ. ალბელილის აზრით, „პროტოინდური დამწერლობა ეგვიპტური იეროგლიფურისაგან და მესოპოტამიური ლურსმული დამწერლობისაგან განსხვავებით საიდუმლოებითაა მოცული. გაურკვეველია მისი წარმოშობა და მისი „შემდგომ-ხარაპული“ ისტორია [6, გვ. 36-38].

ამდენად, როგორც ვხედავთ, პროტოინდური დამწერლობა არქაული ცივილიზაციების დამწერლობითი სისტემებისაგან განსხვავებით ატარებს სპეციფიკურ, საკრალურ ფუნქციას. მისი მეშვეობით გამოისახებოდა მაგიური ფორმულები და ღვთაებების სახელები.

ასევე, თავდაპირველად მხოლოდ მაგიური დანიშნულება ჰქონდა ე.წ. „ძველ რუნებს“. ისინი ხმარებაში იყო II-III სს. მ. ი. სტებლინ-კამენსკის აზრით, „ძველი რუნები“ შეიქმნა იმ საზოგადოებაში, რომელშიც არ იყო არც პირობები დამწერლობის ფართო გამოყენებისათვის, არც მოთხოვნა მათ გამოყენებაში. მათ თითქოს შეინარჩუნეს ის ფუნქცია, რომელიც დამახასია-

თებელი იყო „ბრინჯაოს ხანის კლდეზე გამოსახული ნახატებისათვის [24, გვ. 10].

„ყოველ რუნას თავისი სახელი ჰქონდა და თავისი სახელისდა შესაბამისად ამა თუ იმ მაგიური ძალის მატარებელი იყო. რუნები ერთდროულად იხმარებოდა როგორც იდეოგრამები ან მაგიური ნიშნები“ [24, გვ. 10].

ძველისლანდიურ ლიტერატურულ ძეგლებში რუნები მოიხსენება როგორც ჯადოსნობა. „სკირნერის მოგზაურობაში“ მოთხრობილია, ღმერთ ფრეირის მიერ გერდას ხელის თხოვნის ამბავი. ფრეირის მსახური სკირნერი ემუქრება გერდას, რომ „გაუგზავნის სიგიჟესა და შფოთვას, ამოჭრის რა რუნას, რომელსაც ჰქვია „ტური“ და კიდევ სამ სხვა რუნას. „სიმღერაში რიგის შესახებ“ ნათქვამია, რომ კონმა იცოდა „სიცოცხლის რუნები“ და შეეძლო მახვილის დაჩლუნვება, ზღვის დამშვიდება და ა.შ. ერთ-ერთ საგაში ვალკირია რიგდრივა ყვება, რომ სასმელი, რომელიც მან მისცა სიგურდს, სხვადასხვა ჯადოსნური რუნას შეძცველია, მათ შორისაა „გამოჯანსაღების“, „გამარჯვების“ რუნა და ა.შ. [24, გვ. 13-14].

კ. მელოუზის აზრით, „თითოეული რუნა ესაა პოტენციური ენერჯის მატარებელი, რომელიც წინ უსწრებდა ყოფას მის ნებისმიერ გამოვლინებაში“ [19, გვ. 7]. უძველეს დროშივე რუნებს აღიქვამდნენ როგორც „საიდუმლო შიფრს“, გარკვეული ძალის გამოთავისუფლების მისტიურ საშუალებას, რომელიც ადამიანს თავისი სურვილის ასრულების, მტრული განზრახვების აშორების თუ მომავლის წინასწარმეტყველების საშუალებას აძლევდა“ [19, გვ. 4].

ამდენად, ძველი რუნების თავდაპირველი და ძირითადი დანიშნულება იყო მაგია. რუნები, თავისი სახელის შესაბამისად, ამა თუ იმ პოტენციური ენერჯის მატარებელი იყვნენ.

არ არის გამორიცხული, რომ „მაგიური“ ნიშნებით კერამიკაზე ღვთაების სახელი იყო გამოხატული.

ჯ. ფრეზერის გამოკვლევებით, პირველყოფილი ადამიანისათვის საგანი, ან პიროვნება, მის სახელთან იყო გაიგივებული, ისევე როგორც მისი სხეულის რაიმე ნაწილთან [25, გვ. 235].

არსებობდა საკუთარი სახელის ტაბუირების უნივერსალური ტრადიცია, რათა ჭეშმარიტი სახელის გაგებით მტერს ხელთ არ ეგდო ღმერთის, პიროვნების, საგნის, ნივთიერების თუ მოვლენის ძალა, არ დაუფლებოდა მის არსს.

სხვადასხვა ხალხებში დადასტურებულია ორი სახელის ტრადიცია. ძველ ეგვიპტელებს ჰქონდათ ორი სახელი: ჭეშმარიტი და კეთილი, ანდა დიდი და მცირე. კეთილი, ანუ იგივე მცირე სახელი ყველასათვის ცნობილი იყო, ჭეშმარიტი, დიდი სახელი კი საიდუმლოებაში ინახებოდა. ძველ ინდოეთში, ბაეში ბრაჰმანთა კასტიდან იღებდა ორ სახელს საყოველთაო ხმარებისათვის და საიდუმლოს, რომელიც მხოლოდ მშობლებს უნდა სცოდნოდათ [25, გვ. 236].

ეს ჩვეულება ადამიანს მაგიური ზემოქმედებისაგან იცავდა. ჯადოსნობა მოქმედი ხდებოდა მხოლოდ ჭეშმარიტი სახელის ხსენებისას, მეორე სახელთან ერთად.

პირველყოფილი ადამიანი მალავდა აგრეთვე ღმერთების ჭეშმარიტ სახელსაც, რათა სხვა ღმერთებს ან ადამიანებს არ გაეგოთ იგი და არ მოეხდინათ მასზე რაიმე ზემოქმედება [25, გვ. 249].

ერთ-ერთი ეგვიპტური თქმულება მოგვითხრობს, თუ როგორ გაიგო ვერაგმა ისილამ მზის დიდი ღმერთის – რას ჭეშმარიტი სახელი. ღმერთის სახელი განუყოფელია მისი არსისა და ძლიერებისაგან. ისილამ ამოიღო რა რას გულიდან მისი ჭეშმარიტი სახელი და თავის გულში გადაისვა, ამით ხელში ჩაიგდო რას ძალაუფლება [25, გვ. 250].

ითვლებოდა, რომ ადამიანი, რომელიც იგებდა ღმერთის ნამდვილ სახელს, ხელში იგდებდა მის ჭეშმარიტ არსს და შეეძლო დაემორჩილებინა კიდევ. იმ მომენტიდან, როდესაც ღმერთი ქურუმს თავის ნამდვილ სახელს ეტყოდა, იგი ხდებოდა მისი მონა-მორჩილი [25, გვ. 250].

საიდუმლოებით იყო მოცული ქალაქ რომის მფარველი ღვთაების სახელი, რათა მტერს არ გადაებრებინა იგი თავის მხარეზე. ვინმე ვალერი სორანმა გაამხილა ეს საიდუმლო და იგი სიკვდილით დასაჯეს. ძველ ასირიელებსაც აკრძალული ჰქონდათ თავიანთი ქალაქების საიდუმლო სახელების წარმოთქმა [25, გვ. 250].

საიდუმლო სახელების მაგიას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საიქიოს გზაზე დამდგარი მიცვალებულისათვისაც. ეს იყო საშუალება საიქიოს კარების გაღების და დანიშნულების ადგილამდე დაუბრკოლებლად მიღწევისა [23, გვ. 49].

ძველეგვიპტური „მიცვალებულთა წიგნის“ 127-ე თავში ნათქვამია: „კარების საკეტები ამბობენ: ჩვენ არ გაგიშვებთ, სანამ შენ არ გვეტყვი ჩვენს სახელს“. – „მე შენ არ გაგატარებ“, – ამბობს ზღურბლი, – „სანამ შენ ჩემს სახელს არ იტყვი“. – „მე არ გავისხნები“, – ამბობს კლიტე – „სანამ შენ ჩემს სახელს არ იტყვი.“ მიცვალებულმა უნდა თქვას კარის ყველა ნაწილის სახელი, მიუხედავად იმისა, რომ ხშირად ეს სახელები ძალზე უცნაურად ჟღერს. ბოლოს კარი ეუბნება: „შენ ყველაფერი იცი, გაიარე!“ როგორც ვხედავთ, ტაბუირებულ სახელებს, საკრალური სახელების მაგიას დასაკრძლავ რიტუალშიც დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა [23, გვ. 49].

ჩვენი აზრით, ღვთაებებთან კომუნიკაციის და მათზე ზემოქმედების საშუალებას წარმოადგენდა ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის ნიშან-სიმბოლოები, ან „პროტოდამწერლობები“, რომელთა რიცხვს განეკუთვნება მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკაზე გამოხატული ნიშნები.

მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკაზე ამოკაწრული „წარწერები“ შესრულებულია სხვადასხვაგვარად:



1. ჭურჭლის ან სხვა კერამიკული ნივთის ზედაპირზე გვხვდება ერთი ნიშანი - სიმბოლო, რომელიც ამ შემთხვევაში, ალბათ, გამოსახავს რომელიმე ღვთაებას, ღვთაების ინკარნაციას, ან ღვთაების ეპითეტს, რომელიც შესაძლოა მის ფუნქციაში ვლინდება (გეოი-თეფე, ქიულ-თეფე, ამირანის გორა) (ტაბ. III<sub>7,9</sub>).

2. ჭურჭლის ზედაპირზე გვხვდება სხვადასხვა ნიშან-სიმბოლოები, რომელთაგან არც ერთი არ მეორდება (ოზნი, ამირანის გორა, ციხია-გორა). ამ შემთხვევაში, ჩვენი აზრით, საქმე გვაქვს მაგიურ ფორმულა-შელოცვასთან, რომელსაც გარკვეული ზემოქმედება უნდა მოეხდინა ბუნებაში კანონზომიერების ურღვეობაზე (ტაბ. III<sub>1,3</sub>).

3. ჭურჭლის ზედაპირზე გამოსახულია ნიშან-სიმბოლოების მთელი რიგი, რომელიც წარმოადგენს ერთი ნიშნის უმნიშვნელო სახეცვლილებას. ამ შემთხვევაში, შესაძლოა, საქმე გვაქვს ღვთაებაზე მაგიური ზემოქმედების რამდენჯერმე გაძლიერებასთან (ბეშთაშენი, არადეთის ორგორა, სამშვილდე) (ტაბ. III<sub>4,6</sub>).

ამრიგად, ჩვენი აზრით, მტკვარ-არაქსულ ნიშნებს, ისევე როგორც სხვა ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის კულტურების ნიშან-სიმბოლოებს არა აქვთ სისტემური ხასიათი და ვერ ჩამოყალიბდნენ დამწერლობად.

როგორც ჩანს, ნიშნები ჩნდება მტკვარ-არაქსის კულტურის ბოლო ეტაპზე, ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებისათვის და, ისევე როგორც სხვა თანადროულ, თუ ადრეულ კულტურებში დამოწმებული ნიშნები, გამოიყენებოდა მხოლოდ მაგიური, საკრალურ-რიტუალური დანიშნულებით.

**N. Shanshashvili**

## ON THE FUNCTION OF SIGN-SYMBOLS OF KURA-ARAXES CULTURE

(Summary)

Abstract representations - sign-symbols (Pls. I-III), which due to the socio-economic conditions failed to evolve into a writing system, appeared together with painted pottery by the mid-3<sup>rd</sup> millennium B.C. on sites of Kura-Araxes culture (Ozni, Beshtasheni, Kvemo Aranisi, Kvatskhela). Like in other Early Bronze Age cultures, these sign-symbols were only used as magic signs in sacred performances and rituals.

The sign-symbols of Kura-Araxes culture reveal a striking similarity with hieroglyphic scripts of the ancient civilizations: Sumerian, Proto-Elamite, Proto-Indian, Egyptian, Hittite-Luvian and Aegean (Pl. I). They also resemble signs attested on pottery from Tripolye, Anaus, signs of

the Hungarian Bronze Age cultures and Balkan proto-writing systems (Pl. II).

Sign-symbols are generally scratched on raw clay before firing on Kura-Araxes pottery, while representations in relief occasionally painted are also attested. Painted vessels with similar iconography, though revealing a richer set of ornaments, have been brought to light in Turkey, at the upper reaches of the Euphrates – sites Early Bronze Age II and III (Arslantepe, Degirmentepe, Han Ibrahim Shah, Imamoghlu, Korujutepe, Koshkarbaba, etc.). The tradition of painting pottery in northern Mesopotamia and upper Euphrates had a long history. Motifs of decoration used to adorn pottery in the 3<sup>rd</sup> millennium B.C. in Eastern Anatolia and the Southern Caucasus had been quite familiar to the potters of Hassun, Halafa and Obeidan cultures.

The Kura-Araxes sign-symbols, apparently, originated from the same source, which accounted for the creation of the very idea of writing – if the existence of such a centre were possible at all. According to the hypothesis of D. Schmandt-Besserat, special counters already known in the Near East back in the 9<sup>th</sup>-4<sup>th</sup> millennia B.C. served as the basis for the evolution of ancient writing systems. Consequently, medals were substituted for their representations – sign-symbols of geometric shape bearing certain phonetic meaning.

## ლიტერატურა

1. **ღლონტი მ.** არაგვის ხეობის მოხატული ჭურჭელი. – არქეოლოგიური ჭიებანი (ახალგაზრდა მკვლევართა შპ და მ სამეცნიერო სესიის მასალები), თბ., 1985, გვ. 17-21.
2. **შანშაშვილი ნ.** ნიშნები და სიმბოლოები მტკვარ-არაქსის კულტურაში. საკანდიდატო დისერტაცია. თბ., 1990.
3. **შანშაშვილი ნ.** ნიშნები და სიმბოლოები მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკაზე. თბ., 1999.
4. **ჯავახიშვილი აღ., ღლონტი ლ.** ურბნისი, შ. თბ., 1962.
5. **Альбедиль М. Ф., Волчок Б. Я., Кнорзов Ю. В.** Исследования протоиндейских надписей. – Забытые системы письма, М. 1982, ud& 240-295.
6. **Альбедиль М. Ф.** Типы протоиндийских надписей. – Древние системы письма. Этническая семиотика. М. 1986, ud& 36-68.
7. **Вайман А. А.** О протошумерской письменности. Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. М., 1976, ud& 578-584.
8. **Гельб И. Е.** Опыт изучения письма. М., 1969.

9. Дунаевская И. М. Язык хеттских иероглифов. М., 1969.
10. Дьяконов И. М. Архаические мифы Востока и Запада. М., 1990.
11. Жоржикашвили Л., Гогодзе Э. Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы. Тб., 1974.
12. Иванов В. В. История славянских и балканских названий металлов. М., 1983.
13. Кифишин А. Ветви одного дерева. Тайны веков. М., 1977.
14. Коростовцев М. А. Египетский язык. М., 1961.
15. Лоукотка И. Развитие письма. М., 1950.
16. Люльфинг Г. У истоков алфавита. М., 1981.
17. Маккуин М. Хетты и их соседи в Малой Азии. М., 1982.
18. Массон В. М., Сариниди В. И. О знаках на среднеазиатских статуэтках эпохи бронзы. – ВДИ, № 1, М., 1969, ud& 86-98.
19. Медоуз К. Магия рун. М., 1997.
20. Парпола А., Коскениemi С., Парпола С., Аальто П. Прогресс в дешифровке прото-дравидского письма долины Инда. – Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. М., 1976, ud& 522-530.
21. Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья. Новосибирск, 1983.
22. Поуп М. Линейное письмо А и проблема эгейской письменности. – Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. М., 1976, ud& 85-96.
23. Пропп В. А. Исторические корни волшебной сказки. М., 1946.
24. Стелбин-Каменский М. И. Древнескандинавская литература. М., 1979.
25. Фрезер Д. Золотая ветвь. М., 1986.
26. Barnett R. D. The hieroglyphic writing of Urartu. – Anatolian Studies. Presented to Hans Gustav Güterpock on the occasion of the 65<sup>th</sup> birthday. Istanbul, 1974, ud& 43-56.
27. Dabagh T. Hassuna pottery. – Sumer, V. XXI, № 1,2, 1965, ud& 93-111&
- 28& Dabagh T. Halaf pottery. – Sumer, V. XXII, № 1-2, 1966, ud& 23-43&
- 29& Dollfus G., Encreve P. Marques sur poteries dans la Susiane du V-e millenaire. Reflexions et comparaisons. – Paléorient, vol.8/1, 1982, ud& 107-115&
30. Goff B. L. Symbols of prehistoric Mesopotamia. New Haven and London, 1963.
31. Haarmann H. Writing from old Europe to ancient Crete - a case of cultural continuity. - The Journal of Indo-European Studies, vol. 17, no 3/4. 1989, ud& 251-275&

32& Kalicz-Schreiber R. Symbolic representations on early Bronze Age vessels. – The Journal of Indo-European Studies, Washington, 1990, vol. 18, nom. 1/2., ud& 59-107.

33. Makkay J. The late Neolithic Tordos group of sings. - Alba Regia, Szekesfehervar, vol. X, 1969, ud& 9-27&

34. Marro K. La culture du haut-Euphrate au Bronze Ancien. Essai d' interpretation à partir de la céramique peinte de Keban (Turquie).- Paris.1997.

35. Mequenem R. Epigraphie proto-élamite. – Memoires de la Mission archéologique en Iran, v. XXXI, Mission en Susiane, Paris, 1949.

36. Potts D. The potter's marks of Tepe Yahya. – Paléorient, vol. 7/1,1981, ud& 107-122&

### ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I – ნიშან-სიმბოლოები მტკვარ-არაქსის კულტურასა და უძველეს ცივილიზაციებში (შედარებითი ტაბულა).

ტაბ. II – მტკვარ-არაქსის და თანადროულ კულტურებში დამოწმებული ნიშან-სიმბოლოები (შედარებითი ტაბულა).

ტაბ. III – ნიშნები და სიმბოლოები მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკაზე: 1. ოზნი; 2. ამირანის გორა; 3. ციხიაგორა; 4. სამშვილდე; 5. ბეშთაშენი; 6. არადეთის ორგორა; 7. ამირანის გორა; 8. ქიულ-თეფე; 9. გეოი-თეფე.

### Description of the Plates

Pl. I – sign-symbols in Kura-Araxes culture and ancient civilizations ( comparative table)

Pl. II – Sign-symbols attested in Kura-Araxes and contemporary cultures (comparative table)

Pl. III – sign-symbols on Kura-Araxes culture pottery: 1. Ozni; 2. Amiranis gora; 3. Tsikhiagora; 4. Samshvilde; 5. Beshtasheni; 6. Aradeti Orgora; 7. Amiranis gora; 8. Kül-tepe; 9. Geoy-tepe

# ტაბ. I

ჯგუფი	მტკვარ-არაქსული ნიშანი	უშერული	პროტოელამური	პროტოინდური	ეგვიპტური	ხეთურ-ლუვიური ეროგლიფური	ნახოვანი A და B
I				სამკბილა, სამკბილას მატარებელი			
II							
III		წყალი		გველი	გველი	ქარმხალის ღვთაების სიმბოლო	
IV			ეტლი სავიდი	საყრდენი დახმარება	მობრუნება		ადამიანი
V							
VI			ქალაქ სუხის სიმბოლო	საცხოვრებელი	შენობა		
VII				შავი გუთანა	მორწყული მიწა		B ta.
VIII				მიწა			
IX		ქალი				სიმდიდრე ჯანმრთელობა	B ti
X							A ლეღვი B
XI				უხვი, დროშა	მარცვლეული		A ხორბალი B
XII				ელვა			
XIII			ადამიანი			ტახტი	
XIV				ღრუბელი			
XV			ადამიანი	უმაღლესი		დიდი შეფე	
XVI							
XVII							

# ტაბ. I (გაგრძელება)

ჯგუფი	მტკვარ-არაქსული ნიშანი	შუმერული	პროტოელამური	პროტოინდური	ეგვიპტური	ხეთურ-ლუვიური ეროგლიფური	საზოგადოებრივი A და B
XXVIII				ტყე			
XIX			გვირგვინი	დიადი			B no
XX		შექმნა განენა		ცისკრის ვარსკვლავი			
XXI				ვარსკვლავი			
XXII							
XXIII						გზა	
XXIV							
XXV				სამი		სამი	
XXVI						უცნობი ღმერთის სახელი	
XXVII			რქა			-ma	
XXVIII							B we
XXIX				თიხი			A B ზეითი
XXX				ირემი			B nwa
XXXI							
XXXII							
XXXIII				მდინარე			

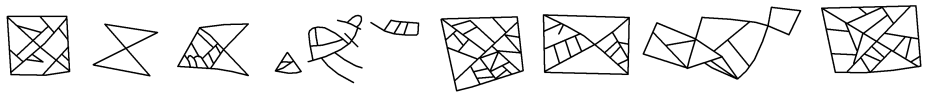
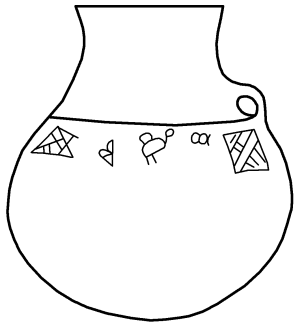
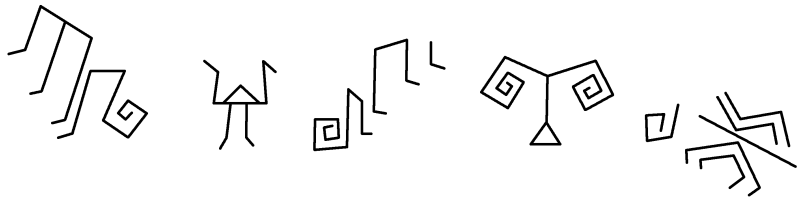
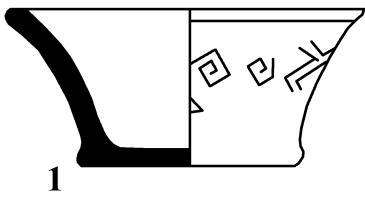
# ტაბ. II

ჯგუფი	მტკვარ-არაქსული ნიშანი	აღმოსავლეთი ანატოლიური	პროტობალკანური	შუა აზიის	უნგრეთის ადრე ბრინჯაო	ტრიპოლიე
I						
II						
III						
IV						
V						
VI						
VII						
VIII						
IX						
X						
XI						
XII						
XIII						
XIV						
XV						
XVI						
XVII						

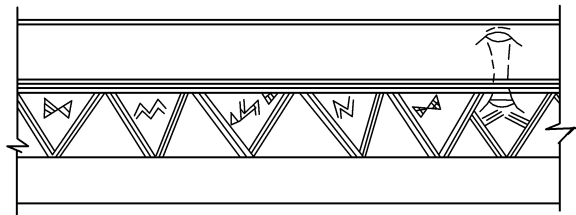
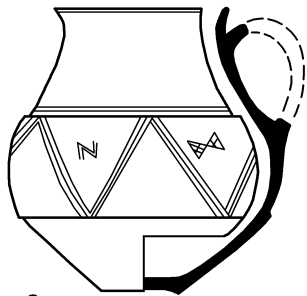
## ტაბ. II (გაგრძელება)

ჯგუფი	მტკვარ-არაქსული ნიშანი	აღმოსავლეთ ანატოლიური	პროტობალკანური	შუა აზიის	უნგრეთის ადრე ბრინჯაოს	ტრიპოლიე
XXVIII						
XIX						
XX						
XXI						
XXII						
XXIII						
XXIV						
XXV						
XXVI						
XXVII						
XXVIII						
XXIX						
XXX						
XXXI						
XXXII						
XXXIII						

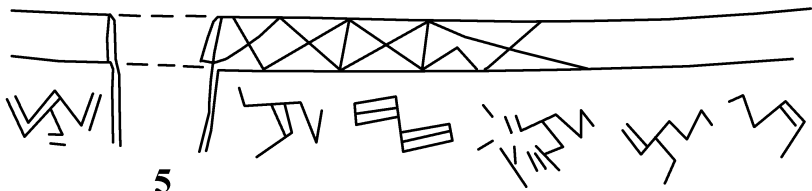
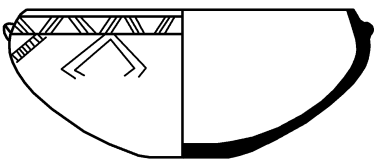
ტაბ. III



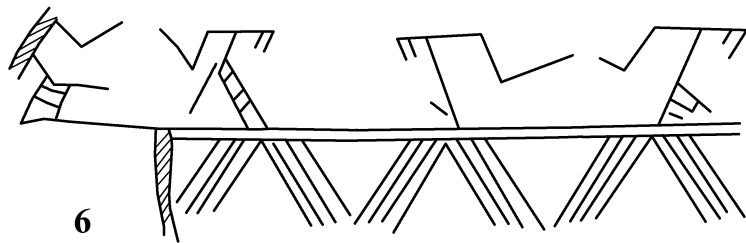
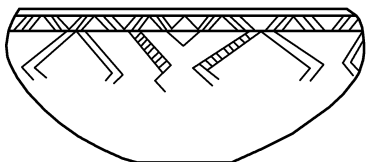
2



3

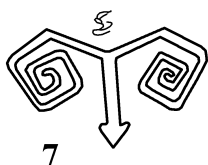


5



6

4



7



8



9

## მეტია ღლონტი

### ლითონის ნივთიანი არაგვის ხეობის მტკვარ-არაქსული კულტურის კვლევებიდან

არაგვის ხეობის მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე ლითონის სამეურნეო და საბრძოლო დანიშნულების რამდენიმე იარაღი და სამკაულია აღმოჩენილი, ძირითადად ქვემო არანისის (ახალი ჟინვალის) ნამოსახლარზე, ორმოებში.

**ხიშტისმაგვარი იარაღი (09-XIX-76-246)**, ოთხწახნაგა, სატარე ნაწილში გრძივი გამჭოლი ხვრელით, სიგრძე 28,5 მ; სიგანე – 1,1 სმ, ტარის სიგრძე – 7 სმ, ხვრელის სიგრძე – 0,7 სმ (ტაბ. I<sub>2</sub>).

ამ ტიპის ნივთი ითვლება წინააზიურ საბრძოლო იარაღად, სადაც ფართოდაა გავრცელებული ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებიდან. ხიშტისმაგვარი იარაღი აღმოჩენილია ცარცის გორაზე, საჩხერეში, ყორღანულ სამაროვანზე, ბ. კუფტინის მიერ. მას ხიშტის შესახებ სავსე დოკუმენტაციაში არაფერი აქვს ნათქვამი. იგი ამ იარაღს განიხილავს თავის ნაშრომში „Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию“ და აღნიშნავს, რომ იგი ნაპოვნი იყო ცარცის გორაზე [10, გვ. 73].

ამიერკავკასიაში მოპოვებული მსგავსი იარაღის სხვა ცალკე შედარებით მცირე ზომისაა. ასეთი იარაღები აღმოჩენილია ქვაცხელას ნამოსახლარზე [6, გვ. 43], ნახიჭევანის ქიულ-თეფეზე [8, გვ. 54], ხაჩბულაღის ყორღანში [11, გვ. 396] და სხვა.

საინტერესოა ჩრდილოეთ კავკასიაში ღუნების სამაროვანზე ხიშტისმაგვარი იარაღის აღმოჩენის ფაქტი. ხიშტს პირი ოთხწახნაგა აქვს, კვადრატული განივკვეთით, ყუნწიანი, პირის მხარეს განივკვეთი მრგვალი ფორმისაა. ტარის უკეთ დაგების მიზნით ბოლოში სამი შვერილით. აღნიშნული ხიშტის პარალელურად მკვლევარს მოტანილი აქვს ურბნისის, საჩხერის, ქიულ-თეფე II-ს ცალკეები. ღუნების ხიშტი საჩხერულისგან განსხვავებულია, ამდენად, აღნიშნული ცალკეები მხოლოდ ზოგად პარალელურად გამოდგება.

ხიშტისმაგვარი იარაღი წინააზიაში ადრეული ხანიდანვე არის ცნობილი: ურის სამეფო სამარხებში, ჩრდილოეთ სირიაში, ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, ჰისარ III-ში და სხვა [მითითებულია ო. ჯაფარიძის მიხედვით, 7, გვ. 160].

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ორი ასეთი იარაღი, რომლებზედაც წარწერებია აღმოჩენილი. ერთ მათგანზე, რომელიც ასურის გ ფენაშია აღმოჩენილი, იკითხება მეფე მანიშტუსის სახელი, ხოლო ლურისტანში აღმოჩენილ მეორე ხიშტს (რომელიც მკვლევართა აზრით შემოტანილი უნდა იყოს) – სუზის მმართველის პუზერ შუშინაკის სახელი. მანიშტუსი მეფობდა ძვ.წ. XXV ს-ში, ხოლო პუზერ შუშინაკი სუ-

ზის მმართველი იყო დაახლოებით XXII ს-ში [7, გვ. 160]. ამრიგად, იარაღის ეს ფორმა წინა აზიაში გავრცელებული ჩანს ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებში. მკვლევართა აზრით, ჩვენში ამგვარი იარაღი, ალბათ, წინა აზიიდან შემოდის, სავარაუდოა, III ათასწლეულის მეორე ნახევრის დასაწყისში [10, გვ. 74].

გ. ქავთარაძეს არ მიაჩნია მიზანშეწონილად საჩხერული ხიშტისმაგვარი იარაღის ქრონოლოგიური დაკავშირება აქადური დინასტიის მეფე მანიშტუსისა და სუზის მმართველის პუზერ შუშინაკის მეფობის წლებთან, იმ ხიშტისმაგვარი იარაღების აღმოჩენის გამო, რომლებზედაც მათი სახელებია წარწერილი [4, გვ. 96]. ეს უკანასკნელი ა. მარტიროსიანის შენიშვნით, სულაც არ წარმოადგენს ხიშტისმაგვარი იარაღების ყველაზე ადრეულ სახეობებს. გ. ქავთარაძის შეხედულებით საჩხერულ იარაღთან ყველაზე ახლოს დგას ურის სამეფო აკლამაში მოპოვებული იარაღი. გასათვალისწინებელია, აგრეთვე, თვით ამიერკავკასიის სხვა ძეგლებზე, კერძოდ ნახიჭევანის ქიულ-თეფე II-ზე და ტვლეპიაწყაროს სამაროვანზე აღმოჩენილი არქაული ხიშტისმაგვარი იარაღი [4, გვ. 97], რაც შესაძლოა საჩხერულის ადგილობრივ წარმომავლობაზეც მიგვანიშნებს. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით მხედველობაშია მისაღები, აგრეთვე ქვაცხელას C ფენაში ნაპოვნი ძვლის ბიპირამიდული ისრისპირი თუ საჩხველტი იარაღი [4, გვ. 97].

ქვემო არანისის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ხიშტისმაგვარი იარაღი თავისი ფორმით ყველაზე ახლოს დგას საჩხერულ ცალთან (თუმცა ჩამორჩება მას ზომებით), რაც მათ ქრონოლოგიურ თანხვედრაზეც უნდა მტკიცებულდეს (ვითვალისწინებთ, აგრეთვე, ქვაცხელასებრი ძვლის იარაღის აღმოჩენის ფაქტსაც).

**სატეხი (09-XIX-81-81)** ბრინჯაოსი, დაწახნაგებული, ბოლომონრილი, სამუშაო პირი შებრტყელებული და ღარიანია. სიგრძე – 24 სმ, სიგანე – 1,5 სმ (ტაბ. I<sub>1</sub>).

სატეხისმაგვარი იარაღი აღმოჩენილია ბადაანის ნამოსახლარზე [3, გვ. 178], საჩხერეში, ზეკარში, თეთრი წყაროსა და ბედენის ყორღანებში. საჩხერულ სატეხს რვაწახნაგა ღერო აქვს, მისი ცალი მხარე მთავრდება არამკვეთი ღარით, მეორე კი – ოთხწახნაგაა [7, გვ. 168]. მსგავსი სატეხი, რომელიც საკმაოდ ადრეულად არის მიჩნეული, შემთხვევით აღმოჩნდა ზეკარში [7, გვ. 169]. აღნიშნული ეგზემპლარი საჩხერულზე უფრო მოზრდილია. ეს სატეხები ემსგავსება ყობანის დიდ ყორღანებში, განსაკუთრებით კი ნოვოსვობდნაიაში აღმოჩენილ ცალებს



[9, გვ. 85]. კავკასიის გარეთ თითქმის იდენტური სატეხი ცნობილია ჰისარ II-დან. იარაღს ცალი ბოლო ოთხწახნაგა, მეორე კი – ღარიანი აქვს. ნოვოსვობოდნაიას სატეხის განხილვისას, მკვლევარი მის ადრეულ ტიპებს ეძებს შუმერში, ხოლო ზუსტ ანალოგიებს პოულობს ჰისარში [16, გვ. 214]. ა. შმიდტი ამ ნივთს შუმერულ ცალეებს ამსგავსებს, კ. შეფერი კი ზეკარის სატეხს 2200-2000 წწ. ათარიღებს. ო. ჯაფარიძის აზრით, იარაღის ეს ტიპი კავკასიაში სამხრეთიდან ვრცელდება [7, გვ. 136].

ქვემო არანისის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი სატეხი ახლოს დგას საჩხერულ ტიპთან. ამავე ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ანკესისმაგვარი ნივთი და სამაჯურისა (თუ რგოლის?) ფრაგმენტი.

ახალი ჟინვალის ტერიტორიაზე ხვეიდან წყალგაყვანილი არხის სათავის მშენებლობის დროს, 1973 წელს, აღმოჩნდა „ცხვრის რქებისებრი“ დახვეულთავიანი საკინძი (ტაბ. I<sub>3</sub>). მსგავსი საკინძები აღმოჩენილია ბრინჯაოს ხანის სხვადასხვა ეტაპის ძეგლებზე.

ე. თაყაიშვილმა მის მიერ საჩხერეში გათხრით ყორღანში იპოვა „ცხვრის რქებისებრი“ დახვეულთავიანი საკინძი. მსგავსი საკინძი აღმოჩნდა 1955 წელს, ნაჩერქეზევის ყორღანის ქვაყრილში. ამავე წელს ქორეთში, პასიეთის ყორღანზე № 1 სამარხში ცულთან და სატევართან ერთად ნაპოვნი იყო ამ ტიპის მოზრდილი საკინძი. მსგავსი საკინძის ოქროს ცალი ცნობილია შუაბრინჯაოს თრიალეთის ერთ-ერთ ყორღანში. ქვასათალის სამაროვანზე, 1953 წელს, ერთ-ერთ კოლექტიურ სამარხში ნაპოვნი იყო ამ ტიპის საკინძის რამდენიმე ცალი. რამდენადმე განსხვავებულია ძალიან „რქისებრი“ დახვეულთავიანი“ საკინძი [7, გვ. 174].

საკინძის ეს ტიპი საჩხერის სამაროვანზე უფრო გვიანდელ საფეხურზე გვხვდება. ო. ჯაფარიძის აზრით, ადრეულიდან შუაბრინჯაოზე გარდამავალ პერიოდში. კარგადაა ცნობილი მსგავსი საკინძები ჩრდილოეთ კავკასიაში იესენისეული II ეტაპის დროს.

საკინძი ორმაგი სპირალური თავით ცნობილია ტროა II, ჰისარ II, ანაუ II, თეფე სიალკიდან [7, გვ. 175]. კავკასიაში საკინძის ეს ტიპი საკმაოდ ადრეული ხანიდან ჩანს, თითქოს შეინიშნება კიდევ მისი თანდათანობითი განვითარება და მოგვიანო ხანაში უკვე სხვადასხვა ვარიანტებად წარმოგვიდგება.

„ცხვრის რქისებრი“ დახვეულთავიანი საკინძის შესწავლის შედეგად (ბეშთაშენი, ურბნისი, ქვაცხელა, ამირანის გორა, სამშვილდე, ქვემო ძალარო) მკვლევარებმა გამოყვეს სამი ძირითადი ტიპი: 1. სამშვილდის მაგვარი საკინძები, რომლებიც დამზადებულია ლითონის ღეროს ერთი ნახევრის ორად გაყოფის წესით. გაყოფილი ღეროები ორმხრივ დახვეულია სპირალურად. ამ ტიპის საკინძებში უფრო ადრეულია და ახლოს დგას აღმოსავლეთში მოპოვებულ

ცალეებთან. 2. ურბნული საკინძები, რომელიც ისევეა დამზადებული, როგორც პირველი ჯგუფი, იმ განსხვავებით, რომ თავხეების შემაერთებული უკვე უნაგირს არ ქმნის და მორკალურია. 3. თავმომრგვალებული, ორი ნაწილისაგან შედგენილი საკინძები. ცალკეა დამზადებული ვოლუტებიანი თავი და ღერო, შემდეგ კი ცხელი ჭედვით არის შეერთებული [2, გვ. 61].

ახალი ჟინვალის საკინძი რამდენადმე ემსგავსება ურბნულ ტიპს, თუმცა განსხვავება მაინც შეინიშნება.

არაგვის ხეობის მტკვარ-არაქსული ძეგლებიდან ცნობილი ლითონის ყველა ნივთი ნაკეთებია დარიშხანიანი სპილენძისაგან ან დარიშხანიანი ბრინჯაოსაგან, სადაც დარიშხანის რაოდენობა მერყეობს 1,2%-3,2%-მდე. მხოლოდ ანკესისმაგვარი ნივთია დამზადებული სუფთა სპილენძისაგან. ლითონის ნივთების სპექტრული ანალიზი შესრულებულია აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახ. მუზეუმის ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიაში, ოთხწახნაგა ხიშტისა და სატეხის განმეორებითი ანალიზი გაკეთდა გერმანიის ქ. ბოხუმის სამთო მუზეუმის ქიმიურ ლაბორატორიაში [17]. ხელმეორედ ჩატარებულმა ანალიზმა გარკვეული ცვლილებები შეიტანა ნივთების ქიმიური შედგენილობის განსაზღვრაში. ანალიზის შედეგების მიხედვით დარიშხანის შემცველობა ნივთებში 2,19%-5,27%-ია. სატეხში შეინიშნება ნიკელის კვალი (ცხრ. I).

ო. ჯაფარიძეს თავის ნაშრომში „ქართველი ტომების ისტორიისათვის...“, მოტანილი აქვს ლითონის ნივთების ქიმიური ანალიზები. იგი საგანგებოდ ჩერდება ადრეული ხანის ლითონში შემავალი დარიშხანის წარმომავლობის საკითხზე და აღნიშნავს, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში მეტალურგია სხვადასხვა რაიონში განსხვავებული ტემპით ვითარდებოდა. მდ. ყვირილას აუზის ზემო წელს მიიჩნევა ისეთ რაიონად, სადაც ამ დროს მეტალურგია განსაკუთრებით მაღალ საფეხურს აღწევს [7, გვ. 190].

ტ. ჩუბინიშვილის აზრით, მტკვარ-არაქსის კულტურის არეალში, ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების მიჯნაზე მოსახლე ტომები ადგილობრივად განვითარებული მეტალურგიის ფუძემდებლები უნდა ყოფილიყვნენ მიუხედავად იმისა, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების სფეროში სპილენძის საბადოების თანადროული დამუშავების კვალი არ აღმოჩენილა. მისი აზრით, ეს არ გამორიცხავს იმას, რომ კავკასიაში და მის მეზობელ ქვეყნებში, სამთო საქმე ადრევე იყო განვითარებული [5, გვ. 57].

სომხეთში აღმოჩენილი მტკვარ-არაქსის კულტურის ნივთები შეისწავლა ე. ხანზადიანმა. მას თავის ნაშრომში მოტანილი აქვს ლითონის ნივთების ქიმიური ანალიზი და აღნიშნავს, რომ ძველი სომხეთის ტომებს ძვ.წ. III ათასწლეულში კარგად განვითარებული მეტალურგია ჰქონდათ. [7, გვ. 108]. სხვა მკვლევარების აზრით (ა. მარტიროსიანი, ს. სარდარიანი) სომხეთი ძველ-

თავანვე წარმოადგენდა მეტალურგიულ ბაზას ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებისათვის. ეს მოსაზრება ბევრმა მკვლევარმა არ გაიზიარა.

ჩრდილოეთ კავკასიის უძველესი მეტალურგიული წარმოება შეისწავლა ე. ჩერნიხმა. მისი აზრით, ამიერკავკასიაში უნდა არსებულიყო მდიდარი და ადვილად მისაღწევი სპილენძის მადანგამოსავლები, რასაც ხელი უნდა შეეწყო, ამიერკავკასიის ძველი მეტალურგიის სწრაფი აღმავლობისათვის და ფიქრობს, რომ სპილენძის მასალა ჩრდილოეთ კავკასიაში შეტანილი უნდა იყოს ძირითადად ამიერკავკასიიდან [15; 4, გვ. 47].

აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მოპოვებული ადრეული პერიოდის სპილენძ-ბრინჯაოს ნივთების ქიმიური შედგენილობის განსაზღვრა სპექტრული ანალიზით აწარმოვა ი. სელიმზანოვმა. მას, ქიმიურ ანალიზებზე დაყრდნობით, ბრინჯაოს კულტურის პერიოდად დაყოფის პირობითი სქემა აქვს მოცემული და მიაჩნია, რომ ძვ.წ. III ათასწლეულში ლითონის ნივთებს ამზადებდნენ სპილენძ-დარიშხანის შენადნობისაგან, რისთვისაც გამოიყენებოდა ადგილობრივი სპილენძის ჟანგეული მადნები და დარიშხანის მინერალები. ძვ.წ. IV-III ათასწლეულისათვის თვითნაბადი სპილენძის გამოყენებას იგი გამორიცხავს [13, გვ. 167].

დაწინაურებული და ლითონით მდიდარი ჩანს მდ. ყვირილას აუზი (საჩხერის რაიონი) და შემდეგ შიდა ქართლი.

საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული ადრეული ხანის ბრინჯაოს ნივთების ქიმიური შედგენილობის შესწავლისა და საქართველოს არსებული სპილენძის გამადნობის სისტემასთან მათი შედარების შედგენილობის გათვალისწინებით ფ. თავაძე და თ. საყვარელიძე მიიჩნევენ, რომ სპილენძის შენადნობები მიღებულია უშუალოდ დარიშხანის შემცველი სპილენძის ჟანგეული და კარბონატული მადნებიდან პირდაპირი აღდგენის გზით. ისინი ბუნებრივ მინარევებად თვლიან 2%-მდე დარიშხანის შემცველობას. აღნიშნულ რაოდენობაზე მეტ დარიშხანს კი უკვე ხელოვნურად შეტანილად მიიჩნევენ. დნობის აღნიშნული ტექნოლოგიური პროცესის განსახორციელებლად, მათი აზრით, კაზმს ამატებდნენ დარიშხანის მინერალს [14, გვ. 20].

ი. სელიმზანოვის აზრით, დარიშხანის დასაშვები ზღვარი ბუნებრივ და ხელოვნურ მინარევებს შორის 4%-ია, თუმცა იგი მაინც თვლის, რომ ადრეული ხანის ლითონებში შემავალი დარიშხანი ხელოვნურ დანამატს წარმოადგენს და შესაბამისად მას დარიშხანისა და სპილენძის შენადნობს უწოდებს [13, გვ. 153].

ც. აბესაძის ნაშრომის მიხედვით, კავკასიაში და კერძოდ, საქართველოში, მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში დარიშხანიანი სპილენძი მიიღებოდა უშუალოდ დარიშხანის შემცველი პოლიმეტალური ჟანგეული მადნებიდან პირდაპირი აღდგენის გზით (აღდგენითი დნობა). სპილენძის მადანში შემავალი დარიშხანი აღდგენითი დნო-

ბის პროცესში განიცდიდა აღდგენას და ლითონში გადადიოდა [1, გვ. 122].

მტკვარ-არაქსის კულტურის სხვადასხვა ძეგლებზე აღმოჩენილი ჩვენთვის საინტერესო ლითონის ნივთები დასტურდება კულტურის მოგვიანო საფეხურზე. ანალოგიური სურათია არაგვის ხეობაშიც.

დღესდღეობით არაგვის ხეობაში მიკვლეული არ არის საწარმოო მნიშვნელობის სპილენძის საბადოები. ჩვენი აზრით, არაგვის ხეობა დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო ამ პერიოდის ერთ-ერთ მძლავრ მეტალურგიულ ცენტრთან (ყვირილას აუზი).

**M. Ghloni**

## **METAL ARTIFACTS FROM THE KURA-ARAXES SITES OF THE ARAGVI BASIN**

(Summary)

The metal artifacts, studied by the author, mainly come from pits on the site of Kverno Aranisi (Akhali Zhinvali). They are dated to the second half of the 3<sup>rd</sup> millennium B.C.

The bayonet-like weapon and chisel resemble in shape the Sachkhere specimens, while the pin with a coiled head finds an analogy with the Urbnisi group of pins.

The metal artifacts are made of arsenic copper and arsenic bronze (As=1.2/3.2%).

As a result of a juxtaposition of the results of a chemical study of the ancient artifacts and geochemical data on ores in Georgia, it is assumed that ancient alloy of bronze was obtained through direct reduction of local arsenic-containing copper oxide and carbonaceous ores.

The bulk of the metal items found on different sites of the Kura-Araxes culture come from the late stages of this culture. The situation is the same in the Aragvi valley.

To date, the Atari copper deposits of industrial significance have been discovered in the Aragvi valley. The Aragvi valley was presumably connected with the strong metallurgical centre of the Qvirila basin.

## **ლიტერატურა**

1. აბესაძე ც. ლითონის წარმოება ამიერკავკასიაში ძვ.წ. III ათასწლეულში. თბ., 1969.
2. მირცხულავა გ. სამშვილდე. თბ., 1975.
3. საქართველოს არქეოლოგია, ტ. II, თბ., 1991.
4. ქავთარაძე გ. საქართველოს ენეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურების ქრონოლოგია ახალი მონაცემების შუქზე. თბ., 1981.

5. ჩუბინიშვილი ტ. ამირანის გორა, თბ., 1963.

6. ჯაფანიშვილი აღ., ღლონტი ლ. ურბნისი I, თბ., 1962.

7. ჯაფარიძე თ. ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე. თბ., 1961.

8. Абибулаев О. Раскопки холма Кюль-тапа близ Нахичевани в 1955 г. – МИА, 67, 1959. с. 431-452

9. Иессен А. А. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе. – ИГАИМК, вып. 120, 1935, с. 7-237.

10. Куфтин Б. Археологическая маршрутная экспедиция 1945 г. в Юго-Осетию и Имеретию. Тб., 1949.

11. Котович В. Верхнегунибское поселение – памятник эпохи бронзы горного Дагестана. Махачкала, 1965.

12. Мунчаев Р. Кавказ на заре бронзового века. М., 1975.

13. Селимханов И. Историко-химические и аналитические исследования древних предметов из медных сплавов. Баку, 1960.

14. Тавадзе Ф., Сакварелидзе Т. Бронзы древней Грузии, Тб., 1959.

15. Черных Е. История древнейшей металлургии Восточной Европы. М. 1966.

16. Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации М. 1952.

17. Georgien Schätze aus dem Land des Goldenen Vlies. Katalog der Ausstellung des Deutsch Bergbaumuseums Bochum. Bochum, 2001.

### ტაბულის აღწერილობა

ტაბ. I – ლითონის ნივთები არაგვის ხეობის მტკვარ-არაქსული ძეგლებიდან: 1. სატეხი; 2. ხიშტისმაგვარი იარაღი; 3. ?ცხვრის რქისებრ% დახვეულთავიანი საკინძი; 4. სამაღურის (თურგოლის) ნაწილი; 5. ანკესისმაგვარი ნაკეთობა.

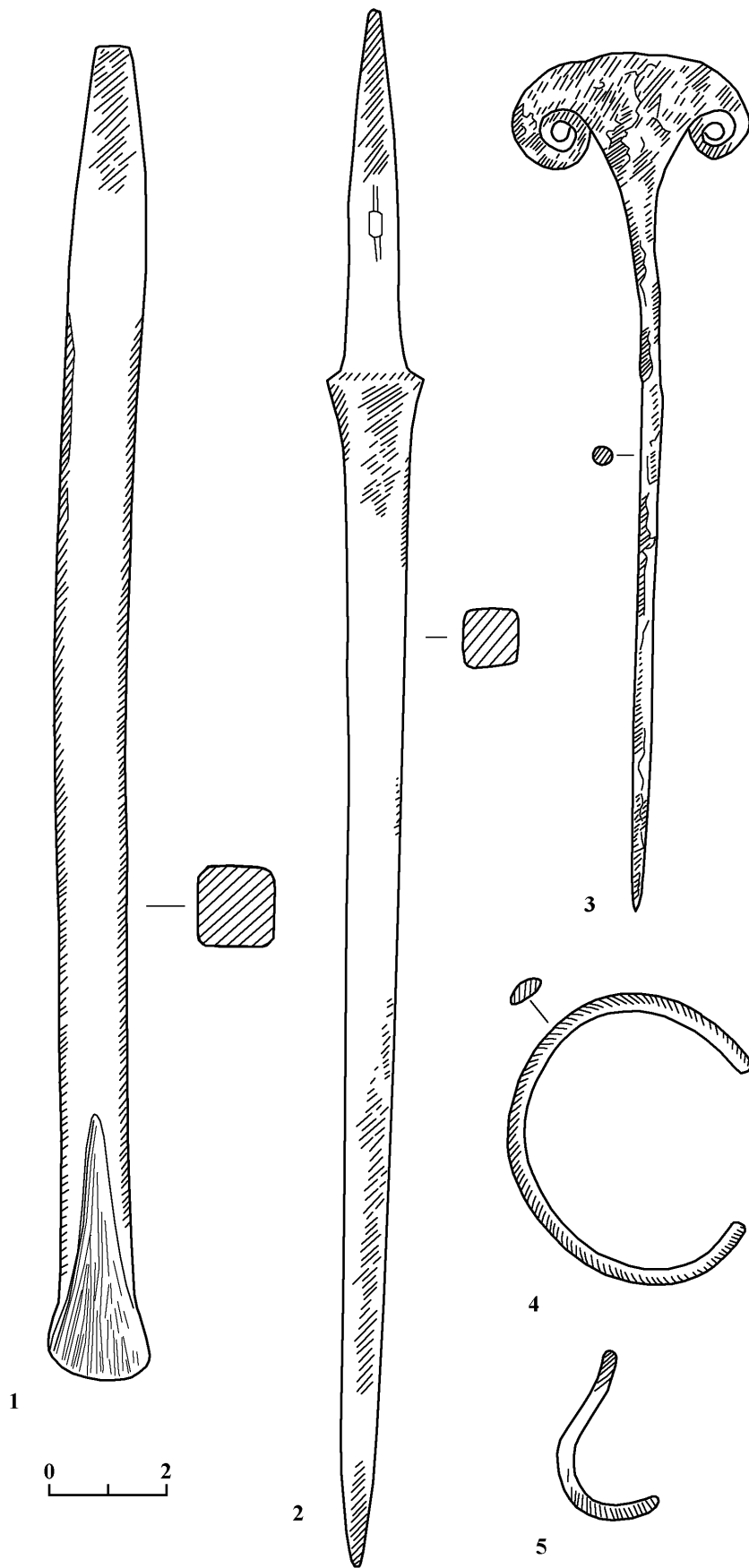
### Description of the Plates

Pl. I – metal items from Kura-Araxes sites of the Aragvi valley: 1. chisel; 2. bayonet-like weapon; 3. pin with head spiralled like a "sheep horn"; 4. part of bracelet (or hoop); 5. fishing-hook-like item

ცხრილი I

ლაბორატორიის შიფრი	ნივთის დასახელება	Cu	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co	Au
1011	ხიშტი ოთხწახნაგა	ფუძე	-	-	-	-	კვალი	-	3,2	-	-	-	-
1012	სატეხი	ფუძე	-	კვალი	-	-	კვალი	-	1,2	-	-	-	-
1013	ანკესი	ფუძე	-	-	-	-	კვალი	-	-	-	-	-	-
1014	სამაღური (ნაწილი)	ფუძე	-	-	-	-	კვალი	-	1,3	-	-	-	-
*	ხიშტი	ფუძე	-	0,03	-	-	0,2	0,02	5,27	-	-	-	-
*	ხიშტი	ფუძე	-	0,09	-	-	0,03	0,11	2,19	-	0,02	-	-

\* ანალიზები ჩატარდა გერმანიაში, ქ. ბოხუმის სამთო მუზეუმის ანალიზურ ლაბორატორიაში



ნაყოფიერების კულტის ისტორიიდან

რელიგიის წარმოშობა ადამიანთა საზოგადოების მიერ ცივილიზაციისაკენ გადადგმული ერთ-ერთი დიდი ნაბიჯია. განყენებული აზროვნება გონიერი ადამიანის პრეზუმპციას, თუმცა კი ნეანდერტალელთა სამარხების აღმოჩენამ საფრანგეთში, პალესტინასა და ყირიმში, მკვლევარებს გამოათქმევინა ვარაუდი, რომ მათ შეიძლება უკვე აქვთ წარმოდგენა სულის არსებობის შესახებ [58, გვ. 8]. ჯერ კიდევ ქვედა პალეოლითური პერიოდის – მუსტიურის ადამიანის რელიგიური წარმოდგენების შესახებ მსჯელობენ ალპებში – პეტერსხელესა და დრახენლოხში აღმოჩენილი გამოქვაბულის დათვის ძვლების აღმოჩენის გამო, რომლებიც გარკვეული წყობით იყო დალაგებული ქვაყუთებში. მეცნიერებმა ეს მომენტი სამონადირეო მაგიას ან ტოტემიზმს დაუკავშირეს მისი ყველაზე პრიმიტიული გაგებით [58, გვ. 9]. საერთოდ კი ვარაუდობენ, რომ რელიგიის საწყისი პირველყოფილ ანიმიზმში უნდა იყოს [66, გვ. 98].

ზედა პალეოლითში, როცა ჩამოყალიბდა თანამედროვე ადამიანი, რელიგიური რწმენა-წარმოდგენების კვალი მატერიალურ კულტურაში უფრო მკაფიოდ გამოიკვეთა. ამ პერიოდის სამარხები უკვე რიტუალის აშკარა კვალს შეიცავენ. ამავე დროს ჩნდება სახვითი ხელოვნების ძეგლები – სკულპტურა და გამოქვაბულების ფერწერა. გამოქვაბულებში კედლებზე ძირითადად ცხოველები და ნადირობის სცენებია გამოსახული, რაც ასევე სამონადირეო მაგიაზე მიუთითებს, ალბათ. რაც შეეხება სკულპტურებს, ორინიაკული სკულპტურები ძირითადად დედაკაცის გამოსახულებებია, ძალზე დიდ ტერიტორიაზე საკმაოდ ერთგვაროვანი, სტეატოპიგიური, ხაზგასმული სასქესო ნიშნებით. ეს გამოსახულებები ძირითადად კერასთან არის აღმოჩენილი და ამიტომ მათ დიდი დედის, კერის დედის ან კერის დიასახლისის გამოსახულებად მიიჩნევენ [59, გვ. 80].

ცნობილია, რომ დიდი სამეურნეო და სოციალური ძვრები, განსაკუთრებით „ნეოლითური რევოლუცია“, იწვევს საზოგადოებაში ინტელექტუალურ სიახლეებს, მათ შორის კულტის სფეროში [48, გვ. 5]. მწარმოებლური მეურნეობის სხვადასხვა სახეობის ჩამოყალიბებამ პირველყოფილი რელიგია უფრო პარცელარული გახადა; თანდათან ძლიერდება და მრავალფეროვანი ხდება მაგია, რომელიც ახალ შინაარსს დებს ტოტემიზმსა და ანიმიზმში, ხოლო ეს უკანასკნელნი კი თავის მხრივ ავსებენ მაგიას. მაგიას, ანუ საკულტო ხასიათის ქმედებებს, განსაკუთრებით თავის შინაარსით, საკმაოდ კონსერვატიული ხასიათი გააჩნია და საზოგადოებაში

გარკვეულ წეს-ჩვეულებათა ბატონობას ამკვიდრებს [66, გვ. 59]. მაგიური წეს-ჩვეულებები გარკვეული იდეოლოგიით იკვებება, ხოლო იდეოლოგია მჭიდრო კავშირშია სამეურნეო მოღვაწეობასთან. მაგია გარკვეულ წეს-ჩვეულებათა ერთობაა და უკავშირდება რწმენას, რომ ადამიანს შეუძლია ზემოქმედება ბუნებაზე, ადამიანებზე, ცხოველებზე და ბოლოს ღმერთებზეც. ადამიანს ძალიან უნდა, რომ ეს ასე იყოს და შესაბამისად, იჯერებს ან აჯერებენ, რომ ასეც არის; მხოლოდ საჭიროა რიტუალის სრული წესების დაცვით შესრულება [67, გვ. 95]. ხშირად მაგიური წეს-ჩვეულებების ჩატარება ქმედებასთან ერთად ითხოვს სიტყვიერ თანხლებას, ქმედების გახმოვანებას, შელოცვას, თხოვნას. რიტუალური სიტყვიერი მიმართება მოქმედებასთან ან პირიქით, გარკვეულ ცვლილებებს განიცდის და რთულდება – რიტუალიდან რიტუალამდე ერთსა და იმავე საზოგადოებაში და საზოგადოებიდან საზოგადოებაში [38, გვ. 18]. მაგია ორნაირია: მაგია დადებითი – ნადირობის წარმატება, განაყოფიერება, მოსავლის ზრდა, წვიმის გამოწვევა და სხვა; მაგია ამკრძალავი ანუ ტაბუ – იკრძალება ესა თუ ის ქმედება. მიიჩნევენ, რომ აქედან იღებს სათავეს და საფუძველი ეყრება ტრადიციებს.

ნეოლითში კულტის დამადასტურებელი ძეგლები განსაკუთრებით მრავლდება. დაკრძალვის რიტუალი რთულდება და მრავალსახა ხდება. სამყაროსა და ბუნებრივი მოვლენების თავისებური გაგებით, ადამიანი ცდილობს მათ განზოგადოებას. ჩნდება მაგიურ ქმედებათა კომპლექსები, რომლის ამოცანაა იმოქმედოს ბუნების მწარმოებლურ-გამანაყოფიერებელ ძალებზე. მრავლდება პეტროგლიფები და ჩნდება ფალიური გამოსახულებები. ამავე დროს ჩნდება ნახევარწრეებისა და წრეების გამოსახულებები სხივებით და ვარაუდობენ, რომ შესაძლებელია ეს უკვე იყოს მნათობთა გამოსახულებები; თუმცა კი ადრეულ ეტაპზე შეიძლება ეს სულაც არ იყოს ასტრალულ ღვთაებათა გამოსახულება. მოგვიანებით, როდესაც იწყება სამარხ ნაგებობათა ორიენტაცია მხარეთა მიხედვით, აშკარა ხდება მნათობთა თავყანისცემა, რაც, თავის მხრივ, მიწათმოქმედების განვითარებასთან არის დაკავშირებული.

კავკასიაში ამ პერიოდში განსაკუთრებით ძლიერდება საოჯახო-სავარეულო კულტი. უმეტეს შემთხვევაში ეს უკავშირდება კერას, წმინდა ხდება ყველაფერი მასთან დაკავშირებული – ცეცხლი, ნაცარი. ამავე დროს ძლიერდება მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის კულტი. ეს კი თავისთავად უკავშირდება ნაყოფიერებას

და მაგიური წესები საბოლოოდ კერასთან იყრიან თავს.

მიწათმოქმედების საწყის ეტაპზე, როცა იგი ძირითადად ქალის საქმეა, ნელ-ნელა იზრდება ქალის წილი საზოგადოებრივ შრომაში, რაც აძლიერებს მის საზოგადოებრივ მდგომარეობას. კერა, ცეცხლი, საკვების მომზადება – ამას ემატება ისიც, რომ მშობიარობა, მომავალი თაობების გაჩენა და მათი მოვლა – ქალის საქმეა და უკვე ეს განაპირობებს მის განსაკუთრებულობას და იქმნება სახლის თუ კერის, გამრავლება-განაყოფიერების ხელისშემწყობი თუ მფარველობითი მაგიური წეს-ჩვეულებები, რაც, შესაბამისად, მის კულტის ჩამოყალიბებით სრულდება. ქართველურ სამყაროში ოჯახის მფარველი ღვთაება ფუძის – სახლის ანგელოზი ქალია [32, გვ. 143]. სვანეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში კარგად შემოინახა უძველესი წესები, სადაც ცეცხლის შენახვა ქალის მოვალეობა იყო, კერის კულტის მსახური ქალია, ოჯახში პირველად შემოყვანილ პატარძალს აუცილებლად კერის გარშემო შემოატარებდნენ და ა.შ. [27, გვ. 120, 151]. ეს მომენტები იმავდროულად აისახება რელიგიაში. ისევ მრავლდება ქალის სკულპტურული გამოსახულებები მკვეთრად გამოხატული თეძოებითა და მკერდით, მუცლით და განაყოფიერების სიმბოლოებით. ეს გამოსახულებები, ჯერ კიდევ ორინიაკის ეპოქიდან მოყოლებული ევროპასა თუ აზიაში, ძირითადად კერიის მახლობლად არიან განლაგებული და „ცეცხლის დიასახლისს“, კერიის და საერთოდ ახლა უკვე ოჯახის და ნაყოფიერების მფარველს წარმოადგენენ. ოჯახისა და კერიის გაძლიერების საქმეში ამ ქანდაკებებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ეძლევა. სამხრეთ ორმდინარეთში დადასტურებულია, რომ სამლოცველოს აშენებისას, საძირკველში ქანდაკებებს ასვენებდნენ [51, გვ. 192]. ჩათალ-ჰუიუკშიც თინის ქანდაკებები საცხოვრებელში არის დადასტურებული და ჯ. მელაარტი აღნიშნავს, რომ სახლის მიტოვების შემთხვევაში მათ არასოდეს არ ტოვებდნენ და ახალ ადგილზე მიაქვთ [68, გვ. 179-180]. ეს ფუძის ღვთაებათა ქანდაკებებია და მათი დიდი მნიშვნელობა განსაკუთრებით კარგად ჩანს ბიბლიაში, იმ ეპიზოდში, როდესაც ისააკის ძე – იაკობი გამოექცევა სიმამრს და თან წამოიღებს უამრავ ქონებას, ხოლო მისი ცოლი რაქელი მოპარავს მამას ფუძის ღვთაებათა ქანდაკებებს და თან წამოიღებს. დადევნებული სიმამრი დაბეჯითებით მოითხოვს მხოლოდ კერპების დაბრუნებას [5, 31, 30], რომლებიც მას მისი დიდი წინაპრის, აბრაამის მამის – თარასგან მოსდგამდა. ეს ქანდაკებები ამავე დროს ოჯახის და ფუძის მემკვიდრის უფლებას იძლეოდა. ნუზის არქივში აღმოჩენილ ლურსმულ წარწერაში იყო ანდერძი – მამა უტოვებს უფროს შვილს ქონების დიდ ნაწილს და საჩუქრად – ფუძის

ღვთაების ქანდაკებას, ხოლო ჰამურაბის კანონმდებლობის თანახმად სიმამრის მიერ მიცემული კერპის მქონე სიძეს ვაჟიშვილის სამემკვიდრეო უფლება ეძლეოდა [16, გვ. 78]. ასეთი დიდი ძალის მქონე ქანდაკება – კერპები, ბუნებრივია, კერასთან არის დაკავშირებული და მის მახლობლად არის განლაგებული, ხოლო კერას და ცეცხლს დიდი ძალა და მნიშვნელობა ენიჭება, მათ მიმართ განსაკუთრებული მოწიწება ჩანს, იქნება ეს ორმდინარეთში, ეგვიპტეში, ციმბირის ხალხებსა თუ ჩინელებში. ბიბლიაშიც კი ღმერთი ცხადდება ცეცხლის სახით. „ენოქის წიგნი“ ყველაფრის საწყისი ცეცხლია,<sup>10</sup> რიგვედაში ყველაფრის შემქმნელი არის ცეცხლის ღმერთი აგნე. ასევეა ავესტის მიხედვითაც. ეგვიპტეში ყოვლისშემძლე რა – მზეა; ბერძნულში ზევსსა და ცეცხლს ერთი ფუძე აქვთ და ა.შ. [60, გვ. 181].

მესაქონლეობის განვითარება მკვეთრად ზრდის შრომის ნაყოფიერებას. მეურნეობა მრავალსახა ხდება, რაც იწვევს ცვლილებებს რელიგიაში. მწარმოებლური მეურნეობა დამოკიდებულია ბუნებაზე, კლიმატზე და იწყება ბუნების მოვლენათა კულტი. იქმნება ღვთაებათა სიმბოლოური გამოსახულების ახალი ნიშნები – ასტროლოგიური სიმბოლიკა. ფიქრობენ, რომ ტოტემური კულტი მსხვერპლშეწირვის ჩვევაში გარდაიხსნება – მსხვერპლად ეწირება მოსავლის და საქონლის საუკეთესო ნაშატი – რათა უვნებლად მოიხმარონ დანარჩენი და უზრუნველყონ შემდგომი მოსავალი [66, გვ. 89]. მწარმოებლური მეურნეობა კვლავწარმოებით არის დაინტერესებული, რაც თავისთავად განაყოფიერების იდეის მატარებელია. აი, აქ კი იქმნება ითიფალური გამოსახულებები.

კავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოში, ენეოლით-ადრებრინჯაოს პერიოდში, არქეოლოგიური კულტურები ყალიბდებიან და ვითარდებიან ურთიერთ მჭიდრო კავშირში მყოფი მესაქონლეობისა და მიწათმოქმედების ბაზაზე. როგორც ჩანს, უფრო ადრეულ ეტაპზე წამყვანი მეცხოველეობა უნდა იყოს, რომლის როლიც მეურნეობაში მიწათმოქმედების განვითარებასთან ერთად უფრო ძლიერდება. შესაბამისად ვითარდება და რთულდება იდეოლოგია და კულტის სფერო. კულტის სოციალური ორგანიზაციის სფეროში ადრეულ ეტაპზე ვარაუდობენ საოჯახო რიტუალს. საოჯახო რიტუალის დამადასტურებელი ატრიბუცია კავკასიის (და არა მარტო კავკასიის) ენეოლით-ადრებრინჯაოს-მტკვარ-არაქსის კულტურის სფეროში საკმაოდ მრავლად არის. შემდეგ ადასტურებენ სასოფლო თემის კოლექტიური სალოცავების რიტუალს და ბოლოს სატაძრო რიტუალს [39, გვ. 55].

<sup>10</sup> „ენოქის წიგნი“ სრულად აღმოჩნდა მე-18 საუკუნეში ეთიოპურ ენაზე და ის ძვირფასი წყაროა იუდეველთა რელიგიური მსოფლმხედველობის შესახებ ქრისტეს დაბადების პერიოდში.

საკულტო-სარიტუალო მსახურების განვითარების ეს სქემა პრინციპში მისაღებია, მაგრამ იმ კორექტივით, რომ საოჯახო რიტუალი არ წყდება, მუდმივად არსებობს და ზოგიერთ ადგილებში საქართველოში და კავკასიაშიც დღევანდლამდე ინარჩუნებს თავს.

საქართველოში გვიანი ენეოლითის პერიოდში უკვე ჩანს სათემო სამლოცველო (თეთრი მღვიმე, ხრამის დიდი გორა, იმირის გორა, ბერიკლდეები).<sup>11</sup> მტკვარ-არაქსის კულტურის პერიოდში სპეციალური საკულტო რიტუალის ნაგებობები ჩანს სამშვილდეში, ქვაცხელებზე, ახალციხის ამირანის გორაზე, თეთრწყაროში. მოგვიანებით ჩნდება ნამღვილი ტაძრები (მოხრაბლური, კირბეტ კერაკი).

ენეოლით-ენეოლითის პერიოდის საოჯახო-საკულტო რიტუალის მასალები ჯერჯერობით შედარებით ცოტაა მოპოვებული. შეიძლება ეს იმით იყოს განპირობებული, რომ სიონი-გინჩის ძეგლების წრეში კარგად შემონახული საცხოვრებლები არ არის შესწავლილი. შედარებით მეტია ეს მასალები შულავერ-შომუთეფეს წრეში. მტკვარ-არაქსის კულტურაში, როგორც აღვნიშნეთ, ეს მასალები უკვე მრავლდება და მრავალფეროვანი ხდება. ეს არის მუდმივი ცეცხლის შესანახი კერები, ორმოები, თიხის პლასტიკა, კერის სადგარები ხარის რქებით თუ ნახევარმთვარის გამოსახულებით და ა.შ. (ტაბ. II). მტკვარ-არაქსის კულტურაში ძლიერი ჩანს ხარის კულტი, რომელიც დაკავშირებულია სადგართან, კერასთან, მუდმივ ცეცხლთან. სადგარები ხშირად ზოომორფულია ან ანთროპომორფული და ფალიურ კულტთან, ხოლო საბოლოოდ ყველაფერი ეს – განაყოფიერებასთან არის დაკავშირებული. ხარის თიხის სკულპტურები ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლებზე მიუთითებს მის კავშირზე სახნავ მიწათმოქმედებასთან, ვინაიდან ხარის ნაყოფიერების კულტთან მჭიდროდ დაკავშირება ეთნოგრაფიული მონაცემებით მაშინ ხდება, როცა იწყება ხარის გამოყენება გამწვევ ძალად [62, გვ. 60]. ვარაუდობენ, რომ მტკვარ-არაქსელთა რელიგიაში, როგორც ჩანს, უკვე არსებობდა ღვთაებათა გარკვეული იერარქია. ერთ-ერთი ადრეული ღვთაება სწორედ ხარის სახით წარმოგვიდგება და მისი კულტად ქცევა სატრანსპორტო და განსაკუთრებით სახნავ საქმეში გამოყენებამ განაპირობა. ამავე დროს იგი უკავშირდება ნაყოფიერებას და შესაბამისად კერას. მტკვარ-არაქსის კულტურაში მრავლად არის სხვა ზოომორფული სახის თაყვანისცემის ობიექტები – ცხვრის, თხის, ირმის, ძაღლის, წეროსა თუ გველის სახით. საერთოდ ამ კულტურას ახასიათებს ზოოლატრია [39, გვ. 56], რაც ფართოდ არის ასევე გავრცელებული წინა

აზიაში, ეგვიპტეში, ინდოეთში და სხვ. რაც შეეხება ხარს, ამ ქვეყნებში ისიც გამორჩეული ღვთაებაა. ზოგიერთ აგრარულ კულტებში, კერძოდ იმ ქვეყნებში, სადაც წვიმას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს, ხარი ტრანსფორმირდება წვიმის ღვთაებად. ამიტომაც რიგვედაში დედამიწა ძროხაა; წყალი ანაყოფიერებს მიწას, როგორც ხარი ძროხას [66, გვ. 92].

ძალზედ საინტერესოა ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში, ამ შემთხვევაში ლენჩხუმში, დაფიქსირებული საკრალური რიტუალი „ბოსლობა“. ამ რიტუალს ოჯახის წევრები მართავენ ოჯახის უფროსის წინამძღოლობით. რიტუალში მოიხსენიება სიტყვა „კოტ-მოზვერი“.<sup>12</sup> რიტუალი ტარდება კერასთან და ბოსელში, სადაც ლოცავენ თითოეულ საქონელს და განსაკუთრებით კი ეფერებიან ხარს, უფალს ხაზგასმით შესთხოვენ მის ძლიერებას; ჩანს, რომ მის ძლიერებაზეა დამოკიდებული საერთოდ საქონლის კეთილდღეობა [7, გვ. 154]. რიტუალში აუცილებლად მონაწილეობს ხის ან თიხის ფალოსი. პროფ. ვ. ბარდაველიძე ამ რიტუალის კვლევის შედეგად ასკვნის, რომ „ბოსლა“ მესაქონლეობის მფარველი ღვთაების სახელია, რომელიც შემდგომ საქონლის სადგომს დაერქვა [4, გვ. 103]. ვარაუდობენ, რომ სიტყვა „ბოსელი“ წარმოებულია სიტყვა „ბოს“-იდან, რომელიც ადრე შეიძლება ხარს აღნიშნავდა.<sup>13</sup> ბოსლობის რაჭულ ვარიანტში გვხვდება მაგიური სიტყვა „ბუა“, რაც სავარაუდოა, რომ საქონლის მფარველი ღვთაების სახელი იყოს. იგი წარმოდგენილია ხალხში, როგორც ბანჯგვლიანი არსება, რომლითაც შემდგომ ბავშვებს აშინებდნენ [7, გვ. 156]. სიტყვა „ბუა“ ზეპირსიტყვიერებაში ბეწვისა და ქურქის მნიშვნელობითაც იხმარება. აქვე უნდა გავიხსენოთ მეგრულ ენაში შემორჩენილი საქონლის საბავშვო სახელი „ბოუა“.

საინტერესოა ხეთურ და სხვა ინდოევროპულ ტრადიციებში საქონლის ფასი. „ხეთური კანონების“ თანახმად, სახნავი ხარი ყველაზე ძვირი იყო – 12 სიკილა ვერცხლი, შემდეგ მოდის გამანაყოფიერებელი ხარი – 10 სიკილა, მაკე ძროხა – 8 სიკილა და ზრდასრული ძროხა – 7 სიკილა [42, გვ. 572]. ი. კიკვიძე, ვფიქრობ, სავსებით მართებულად ვარაუდობს, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ითიფალური, ანთროპომორფული ზესადგრები და მათი ურთიერთობა კერასთან, მიუთითებს, რომ უკვე არსებობდა „ბოსლობის“ მსგავსი რიტუალი, მითუმეტეს, რომ რქიან ზესადგრებს ხარის გამოსახულებად მიიჩნევენ და ხარის კულტს უკავშირე-

<sup>11</sup> გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ბერიკლდეების სამლოცველო შესაძლებელია მტკვარ-არაქსის კულტურის პერიოდის იყოს [იხ. 34, გვ. 93].

<sup>12</sup> მოზვერი ქართულად ახალგაზრდა ხარს ნიშნავს, ხოლო სიტყვა „კოტ, კუტ“ ფალოსის აღმნიშვნელი სიტყვაა [3, გვ. 188]

<sup>13</sup> შეად. ლათინური – Bos.

ბენ [14, გვ. 171]. ხარის კულტზე მიუთითებს ცხინვალის ნაცარგორაზე გათხრილ სამლოცველოში, სარიტუალო კერასთან აღმოჩენილი ხარის ფიგურები (ეს სამლოცველო ძვ. წ. II ათწლეულის მეორე ნახევრით არის დათარიღებული – იხ. 8, გვ. 255). ხარი ძველ რელიგიებში მთვარის ღვთაებას განასახიერებს. ხარის რქები მთვარედ არის წარმოდგენილი. მთვარე გამოსახულია ხარის თავზე ალთინ-დეპეს მთვარის ტაძარში. „ციურ ხარად“ იწოდება მთვარის ღვთაება ნანა ურის ზიკურატის წარწერებში. ახალი მთვარე არის გამოსახული ხარის თავზე, რქების ნაცვლად, თრიალეთურ სარტყელზე. ხიზანანთ გორის B დონეზე აღმოჩენილი ითიფალური, ანთროპომორფული ქანდაკების სახის ფორმაში ძველის გამთხრელი ი. კიკვიძე მთვარის გამოსახულებას ხედავს [14, გვ. 172].

საინტერესოა საქართველოში ეთნოგრაფიულად დადასტურებული და ტრადიციული საახალწლო წეს-ჩვეულებები. მათი დიდი ნაწილი მოსავლისა და საქონლის გამრავლებისადმი და საერთოდ განაყოფიერებისადმი არის მიძღვნილი. მრავალ სხვადასხვა ქმედებებთან ერთად აღსანიშნავია განსაკუთრებული დამოკიდებულება ხარის მიმართ და ხვნა-თესვასთან დაკავშირებით. ხშირად ახალ წელს ოჯახში მეკვლედ ადამიანთან ერთად ხარიც შემოყავდათ, რომელსაც მეკვლე კერის გარშემო სამჯერ შემოატარებდა [2, გვ. 144]. ქართულ-კავკასიურ სინამდვილეში, ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიებითაც დგინდება ხარის მდიდარი მითოლოგიური წარსული. შეწირული ხარის ხორცის თანაბრად განაწილება თემის წევრებს შორის ხარის ტოტემურ წარსულზე მიუთითებს [24, გვ. 7]. დიდია ხარის როლი გადასახლებული მოსახლეობის უკან დაბრუნების მცდელობაში; შეწირული ხარის სისხლი წინაპრებთან ერთიანობის სიმბოლოდ განიხილება. ხარი დაკავშირებულია ოჯახთან, გვართან [12, გვ. 126]. მოგვიანებით ქრისტიანულ-წარმართული რელიგიური სომნი ხარს უფუნქციოდ არ ტოვებს. ქართველთა ყოფაში დამოწმებული ყოფილა რიტუალი – პურების გამოცხობა ხარებისთვისაც და ამ პურების ხარის რქებზე წამოცმა [6, გვ. 201; 2, გვ. 121]. ამავე დროს ტარდებოდა რიტუალური თესვა – მეკვლე სათესლე მარცვალს მიმოაბნევდა ოჯახში და საქონლის სადგომში. ახალ წელს, ანუ იანვრის დამდეგს ამ რიტუალის ჩატარება რასაკვირველია მიუთითებს, რომ ქართველთათვის ადრინდელ დროში ახალი წელი ახალ აგრარულ წელს ემთხვეოდა. დადგენილია, რომ ძველქართული წარმართული კალენდრით ახალი წელი სექტემბერში დგებოდა, რაც ჩვენებური ხორბლის – დოლის პურის თესვის დროა. ცნობილია, რომ საქართველოში პირველად საშემოდგომო მარცვლეული ყოფილა; მოგვიანებით, საგაზაფხულო მარცვლეულის შემოსვლას-

თან დაკავშირებით, რაც მორწყვით მიწათმოქმედებას უნდა შემოეტანა,<sup>14</sup> ახალი წელი გაზაფხულზე იქნა გადმოტანილი [6, გვ. 205]. ხარის მეკვლეობა იმით იყო განპირობებული, რომ სწორედ ის ავლებდა პირველ ხნულს – კვალს, მეკვლე მამაკაცთან ერთად. მოგვიანებით ახალი წლის უკვე იანვარში გადმოტანამ კი მათ რიტუალური მნიშვნელობის პირველი კვალის გავლების საშუალება მოუსპო და მეკვლეს მეფე-ხურის მნიშვნელობა მიეცა [6, გვ. 216]. ამრიგად, უძველესმა საახალწლო წეს-ჩვეულებებმა, რომლებიც, აგრარული წლის დაწყებასთან დაკავშირებით გამრავლება-განაყოფიერებასთან იყო დაკავშირებული, თავი მაინც შემოინახა და მტკიცედ დამკვიდრებული რიტუალი არ დაიკარგა, თუმც კი გარკვეულად სახე იცვალა.

საერთოდ მიწათმოქმედებაში ემპირიული ცოდნით მიღებულ ფენოლოგიურ დაკვირვებებს უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა მეურნეობაში. სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების მთვარის ფაზებთან შეთანხმებას, განსაკუთრებით ვეგეტაციურ პროცესებში, დღესაც ექცევა ყურადღება. ამასთან დაკავშირებით ძველად საქართველოში საგანგებო რიტუალები სრულდებოდა [37, გვ. 55]. ცნობილია, რომ ბიოლოგიური საათის მეშვეობით რეგულირდება ფაზიოლოგიური პროცესები სადღეღამისო, სეზონურ და წლიურ ციკლებში [40, გვ. 33]. ეს პროცესები მთვარის ფაზების ციკლთან არის დაკავშირებული [61, გვ. 504]. ეს კანონზომიერებები ცნობილი იყო მიწათმოქმედი ტომებისათვის. ბუნებაზე სათანადო დაკვირვებებმა მეურნეს საშუალება მისცა განესაზღვრა მთვარის ფაზებთან დაკავშირებით აგრარული სამუშაოების ჩატარების რიტმი [6, გვ. 193]. შესაბამისად ადამიანმა ისწავლა დროის გაზომვა მთვარის ფაზების მიხედვით; იუდაურ ლეგენდებში ნათქვამია, რომ „მთვარე შექმნილია დღეთა აღსარიცხად“ [60, გვ. 83]. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი იკვლევს, ქართული წარმართული პანთეონის მთავარი ღვთაება მთვარე – მამაკაცია [37, გვ. 60].

ამ მოკლე მიმოხილვიდან კარგად ჩანს, როგორ უკავშირდება ერთმანეთს განაყოფიერებისადმი მიძღვნილ წეს-ჩვეულებებში ხარის კულტი, მთვარე, კერა და მის ატრიბუცია. კერასთან სრულდებოდა, როგორც ჩანს, ადრევე საკულტო ცერემონიალი და აღორაციული მომენტები. საინტერესოა, რომ აღორაციის გამომხატველი გამოსახულებები მკვეთრად გამოსახული ფალიური

<sup>14</sup> პალეოეთნობოტანიკური კვლევით დადასტურებულია სარეველები, რომლებიც ახასიათებს მხოლოდ საგაზაფხულო, ან მხოლოდ საშემოდგომო მოსავალს, რაც მიუთითებს ზოგიერთ ადგილებში, ამ შემთხვევაში ქვემო ქართლში ორჯერად თესვას [62, გვ. 59; 46, გვ. 48].



ნიშნებით (ტაბ. V<sub>3.5</sub>), ჩანს ჯერ კიდევ ენეოლითურ ძეგლებზე (არუხლო, იმირის გორა [22, ტაბ. XI; 34, გვ. 57]). მტკვარ-არაქსელთა საცხოვრებლის ცენტრში მდებარე კერა და კერის უკან დედაბოძი, კედლის გასწვრივ თაროსებური თიხის ნაშენობა, რომელიც ხშირად ასტრალური ნიშნებით არის შემკული [50, გვ. 26, ტაბ. 15], განსაკუთრებული სარიტუალო ადგილებია.

ამრიგად, სამყაროს ბუნებრივ მოვლენათა თავისებური აღქმის შედეგად ადამიანი ცდილობს მაგიური წეს-ქმედებებით იმოქმედოს ბუნების მოვლენებზე. ამისათვის სხვა მრავალთან ერთად ქმნის და ასრულებს განაყოფიერებისადმი მიძღვნილ რიტუალებს ყველა საჭირო შემთხვევაში, იქნება ეს ადამიანის განაყოფიერება, საქონლის გამრავლება თუ მოსავლიანობის გაზრდა და შესაბამისად ამ უკანასკნელის შემთხვევაში, დედამიწის განაყოფიერება.<sup>15</sup> მრავალდება ფალოსის გამოსახულებები; იდეოლოგიურ წარმოდგენათა შემდგომმა განვითარება-გართულებამ საცხოვრებელ შენობაში საკურთხევლები წარმოშვა თიხის თაროსებური შემადგენლების სახით, საკულტო კერის უკან, რაც ასე ფართოდ არის გავრცელებული მტკვარ-არაქსის კულტურაში. ანალოგიური სურათია სინქრონულ კუკუტენიტრიპოლიეს კულტურაშიც [63, გვ. 99].

მესაქონლეობის ხვედრითი წონის ზრდა იწვევს განაყოფიერების რიტუალის გაძლიერებას; შესაბამისად, ვითარდება მიწათმოქმედებაც და მოსავლიანობის გაზრდისადმი მიძღვნილი საკულტო რიტუალები. ი. კიკვიძე ფიქრობს, რომ მტკვარ-არაქსული მრგვალი, მუდმივი ცეცხლის შესანახი კერა მზესთან ასოცირდება. მზე ქართულ ასტრალურ პანთეონში ქალური ბუნებისაა. ქალური ბუნებისაა ასევე კერაც, რომლის მეთვალყურე და მომვლელი დედააკაცია. ხიზანანთ გორის ნასახლარზე კერის ბორდიურის ნალესობაში ზორბლის ჩატანება გამრავლება-განაყოფიერებისადმი მიძღვნილი ქმედებაა [13, გვ. 85], ხოლო მამრის როლს ამ შემთხვევაში კერის ითიფალური თუ ხარის გამოსახულებიანი რქიანი სადგრები ან თვით ფალოსის გამოსახულებები ასრულებენ. საინტერესოა ტრიპოლიეს კულტურაში აღმოჩენილი ქალის თიხის ფიგურა, რომლის კეცში ჩართულია ზორბლის მარცვლები და ფქვილი. ამ რიგად სრულად იკვრება კავშირი ქალის ქანდაკებების, კერის – შესაბამისად მზის და ითიფალური გამოსახულებებისა, ნაყოფიერების კულტის ასპექტში [55, გვ. 34].

მუდმივი ცეცხლის შესანახი კერები დასავლეთ საქართველოში ჯერ კიდევ ადრე ნეოლი-

თის პერიოდში არის დაფიქსირებული [9, გვ. 39]. იყო თუ არა ეს კერები უკვე სარიტუალო შინაარსისა, ამის საბუთი არ მოგვეპოვება, მაგრამ თავისი დანიშნულების მიხედვით, ეს შეიძლება უკვე ვივარაუდოთ, მით უმეტეს, რომ საცხოვრებლებში სამეურნეო კერებიც არის დადასტურებული. აშკარად საკულტო კერებზე დაბეჯითებით საუბარი შეიძლება აღმოსავლეთ საქართველოში შულავრის გორის კერების შესახებ, რომელიც ასევე ნეოლითის პერიოდისაა, მხოლოდ უკვე განვითარებული ეტაპის [14, გვ. 163]. საკულტო კერები აღმოჩენილია ასევე დასავლეთ საქართველოში – იმერეთში, საგვარჯილეს ენეოლითურ ფენაში. კერასთან იყო ხელსაფეკვაები, რქის თიხისნაირი იარაღები, კვირისტავეები და ბორბლისებური ნივთები. ამ კერის დანიშნულებად მუდმივი ცეცხლის შენახვას გულისხმობენ და, შესაბამისად, იგი საკულტო მნიშვნელობით მოიაზრება [20, გვ. 71]. აქვე აღმოჩნდა ქვისაგან დამზადებული ფალოსი [20, გვ. 70]. ასეთივე საკულტო კერები, ანუ მუდმივი ცეცხლის შესანახი კერები აღმოჩნდა იმავე რეგიონში თეთრი მღვიმის ე.წ. „სარიტუალო დარბაზში“, სადაც კვირისტავებთან, საქონლის ფიგურებთან და ხარის რქებთან ერთად ასევე აღმოჩნდა ქვისა და თიხისაგან დამზადებული ფალოსები (ტაბ. I<sub>5</sub>) [11, გვ. 101]. ეს არის ფალოსის გამოსახულებათა აღმოჩენის ყველაზე ადრეული შემთხვევა საქართველოში და, ალბათ, კავკასიაშიც. საგვარჯილისა და თეთრი მღვიმის ენეოლითური ფენები V ათასწლეულის დასასრულით არის დათარიღებული გამთხრელთა მიერ [11, გვ. 143]. როგორც ჩანს, ამ პერიოდიდან საქართველოში ფალოსის კულტის შესახებ მსჯელობა უკვე დაბეჯითებით შეიძლება.

მტკვარ-არაქსის კულტურაში, რომლის ჩამოყალიბების პროცესში ივარაუდება იმერეთის მთიანი ზოლის ენეოლითური კულტურის გარკვეული როლი [44, გვ. 49; 19, გვ. 42], ფალოსის კულტი სათანადო ადგილს იკავებს. მას, როგორც აღვნიშნეთ, წინა პირობები გააჩნია, როგორც დასავლეთ საქართველოს ენეოლითურ კულტურაში, ასევე აღმოსავლეთ საქართველოს წინა მტკვარ-არაქსულ კულტურებში. სწორედ მტკვარ-არაქსის კულტურაში ჩნდება რქიანი ზესადგრები, რომლებიც ხარის გამოსახულებაა, ხარის კულტის მიმანიშნებელია და შესაბამისად განაყოფიერებასთან და საკულტო კერასთან არის დაკავშირებული (ტაბ. II<sub>2.5</sub>); ხარის კულტს დაუკავშირა იმთავითვე ო. ჯაფარიძემ რქიანი ზესადგრები და მისი საწყისი ენეოლითის პერიოდით განსაზღვრა [33, გვ. 28].

კერასთან არის დაკავშირებული ზესადგრების მეორე ტიპი – ე.წ. „ნალისებური“ ზესადგრები, რომლებიც ასევე მრავლად არის აღმოჩენილი მტკვარისა და არაქსის აუზში. ისინიც გარკვეულწილად ხარის კულტთან არიან და-

<sup>15</sup> ძალზე ძლიერია დიდი დედის კულტი (განაყოფიერების) და მამრობითი ღვთაება – ხარის გამოსახულებით ტრიპოლიეს კულტურაში ძვ. წ. IV-III ათასწლ. [იხ. 47, გვ. 85]. ასევე ძლიერად ჩანს ხარის კულტი მაიკოპის კულტურაში [52, სურ. 34].

კავშირებული [14, გვ. 168]. ამავე დროს მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლზე – ახალციხის ამირანის გორაზე აღმოჩენილი ნალისებური ზესადგრები ანთროპომორფულია, მჯდომარე მამაკაცს გამოსახავს ითიფალური ნიშნით და ხშირად ხარის რქებითაც (ტაბ. II<sub>6</sub>). ძეგლის გამთხრელი ტ. ჩუბინიშვილი სამართლიანად აღნიშნავდა, რომ ეს სადგრები განასახიერებენ ფეხებგაშლილ მამაკაცს ითიფალური ნიშნებით და არა ხელებგაშლილ ქალღმერთს, როგორც ამას აკად ბ. კუფტინი ვარაუდობდა [29, გვ. 66]. სწორედ ასეთი სადგრები და ფალოსები არის მტკვარ-არაქსელთა წარმოდგენაში დედაკაცური ბუნების საკულტო კერების გამანაყოფიერებელი. ასეთი ფალოსი, თიხისაგან დამზადებული, აღმოჩნდა მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლზე მდ. ივრის ხეობაში, ორხევის ნასახლარზე, თიხის შვერილებიან საკულტო კერაში (ტაბ. II<sub>10</sub>). კერის უკან გამართული იყო პოდიუმი, რომელზედაც სარიტუალო თიხის ჭურჭელი იყო დაწყობილი [50, გვ. 25]. თიხისა და ქვის ფალოსებია აღმოჩენილი დასავლეთ საქართველოში, ჩაქვის გვიანენეოლითურ ნასახლარზე, კერაში (ტაბ. I<sub>13</sub>) [43, გვ. 12, ტაბ. 8-16]. განსაკუთრებით საინტერესოა აფხაზეთში გუანდრას ენეოლითურ ნასახლარზე საცხოვრებელში აღმოჩენილი ქალის თიხის ქანდაკება და მასთან რქიანი სადგარი, რომელიც ხარისა და ფალოსის გაერთიანებულ კომბინაციას უნდა წარმოადგენდეს (ტაბ. I<sub>6,9</sub>) [64; ტაბ. XLVII].

თიხის ფალოსი აღმოჩენილია გვიანი ტრიპოლიეს კულტურის ნასახლარზე მოლდავეთში – სტარიე ბადრაჟე. მას თან ახლდა ხარის შვიდი თიხის ფიგურა და ქალის პატარა ქანდაკება [49, გვ. 220]. კერაში და კერის მიდამოებში ფალოსი აღმოჩენილია სომხეთში, არიჭის ნასახლარზე [65, გვ. 71 სურ. 32]; ჩრდილოეთ კავკასიაში ზაგლი I-ის სამაროვანზე, № 4 ქვაყუთში, მტკვარ-არაქსულ კერამიკასთან ერთად ასევე აღმოჩნდა ქვის ფალოსის მოდელი [57, გვ. 29]. ეს არის, რამდენადაც ჩემთვის ცნობილია, ამ პერიოდისათვის ფალოსის გამოსახულების სამარხში აღმოჩენის ერთადერთი შემთხვევა კავკასიაში. მტკვარ-არაქსულ სამარხებში არ გვხვდება სარიტუალო კერასთან დაკავშირებული ნივთები – კერძოდ, საკულტო სადგრები, კერის მოდელები ან მათი ნატეხები, მით უმეტეს ფალოსის გამოსახულებები. მოგვიანებით სამარხებში ჩნდება ფალოსის მინიატურული მოდელები, უკვე საკიდებად გამოყენებული, როგორც ჩანს, აპოტროპული ხასიათის – ავი თვალისაგან დამცავი აგვაროზები, რომელთაც ნაყოფიერების კულტის მსახურებასთან კავშირი არ უნდა ჰქონდეთ. საკულტო მსახურებისათვის გამოსაყენებელი თუ უკვე გამოყენებული ნივთები (მაგ. კულტმსახურების დროს შეწირვის სახით დამტკვრეული ქანდა-

კებები), კერიდან ამოღებულ წმინდა ნაცრთან ერთად იმარხება ორმოებში, სადაც, როგორც ჩანს, ასევე გარკვეული რიტუალი სრულდება. იარიმ თეფეზე დადასტურდა, რომ რიტუალის დროს ამტკვრევენ სარიტუალო ნივთებს – ანთროპომორფულ ჭურჭლებს, თიხის ქანდაკებებს და ცერემონიალის დამთავრების შემდეგ სპეციალურ ორმოში „ჩაასვენებენ“ და მარხავენ [51, გვ. 209]. ეს ორმოები ნასახლარებზე არსებული მარცვლეულის შესანახი ორმოებია, რომელიც ასევე წმინდაა და სარიტუალოდ გამოსაყენებელი. ბადაანის მტკვარ-არაქსულ ნასახლარზე შესწავლილ საკმაოდ მოზრდილ ორმოებში (2×2 მ), დაფიქსირდა საგანგებოდ თიხითა და ნაცრით გადალესილი 7 ფენა. თითოეული ფენა, 25-30 სმ სისქისა, სავსე იყო ნაცრიან-ნახშირიანი მასითა და კერამიკის ნატეხებით. ორმოს ძირზე დაწყობილი იყო ცხვრის კოჭები. საინტერესოა, რომ ერთი მოზრდილი, ორად გატეხილი ტოლჩის ერთი ნახევარი იყო მეორე ფენაში, მეორე ნახევარი კი მეექვსეში. ეს ფაქტები მიუთითებს, რომ ორმოთა შევსება არ არის ქაოტიური, არამედ რაღაც გარკვეულ რიტუალს ემორჩილება. ორმოები თავდაპირველად, როგორც აღვნიშნეთ სამეურნეო დანიშნულების – მარცვლეულის თუ სხვა საკვების შესანახია. ასეთი ორმო კი უკვე საკრალურია. ასევე წმინდაა კერის ნაცარი, განსაკუთრებით საკულტო კერის და ყველა ის ნივთი, რომელიც კერასთან არის დაკავშირებული, სადგრები თუ სარიტუალო ჭურჭელი. მათი სანაგვეზე გადაყრა ტაბუირებულია და ეს წეს-ჩვევები ეთნოგრაფიულ სინამდვილეშიც კი არის დადასტურებული.

ფალიური კულტი თავისთავად განაყოფიერების ორგანოთა გაღმერთებაში გამოიხატება. Genitalia-თა გამოსახულებების მიმართ თავყვანისცემა გამოიხატება, ალბათ, როგორც შესაწირის მიტანით, ასევე გარკვეული რიტუალით. ამავე დროს, ფალიური გამოსახულებები თავად ხდებიან რიტუალის მონაწილენი. ეს კულტი ერთნაირად არის გავრცელებული, როგორც განვითარების სხვადასხვა დონეზე მყოფ ხალხებში, ასევე კლასიკურ სამყაროში. ინდოევროპული და სემიტური რელიგიები, ეგვიპტის ჩათვლით, სავსეა ფალიური კულტის კვალით. ცნობილია, რომ ბერძნულ-რომაული ფალიური კულტი, რომელიც კონცენტრირებულია ძირითადად დიონისეს და აფროდიტეს ირგვლივ, ნასესხებია სემიტური რელიგიიდან. დიონისეს კულტში, მოსავლის აღებისას, სრულდებოდა ე.წ. ფალიური სიმღერები და პროცესიას მიქონდა ფალოსის გამოსახულებები. პროცესიის წევრებს ყელზე ფალოსის გამოსახულებები ჰქონდათ ჩამოკიდებული. ამ შემთხვევაში ეს გამოსახულებები, როგორც აღვნიშნეთ, აპოტროპეულ სახეს იღებს, საწყისი კი რასაკვირველია განაყოფიერების კულტია. სირიაში ასტარტისა

და ატისის ტაძრების შესასვლელში ფალოსის გამოსახულებები ყოფილა მთელი ფალიური სცენებით ასტარტის კულტიდან. დიონისეს ტაძარში პროპილეუმში მდგარა ორი გრანდიოზული ფალოსი წარწერით, რომ დიონისე მათ ჰერას უძღვნის. ფალოსის კულტის შემადგენელი ნაწილია წინადაცვეთის წესიც. მეცნიერები ამ წესს განიხილავენ, როგორც მაგიურ აქტს, როგორც სიმბოლურ გამოხატულებას სისხლიანი მსხვერპლთშეწირვისა. ამ შემთხვევაში ღმერთს ეწირება ისეთი მნიშვნელოვანი ორგანოს ნაწილი, რომელიც თავად არის საკულტო საგანი. ეს ერთ-ერთი უძველესი წესია, როდესაც ერთნაირად იცავდნენ როგორც ამერიკელი ინდიელები, ავსტრალიელები, პოლინეზიელები თუ აფრიკული ტომები. ასევე წინადაცვეთა გავრცელებული იყო ეგვიპტეში, საიდანაც ის გადაიღეს ებრაელებმა. ვარაუდობენ, რომ ეგვიპტელებმა და არაბებმა ეს წესი გადაიღეს ეთიოპიელებისაგან, ხოლო არაბებისაგან კი თურქებმა [16, გვ. 74]. წინადაცვეთის წესის ასე ფართოდ გავრცელების მიზეზი უნდა იყოს ამ ხალხებში ძლიერი ფალიური კულტის არსებობა, რაც გენოთეიზმის დამკვიდრებასთან დაკავშირებით უმაღლესის მიმართ გარკვეულ შეწირვას აკანონებდა.<sup>16</sup>

საინტერესოა კიდევ ერთი მომენტი ფალოსის კულტთან დაკავშირებით. ბიბლიიდან ცნობილია, რომ აბრამის ქანაანში მოგზაურობის პერიოდში, მას ღმერთი უბრძანებს მისი ტომი ერთი რელიგიური რწმენის საზოგადოებად შეაერთოს და ამის ნიშნად ავალებს ყველა მამაკაცმა წინადაცვეთოს. ვინც ამაზე უარს იტყვოდა, აბრამის ტომის წევრად არ ჩაითვლებოდა. თვით აბრამიც უარყოფს თავის წარმართულ წარსულს და სახელად აბრაამს ირქმევს. ფაქტიურად აბრაამი მონოთეიზმის ქადაგებას იწყებს. ამ შემთხვევაში, უფრო ძველი ფალიური კულტი ახალ ღმერთს ეწირება, თუმცა კი საბოლოოდ არ კარგავს თავის ძალას. ამის დასტურია ასევე ერთი ბიბლიური ეპიზოდი, როდესაც აბრაამი თავისი შვილის, ისააკისათვის ცოლის სათხოვნელად თავის ერთგულ მსახურს ელიეზერს აგზავნის ქარანში თავისი ძმის ნაქორის სახლში, რათა ისააკისათვის თავიანთი წესის თანახმად თავისიანი ქალი შეერჩიათ. რომ ეს ნამდვილად ასე მოხდეს აბრაამი ელიაზარს აფიცებს – „2. უთხრა აბრაამმა თავის მორჩილს... საზარდულის ქვეშ ამომიღევი ხელი. 3. გაფიცებ უფალს, ღმერთს ცისას და მიწისას...“ [5, თ.24, 2, 3]. ძველ ებრაულ ტექსტებში კი პირდაპირ წერია: „აიღე ხელში ჩემი სარცხვინელი და შემომფიცე“ [25, გვ. 117]. ამ ნაწყვეტში კარგად ჩანს, თუ რა ძლიერია ფა-

ლიური კულტი. მასზე აფიცებენ უკვე არსებული თავისი ღმერთის სახელით. ეს არის ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისი, როდესაც აბრაამის მამა – თარა გამოდის ურიდან და ჩვენ ვიცით, რომ ფალიური კულტი ძლიერი იყო შუამდინარეთშიც.

განაყოფიერებისა და ფალოსის კულტთან დაკავშირებით, საინტერესოა აკად გ. ჩიტაიას მიერ საქართველოში, თეთრიწყაროს რაიონში დადასტურებული გვალვის საწინააღმდეგო წეს-ჩვეულება – „წყლის მოხვნა“. ამ გაგებით, ხვნა წარმოდგენილია, როგორც განაყოფიერების აქტი, რათა იშვას წვიმა ისევე, როგორც ეს არის დაფიქსირებული მიწის ხვნის დროს, სადაც მიწა მდებრობითი სქესის არის, ხოლო სახნისი ფალოსია [28, გვ. 309-311]. წყლის მოხვნის ჩვეულება დადასტურებულია კახეთში [36, გვ. 228-230], ხოლო თიანეთის რაიონში ეს წესი დაამოწმა ცნობილმა ქართველმა მწერალმა და საზოგადო მოღვაწემ – რაფიელ ერისთავმა. იგი აღწერს ამ წესს, სადაც მოგვითხრობს, რომ მ წყვილმა გოგონამ მდინარე იორში აატარეს და ჩაატარეს სახნისი [10, გვ. 98]. საინტერესოა, რომ განაყოფიერების რიტუალს ამ შემთხვევაშიც ქალები ატარებენ, რაც უძველესი წეს-ჩვეულების გამოძახილია. ამასთან დაკავშირებით, აკად. გ. ჩიტაიას მოაქვს ძალზედ საინტერესო ცნობა, რომ ფლორენციის არქეოლოგიურ მუზეუმში დაცულია ანტიკური პერიოდის ჯამი, სადაც მოცემულია სახნისის გამოსახულება, რომელიც ამავე დროს ფალოსიცაა [28, გვ. 310; 17, გვ. 125].

საინტერესოა ირ. სონდულაშვილის ცნობა, რომ ჩრდილოეთ საქართველოში, მდინარე არაგვის ხეობაში, სოფ. ზემო მლეთაში დაფიქსირებულია ქვის ოთხკუთხა ყორე, კვარცხლბეკის მსგავსი, მაში ჩადგმული ქვის ფალოსით. ასეთივე შირიმის ქვის კვარცხლბეკი და მასზე დადგმული ფალოსი უნახავს ზემო მლეთის კვირაცხოვლის ეკლესიის გალავნად შემოვლებულ ყორეზე [23, გვ. 267-278].

საინტერესოა, რომ ჩუვაშებში განაყოფიერების კულტი მოიაზრებოდა როგორც საიდუმლო საქორწინო კავშირი მიწისა სახნისთან [58, გვ. 169]. მორდველებში გაზაფხულზე, ყვავილობის დროს ქონდათ მაგიური წეს-ჩვეულება – მიწის მოპარვა, რასაც საქორწინო სახეს აძლევდნენ. არჩეული „სიძე“ მიდიოდა მოსავლიან ადგილას 7 ადგილზე აიღებდა მიწას, რომელიც იყო „პატარძალი“, მოიტანდა და გაფანტავდა თავიანთ მიწაზე [58, გვ. 170]. ძველ საბერძნეთში, ცნობილი ელევსინური მისტერიების დროს ცას მიმართავდნენ „იწვიმე ღვარად“ და დედამიწას „იქმენ ფეხმძიმედ“, ე.ი. ცა წვიმის სახით ანაყოფიერებდა დედამიწას [60, გვ. 197]. ამ შემთხვევაში ცა მამაკაცია; ქართულ მითოლოგიაში

<sup>16</sup> ჰეროდოტეს ცნობით, ადრეულ ეტაპზე წინადაცვეთის წესი კოლხებშიც ყოფილა გავრცელებული [37, გვ. 29]

მამაკაცი მთვარეა, ხოლო მიწა თითქმის ყველგან დედამიწაა, ანუ ქალია, რომელიც ნაყოფიერდება.

არქეოლოგიური გათხრების შედეგად საქართველოში მოპოვებულია მრავალი საინტერესო ქანდაკება, რომელიც აუცილებლად ფალოსის კულტს უკავშირდება. განსაკუთრებით აღსანიშნავია გვიანბრინჯაოსა და ანტიკური ხანით დათარიღებული ქანდაკებები სტეფანწმინდის განძიდან და ზეკარიდან (ტაბ. VI, VII<sub>1</sub>) [1, ტაბ. 11-12]. კახეთში, მელაანში აღმოჩენილი ქანდაკება, რომელიც ბ-ნმა კ. ფიცხელაურმა იმთავითვე განაყოფიერების კულტს დაუკავშირა (ტაბ. V<sub>6</sub>) [26, ტაბ. XVI<sub>1,2</sub>]; ვანის ნაქალაქარზე, ორ სამარხს შორის კლდეში ამოკვეთილ პატარა ორმოში დაფლული იყო მამაკაცის რკინის პატარა ითიფალური ქანდაკება (ტაბ. VII<sub>3</sub>) [22, ტაბ. 23]. აღიანში, № 3 და № 5 სამარხებში აღმოჩნდა ფალოსის გამოსახულებიანი 7 საკიდი და აღამიანის მუშტის ფალიური გამოსახულება – საკიდი (ტაბ. II<sub>8,9</sub>) [18, ტაბ. III]. ანალოგიური საკიდები მოპოვებულია მცხეთაში, სამთავროს სამაროვანზე [45, გვ. 136].

ფალოსის კულტი მთელს მსოფლიოშია გავრცელებული. ის ცნობილია ინდოეთში, მცირე და წინა აზიაში, ძველ რომსა და საბერძნეთში [17, გვ. 123-125], ციმბირის ხალხებსა და იაპონიაში [41, გვ. 60].

საქართველოში მრავალ ადგილზეა დამოწმებული სხვადასხვა სახის ქვის თუ ბრინჯაოს ფალოსები [17, გვ. 126-29]. ფალოსის კულტთან დაკავშირებული ქვის ძეგლები ცნობილია თრიალეთში, სოფ. თეზში, სოფ. დილომთან – დიდგორზე, სოფ. მღეთიდან, წითელ ხიდიდან, კავთისხევში [21, გვ. 197 სურ. 9, 11, 12, 21], ახალქალაქის მაზრიდან, სოფ. მურჯახეთში (ტაბ. VIII) [56, გვ. 93-94].

თბილისის მახლობლად, სოფ. დიდმის თეთრი გიორგის ეკლესიაში მოთავსებული იყო ქვის ფალოსი (აღნიშნული ფალოსი დაიკარგა 1996-97 წლებში), რომელიც მოსახლეობაში სასწაულმოქმედ სვეტად იყო მიჩნეული. ეთნოგრაფ ჯ. სონლულაშვილს 1952 წელს მოხრობლისაგან ჩაუწერია, რომ „თუ ქალს შვილი არ უჩნდება, ვერ ფეხმძიმდებოდა, შემოდგომით შეიკრიბებოდნენ ქალები შევიდოდნენ ეკლესიაში და სვეტთან ლოცულობდნენ, თან ძღვენი მიჰქონდათ – ხორბალი, ქერი და სხვა. ამ ლოცვაზე კაცების დასწრება არ შეიძლებოდა. გადმოცემით გამიგია, რომ მოხუცი ქალები ფერხულში ჩაებმებოდნენ და უშვილოებს სვეტთან მიუშვებდნენ. უშვილო ქალი ამ ქვას უნდა შეხებოდა, მერე კი დაფეხმძიმდებოდა. ეგ ქვა ჯერ ეკლესიის ქვემოთ ნიშთან ყოფილა, მერე, როცა სარაჯოვს ეგ ეკლესია აუშენებია, იქ გადაუტანიათ“.

ამავე დროს, საქართველოში დადასტურებულია უძველესი სარიტუალო სადღესასწაულო წეს-ჩვეულებები „ბერიკაობა“, „ყენობა“, „ადრეკილაი“, „საქმისაო“ და სხვა, რომლებშიც განაყოფიერებისა და ფალოსის კულტის უძველესი შრეებია შემორჩენილი [37, გვ. 64-76; 35, გვ. 33].

მოკლედ შევეხებით „ბერიკაობის“ ინსტიტუტს, რომელიც უკანასკნელ ხანს საახალწლო რიტუალად შემორჩა. „ალილობა-ბერიკაობასთან“ დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები მსოფლიოს მრავალ ხალხთა ყოფაშია დადასტურებული [6, გვ. 120, 174]. ის ნაყოფიერებასთან დაკავშირებული რიტუალური ქმედებებია, შემდგომში სახეშეცვლილი. ამ დროს ხდებოდა ნიღბიანი ბერიკების კარდაკარ სიარული, ოჯახის დალოცვა, გამრავლება-ბარაქიანობისათვის სალოცავი სიმღერების შესრულება. ანალოგიური საკულტო ქმედებისათვის იყო, ალბათ, განკუთვნილი ხაშურის ნაცარგორის ნასახლარზე მტკვარ-არაქსულ ფენაში აღმოჩენილი ანთროპომორფული ნიღბის ნატეხი [53, ტაბ. 46], რომლის რესტავრირებული გამოსახულება მოცემულია ტაბ. III-ზე. ამ გამოსახულებას თითქმის იმეორებს არაგვის ხეობაში, ჟინვალში შესწავლილ მტკვარ-არაქსულ ძეგლზე აღმოჩენილი „ღვთაების“ გამოსახულება. ზედა დაზიანებულ ნაწილზე ვარაუდობენ რქების არსებობასაც. შენობა სამლოცველოდ არის მიჩნეული [54, გვ. 131-133]. ახლოს არის ასევე ანთროპომორფული გამოსახულებები საკულტო ჭურჭელზე ბადაანის ნასახლარიდან (ტაბ. IV) [22, ტაბ.

XXIX]. ყველა ეს გამოსახულება ძალიან ჰგავს ერთიმეორეს და რაღაც საერთო საკულტო რიტუალის ატრიბუტებია, იქნებ სწორედ ბერიკაობის.

ბერიკაობა ის წარმართული დღესასწაულია, რომელიც გაზაფხულზე სრულდებოდა და სამეურნეო წლის დაწყებას უკავშირდებოდა. თავის დროზე ეს რიტუალი განაყოფიერებისადმი მიძღვნილი წეს-ჩვეულება იყო და გარკვეულად ფალოსის კულტს უკავშირდებოდა [1, გვ. 71]. ბერიკას ხისაგან გამოთლილი ფალოსი ჰქონდა ჩამოკიდებული. ბერიკაობის საქართველოში არსებული სხვადასხვა სახეობები „მელია-ტულეფია“, „საქმისაი“, „ადრეკილაი“, „ჰარეკელა“ ერთი წარმომავლობისა ჩანს. აკად. შ. ამირანაშვილი მართებულად აღნიშნავს, რომ ბერიკაობა ძლიერ წააგავს დიონისეს საგაზაფხულო მისტიკებს [1, გვ. 71]. საქართველოში მრავლად აღმოჩენილი ითიფალური ქანდაკებები, სწორედ ამ რიტუალის განსახიერებაა და მასთან არის დაკავშირებული. ასეთივე საკულტო დღესასწაულია სვანეთში, სოფ. ჰადიშში დადასტურებული – „ლიჩეშინობა“. ამ რიტუალში მთავარია „ღვატი“ – 3-6 მეტრის სიგრძის სარი – ნაძვის მორი, რომელსაც ვაჟის მამები სწი-

რავენ შესაწირს და შესაბმელი ქსოვილი – „ღურშა“ – რომელსაც ვაჟის დედები შეაბამენ „ღვატს“ [7, გვ. 169]. მშობლები საკულტო ხის მორს თავიანთი ვაჟიშვილის მამაკაცურ სიძლიერეს შესთხოვენ. ნაძვი წმინდა ხედ ჯერ კიდევ შუმერში მიაჩნდათ [15, გვ. 125]. ღვატი გარკვეულწილად სიცოცხლის ხეც არის და „ლიჩეშინობა“ ნაყოფიერებისადმი მიძღვნილი დღეობაა, „ღვატი“ კი ფალოსის კულტის გამოდახილია.

ამრიგად, განაყოფიერების სარიტუალო წესჩვეულება და ფალოსის კულტი საქართველოსა და კავკასიაში ენეოლითის ხანიდან დადასტურებულია [31, გვ. 15], ეთნოგრაფიულ სინამდვილეშიც ჩანს და დამოწმებულია და შემორჩენილი იყო ჯერ კიდევ გასული საუკუნის შუა ხანებშიც.

### Guram Mirtskhulava

#### ON THE HISTORY OF THE FERTILITY CULT

(Summary)

The origin of religion is one of the major and interesting gains of ancient human society. Obviously enough, we judge about the early stage of religion on the basis of archaeological material. Man must have acquired the ability of abstraction after the formation of *Homo sapiens*, even though some signs of this is attested in the actions of Lower Palaeolithic men too.

Religious thinking is clearly in evidence in the Upper Palaeolithic. Graves with goods and painted with ochre, sculpture, cave wall-paintings appear in the Upper Palaeolithic. Notions on natural forces take shape and the need arises of obtaining their favors.

Economic and social changes, following the Neolithic revolution, bring about novelties in the sphere of cult as well. Ground is laid for magic rituals. Magic rites and customs are fed by a definite ideology, while ideology is linked to economic activity.

Productive economy is dependent on nature and climate, giving rise to the worship of natural phenomena. Productive economy is interested in reproduction, which in itself bears the idea of fertilization, giving rise to the phallic cult. Representations of stone and clay phalluses appear on Aeneolithic sites of Western Georgia, becoming particularly pronounced in the area of the Kura-Araxes culture. A definite hierarchy appears to take shape in the Kura-Araxes religion. One of the early gods emerges in the form of an ox and its use as a means of transport, and especially in ploughing, contributed to its turning into a cult.

The cult of the ox is related to the moon as regulator of the economic cycle, the hearth fire and, accordingly, the sun as giver of life. Thus, an interesting cultic pantheon is formed, being a dominant of the fertility cult and becoming established in ritual customs and mores and becoming so strongly rooted as to survive over the millennia and attested even in ethnographic life.

#### ლიტერატურა

1. ამირანაშვილი შ. ქართული ხელოვნების ისტორია, I. თბ., 1944.
2. ბარდაველიძე ვ. სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, I. თბ., 1939.
3. ბარდაველიძე ვ. ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან. თბ., 1941.
4. ბარდაველიძე ვ. ქართული (სვანური) ხალხური საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები. თბ., 1953.
5. ბიბლია. საქართველოს საპატრიარქოს გამოცემა. თბ., 1989.
6. ბრეგაძე ნ. საქართველო, მიწათმოქმედების დამოუკიდებელი კერა. თბ., 2004.
7. ბუნრაშვილი პ. საცხოვრისი ქართველი ერის ყოფასა და კულტურაში ძველად. თბ., 2005.
8. ვობეჯიშვილი გ. სტალინირის ნაცარგორა. – მიმომხილველი, II, 1951, გვ. 239-280.
9. გრიგოლია ვ. ცენტრალური კოლხეთის ნეოლითი, პალური. თბ., 1977.
10. ერისთავი რ. ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიული წერილები. თბ., 1986.
11. კალანდაძე კ. თეთრი მღვიმე. თბ., 1994.
12. კანდელაკი მ. ამანათობა და „ხარ-ქვაბით შეყრის“ წესი აღმოსავლეთ საქართველოში. – სმამ, 1, 1984, გვ. 117-129.
13. კიკვიძე ი. ხიზანანთ გორის ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარი. თბ., 1972.
14. კიკვიძე ი. მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი საქართველოში. თბ., 1976.
15. კიკნაძე ზ. შუმერული მითოლოგია. თბ., 1969.
16. კოსიდოვსკი ზ. ბიბლიური თქმულებები. თბ., 1976.
17. მაკალათია ს. ფალოსის კულტი საქართველოში. – მიმომხილველი, I, 1926, გვ. 122-136.
18. მირიანაშვილი ნ. შიდა ქართლის მატეორიული კულტურის ისტორიიდან. თბ., 1983.
19. მირცხულავა ვ. ადრესამიწათმოქმედო კულტურების ნამოსახლართა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. – კავკასია. ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები (ძიებანი, დამატებანი, VI), 2001, გვ. 40-45.

20. ნებიერიძე ლ. მღვიმე საგვარჯილეს ენეოლითური ხანის ნამოსახლარი. თბ., 2003.
21. რეხვიაშვილი ნ. სალოცავი „მზიური“ (გიუნე). – სსმმ, XXIV-B, 1963, გვ. 187-231.
22. საქართველოს არქეოლოგია II. ავტორთა კოლექტივი ო. ჯაფარიძე, დ. გოგელია, ლ. ჭელიძე, გ. მირცხულავა, ა. ორჯონიკიძე, გ. მინდორაშვილი, გ. ფხაკაძე, თბ., 1992.
23. სონლულაშვილი ირ. ცამეტი დღე მთიულეთის არავის ხეობაში. – სსმმ, X-B, 1940, გვ. 267-278
24. სონაძე კ. ქართველთა უძველესი სარწმუნოების და მისი გადმონაშთების ბრძოლის ისტორიიდან. თბ., 1964.
25. ტაქსილი ღ. სახალისო ბიბლია, თბ., 1963.
26. ფიცხელაური კ. იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა უძველესი კულტურა. თბ., 1965.
27. ჩართოლანი მ. ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1961.
28. ჩიტაია გ. ეთნოგრაფიული მოგზაურობა ალბულახის რაიონში. – შრომები, III, თბ., 2001, გვ. 292-316
29. ჩუბინიშვილი ტ. ამირანის გორა. თბ., 1963.
30. ჩუბინიშვილი ტ. მტკვარისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა. თბ., 1965.
31. ჩუბინიშვილი ტ. ერთი დათარიღების ცდა ნაყოფიერების კულტურის ისტორიიდან. – საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები, თბ., 1978, გვ. 13-16.
32. ცანაფა აბ. ქართული მითოლოგია. თბ., 1992.
33. ჯაფარიძე ო. ქართველ ტომთა ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე. თბ., 1958.
34. ჯაფარიძე ოთ. საქართველოს ისტორიის სათავეებთან. თბ., 2003.
35. ჯალაბაძე გ. მემინდვრეობა სვანეთში, სვანეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის. თბ., 1970.
36. ჯალაბაძე გ. მემინდვრეობის კულტურა საქართველოში. თბ., 1971.
37. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, I. თბ., 1960.
38. Абрамян Л. А. Три уровня в структуре магического обряда. – Конференция "Идеологические представления древнейших обществ" (ИПДО), тезисы докладов, М., 1980, с. 15-18.
39. Арешян Г. Е. Элементы религиозных представлений эпохи зарождения городской цивилизации (по материалам Куро-Араксской культуры). – Конференция ИПДО, тезисы докладов, М., 1980, с. 53-58.
40. Брюнинг Э. Ритмы физиологических процессов ("Физиологические часы"). М., 1961.
41. Василевский Р. С. Идеологические представления неолитических племен Тихоокеанского региона (по археологическим материалам Южного Амура, Приморья, Северной Японии). – Конференция ИПДО, тезисы докладов, М., 1980, с. 58-61.
42. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы, II. Тб., 1984.
43. Григолия Г., Мирцхулава Г. Итоги работ археологической экспедиции по изучению каменного века Менгрелии. – ПАИ, 1974 (1976), с. 82-84.
44. Джапаридзе О. М. На заре этнокультурной истории Кавказа. Тб., 1989.
45. Иващенко М. М. Мцхета, III. Тб., 1980.
46. Лисицина Г. И., Прищипенко Л. В. Палеоэтноботанические находки Кавказа и Ближнего Востока. М., 1977.
47. Маркевич В. И. Новые данные о трипольских верованиях по материалам Молдавии. – Конференция ИПДО, тезисы докладов, М., 1980, с. 10-12.
48. Массон В. М. Изучение идеологии древних обществ. – Конференция ИПДО, тезисы докладов, М., 1980, с. 3-6
49. Массон В. М., Мерперт Н. Я., Мунчаев Р. М., Черних Е. К. Археология СССР, Энеолит СССР. М., 1982.
50. Мирцхулава Г. И., Мирцхулава Н. Д. Экспедиция Иорского ущелья. – ПАИ, 1988 (1997), с. 24-26
51. Мунчаев Р. М., Мерперт Н. Я. Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии. М. 1981.
52. Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века. М. 1975.
53. Рамишвили Ал. Раскопки в Хашурском районе в 1984-86 гг. – ПАИ, 1986 (1991), с. 22-25.
54. Рамишвили Р., Джорбенадзе В., Гогелия Д., Глonti М., Чихладзе В., Робакидзе Ц., Маргвелашвили М., Мухигулашвили Н., Рчеулишвили Г., Циклаური Д., Ломидзе Ц., Каландадзе З., Циклаური И., Церетели К. Археологические исследования в Арагвском ущелье. – ПАИ, 1978 (1981), с. 129-143.
55. Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита. – СА, 1, 1965, с. 24-47.
56. Ростомов И. И. Ахалкалакский уезд в археологическом отношении. – СМОПК, XXV, Тб, 1893, с. 1-133.
57. Ростунов В. А. Куро-Аракские могильники Северной Осетии, погребальный обряд

древнего и средневекового населения Северного Кавказа. Орджоникидзе, 1988.

**58. Токарев С. А.** Религия в истории народов Мира. М., 1964.

**59. Урушадзе Н.** Изобразительная символика палеолита в Грузии. Тб., 1989.

**60. Шахнович М. Н.** Первобытная мифология и философия. Л., 1971.

**61. Штенберг А. Я.** Первобытная религия. Л., 1936.

**62. Чубинишвили Т. Н., Челидзе Л. М.** К вопросу о некоторых признаках раннеземледельческой культуры. – მაცნე, 3, 1979, გვ. 48-61.

**63. Цвек Е. В.** Некоторые вопросы становления идеологических представлений трипольских племен Буго-Днепровского междуречья. – Конференция ИПДО, тезисы докладов, М., 1980, с. 99-102.

**64. Цвинария И. И.** Поселение Гуандра. Тб., 1978.

**65. Хачатрян Т. С.** Древняя культура Ширака. Ереван, 1975.

**66. Эншлен Ш.** Происхождение религии. М., 1954.

**67. Ямпольский З. И.** Некоторые археологические факты и дорелигиозная первобытная магия. – ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, თბ., 1976, გვ. 92-96.

**68. Mellaart J.** Catal-Huyuk: A Neolithic town in Anatolia. London, 1967.

### ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I – თიხისა (1, 2) და ქვის (3) ფალოსის გამოსახულებები ჩაქვის ენეოლითური ნასახლარიდან; 4. ქვის ფალოსის გამოსახულება ქვაცხელას მტკვარ-არაქსული ნასახლარიდან; 5. ქვის ფალოსის გამოსახულება საგვარჯილეს ენეოლითური ფენიდან; 6-9. რქიანი ფალოსები გუანდრას ნასახლარის ენეოლითური და ადრე-ბრინჯაოს ხანის ფენებიდან; 10. თიხის ფალოსების გამოსახულება ორხევის მტკვარ-არაქსული ნასახლარიდან.

ტაბ. II – 1-5. კერის თიხის სადგრები სომხეთის მტკვარ-არაქსული ძეგლებიდან; 6. ითიფალური კერის სადგარი ამირანის გორიდან (მტკვარ-არაქსი); 7. ხარის ქანდაკება ციხი-გორიდან (მტკვარ-არაქსი); 8-9. ფალიურ-გამოსახულებიანი საკიდები ალაიანის სამაროვნიდან (ძვ.წ. III ს.); 10. ქანდაკება ხიზანანთგორიდან (მტკვარ-არაქსი); 11-12. ხარის ქანდაკებები მაიკოპის კულტურიდან.

ტაბ. III – 1. თიხის ნილაბი ნაცარგორიდან (მტკვარ-არაქსი); 2. თიხის საკურთხევის ფრაგმენტი ახალი ჟინვალიდან (მტკვარ-არაქსი).

ტაბ. IV – თიხის ჭურჭელი ბადაანის ნასახლარიდან (მტკვარ-არაქსი).

ტაბ. V – 1. თიხის ჭურჭელი ქვემო არანი-სიდან (მტკვარ-არაქსი); 2. ქანდაკება შილდის სამლოცველოდან; 3-4. ითიფალური გამოსახულებები არუხლოს ენეოლითური ნასახლარიდან; 5. ქვის ქანდაკება არუხლოს ნასახლარიდან; 6. ქანდაკებები მელაანიდან (ძვ.წ. VIII-VII სს.).

ტაბ. VI – ითიფალური ქანდაკებები სტეფან-წმინდის განძიდან (ძვ.წ. VI-V სს.).

ტაბ. VII – 1. სტეფანწმინდის განძი (ძვ.წ. VI-V სს.); 2. ქანდაკება ზეკრიდან (ქუთაისის მხარეთმცოდნეობითი მუზეუმი); 3. ქანდაკება ვანიდან (ძვ.წ. III ს.).

ტაბ. VIII – ქვის ფალიური სვეტები: 1. წითელი ხიდიდან; 2. სოფ. დილომიდან; 3. სოფ. მლეტიდან; 4. სოფ. კავთისხევიდან.

### Description of the figures

Pl. I – 1,2 clay and (3) stone phallus images from the Chakvi Aeneolithic settlement site; 4. image of a stone phallus from the Kura-Araxes site of Kvatskheli; 5. image of a stone phallus from the Aeneolithic layer of Sagvarjile; 6-9. horned phalluses from the Aeneolithic and Early Bronze layers of Guandra site; 10. clay phallus images from the Orkhevi Kura-Araxes site.

Pl. II – 1,2,3,4,5. clay andirons of the hearth from the Kura-Araxes sites of Armenia; 6. ithyphallic hearth andiron from Amiranis gora (Kura-Araxes); 8-9. pendants with phallic images from the Aghaiani burial ground (3<sup>rd</sup> cent. B.C.); 10. sculpture from Khizanaant gora (Kura-Araxes); 11-12. ox sculptures from Maikop culture.

Pl. III – 1. clay mask from Natsargora (Kura-Araxes); 2. Fragment of a clay altar from Akhali Zhinvali (Kura-Araxes).

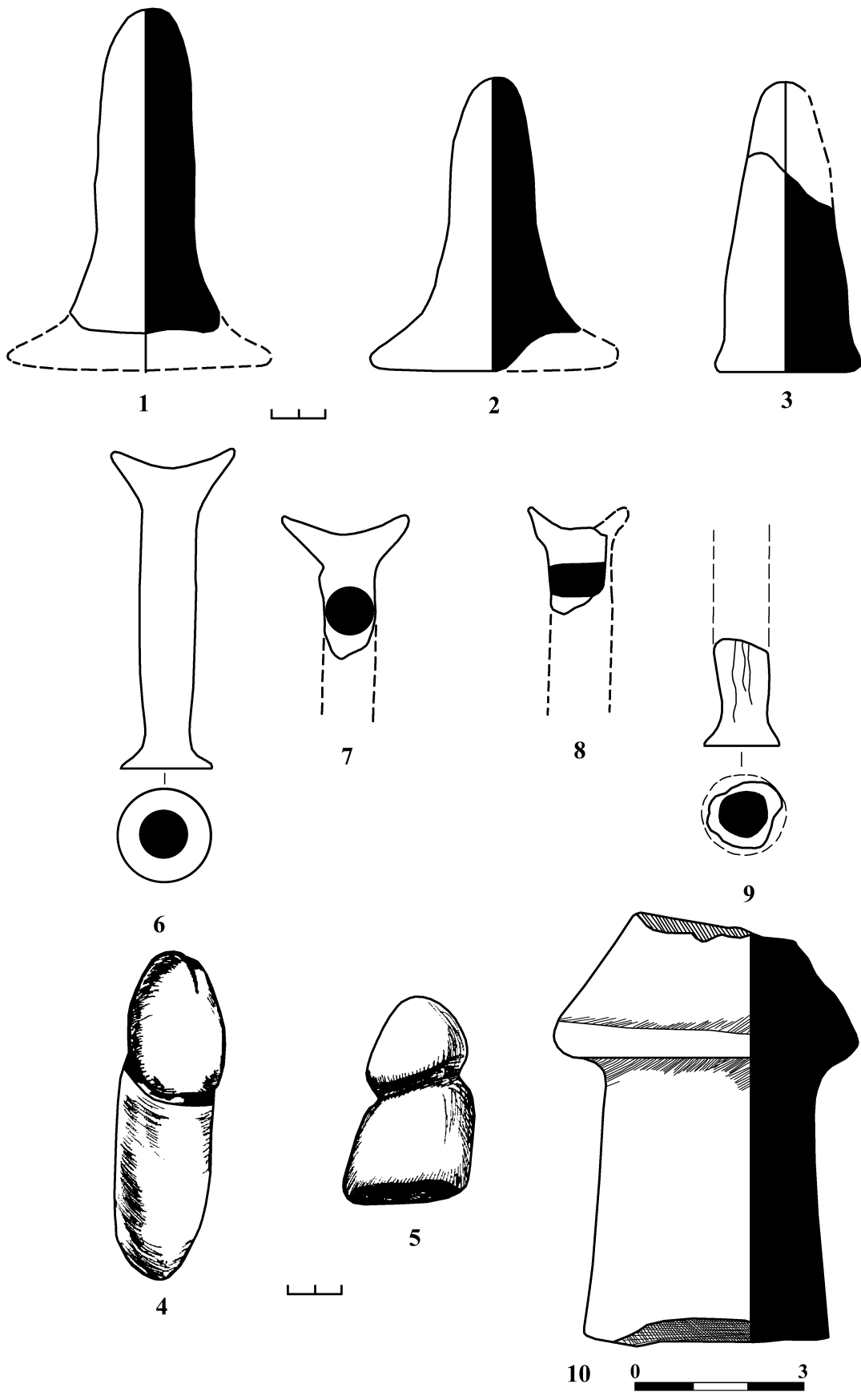
Pl. IV – Clay vessels from Badaani site (Kura-Araxes).

Pl. V – 1. Clay vessels from Kvemo Aranisi (Kura-Araxes); 2. sculpture from Shilda shrine (14<sup>th</sup>-13<sup>th</sup> cent. B.C.); 3,4. ithyphallic images from the Aeneolithic site of Arakhlo; 5. stone sculpture from Arakhlo site; 6. sculpture from Melaani (8<sup>th</sup>-7<sup>th</sup> cent. B.C.).

Pl. VI – Ithyphallic sculptures from the Stepantsminda treasure (6<sup>th</sup>-5<sup>th</sup> cent. B.C.)

Pl. VII – 1. Stepantsminda treasure (6<sup>th</sup>-5<sup>th</sup> cent. B.C.); 2. sculpture from Zekari (Kutaisi Museum of Local Lore); 3. sculpture from Vani (3<sup>rd</sup> cent. B.C.).

Pl. VIII – Phallic stone pillars: 1. from Red Bridge; 2. from v. Dighomi; 3. from v. Mleta; 4. from v. Kavtiskhevi.

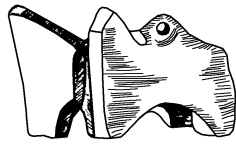




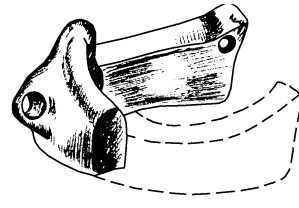
ტაბ. II



1 0 2



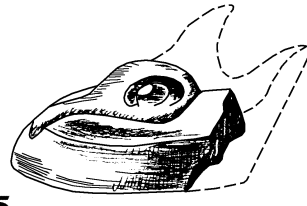
2 0 6



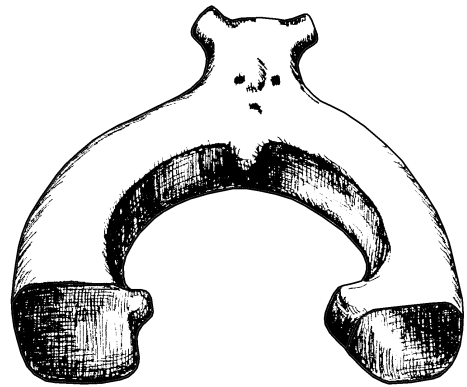
3



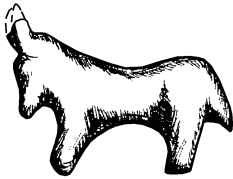
4 0 6



5 0 6



6



7

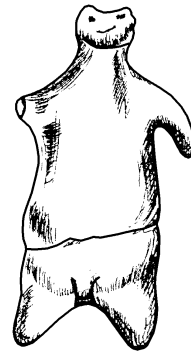
0 2



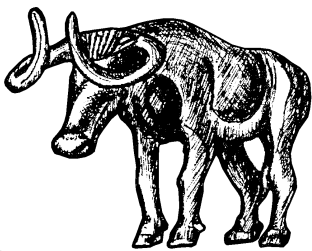
8



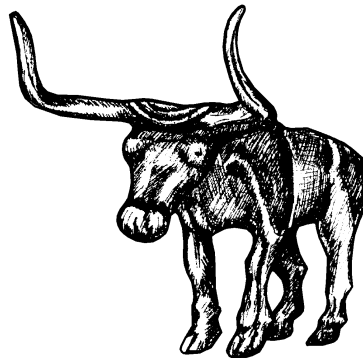
9



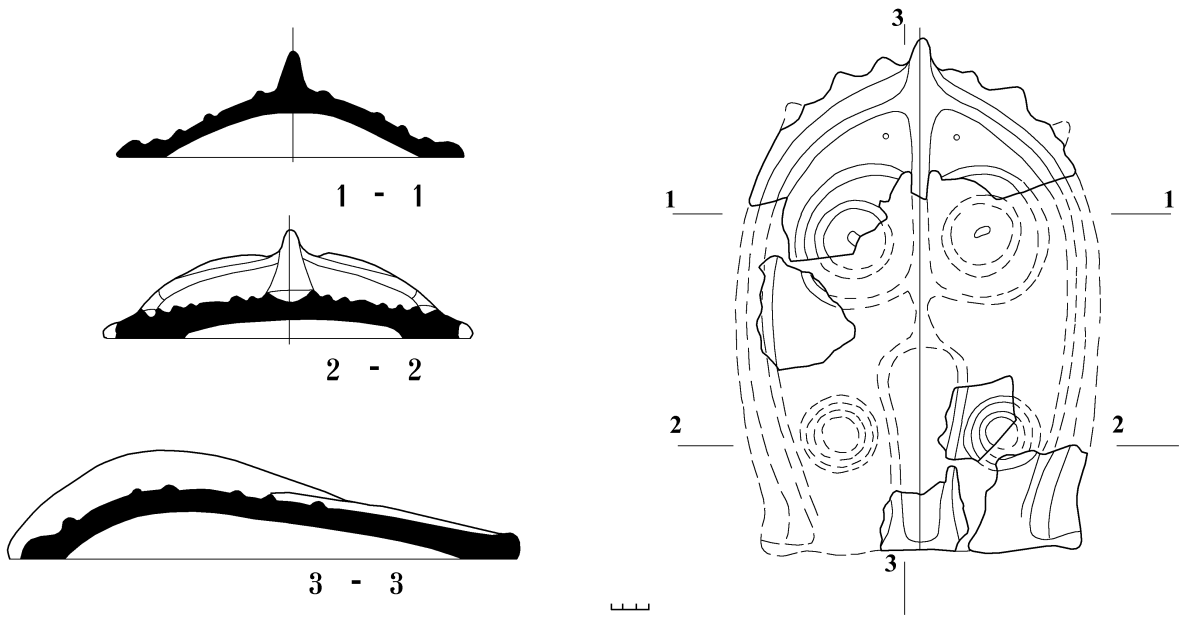
10



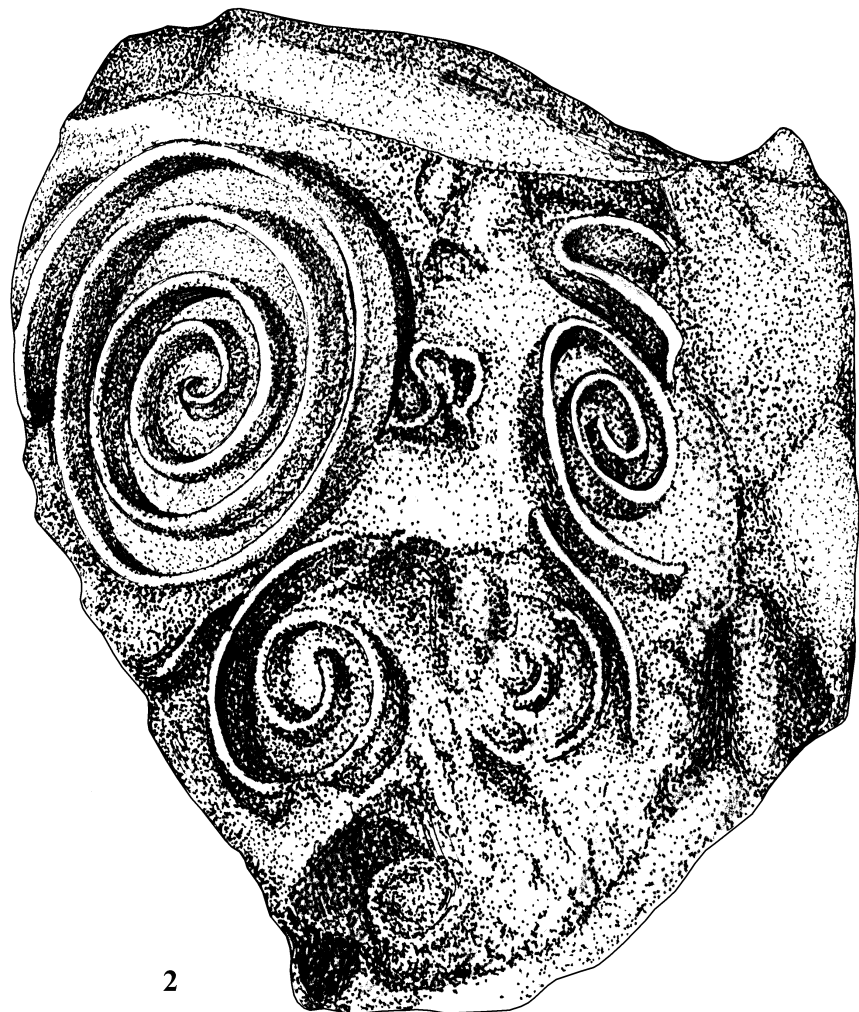
11



12

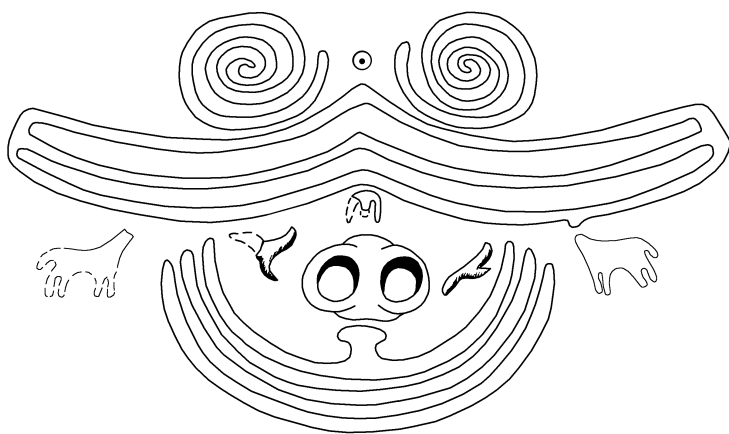


1

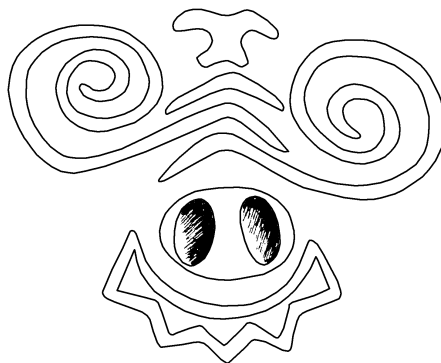
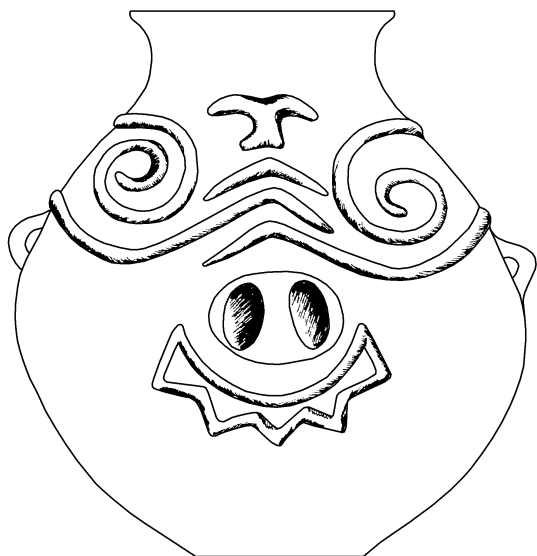


2

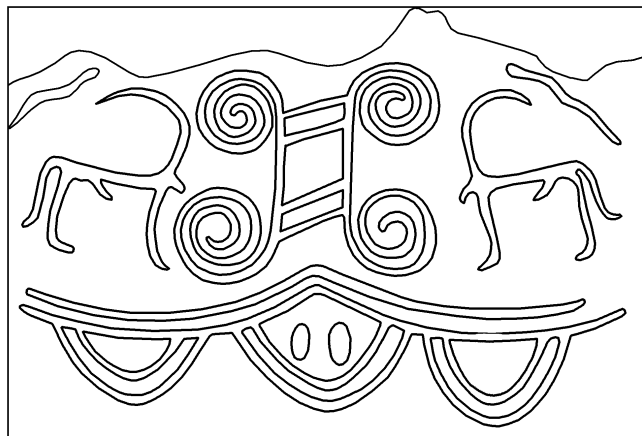
ტაბ. IV



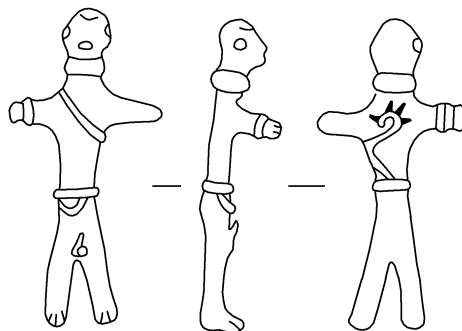
1



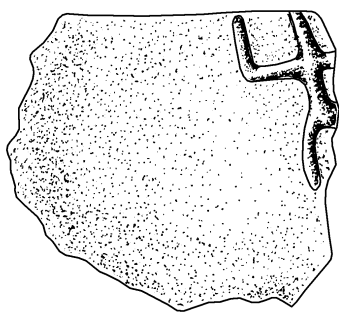
2



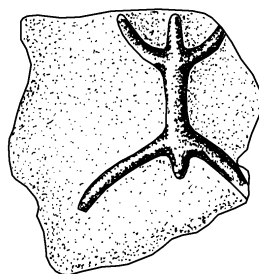
1



2



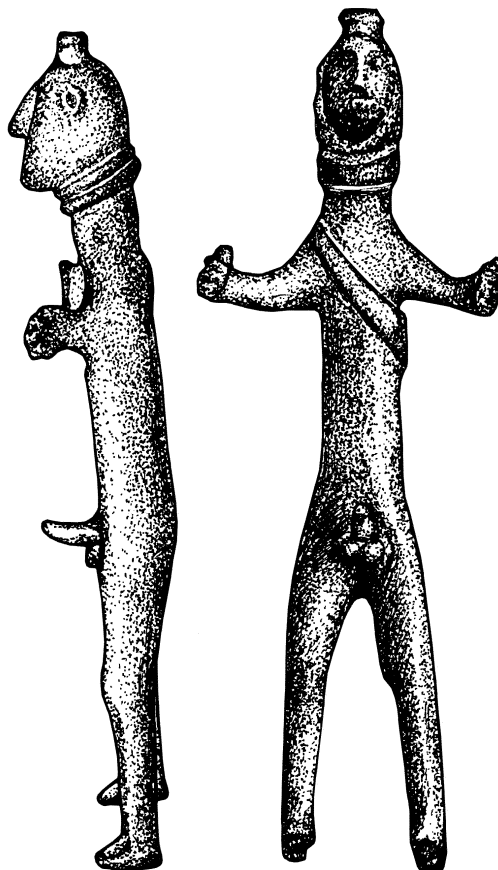
3

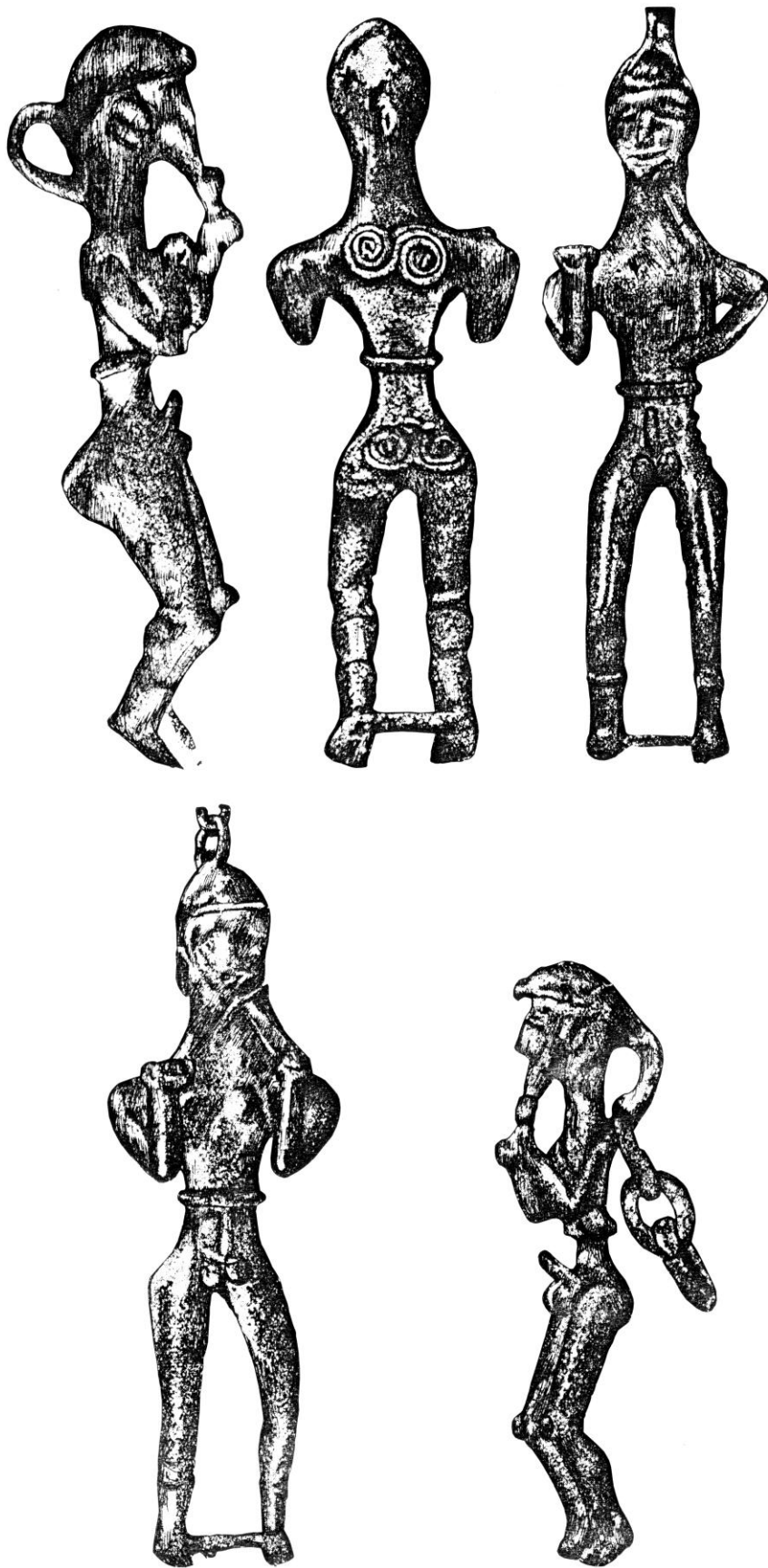


4



5







1

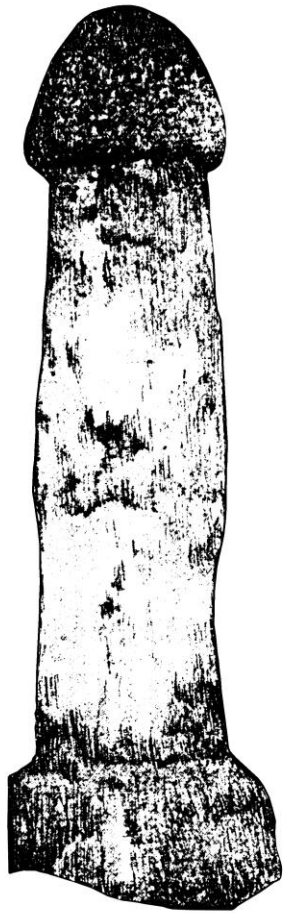


2



3

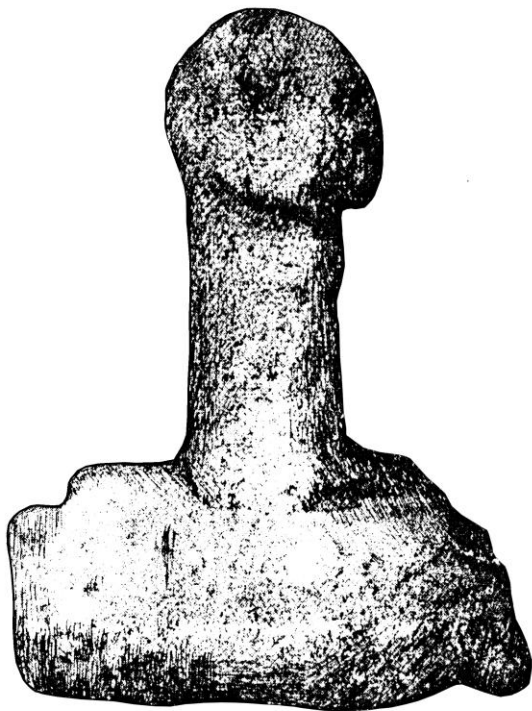
ტაბ. VIII



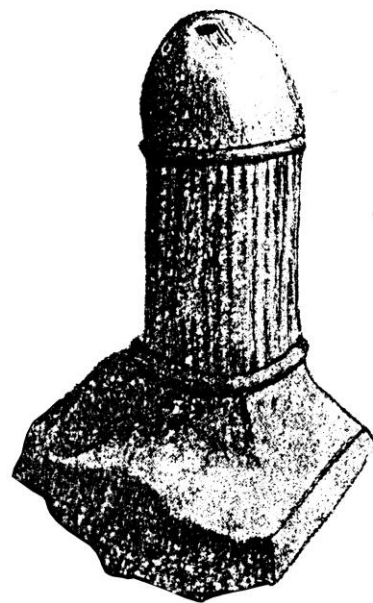
1



2



3



4

**მასალები შიდა ქართლის მთისპირა ზოლის ბარე სამყაროსთან  
ურთიერთობისთვის გვიანი ბრინჯაოს ხანაში**

შიდა ქართლის მთისპირა ზოლი ბრინჯაოს ხანაში მოსახლეობის განსაკუთრებული სიმჭიდროვით გამოირჩეოდა, რაზეც მიგვიჩვენებს ამ პერიოდის ნამოსახლარების და სამაროვნების სიმრავლე. ამის მიზეზი უპირველესად ბუნებრივ პირობებში, სამეურნეო ყოფაში უნდა ვეძებოთ: შესანიშნავ სახნავ-სათეს მინდვრებში, რომელიც მორწყვას არ საჭიროებდა, თუმცა წყალუხვი მდინარეების არეში იყო მოქცეული, ცენტრალური კავკასიონისა და თრიალეთის ქედის საძოვრებთან სიახლოვეში, რაც მესაქონლეობის განვითარებისთვის ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა, ტყეების გარემოცვაში, რომელიც მონადირეობას უწყობდა ხელს. ხოლო მდინარეთა ხეობების საშუალებით ადვილად ხდებოდა მიმოსვლა და გარესსამყაროსთან დაკავშირება.

1955 წელს ივანე ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის ისტორიულ-გეოგრაფიულმა დაზვერვითმა ექსპედიციამ შიდა ქართლში ბორცვებზე განლაგებული 40-ზე მეტი ნამოსახლარი აღმოაჩინა [2, გვ. 153], ხოლო მდ. ნარეკვავის ზემო და შუა დინებაზე, სადაც ჩვენ მოგვიხდა მუშაობა, სამი გორანამოსახლარი იქნა დადასტურებული, ხანგრძლივი ცხოვრების კვალით, ადრე ბრინჯაოს ხანიდან ადრე შუასაუკუნეებამდე (შუა ბრინჯაოს პერიოდის გამოკლებით). ამ გორების შესწავლისას დგინდება, რომ აქაური მოსახლეობა არ ცხოვრობდა კარჩაკეტილი ცხოვრებით, რომ ყველა ის პოლიტიკური თუ კულტურული პროცესი, რომელიც მიმდინარეობდა მთელს მსოფლიოში და განსაკუთრებით წინა აზიაში, აქაც აისახებოდა და პოულობდა გამოხმაურებას. გორების ქვედა ფენები მტკვარ-არაქსული კულტურის მატარებელი ხალხით ყოფილა დასახლებული. არ დასტურდება ზოგიერთი მკვლევარის აზრი (ი. კიკვიძის), თითქოს ასეთ გორებზე ადრე ბრინჯაოს ხანის თხელი ფენებია წარმოდგენილი [6, გვ. 86]. პირიქით, ჩვენს მიერ შესწავლილ მჭადიჯვრის № 2 გორაზე [10, გვ. 97] საკმაოდ მძლავრი, თითქმის 3-მეტრიანი მტკვარ-არაქსის ხანის ფენა აღმოჩნდა ყველა თავისი კომპონენტით: შენობათა ნაშთები, კერები, სარიტუალო ორმოები, ყალიბები, სადგრები, ნაირგვარი ფორმის კერამიკა. აქ მოპოვებული უხვი არქეოლოგიური მასალა ანალოგებს პოულობს როგორც საქართველოს ტერიტორიაზე, ასევე მეზობელ რეგიონებში: აზერბაიჯანში (ქულ-თეფე), სომხეთში (შენგავითი, არიჩი), ჩეჩენ-ინგუშეთში (ლუგოვო, სერჟენ-იურტი). საერთო ელემენტები აკავშირებს სირიის, პალესტინის აღმოსავლეთით. არ არის გამორიცხული, რომ სწორედ შიდა ქართლიდან ვრცელდებოდა ჩრდილოეთში აღნიშნული კულტურა.

არქეოლოგთა აზრით, შიდა ქართლი, შუა ბრინჯაოს ხანაში (ბ. კუფტინი, ო. ჯაფარიძე, რ. აბრამიშვილი, კ. ფიცხელაური) თრიალეთური კულტურის პერიფერიულ ნაწილს წარმოადგენდა, რომელიც, სამწუხაროდ, გორანამოსახლარებზე არ აისახა. ხოლო შემდგომ აქ ხდება ადგილობრივი ბრინჯაოს კულტურის განვითარება, წინა ადგილობრივი კულტურებთან გენეტიკური კავშირის ფონზე. უმძლავრესი ბრინჯაოს ხანის ფენები ჩანს ყველა შიდა ქართლის მთისპირა გორანამოსახლარებზე და სამაროვნებზე. ასევეა მჭადიჯვრის № 2 გორაზე.

გორის შედარებით კარგად დაცულ ჩრდილოეთ ნაწილში 75 სმ სიღრმეზე გამოჩნდა მორებით ნაშენი, ბათქაშით შელესილი, ოთხკუთხა შენობის ნაშთები. შენობა მთლიანად დამწვარი და განადგურებული იყო. იატაკი მოფენილი იყო დამსხვრეული, დამწვარი და დაწიდებული კერამიკის ნატეხებით, რომელიც სხვადასხვა ზომისა და ფორმის ჭურჭელს მიეკუთვნებოდა. აქვე იყო აღმოჩენილი თიხის საბეჭდავი, კვირისტავეები, ობსიდიანის ერთ ჯგუფად დაყრილი უამრავი ნატეხი და სხვ. შენობა თავისი კონსტრუქციით ყათხალიხების მეორე ფენის [11, გვ. 49] ნაცარგორის მე-3 [3, გვ. 269] ფენის და ხოვლეგორის V ფენის [8, გვ. 31] შენობებს ემსგავსებოდა და გვიან ბრინჯაოს ხანის ბოლო ეტაპით, ძვ.წ. II ათასწლეულის დასასრულით დავათარილეთ. ხოლო მოპოვებული კერამიკა ორ ჯგუფად გაგყავით. ერთი ნაწილი შენობის თანადროულად ჩავთვალებთ, მეორე ნაწილი უფრო ადრეულად მივიჩნიეთ. ცალკე გამოგყავით მოზრდილი ქოთანის, რომელიც განსაკუთრებული კვლევის საგნად გვესახება.

ქოთანის მოყვითალოდ იყო გამომწვარი, ხელით უხეშადაა ნაძერწი, მსხვილმარცვლოვანი პრიალა მინარევეებიანი თიხისაგან დამზადებული. პირი ოდნავ გადმოკეცილი აქვს, ყელი დაბალი, მხრები გადგმული, გვერდები ძირისაკენ მკვეთრად შევიწროვებული, ძირი ქუსლიანი. ქოთანს მხრის ერთ ნახევარზე, მსხვილი წკირით სველ თიხაზე უხეშად დატანილი ტეხილი შევრონისებრი ორნამენტი შემოუყვება, რომლის ბოლოებს შორის ტეხილი მოკლე ხაზებითვე შესრულებულია რაღაც გაურკვეველი კომპოზიცია: ოთხკუთხედში ჩასმული სვასტიკისებური მცირე გამოსახულებები (ქოთანის სიმაღლე 14 სმ, ძირის დიამეტრი 7 სმ, პირის დიამეტრი 11,5 სმ).

ქოთანის თავის კეცით, ფორმით, ორნამენტის დატანის წესით მკვეთრად განსხვავდება ბრინჯაოს ხანის სხვა კერამიკისაგან. ფერზე მსჯელობა ცოტა ძნელია მისი ცეცხლში ყოფნის გამო. მას შიდა ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის



ნამოსახლარების მასალათა შორის ანალოგი არ მოეძებნება, უფრო წააგავს შუა ბრინჯაოს ხანის ჭურჭელს.

მსგავსი ჭურჭელი შენიშნული იყო ჩვენს მიერ ქვემო ქართლში, თრიალეთში, საბიდახჩას 28-ე სამარხში და ტაბაწყურის 42-ე გორასამარხში აღმოჩენილ მასალათა შორის, რომლებიც გამოთხრელმა ბორის კუფტინმა, სხვა ყორღანებიდან მოპოვებულ მასალებთან ერთად, შუა ბრინჯაოს ხანით დაათარილა [12, გვ. 85]. მასალის თვალსაზრისით ეს ყორღანები მწირი იყო, თითოეულში მხოლოდ 2-2 ჭურჭელი აღმოჩნდა. ამ ორი ჭურჭლიდან თითო მორგვზე იყო დამზადებული და შვებრილა ზედაპირი ჰქონდა, მეორე კი ხელით იყო ნაძერწი.

საბიდახჩას ჭურჭელზე სამგან არის გამოსახული ოთხმხრიანი მიმრგვალებულფრთებიანი ჯვარი, რომელსაც არქეოლოგები ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებით ათარილებენ.

ტაბაწყურისა და საბიდახჩას ზემოთ აღწერილი ჭურჭლები ერთმანეთს უახლოვდება, როგორც ფორმით, ისე შემკობით და თიხის სტრუქტურით. ამიტომ ორივე გორასამარხი და მათში მოთავსებული კერამიკა თანადროული ჩანდა.

თრიალეთური კულტურის ძეგლების ქრონოლოგიის ვ. გოგაძის მიერ ახლებურად შესწავლის შედეგად, ტაბაწყურის 42-ე და საბიდახჩას 28-ე გორასამარხების ჭურჭელი შუაბრინჯაოს სამარხების არც ერთ ჯგუფში არ მოხვდა და მიეკუთვნა შუაბრინჯაოდან გვიანბრინჯაოზე გარდამავალ ხანას [4, ტაბ. XII<sub>გ</sub>].

ამ ორი ყორღანის მასალაზე ყურადღება გამახვილა ნიკოლოზ თუშიშვილმა მადნისჭალის სამაროვნის მასალების დათარილებისას და ისინი დეტალურად შეისწავლა [7, გვ. 149-150]. ის აღნიშნავდა, რომ საბიდახჩასა და ტაბაწყურის შვებრილა ჭურჭელი ზედაპირის დამუშავების ტექნიკით, ძალიან ჰგავს თრიალეთურ შუა ბრინჯაოს ხანის ჭურჭელს, კეცის სტრუქტურით და დამზადების ტექნიკით კი უფრო გვიან ბრინჯაოს ხანის ჭურჭელს უახლოვდება. ნ. თუშიშვილი მადნისჭალის სამაროვნს ძვ.წ. XIV ს-ით და XIII ს-ის პირველი ნახევრით ათარილებს, ხოლო საბიდახჩასა და ტაბაწყურის აღნიშნულ ყორღანებს უფრო ადრეულად მიიჩნევს. რ. აბრამიშვილი თრელის სამაროვნის სამარხეული მასალის დათარილებისას, საბიდახჩას 38-ე და ტაბაწყურის 42-ე ყორღანებს ულიანოვიკისა, და ოლეს ყორღანებთან ერთად ძვ.წ. XV-XIV სს. ათარილებს, და მათ კახეთისა და ჩრდილოეთ სომხეთის მასალებთან ერთად ერთ კულტურულ წრეში აქცევს. მისი აზრით ეს კულტურა მდ. არაგვამდე ვრცელდებოდა. იგი გვიან ბრინჯაოს ყველაზე ადრეულ ძეგლს ძვ.წ. 1450 წ. მიაკუთვნებს [1, გვ. 83].

კ. ფიცხელაური აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითად პრობლემებზე მუშაობისას განსაკუთრებულ ადგილს უთმობს შუადან გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალ არქე-

ოლოგიურ კომპლექსებს, მათ შორის კიდევ საფეხურებს გამოყოფს [13, გვ. 69]. ესენია ზემო ბოდბეს № 1, 2, 4, 5, 6, 7 სამარხები და მათ შორის ტაბაწყურის № 42 და საბიდახჩას № 28 სამარხის ინვენტარი. ყველა ესენი თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურის გავრცელების რაიონს ემთხვევა, გარდამავალ პერიოდს მიეკუთვნება და ძვ.წ. XV ს-ით თარიღდება [9, გვ. 13].

ამგვარად, მჭადიჯვარის სათავსოში აღმოჩენილი ქოთანი, რომელიც ფორმით, კეცით უახლოვდება საბიდახჩას და ტაბაწყურის გორასამარხების კერამიკას, ხოლო შევრონისებრი ორნამენტით ბოდბესა და ნამგალა მიწების № 2 სამარხის კერამიკის შემკულობას, შუადან გვიან ბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალ პერიოდს უნდა მივაკუთვნოთ. ცეცხლისგან დაზიანებული კეცი და ზედაპირი დაწვრილებით გამოკვლევის საშუალებას არ იძლევა.

არ შეიძლება კიდევ ერთხელ არ შეგჩერდეთ მის ორნამენტზე – მახვილი საგნით დატანილ ტეხილ ხაზზე, რომელიც შევრონისებურად არის განლაგებული, ამ სარტყლის შუა ნაწილში მოცემულია გამოსახულება, რომელიც ზემო ბოდბეს № 2 ყორღანის ფეხიან ჭურჭელზე მოცემულ გამოსახულებას მოგვაგონებს [9, ტაბ. II<sub>ე</sub>], მაგრამ აქ შევრონი პრიალა ხაზებითაა წარმოდგენილი. ყორღანი გარდამავალ პერიოდს მიეკუთვნება. პრიალა ზოლებით შედგენილი შევრონი გვხვდება ნამგალა მიწების № 2 სამარხეულ კომპლექსში [1, გვ. 84], აგრეთვე სომხეთში, არიჭში შუაბრინჯაოს ხანის № 85 სამარხში აღმოჩენილ ჭურჭელზე [14, გვ. 120, სურ. 74]. შევრონები სომხეთში შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ძეგლებზე ხშირია.

თუ რას გულისხმობდა შევრონი, ამის შესახებ არსებობს ეთნოგრაფ ი. სურგულაძის [7, გვ. 110] მოსაზრება, რომ ის თითქოს ღრუბლებს განასახიერებდა. ეს თეორია ამ ჭურჭელზეც გამართლებული უნდა იყოს. ხოლო გამოსახულების ცენტრალური ნაწილი გამძვინვარებულ სტიქიას უნდა გამოხატავდეს.

თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ ის სათავსო, სადაც ეს ქოთანია აღმოჩენილი, კულტმსახურების ჩასატარებელ ადგილად მიგვაჩნია და კიდევ არსებობს სხვა მასალები, რომელიც ამ მოსაზრებას ამაგრებს, ჭურჭელს, ალბათ, განსაკუთრებული საპატიო მოვალეობა ეკისრებოდა.

ამგვარად, ზემოთაღწერილი ქოთანი შუაბრინჯაოს ხანიდან გვიანზე გარდამავალ პერიოდს, ძვ.წ. XV-XIV საუკუნეებს მივაკუთვნებთ.

**EVIDENCE ON THE CONTACTS OF SHIDA KARTLI FOOTHILLS WITH THE OUTER WORLD IN THE BRONZE AGE**

(Summary)

The finds of Central Transcaucasian pottery type in the lower cultural layers of the Late Bronze Age hill of Mchadijvari № 2 (Dusheti district) are indicative of both succession of the Trialeti cultural traditions and affiliation of the Shida Kartli foothill region with the Central Transcaucasian cultural area, in general.

Shida Kartli foothills were quite densely populated in the Bronze Age primarily due to both geographic location and environment. Settlements were generally distributed on hillocks. More than 40 such hillocks bearing traces of a long habitation starting from the Bronze Age (excluding the Middle Bronze Age) till the Early Middle Ages were excavated. In the Middle Bronze Age Shida Kartli was a peripheral region of the strong Caucasian, Trialeti culture (B. Kuftin, O. Japaridze, R. Abramishvili, K. Pitskhelauri), failing to be reflected on hillock settlements.

Nevertheless, single artifacts, brought to light in the process of excavations, can be attributed to the late stages of the Trialeti culture, more precisely – to the period of transition from the Middle to the Late Bronze Age.

A pot, excavated in the Late Bronze Age facility of Mchadijvari site, differs from the rest of its inventory and is related to the archaeological material obtained from Tabatsquri 42, Sabidakhcha 28, Namgalamitsebi 2, Zemo Bodbe 2 burials, which belong to the Trialeti cultural area and coincide in chronology with the transitional period from the Middle to the Late Bronze Age.

Chevron-like broken lines, decorating the pot presumably represent clouds (ethnographer I. Surguladze). The author assumes that the place where the cup was found served for cult worship.

Vessels, decorated with similar ornaments but adorned with glossy lines, were brought to light in kurgan № 2 in Bodbe, Kakheti (K. Pitskhelauri), burial complex № 2 of Namgala Mitsebi in Kartli (R. Abramishvili), Arich in Armenia (G. Khachatryan).

The pot should be dated to the 15<sup>th</sup>-14<sup>th</sup> cent. B.C., though how it found its way into the premise of a later period still calls for further research.

**ლიტერატურა**

1. აბრამიშვილი რ. თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, I. თბ., 1978.
2. ბერძენიშვილი ნ. ერთი ფურცელი ისტორიული გეოგრაფიის დღიურიდან. – სიგკ, I, 1960, გვ. 141-184.
3. გობეჯივილი გ. ცხინვალის ნაცარგორა. – მიმომხილველი, II, 1951, გვ. 239-276.
4. გოგაძე ე. თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი. თბ., 1972.
5. თუშიშვილი ნ. მადნიჭალის სამაროვანი. თბ., 1972.
6. კიკვიძე ი. მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში. თბ., 1976.
7. სურგულაძე ი. ქართული ხალხური ორნამენტის სიმბოლიკა. თბ., 1986.
8. მუსხელიშვილი დ. სოველეს ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა. თბ., 1978.
9. ფიცხელაური კ. აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ.წ. XV-XIV სს.). თბ., 1973.
10. წითლანაძე ლ., მირცხულავა გ., გონიაშვილი მ. არქეოლოგიური კვლევა სოფ. მჭადიჯვარში. – ძმ, № 39, 1975, გვ. 41-46.
11. ხანუტაიშვილი დ. უფლისციხე I, თბ., 1964.
12. Куфтин Б. Археологические раскопки в Тrialeti. Тб., 1941.
13. Пицхелauri К. Восточная Грузия в конце Бронзового века. Тб., 1979.
14. Хачатрян Т. С. Древняя культура Ширака. Ереван, 1975.

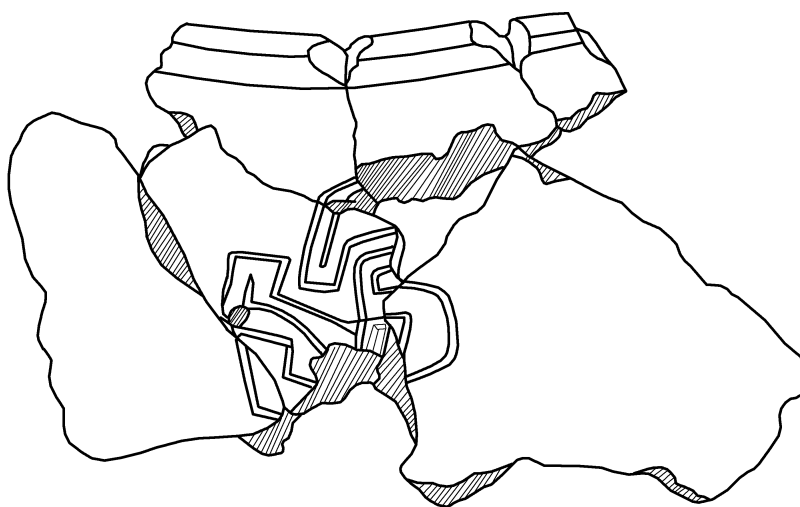
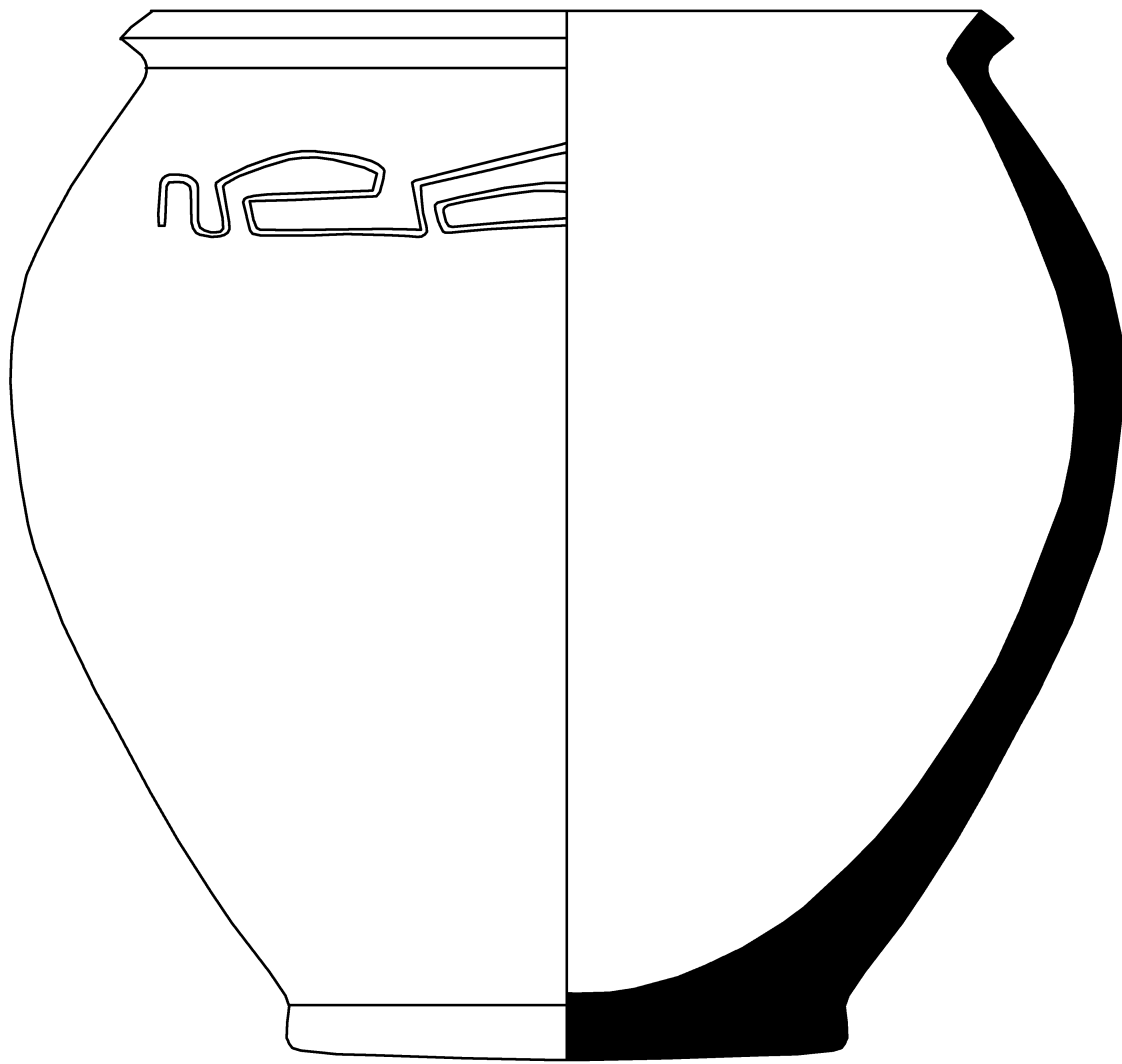
**ტაბულის აღწერილობა**

ტაბ. I - ქოთანი მჭადიჯვარის № 2 გორის ნამოსახლარიდან.

**Description of the plate**

Pl. I – Pot from the site Mchadijvari № 2.

ტაბ. I



ფერადი ლითონის წარმოებისათვის გვიანბრინჯაოს ხანის კოლხეთში

კავკასია-საქართველოს ტერიტორიაზე ლითონის კულტურის ათვისებასთან დაკავშირებული პრობლემები დღესაც დიდ მეცნიერულ ინტერესს იწვევს. განსაკუთრებით აქტუალურია ფერადლითონდამუშავების ტექნოლოგიის საკითხი, რომელიც წინაისტორიული პერიოდის ძირითად ეტაპებს მოიცავს (ძვ.წ. IV-I ათასწლეულები). მნიშვნელოვანი სამუშაოებია ჩატარებული არქეოლოგიური სპილენძ-ბრინჯაოს ნივთების ქიმიური შედგენილობის შესწავლისა და დათარიღების მიზნით [1, 2, 4, 8, 9, 10].

სპილენძ-ბრინჯაოს მეტალურგიის საკითხებს მიეძღვნა რამდენიმე სპეციალური მონოგრაფია, რომელიც საფუძვლად დაედო უძველესი ბრინჯაოს წარმოების კომპლექსურ კვლევას [6, 12, 13, 15].

წინამდებარე ნაშრომში თანამედროვე კვლევის მონაცემებზე დაყრდნობით განხილულია გვიანბრინჯაოს ხანის ბრინჯაოს ზოგიერთი სახეობის იარაღის და სამკაულის დამზადების ტექნოლოგიური სქემის შესწავლის შედეგები. მასალა დამუშავდა გერმანიის ქ. ბოხუმის სამთო საქმის მუზეუმის და საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ინტერდისციპლინარული განყოფილების ლაბორატორიათა ბაზაზე.

გვიანბრინჯაოს ხანის ფერადლითონდამუშავების ნაწარმიდან შესწავლილია კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მოპოვებული 18 არტეფაქტი, შემდეგი კატეგორიის ნივთებით: კოლხური ცული, ბრტყელი ცული, სატევარი, თოხი, სატეხი, აბზინდა და სეგმენტი (ურეკის, ყულევის, ცაიშის, საირმის და თამაკონის არქეოლოგიური მასალა) (ტაბ. I).

კომპლექსურ ქიმიურ-ტექნოლოგიურ ანალიზს დაექვემდებარა შემდეგი წარმომავლობის ბრინჯაოს ინვენტარი:

ცული (№ 1), შემთხვევით მოპოვებული ცაგერის რაიონის ს. საირმეში. აღნიშნული ცულის რომელიმე სამაროვანთან, ნამოსახლართან ან განძთან დაკავშირება არ ხერხდება. მოპოვების დრო და ვითარება გაურკვეველია. ფორმალური ტიპოლოგიური თვალსაზრისით ის ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში გავრცელებული კატეგორიის ბრინჯაოს იარაღს უკავშირდება.

ცული (№ 2; 05-R-81-248), შემთხვევით აღმოჩენილი მარტვილის რაიონის სოფ. თამაკონში. მასთან ერთად მოპოვებული ამავე ტიპის კიდევ ხუთი ეგზემპლარი მარტვილის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში ინახება. აღმოჩენის ადგილის დათვალიერებისას ნამოსახლარის ან სამაროვნის არსებობის კვალი არ დასტურდება. როგორც ჩანს, ისინი განძს ან განძის ნაწილს წარმოადგენენ. ცულები, ტიპოლოგიურად, დასავლეთ საქართველოში, ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში ცნობილ ცულებს უკავშირდე-

ბიან. მათ შემდგომ ხანებში გავრცელებული კოლხური ცულების პროტოტიპებად მიიჩნევენ.

ათი ერთეული ბრინჯაოს ნივთი, მათ შორის ხუთი სხვადასხვა ზომის კოლხური ცული (№ 3, 6-9; 05-K-2000-317, 318, 319, 322, 324), ორი ე.წ. ბრტყელი ცული (№ 4, 5; 05-K-2000-329, 330), ორი სატეხი (№ 10, 11; 05-K-2000-362, 553) და სატევარი (№ 12; 05-K-2000-551). აღნიშნული ნივთები მოპოვებულია ხობის რაიონის სოფ. ყულევაში, 2000 წელს გათხრილი ვრცელი ნამოსახლარის II კულტურულ ფენაში; სხვადასხვა ხასიათის მრავალრიცხოვან არტეფაქტთან ერთად, აქ მოპოვებული ნივთები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი მეოთხედით თარიღდება.

თოხი (№ 13; 05-U-76-2) და აბზინდა (№ 14; 05-U-76-3) მოპოვებული 1976 წელს ურეკის სამაროვანზე; მათი ფუნქციონირების პერიოდი, ისევე როგორც მთლიანად ურეკის სამაროვნისა, ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე მეოთხედით განისაზღვრება.

თოხი ნივთი: ორი ცული (№ 15, 16; 05-C-04-39, 40) და ორი ე.წ. სეგმენტისებრი იარაღი (№ 17, 18; 05-C-04-37, 38) ზუგდიდის რაიონის ს. ცაიშის ბრინჯაოსა და ანტიკური ხანის სამაროვნის № 1 კოლექტიურ სამარხ ორმოშია მოპოვებული. თანმხლები ინვენტარის გათვალისწინებით ნივთები ძვ. წ. VIII საუკუნის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VII საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება.

გამოკვლევების შედეგებით დადგენილია შენადნობის ქიმიური შედგენილობა (შენადნობის ტიპი, ლეგირების ელემენტები), ჩატარებულია მეტალოგრაფიული ანალიზი. სპექტრული ანალიზის შედეგები მოცემულია ცხრილის სახით (ცხრ. 1), მიკროსტრუქტურული მონაცემები კი მიკროფოტოგრაფიული გამოსახულებით (ტაბ. II).

შენადნობთა ქიმიური შედგენილობის მიხედვით ნივთები იყოფა ოთხ მეტალურგიულ ჯგუფად: 1) კალიანი ბრინჯაო (Cu+Sn) – 6 ნივთი (33,3%); 2) დარიშხნიანი ბრინჯაო (Cu+As) – 6 ნივთი (33,3%); 3) სამკომპონენტანი შენადნობი (Cu+Sn+As); (Cu +As+Pb); Cu+Sn+Sb) – 4 ნივთი (22,2%); 4) სპილენძის ჯგუფი – 2 ნივთი (11,1%).

შენადნობში წამყვანი მალეგირებელი ელემენტია კალა. როგორც ცხრილი 2-ის მონაცემებიდან ჩანს, კალიანი ბრინჯაოს შენადნობისაგან დამზადებულია ცულები და სატეხი. კალის შემცველობა ცულებში მაღალია და იცვლება 6,32%-15,0%-ის ზღვრებში. აღნიშნული მეტალურგიული ჯგუფიდან მეტალოგრაფიულად შესწავლილია 3 ცული:



ცხრილი 1. გვიანბრინჯაოს ხანის ნივთების ქიმიური შედგენილობა (სპექტრული ანალიზის შედეგები)

<i>N</i>	<i>ნივთის კატეგორია</i>	<i>ინვენტარის ნომერი</i>	<i>Cu%</i>	<i>Sn%</i>	<i>As%</i>	<i>Sb%</i>	<i>Pb%</i>	<i>Fe%</i>	<i>Ni%</i>	<i>Co%</i>	<i>Bi%</i>	<i>Ag%</i>
1	ცული	№ 1	92,6	6,32	0,27	0,057	0,22	0,017	0,056	0,005	0,010	0,074
2	ცული	№ 05-R-81-248	93,1	0,014	7,09	0,31	0,14	0,005	0,072	<0.001	0,009	0,024
3	ცული	№ 05-K-2000-318	86,9	11,5	0,57	0,19	0,12	0,043	0,065	0,004	0,009	0,065
4	ცული	№ 05-K-2000-329	88,9	9,21	1,22	0,036	0,031	0,043	0,092	0,006	0,012	0,026
5	ცული	№ 05-K-2000-330	95,1	0,020	3,63	0,19	0,48	0,005	0,085	0,001	0,008	0,027
6	ცული	№ 05-K-2000-322	95,4	0,019	3,74	0,19	1,15	0,009	0,15	0,011	0,012	0,043
7	ცული	№ 05-K-2000-324	94,6	0,024	3,88	0,28	0,53	0,012	0,10	0,001	0,014	0,034
8	ცული	№ 05-K-2000-317	89,2	10,0	0,088	0,016	0,030	0,011	0,052	0,002	0,011	0,057
9	ცული	№ 05-K-2000-319	91,8	6,76	1,00	0,18	0,16	0,010	0,069	0,003	0,008	0,067
10	სატეხი	№ 05-K-2000-362	95,2	0,090	3,65	0,050	0,11	0,086	0,13	0,003	0,021	0,022
11	სატეხი	№ 05-K-2000-553	91,6	7,42	0,33	0,36	0,14	0,008	0,13	0,003	0,015	0,038
12	სატეგარი	№ 05-K-2000-531	85,8	11,1	0,19	1,27	0,22	0,055	0,12	0,002	0,020	0,041
13	თოხი	№ 05-U-76-2	93,1	0,012	6,92	0,098	0,090	0,003	0,077	<0.001	0,009	0,023
14	აბზინდა	№ 05-U-76-3	97,1	0,010	1,72	0,079	0,27	0,010	0,083	0,001	0,009	0,028
15	ცული	№ 05-C-04-39	83,2	14,6	0,30	0,088	0,26	0,021	0,058	0,003	0,011	0,079
16	ცული	№ 05-C-04-40	81,7	15,0	0,046	0,038	0,074	0,023	0,047	<0.001	0,010	0,071
17	სეგმენტი	№ 05-C-04-37	95,6	0,12	0,29	0,053	0,18	0,033	0,057	0,002	0,011	0,082
18	სეგმენტი	№ 05-C-04-38	97,8	0,065	0,23	0,038	0,21	0,043	0,067	0,004	0,013	0,070



ცხრილი 2

ნივთის კატეგორია	ანალიზების რაოდენობა	მ ე ტ ა ლ უ რ გ ი უ ლ ი ჯ გ უ ფ ე ბ ი			
		Cu+As	Cu+Sn	Cu+Sn+As Cu+Sn+Pb	Cu
ცული კოლხური	9	2	5	2	
ცული ბრტყელი	2	1		1	
სატევარი	1			1	
თოხი	1	1			
სატეხი	2	1	1		
სეგმენტი	2				2
აბზინდა	1	1			
სულ	18	6	6	4	2

1) ცული კოლხური (№ 3; 05-K-2000-318), კალის შემცველობა 11,5%-ია, მიკროსტრუქტურიდან ჩანს, რომ ცულის ძირითადი ფორმა მიღებულია ჩამოსხმით და სამუშაო ნაწილის მექანიკური თვისებების გაუმჯობესების მიზნით დამატებით გამოჭედილია ცხელ მდგომარეობაში (ტაბ. II<sub>1</sub>); 2) ცული კოლხური (№ 8; 05-K-2000-317), მალეგირებელი ელემენტის შემცველობა 10,0%-ია. მიკროსტრუქტურული ანალიზით დასტურდება ანალოგიური დამზადების ტექნოლოგიური სქემა – ნივთი ჩამოსხმულია, დამატებით დაექვემდებარა ცხელი ჭედვის პროცესს (ტაბ. II<sub>4</sub>); 3) ცული კოლხური (№ 16; 05-C-04-40), კალის შემცველობა შენადნობში 15,0%-ია. ნივთი დამზადებულია ჩამოსხმით. მიკროსტრუქტურა წარმოდგენილია მაღალლეგირებული კალიანი ბრინჯაოს სხმულისათვის დამახასიათებელი მონაცემებით (ტაბ. II<sub>3</sub>). რაც შეეხება კოლხურ ცულებს № 1, 15 და სატეხს № 11, ნივთების ფორმისა და ლითონის მოცულობის შესაბამისად, მათი დამზადების ტექნოლოგიური სქემა ჩამოსხმა უნდა იყოს.

დარიშხნიანი სპილენძის შენადნობებისაგან მიღებულია 3 ცული, სატეხი, თოხი, აბზინდა. აქედან მეტალოგრაფიულად შესწავლილია კოლხური ცული და თოხი: 1) ცული კოლხური (№ 2, 05-R-81-248), დამზადებულია ოპტიმალურად ლეგირებული დარიშხნიანი ბრინჯაოსაგან (As=7,09%). მაკროსტრუქტურული კვლევის შედეგებით ნივთი მიღებულია ვერტიკალურ მდგომარეობაში ჩამოსხმით. ნივთის გრძივი კვეთის მთელ სიგრძეზე შესწავლილი მაკროსტრუქტურის მიხედვით ჩამოსხმის დეფექტები (ჩაჯდომის ნიჟარები) თავმოყრილია ძირითადად ყუისა და სატარე ნაწილის სფეროში (ტაბ. II<sub>6</sub>) აღნიშნული დეფექტები მჭრელი პირის მიმართულებით საგრძნობლად შემცირებულია. 2)

თოხი (№ 13; 05-U-76-2), დარიშხნის შემცველობა სხმულში 6,9%-ია. მიკროსტრუქტურა წარმოდგენილია α ფაზის დენდრიტებით (17, სურ. 200). ნივთი ჩამოსხმულია (ტაბ. II<sub>5</sub>), სავარაუდოა მისი პირის ნაწილი თოხის ფუნქციის შესაბამისად დამატებით დამუშავებული ყოფილიყო ჭედვით. დარიშხნიანი სპილენძის ჯგუფში განთავსებული დანარჩენი ნივთები, ბრტყელი ცული № 5 (As=3,63%), კოლხური ცული № 7 (As=3,88%), სატეხი № 10 (As=3,65%), აბზინდა № 14 (As=1,7%), დამზადებული უნდა იყოს ჩამოსხმით.

სამკომპონენტიან შენადნობთა ჯგუფში განხილულია 3 ცული (№ 4, 6, 9) და სატევარი № 12. მათგან მეტალოგრაფიულად შესწავლილია ბრტყელი ცული კალა-დარიშხანის ლეგირებით (№ 4; 05-K-2000-329), სადაც წამყვანი მალეგირებელი ელემენტის – კალის შემცველობა 9,21 %-ია. ნივთი მიღებულია ჩამოსხმით (ტაბ. II<sub>2</sub>). ცულის სამუშაო პირზე შესწავლილი მიკროსტრუქტურა წარმოდგენილია ε ფაზით (17, სურ. 200-201). აღნიშნულ მეტალურგიულ ჯგუფში შემავალი სხვა ნივთები: კოლხური ცული № 9 (Sn=6,76%; As=1,0%), კოლხური ცული № 6 (As=3,74%; Pb=1,15%), სატევარი № 12 (Sn=11,1%; Sb=1,27%) დამზადებული უნდა იყოს ჩამოსხმით.

სამკომპონენტიანი შენადნობისათვის დამახასიათებელი ტიპური ქიმიური შედგენილობა, რთული ლიგატურა დაკავშირებული უნდა იყოს გვიანბრინჯაოს ხანის კოლხეთში მეორადი გადაამუშავების საწარმო-სახელოსნოთა ფუნქციონირებასთან. აღნიშნულ ობიექტებზე დიდი მოცულობით გამოიყენებოდა „ნახმარი“, დაზიანებული, თუ არასასურველი ფორმის ნივთებისა და ზოდებისაგან შედგენილი ჯართი, მომდინარე



ე.წ. „მდნობელთა“ თუ „ჩამომსხმელთა“ განძებიდან [5, გვ. 146-147; 9, გვ. 117; 11, გვ. 162; 14, გვ. 171]. ამ პერიოდის კოლხეთის ბრინჯაოს მეტალურგიის განვითარების დონისა და წარმოების მასშტაბების გათვალისწინებით, დასაშვებია ყველა ცნობილი კატეგორიის განძების გამოყენება ვივარაუდოთ [7, გვ. 179].

მე-4 მეტალურგიულ ჯგუფში შემავალი ნივთები წარმოდგენილია სეგმენტებით (№ 17, 18) და დამზადებულია სპილენძისაგან, მცირე მინარევებით. მათი ფუნქციონალური დანიშნულების მიხედვით, სავარაუდოა დამზადებულია ჭედვით, ან ჩამოსხმა-ჭედვის კომბინაციის სქემით.

შესწავლილი მასალის ისტორიულ-ტიპოლოგიური მონაცემები და ცალკეული ნივთის ქიმიურ-ტექნოლოგიური ანალიზის შედეგები აღნიშნული ინვენტარის სტატისტიკური განხილვის საშუალებას იძლევა (ცხრ. 2).

შესწავლილი მასალის მიხედვით, გვიანბრინჯაოს ხანაში გავრცელებული კოლხური ცული, ძირითადად დამზადებულია კალიანი ბრინჯაოსაგან. ამ პერიოდში შედარებით იშვიათია კოლხური ცულის დარიშხნიანი სპილენძისაგან დამზადების ფაქტი. ადრეული პერიოდის ლითონდამუშავების ტექნოლოგიური სქემის ტრადიციის გაგრძელებას უნდა წარმოადგენდეს ის მომენტი, რომ განხილულ პერიოდში დარიშხნიანი სპილენძისაგან არის მიღებული ისეთი ნივთები, როგორცაა: ბრტყელი ცული, სატეხი, თოხი.

როგორც ეს ადრეული ნაშრომებიდან არის ცნობილი [6, გვ. 340-341], ჩვენს შემთხვევაშიც ლითონის მოცულობისა და ნივთის ფუნქციონალური დანიშნულების მიხედვით გამოყენებულია დამზადების რთული ტექნოლოგიური სქემა და ისეთი იარაღისათვის, როგორც არის კოლხური ცული, ტიპიურია ჩამოსხმა – შემდგომი ცხელი ჭედვით (ცულები № 1, 8). სხვა ეგზემპლარები დამზადებულია ჩამოსხმით (ცულები № 2, 4, 6).

კომპლექსურად შესწავლილი ნივთებისათვის, მათი ქიმიური შედგენილობისა და სტრუქტურული ანალიზის შედეგები კარგად თავსდება სპილენძ-კალისა და სპილენძ-დარიშხნის ორკომპონენტური სისტემის მდგომარეობის დიაგრამების შესაბამის მონაკვეთებში. ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ კოლხეთის გვიანბრინჯაოს ხანის ფერადლითონდამუშავების ნიმუშები მიღებული და დამუშავებულია სპილენძის ლეგირებით შექმნილი თანამედროვე ბრინჯაოს მასალის ტექნოლოგიური სქემების ანალოგიურად, რაც მეტალურგიისა და ლითონდამუშავების მაღალი საწარმოო დონის მაჩვენებელია. ჩამოსხმისა და ჭედვის რეჟიმის მიხედვით შენდნობში მიღწეულია შესაბამისი ფიზიკურ-მექანიკური მაჩვენებლების კომპლექსი.

**I. Japaridze, R. Papuashvili, G. Inanishvili**

## **TOWARDS THE STUDY OF BRONZE NONFERROUS METAL PRODUCTION IN LATE BRONZE AGE COLCHIS**

(Summary)

The paper deals with the results of chemical and technological studies of the samples of artifacts of nonferrous treatment of the Late Bronze Age obtained by archaeological excavations or accidentally found on the territory of historical Colchis (Ureki, Qulevi and Tsaishi burial inventory and material found accidentally in Tamakoni and Sairme). The chemical composition (spectral analysis) of the material and technological scheme of production (metallographic examination) were studied.

According to the chemical composition of the artifacts, the metallurgical groups were identified. Bronze production of the considered period was characterized by mainly tin-mixed bronze alloy and complex technology, with casting-forging combination.

Production of three-component alloy is characteristic of the period under study. It refers to the assimilation of complex alloying in the process of nonferrous metal treatment, application of wastes and recycling of material.

### **ლიტერატურა**

1. აბესაძე ც. ლითონის წარმოება ამიერკავკასიაში ძვ.წ. III ათწლეულში. თბ., 1969.
2. აბესაძე ც., ბახტაძე რ., დვალი თ., ჯაფარიძე თ. სპილენძ-ბრინჯაოს მეტალურგიის ისტორიისათვის საქართველოში. თბ., 1958.
3. გობეჯიშვილი გ. ძველი ქართული სამთამაღრო და მეტალურგიული წარმოების ნაშთები ს. ლებიდან. – სმამ, XIII, № 3, 1952, გვ. 183-190.
4. გობეჯიშვილი გ. არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში. თბ., 1952.
5. გობეჯიშვილი გ., ჯაფარიძე თ. გვიანბრინჯაოს ხანა დასავლეთ საქართველოში. – საქართველოს არქეოლოგია, თბ, 1959, გვ. 129-154.
6. თავაძე ფ., საყვარელიძე თ. ძველი ქართული ბრინჯაოს ცულების ჩამოსხმა და დამუშავება. – ლითონისა და სამთო საქმის ინსტიტუტის შრომები, VII, თბ., 1956, გვ. 329-341.
7. ლორთქიფანიძე თ. „განძები“ კოლხურ ბრინჯაოს კულტურაში. – კავკასია. ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები (ძიებანი, დამატებანი VI), თბ, 2001, გვ.178-194.

8. ჯაფარიძე თ. ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე. თბ., 1961.

9. Иессен А. А. К вопросу о древней металлургии на Кавказе. – ИГАИМК, вып. 120, М.-Л., 1935.

10. Куфгин Б. А. Археологические раскопки в Триалети. Тб., 1941.

11. Куфгин Б. А. Материалы к археологии Колхиды, 2. Тб., 1950.

12. Селимханов И. Р. Историко-химические и аналитические исследования древних предметов из медных сплавов. Баку, 1960.

13. Тавадзе Ф. Н., Сакварелидзе Т. Н. Бронзы древней Грузии, Тб., 1959.

14. Трапш М. М. Труды, 1. Сухуми, 1950.

15. Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы. М., 1966.

16. Ottaway B. S., Wang, Q. Casting Experiments and Microstructure of Archaeologically Relevant Bronzes, BAR International Series, 1331, Oxford, 2004.

17. Scott D. Metallography and Microstructure of Ancient and Historic Metals. Singapore, 1991.

### ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I – კოლხეთის გვიანბრინჯაოს ხანის ინვენტარი: ურეკი (13-14), ყულევი (3-12), ცაიში (15-18), საირმე (1), თამაკონი (2).

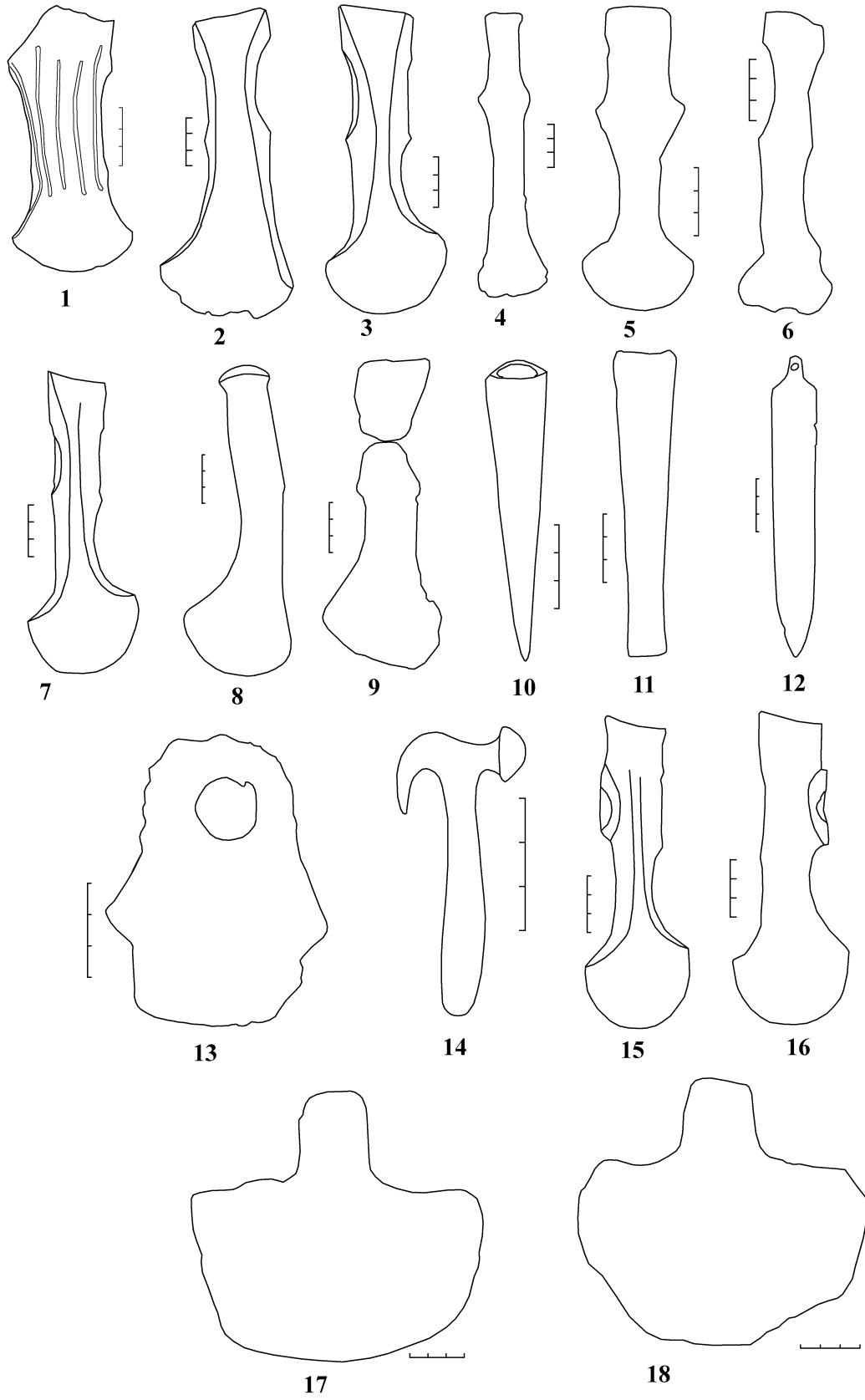
ტაბ. II – მიკროსტრუქტურა: 1. კოლხური ცული № 3 (Sn=11,5%); 2. ბრტყელი ცული № 4 (Sn=9,21%; As=1,22%); 3. კოლხური ცული № 16 (Sn=15%); 4. კოლხური ცული № 8 (Sn=10,0%); 5. თოხი № 13 (As=6,92%); 6. კოლხური ცული № 2 (As=7,09%).

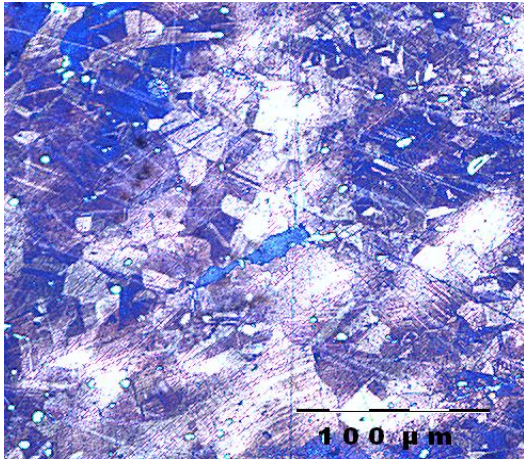
### Description of the plates

Pl. I – Late Bronze finds from Colchis: Ureki (13-14), Qulevi (3-12), Tsaishi (15-18), Sairme (1), Tamakoni (2).

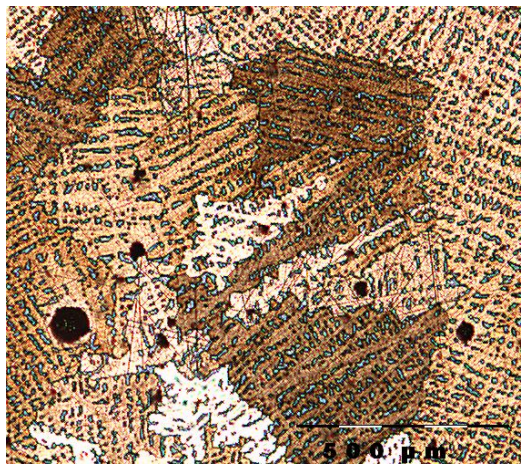
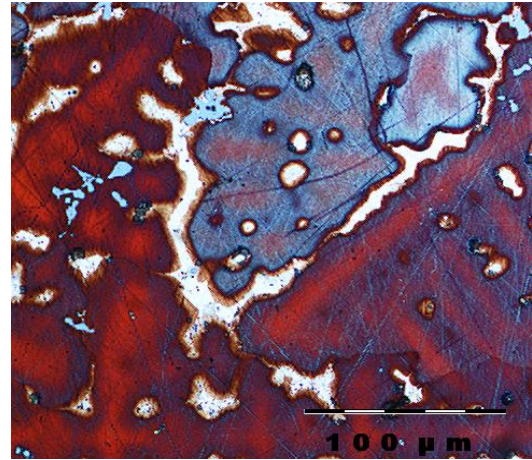
Pl. II – Microstructure: 1. Colchian axe № 3 (Sn=11.5%); 2. flat axe № 4 (Sn=9.21%; As=1.22%); 3. Colchian axe № 16 (Sn=15%); 4. Colchian axe № 8 (Sn=10.0%); 5. mattock № 13 (As=6.92%). 6. Colchian axe № 2 (As=7.09%).

ტაბ. I

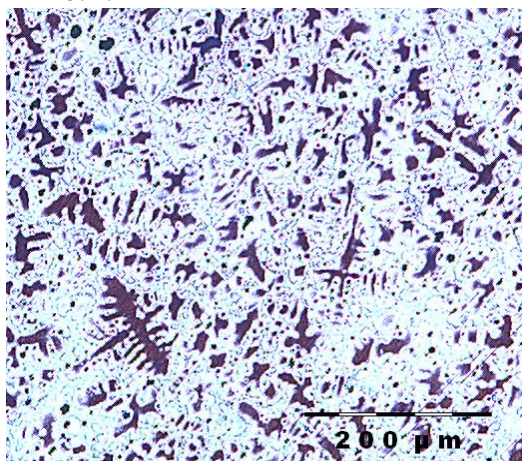
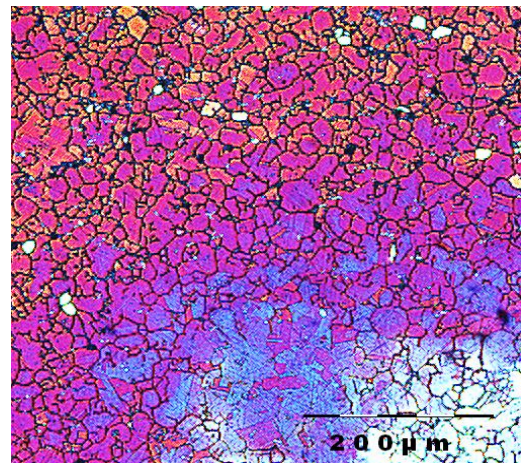




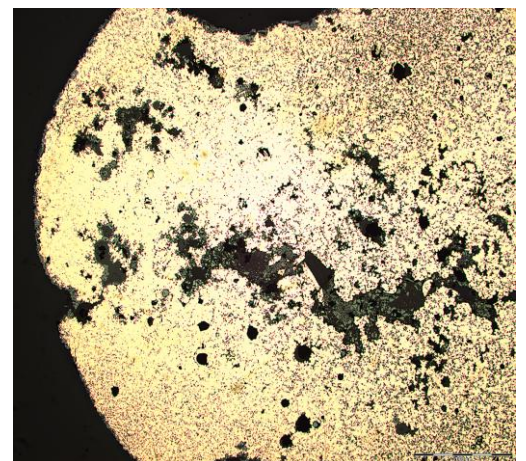
1. 2.



3. 4.



5. 6.



## ნინო ახვლედიანი

### ამიერკავკასიის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის არქეოლოგიური ძეგლების ღათაროლოგიის უმსახეობა

სამთავროს სამაროვანი კავკასიის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლებს შორის, მათი შედარებითი და აბსოლუტური ქრონოლოგიის თვალსაზრისით, დღემდე ინარჩუნებს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას.

სამთავროს სამაროვანი ქრონოლოგიური ხარვეზის გარეშე მოიცავს მთელ პერიოდს გვიანბრინჯაოს ხანიდან რკინის საბოლოო გამარჯვებამდე (ძვ.წ. XV-VI სს.). მთელი ათასი წლის მანძილზე სამთავრო ინარჩუნებს კულტურულ მთლიანობას. სამთავროს კერამიკაში არ ჩანს კულტურული ტეხილი, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ კავკასიაში სტრატეგიული თვალსაზრისით ესოდენ მნიშვნელოვანი ტერიტორია უცვლელად ეჭირა ზომორფულურიანი კერამიკის მატარებელ საზოგადოებას.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლებისთვის დიფერენცირებული ქრონოლოგიური სკალის შექმნა პირველად კავკასიაში სწორედ სამთავროს სამაროვნის მასალების მიხედვით მოხერხდა [1; 2].

სამთავროს გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლების I ჯგუფის (ძვ.წ. XV ს. მეორე ნახევარი – XIV ს.; 1, ტაბ. I, 29, ტაბ. III) ქვედა ქრონოლოგიური თარიღი თავდაპირველად შემუშავდა ამიერკავკასიის შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლებისთვის მიღებულ ზედა ქრონოლოგიურ თარიღზე დაყრდნობით, რომლის დადგენაც მოხერხდა თრიალეთის და კიროვაკანის ყორღანების შუბისპირების (მასრაზე სალტით) და ამიერკავკასიის რაპირისებური მახვილები მსგავსების შედგენად წინააზიურ და მიკენურ ნივთებთან. აღნიშნულზე დაყრდნობით მკვლევართა უმეტესობა ამიერკავკასიის შუაბრინჯაოს ხანის ყველაზე გვიანდელი ძეგლების თარიღად ძვ.წ. XVI-XV სს. ვარაუდობს [35, გვ. 511-512; 2, გვ. 314; 24, გვ. 64-69; 17, გვ. 240-248; 4, გვ. 66-69; 21, გვ. 18]. ამასთან ერთად, გვიანბრინჯაოს ხანის მომდევნო ჯგუფის ძეგლების ზედა ქრონოლოგიური საზღვარი (ძვ.წ. XIII ს.) შედარებით ზუსტად განისაზღვრა რას-შამრასა და ლჭაშენის სამითების სინქრონიზაციის საფუძველზე [2, გვ. 319].

უკანასკნელ პერიოდში გამოითქვა მოსაზრება შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლების ქრონოლოგიური საზღვრების გადასინჯვის თაობაზე [3, გვ. 48-51; 15]. სადღეისოდ ხელთარსებული მასალის მიხედვით აღნიშნული პერიოდის ზედა ქრონოლოგიური თარიღი მკვეთრ ცვლილებას ვერ დაეჭვმდებარება. თავის დროზე გვიანი ბრინჯაოს ხანის ძეგლებისთვის მიღებული ქვედა ქრონოლოგიური თარიღი (ზოგადად ძვ.წ. XV ს.) შეამაგრა ახალმა მონაცემებმა. ამჟამად აბსო-

ლუტური და შეფარდებითი თარიღების დასაზუსტებლად გათვალისწინებულია ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლებიდან მომდინარე არაერთი წინააზიური ნივთის ანალიზი, კერძოდ: არტიკის საბეჭდავები [34, გვ. 170, 173]; ბრინჯაოს, ძვლის, პასტის, ოქროს მძივები; ბრინჯაოს საკიდები, ბრინჯაოს აბჯრის ფირფიტების სახეობები, წრიულსაყბურებიანი ლაგები, და ნივთები, რომელთა ანალიზებიც მოპოვებულია ეგვიპტელი ფარაონების მერნეპტას (ძვ.წ. 1251-1231 წწ.) კარტუშიან მახვილთან და ამენოფისის (1455-1429 თუ 1412-1375 წწ.) ბეჭდთან ერთად [36, გვ. 170-178; სურ. 122-125, ტაბ. VIII; 33, გვ. 57-63; 18, გვ. 7].

ძალაში რჩება აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ე.წ. სუბმიკენური ტიპის (ბლინკენბერგის მიხედვით, 32, გვ. 58) ფიბულებისთვის მიღებული ქვედა ქრონოლოგიური თარიღი (ძვ.წ. XI ს. ან XII-XI სს. მიჯნის ახლო ხანები [2, გვ. 329]). ამ ტიპის ფიბულაზე დაყრდნობით ბაიერნის № 591 სამარხის გაახალგაზრდავება (ტაბ. I; 10, გვ. 66) რომ გაუმართლებელია, ამას ასაბუთებს თრელის № 71 სამარხი, სადაც ამავე სახის ფიბულა (ტაბ. I<sub>3</sub>) აღმოჩენილია რკინის ტარშეურჩენელ მახვილთან (ძვ.წ. XI-X სს.) [1, გვ. 136] და არქაულ, ძვ.წ. XIII-XII საუკუნეებისთვის დამახასიათებელ კერამიკასთან ერთად (ტაბ. II). აღნიშნულის გათვალისწინებით, თრელის № 71 სამარხი ძვ.წ. XI-X სს., უფრო კი ძვ.წ. XI ს. ფარგლებში ექცევა.

ბრინჯაოს მშვილდსაკინძი აღმოჩენილია თეთრწყლების № 5 სამარხსა (ტაბ. I<sub>5</sub>; 6, გვ. 89) და არაშენდას სამლოცველოზე (ტაბ. I<sub>6</sub>, 12, გვ. 37, 123). ამათგან თეთრწყლების № 5 სამარხში შედარებით გვიანი სახის რკალისებური ფიბულა დადასტურდა IV<sub>3</sub> ჯგუფის (კ. ფიცხელაურის ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის მიხედვით, 13, გვ. 70) მახვილთან ერთად [6, ტაბ. XIX], რომლის ქრონოლოგიური დიაპაზონიც ძირითადად ძვ.წ. VIII-VII სს. განისაზღვრება [18, გვ. 4; 14, გვ. 143]; არაშენდას სამლოცველოზე კი ბაიერნის № 591 სამარხის ანალიზური, დაბალრკალიანი და გრეხილდერიანი ფიბულა IV<sub>1</sub> ჯგუფის მახვილთან და გველის თავებით დაბოლოებულ სამაჯურთან ერთად აღმოჩნდა [12, ტაბ. XLI].

არაშენდას სამლოცველო ზოგადად ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრით არის დათარიღებული [12, გვ. 123], მაგრამ აქ დადასტურებული სამაჯურის თარიღის გათვალისწინებით (ძვ.წ. VII ს. მეორე ნახევარი – VI ს.) [1, გვ. 126, ტაბ. I<sub>33,34,40,48</sub>] არაშენდას როგორც მახვილი,

ისე მშვილდსაკინძი, ძვ.წ. VI საუკუნითაც კი შეიძლება დათარიღდეს.

ბაიერნის № 591 სამარხში აღმოჩენილია რკინის შუბისპირი მასრაზე შემორტყმული ბრინჯაოს ფირფიტით. ბრინჯაოს სალტის შემოვლების წესი სამთავროს სამაროვანზე ძვ.წ. XI-IX სს. სამარხებიდან მომდინარე რკინის შუბისპირებს ახასიათებთ (1, ტაბ. I<sub>139,171</sub>).

აღნიშნული ხანის ბრინჯაოსა და რკინის შუბისპირებს შორის მთავარ განმასხვავებელ ნიშანს პირველთათვის მასრის მთლიანობა, მეორეთათვის კი მასრაგახსნილობა წარმოადგენს. ეს გარემოება კი ბრინჯაოს და რკინის იარაღების დამზადების სხვადასხვა წესით არის გამოწვეული. სამთავროს მასრაზე სალტეშემორტყმულ რკინის შუბისპირებს შორის, ყველაზე ადრეულია ბაიერნისეული № 591 სამარხის შუბისპირი (ამჟამად დაკარგულია). ბ. კუფტინის ჩანახატის მიხედვით [23, სურ. 23] შუბისპირი საკმაოდ გრძელია და მისი სიგრძე დაახლოებით, ამავე სამარხში მოპოვებული წვეტიანი მახვილის სიგრძეს უტოლდება (ნ. სულავა აღნიშნულ იარაღს ბოლომომრგვალებულ მახვილად მოიხსენიებს [11, გვ. 65]). ჩვენთვის საინტერესო შუბისპირს, მასრის მთელ სიგრძეზე აქვს შემოსალტული ბრინჯაოს ფირფიტა [31, გვ. 36]. ქრონოლოგიურად მომდევნო ყველა სხვა შემთხვევაში სამთავროს სამაროვანზე მოპოვებული და ამ წესით დამზადებულ რკინის შუბისპირებს მასრაზე უკვე მხოლოდ ბრინჯაოს მავთული აქვთ შემოსალტული.

ბრინჯაოს შუბისპირები თავდაპირველად ჭედვის ტექნიკით მზადდებოდა. სამასრე ნაწილს აბრტყელებდნენ და შემდეგ მათთვის საჭირო ფორმას აძლევდნენ, რის გამოც იარაღი ერთ მხარეს გახსნილი რჩებოდა. ჩამოსხმის ტექნიკის განვითარებასთან ერთად ბრინჯაოს შუბისპირის მასრაც ერთ მთლიან რკალს ქმნიდა. რადგან რკინის შუბისპირები ისევე ჭედვით ტექნიკას მოითხოვდნენ, მათი მასრაც გახსნილი იყო, ბრინჯაოს სალტე კი მასრას გადახსნისგან იფარავდა.

როგორც ყოველთვის, ყოველ სიახლეს და ახალ ლითონსაც გარკვეული უნდობლობით ექცეოდნენ და ამ ახალი ლითონის იარაღების დამზადებისას ხშირად ზედმეტ სიფრთხილეს იჩენდნენ. სალტეების პრაქტიკულ დანიშნულებაზე მიუთითებს მათი შემორტყმის წესი, რაც ესთეტიკაზე არ არის გათვლილი. მომდევნო ხანის რკინის შუბისპირებზე ამდაგვარ სალტეებს უკვე აღარ ვხვდებით.

რკინის შუბისპირი მასრაზე სალტით სამთავროს სამაროვანზე კიდევ ერთხელ ჩნდება რკინის ფართო ათვისების ხანის № 96<sup>o</sup> სამარხში, რომელიც აქვე აღმოჩენილი რკინის ფიგურულტარიანი მახვილის მიხედვით კარგად თარიღდება ძვ.წ. VIII ს.-VII ს. პირველი ნახევრით [1, გვ. 132-134]. № 96<sup>o</sup> სამარხის რკინის შუბისპირის მასრის თავსა და ბოლოში ლამაზად არის შემოკრული ბოლოებში სიმეტრიულად დაკბილული ბრინჯაოს ფირფიტები, მაგ-

რამ აქ მათ უკვე ორნამენტის დანიშნულება აქვთ.

ფიბულა არ არის კავკასიური მოვლენა. აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ე.წ. სუბმიკენური ფიბულის შემცველი და როგორც არქეოლოგიური მასალის, ისე ისტორიული ვითარების გათვალისწინებით დათარიღებული ძეგლის (ძვ.წ. XII-XI სს. მიჯნა, ბაიერნისეული № 591 სამარხი), ძვ.წ. IX საუკუნით გაახალგაზრდავებისთვის, ავტორს (ნ. სულავა) უნდა ემტკიცებინა, რომ თავად ეგეოსურ სამყაროში ამ ტიპის ფიბულა აღნიშნულ ხანაზე ადრე არ გვხვდება, რაც შეუძლებელი იქნებოდა.

რაც შეეხება სამთავროს სამაროვანზე ფიბულების შემცველ სამახებს შორის არსებულ ქრონოლოგიურ ლაკუნას, რომელსაც ნ. სულავამ ახსნა ვერ მოუძებნა და რის გამოც გადაწყვიტა ფიბულის შემცველი ყველაზე ადრეული სამარხის გაახალგაზრდავება [11, გვ. 66], შეგნიშნავთ, რომ ნივთის ქრონოლოგიური ხარვეზის გარეშე არსებობა განისაზღვრება არა ერთი სამაროვნის მიხედვით, თუნდაც ეს იყოს სამთავროს სამაროვანი, არამედ გარკვეული რეგიონიდან მომდინარე მასალის შეჯვრებით; რკალისებური ფიბულა კი აღმოჩენილია ძვ.წ. XII-XI სს. მიჯნის ახლო ხანების (ბაიერნის № 591 სამარხი), ძვ.წ. XI-X სს. (თრელის № 71 სამარხი), ძვ.წ. IX-VIII სს. მიჯნის ახლო ხანების (თრელის № 49 სამარხი, ტაბ. I<sub>5</sub>) ძვ.წ. VIII-VII სს. (თეთრწყლების № 5 სამარხი) და ძვ.წ. VII ს. მეორე ნახევარი-ძვ.წ. VI ს. (არაშენდას სამლოცველო) ძეგლებზე, ანუ ფიბულის ჩვენთვის საინტერესო ტიპს აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ძვ.წ. XII-XI სს. მიჯნიდან, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ყველა ეტაპზე ედევნება თვალი. ძვ.წ. VIII საუკუნიდან კი აღნიშნული ტიპის მშვილდსაკინძი თანაარსებობს ასევე რკალისებური ფიბულის სახესხვაობასთან. ამის დამამტკიცებელია გვიანი ხანის ფიბულის შემცველი ნაქულბაქევის № 3 სამარხი (ტაბ. III), რომელიც აქვე დადასტურებული ფიგურულტარიანი რკინის მახვილითა და რკინის სატევრით (ტაბ. III<sub>12</sub>) კარგად თარიღდება ძვ.წ. VIII-VII სს.-ის პირველი ნახევრით.

ფიგურულტარიანი რკინის მახვილი აღმოჩენილია ნარეკავის № 61 სამარხში [9, ტაბ. XXXIII]. სამარხის ინვენტარის ერთი ნაწილი ძვ.წ. VIII ს-ზე ადრეულ პერიოდს მიეკუთვნება და მათი ზედა ქრონოლოგიური თარიღი ძვ.წ. IX ს. განისაზღვრება (ბრინჯაოს შუბისპირი მასრაზე ორი რელიეფური სარტყლით [9, ტაბ. XXXIII<sub>731</sub>; 13, გვ. 75; 5, გვ. 143]; რკინის ტარშეურჩენელი მახვილი [9, ტაბ. XXXIII<sub>728</sub>; 1, ტაბ. I<sub>122,152</sub>] ძვ.წ. XI-X სს.), ხოლო მეორე ნაწილი კი (ფიგურულტარიანი რკინის მახვილი, ბრინჯაოს ჭდეულზედაპირიანი სამაჯური [9, ტაბ. XXXIII<sub>727,735</sub>]) ძვ.წ. VIII ს-დან იწყებს არსებობას [1, ტაბ. I<sub>75,111,112,116,117</sub>]. აქვე აღმოჩენილი რკინის დანა [9, ტაბ. XXXIII<sub>729</sub>] ტიპოლოგიუ-

რად არ განეკუთვნება მოხრილი დანების ჯგუფს და ამიტომ დამატარილებლად არ გამოდგება.

კოლხური ცული [9, ტაბ. XXXIII<sub>733</sub>], დ. ქორიძის ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის მიხედვით, კოლხური ცულების განვითარების მეორე ეტაპს ეკუთვნის (IV<sub>1</sub> სახეობა), რომელიც ქრონოლოგიურად ძვ.წ. II ათასწლეულის მიწურულითა და I ათასწლეულის პირველი მეოთხედით შემოიფარგლება [16, გვ. 59-74].

რადგან ნარეკავის № 61 სამარხში ორი მომიჯნავე ქრონოლოგიური ჯგუფის განმსაზღვრელი ნივთები (ზედა ქრონოლოგიური საზღვარი ძვ.წ. IX ს. – ბრინჯაოს შუბისპირი მასრაზე რელიეფური სარტყლით, რკინის ტარშეურჩენელ მახვილი და ძვ.წ. VIII ს.-VII ს. პირველი ნახევარი – ფიგურულტარიანი რკინის მახვილი, რკინის სატევარი ბრინჯაოს ჭვირული ტარით, ჭდულზედაპირიანი სამაჯურები) ერთად გვხვდება, კომპლექსი ძვ.წ. IX-VIII სს. მიჯნით უნდა დათარიღდეს.

არ არის გამორიცხული, რომ ფიგურულტარიანი რკინის მახვილების ქვედა ქრონოლოგიური თარიღი ძვ.წ. IX ს. ბოლო ხანებით შეიცვალოს, მაგრამ ამგვარი ცვლილება დამატებით არგუმენტებს საჭიროებს.

რაც შეეხება გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლების ზედა ქრონოლოგიურ ზღვარს, ძვ.წ. VI ს., ის სკვითური ნივთების შემცველ ფენაზე დაყრდნობით ინარჩუნებს სიმყარეს. აღნიშნული ხანის ქრონოლოგიური ჩარჩოების განსაზღვრისას ძვ.წ. VI საუკუნის გამორიცხვა გაუმართლებელია, თუნდაც იმიტომ, რომ ძვ.წ. VII და VI საუკუნეების მასალების გამოიყვანა (თუ არა საკუთრივ „სკვითური“ ისრისპირები) ფაქტიურად შეუძლებელია.

უსაფუძვლოა კავკასიაში უძველესი რკინის ნივთის შემცველი ბეშთაშენის № 13 სამარხის (ტაბ. IV) გაახალგაზრდაების მცდელობა ძვ.წ. IX-VIII საუკუნეებით [19, 25] კუფტინის მიერ გამოქვეყნებულ [22, ტაბ. XLVIII] ბალთაზე დაყრდნობით [19, გვ. 119]. ეს ნივთი საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის საარქივო მასალების მიხედვით № 13 სამარხის შემადგენლობაში არ დასტურდება. კომპლექსის გვიანდლობის არგუმენტად არ გამოდგება არც აქ აღმოჩენილი არქაული სახის სატევარი და არც შუბისპირი.<sup>17</sup>

ბეშთაშენის № 13 სამარხში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ხუთკოპა ლახტისთავის შემცველი ძეგლების ზედა ქრონოლოგიური საზღვარი

ძვ.წ. XIV-XIII სს. მიჯნის ახლო ხანების ან ძვ.წ. XIII ს. ფარგლებში ექცევა (სამთავროს № 26, ბორნიღლეს № 52, არტიკის № 109, მაკარაშენის № 2 სამარხები, ლჭაშენის № 2 ყორღანი [8, ნახ. 89]; 20, ტაბ. XXXI; 24, ნახ. 24a, ტაბ. IX). გარდა ამისა, ბეშთაშენის კომპლექსის არქაულობის მაუწყებელ სხვა ნივთებთან ერთად (ამის შესახ. იხ. 2, გვ. 317) აქვე აღმოჩენილი ბრინჯაოს ხუთკოპა საკინძის ანალოგიური დადასტურებულია სტირფაზში, შუა ბრინჯაოს ხანის ძეგლზე [26, ნახ. 42].

ხელთარებული მასალების მიხედვით სამხრეთამიერკავკასიური შედგენილტარიანი სატევრების ერთი ნაწილი სამთავრული ფოთლისებური სატევრების არსებობის ძირითად დროს უნდა ეკუთვნოდეს. ამ ტიპის იარაღი აღმოჩენილია კუშის № 8 სამარხში, რომლის ადრეულობაზეც მეტყველებს აქვე დადასტურებული ფართოქედიანი და ვიწროპირიანი მასრაგახსნილი შუბისპირი (ტაბ. V<sub>12</sub>). კახური ტიპის შედგენილტარიანი სატევრის შემცველი სამთავროს № 44 სამარხი კი კომპლექსის გათვალისწინებით ძვ.წ. XIV-XIII სს. მიჯნის ახლო ხანებში უნდა ექცეოდეს.

კუშის № 8 სამარხი შეიცავს ასევე განჯაყარაბაღული კულტურისათვის დამახასიათებელ ბრინჯაოს სატევარს, დანისპირს და ღრმა ჭდეებით შემკულ სამაჯურს, რაც, თავის მხრივ, განჯაყარაბაღული და სამთავრული კულტურების სინქრონულობის მაუწყებელია (ტაბ. V<sub>3,4,5</sub>).

რაც შეეხება კოლხური კულტურის ძეგლების დათარიღებას, საამისოდ ვეყრდნობით აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიიდან მომდინარე იმ კომპლექსებს, რომლებიც კოლხური კულტურის განმსაზღვრელ ნივთებს შეიცავენ [27, გვ. 7; 7, გვ. 58-59]: სურამის კოლექცია, ბრინჯაოს კოლხური ტიპის ცულით, ფოთლისებური სატევრით და მასრაგახსნილი შუბისპირით (ტაბ. VI); ურბნისის № 219 სამარხი, ბრინჯაოს სეგმენტური იარაღით, ფოთლისებური სატევრით, მასრაგახსნილი შუბისპირით და თავხვია საკინძით [16, ტაბ. XXIX], ზიზაბავრას კომპლექსი ბრინჯაოს თოხებით, მასრაგახსნილი შუბისპირით და ფოთლისებური სატევრით (ტაბ. VII), დგვრისის კომპლექსი კოლხური ცულით, მასრაგახსნილი შუბისპირით და თავხვია საკინძით [26a, სურ. 30] და ბორნიღლეს № 52 და 69 სამარხები კოლხური ცულებით და ფოთლისებური სატევრებით [20, ტაბ. XXX; 20, ტაბ., 52]. გარდა ამისა, კოლხური კულტურის მაღალ თარიღს მხარს უჭერს ზურგას ნასახლარზე რადიოკარბონული მეთოდით მიღებული თარიღიც, რომლის მიხედვითაც გვიანი ბრინჯაოს ხანის კერამიკის შემცველი ფენა, აქვე აღმოჩენილი ხის ნახშირის განსაზღვრის შედეგად ძვ.წ. XV ს. დათარიღდა [7, გვ. 31-60].

ქრონოლოგიურ სისტემაში ცვლილების შეტანა კარგად დასაბუთებული არგუმენტების გარეშე მცდარი დასკვნების საფუძველი ხდება,

<sup>17</sup> ს. პოლიანი ბეშთაშენის № 13 სამარხის შუბისპირს სომხეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილ და მარტიროსიანის მიერ ძვ.წ. I ათასწლეულით დათარიღებულ [24, ტაბ. XXXVI] შუბისპირებს უკავშირებს [25, გვ. 54]. ბეშთაშენის ანალოგიური შუბისპირი არათუ მითითებულ ტაბულაზე, არამედ მარტიროსიანის ნაშრომში საერთოდ არ არის გამოქვეყნებული.

რასაც, თავის მხრივ, აღრევა შეაქვს მეტ-ნაკ-  
ლები სიზუსტით გარკვეულ საკითხებში.

**N. Akhvlediani**

## **ON THE ISSUE OF THE DATING OF LATE BRONZE-EARLY IRON AGE SITES IN TRANSCAUCASIA**

(Summary)

Samtavro burial ground maintains its particular significance among Late Bronze-Early Iron Age Caucasian sites from the point of view of their comparative and absolute chronology.

According to Samtavro material Late Bronze-Early Iron Age sites are limited within the 15-6<sup>th</sup> cc. B.C.

Recently the view has been put forward on the revision of the chronological boundaries of the Middle Bronze Age sites [3, 15]. On the basis of the material available to date the *terminus post quem* of the cited period cannot be subject to drastic alteration. The *ante quem* (15<sup>th</sup> cent. B.C.), adopted for the Late Bronze Age sites has been strengthened by new evidence. At present, the analogy of numerous near Eastern items is taken into account to make absolute and relative dates more precise: the Artik seal stamps [34], bronze, bone, paste, gold beads, varieties of armour plates, bits with circular mouthpieces and items whose analogues are found together with the cartouche sword of the Egyptian pharaoh Merneptah (1251-1231 B.C.) and the seal of pharaoh Amenophis (1455-1429 or 1412-1375 B.C.) [36,33,18].

The date of the so-called sub-Mycenaean type fibulae (according to Blinckenberg) on the territory of Eastern Georgia (circa the turn of the 12<sup>th</sup>-11<sup>th</sup> cent. B.C. [2, p. 329]) remain valid. Shifting the date of Bayern's burial 591 (pl.I<sub>1</sub>) containing this type of fibula, to the 9<sup>th</sup> cent. B.C. (by N. Sulava [11]) is unjustified. This is confirmed by burial 71 of Trelis (pl. I<sub>4</sub>), in which a fibula of this type has been found with a sword whose hilt has not survived (11<sup>th</sup>-10<sup>th</sup> cent. B.C.) and along with archaic pottery of the 13<sup>th</sup>-12<sup>th</sup> cent. B.C. (pl.II). Bearing this in mind, burial 71 of Trelis falls to the 11<sup>th</sup>-10<sup>th</sup> cent. B.C. – rather than to the 11<sup>th</sup>.

A bronze low-shaped fibula has been found in burial 5 of Tetristsqlebi (pl. I<sub>5</sub>) and at Arashenda shrine (pl. I<sub>6</sub>). Of these, a relatively later-period fibula was found in burial 5 of Tetristsqlebi, alongside a sword of group IV<sub>3</sub>, the chronological range of the fibula being mainly defined as the 8<sup>th</sup>-7<sup>th</sup> cent., while a low-arc'd and twisted-stem fibula, analogous to the Bayern burial 591 specimen, were found together with a sword of group IV<sub>1</sub> and bracelet ending with snake heads.

Generally, Arashenda shrine is dated to the first millennium B.C. [12, p. 123]. However, bearing in mind the lower chronological date of the bracelet discovered here (second half of the 7<sup>th</sup>-6<sup>th</sup> cent. B.C.), both the sword and the bow-shaped fibula may be dated to the 6<sup>th</sup> cent. B.C.

The fibula is not a Caucasian phenomenon. In order to shift the date of the archaeological material on the territory of Eastern Georgia, containing the so-called sub-Mycenaean fibula, and with account of the site dated to the (turn of the 12<sup>th</sup>-11<sup>th</sup> cent. B.C., Bayern's burial 591) on historical grounds, the author (N. Sulava) would have to argue the absence of this type of fibula in the Aegean world itself earlier than the cited period, which would have been impossible.

As to the chronological lacuna between the fibulae of the Samtavro burial ground, containing fibulae, which the author failed to account for and hence decided to shift backward the date of the earliest grave containing the fibula [11, p. 66], I shall note that the existence of an item with a chronological gap is determined not according to a single burial ground, even the Samtavro burial ground, but by juxtaposition of material stemming from a definite region. On the territory of Eastern Georgia arc-shaped fibulae have come to light on sites dating from *ca* 12<sup>th</sup>-11<sup>th</sup> cent. B.C. (Bayern, burial 591), 11<sup>th</sup>- cent. B.C. (Trelis burial 71), *ca* 9<sup>th</sup>-8<sup>th</sup> cent. B.C. (Trelis burial 49, pl I<sub>5</sub>), 8<sup>th</sup>-7<sup>th</sup> cent. B.C. (Tetristsqlebi burial 5) and second half of the 7<sup>th</sup> and 6<sup>th</sup> cent B.C. (Arashenda shrine). In other words, the type of fibula of our present interest is traceable on the territory of Eastern Georgia at all stages of the Late Bronze-Early Iron Age from the turn of the 12<sup>th</sup>-11<sup>th</sup> cent B.C. From the 8<sup>th</sup> cent B.C. the indicated type the fibula coexists also with the arc-shaped fibula of a different variety. This is confirmed by burial 3 of Nakulbakevi containing a later-type fibula (pl. III), its date being attested by a plastic handled iron sword and a dagger dated to the 8<sup>th</sup> –first half of the 7<sup>th</sup> cent. B.C.

As regards the *terminus post quem non* of the Late Bronze –Early Iron Age sites, the 6<sup>th</sup> cent. B.C. remains stable on the basis of the layer containing Scythian items.

A five-knobbed mace head characteristic for South Transcaucasia is found in Samtavro burial ground 26, which also contains a leaf-shaped dagger. An analogue of the five-knobbed mace head is excavated in Beshtasheni burial, 13.

Along with other items (dagger, spearhead) of burial 13 of Bashtasheni, an analogous item of the bronze five-knobbed mace head discovered here, is attested on a Middle Bronze site at Stirpaze [25].



The attempt to shift the date burial 13 of Beshtasheni, containing the oldest iron item in the Caucasus, to the 9<sup>th</sup>-8<sup>th</sup> cent. B.C. [19,25] is unfounded on the basis of the buckle published by B. Kuftin. According to the archival material of the State Museum of Georgia the item in question is not attested in the grave goods of burial 13 (This error was noted back in 1961 [2, p. 317], and was verified later by me).

Neither the archaic type dagger nor the spearhead can serve as an argument of the late date of Beshtasheni burial 13 (S. Polin relates the spearhead of Bashtasheni burial 13 to the spearheads discovered on Armenian territory and dated by A. Martirosyan to the 1<sup>st</sup> millennium B.C. [25, p. 54]. An analogous corresponding spearhead is not indicated in the author's table, nor is it in general published in Martirosyan's work).

One part of South-Caucasian composite-handled daggers must belong to the time of existence of Samtavro leaf-shaped daggers (II half 15<sup>th</sup>-14<sup>th</sup> cent. B.C.) A weapon of this type has been discovered in burial 8 of Kushchi, the early age of which is attested by a wide-ridged and narrow bladed spearhead found here (pl. V).

In defining the *terminus ante quem non* of Colchian culture, take into consideration relatively better dated East-Georgian complexes that contain items determining Colchian culture:

The Surami "Collection" a bronze with Colchian type axe, a leaf-shaped dagger and an open-socketed spearhead (pl. VI); burial 219 of Urnisi, with a bronze segment-like weapon, a petal-like dagger, an open-socketed spearhead and a spiral-headed pin; the Khizabavra complex with an open-socketed spearhead, a petal-shaped dagger and a bronze hoe the Dgvrissi complex with a Colchian axe; an open-socketed spearhead col a spiral-headed pin [26a, fig. 30] and the Bornighele burial ground N 52, 69 with Colchian axes and petal-shaped daggers [20, pl. XXXI; 20, pl 52] (pl. VII). Apart from this, the earlier date of Colchian culture is supported by radiocarbon dating obtained on Zurga settlement site (15<sup>th</sup> cent. B.C.) [7, pp. 31-60].

Introduction of changes into the chronological system without well-grounded arguments leads to erroneous conclusions.

## ლიტერატურა

1. აბრამიშვილი რ. სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის. – სსმმ, XIXA-XXIB, 1957, გვ. 116-139.

2. აბრამიშვილი რ. რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (ძვ.წ. XIV-VI სს). – სსმმ, XXII-B, 1961, გვ. 291-381.

3. აბრამიშვილი მ. თრიალეთის კულტურის აბსოლუტური ქრონოლოგიის საკითხისათვის. – კავკასიის ბრინჯაო-რკინის ხანის არქეოლოგიის პრობლემები (ძიებანი, დამატებანი, X), 2003, გვ. 48-51.

4. გოგაძე ე. თრიალეთური ყორღანული კულტურის გენეზისი და პერიოდიზაცია. თბ., 1971.

5. თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, I, რ. აბრამიშვილის რედაქციით. თბ., 1978.

6. მაისურაძე ბ. არქეოლოგიური გათხრები სოფ. თეთრწყლებში. – კავშ, IV, 1980, გვ. 81-100.

7. მიქელაძე თ. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან. თბ., 1974.

8. მცხეთა, არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, ა. აფაქიძის რედაქციით, ტ. IV. თბ., 1980.

9. მცხეთა, ნარეკვავი, II, ა. აფაქიძის რედაქციით. თბ., 2000.

10. რამიშვილი აღ. ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები წალვლში. თბ., 2004.

11. სულაგა ნ. სამთავროს სამაროვნის ფიბულებიანი სამარხების დათარიღებისათვის. – ძიებანი, № 5, 2000, გვ. 65-71.

12. ფიცხელაური კ. აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები. თბ., 1973.

13. ფიცხელაური კ. იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა უძველესი კულტურა. თბ., 1965.

14. ფიცხელაური კ., მენაბდე ც. გაღრეკილის არქეოლოგიური ძეგლები. – კავშ, V, 1982.

15. ქავთარაძე გ. საქართველოს ენეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურების ქრონოლოგია ახალი მონაცემების შუქზე. თბ., 1981.

16. ქორიძე დ. კოლხური კულტურის ისტორიისათვის. თბ., 1965.

17. ჯაფარიძე თ. არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბ., 1969.

18. Абрамишвили Р. М. Хронология и периодизация памятников Восточной Грузии и синхронизация с ним основных комплексов Закавказья, მოხსენება წაკითხული 1978 წ. სიღნაღის საკავშირო კონფერენციაზე, ხელნაბეჭდი (ინახება რ. აბრამიშვილის არქივში).

19. Вальчак С. Б., Скаков А. Ю. Дигорские "пекторали" предскифского периода. – РА, 2000, № 2, с. 47-53.

20. **Гамбашидзе О., Гамбашидзе И.** Месхет-Джавахетская экспедиция в 1984 году. – ПАИ, 1984-1985 (1987), с. 328-331.

21. **Иессен А. А.** Из истории Мильско-Карабахской степи. – Труды Азербайджанской археологической экспедиции, т. II, М.-Л., 1965.

22. **Куфгин Б. А.** Археологические раскопки в Триалети. Тб., 1941.

23. **Куфгин Б. А.** К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе. – სსმპ, XII-B, 1944, გვ. 291-397.

24. **Мартirosян А. А.** Армения в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Ереван. 1969.

25. **Полин С. В.** О хронологии раннескифской культуры (по И. Н. Медведской). – РА, 1998, № 4, с. 50-59.

26. **Техов Б. В.** Стырфазские кромлехи. Цхинвали. 1974

26a. **Техов Б. В.** К истории изучения памятников энеолита и бронзы в нижнем течении реки Большой Лиахви. Тб. 1963.

27. **Abramishvili R.** Le necropole de Samtavro et chronologie des civilisations archéologiques du bronze recent et du début du fer eu Caucase. – VIII congres international des sciences prehistoriques et protohistoriques (Belgrade), Moscou, 1971, p. 1-10.

28. **Abramishvili R. und M.** Archaologische Denkmäler in Tbilisi, unter Wegs zum Goldenen Vlies. Archäologische Funde aus Georgian, Saarbrüchen, 1995, S. 190-205.

29. **Abramishvili R.** Chronological Ordering of Archaeological finds of Transcaucasia. – Bulletin of Tbilisi Archaeological Museum, № 1, 1997.

30. **Badalian R., Smith A., Avetisian P.** – The Emergence of Sociopolitical Complexity in Southern Caucasia; An Interim Report on the Research of Project ARAGATS. – Archaeology in the Borderlands, Monograph 47, Los Angeles, 2003, გვ. 144-165.

31. **Bayern Fr.** Untersuchungen über die ältesten Gräber-und Schatzfunde in Kaukasien. – ZE, Supplement, Berlin 1885.

32. **Blinckenberg Chr.** Fibules grecques et orientales. Kobenhavn, 1926.

33. **Edelstein G.** Tombs de marchands guerriers au nord d'Acre. – Archeologia Tresors des Ages, N 60, 1973, გვ. 57-63.

34. **Kossak G.** Tli grab 85, Bemerkungen zum Beginn des skythenrailichen Formenkreises in Kaukasus. Kommission für Allgemeine und Vergleichende Archäologie des Deutschen Archäologischen Institute, Bonn, Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, 5, 1983.

35. **Shaeffer Cl.** Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentales, Oxford, 1948.

36. **Shaeffer Cl.** Ugaritica, III, Mission de Ras Shamra, VIII, Paris, 1956.

### ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I – ბრინჯაოს ფიბულები: 1. სამთავროს № 591 სამახიდან; 2. სამთავროს № 600 სამარხიდან; 3. თრელის № 71 სამარხიდან; 4. თრელის № 49 სამარხიდან (რ. აბრამიშვილის მიხედვით [5, ნახ. 80]); 5. თეთრიწყლების № 5 სამარხიდან (ბ. მაისურაძის მიხედვით [6, ტაბ. XIX<sub>7</sub>]), 6. არაშენდას სამლოცველოდან (კ. ფიცხელაურის მიხედვით [11, ტაბ. XLI]).

ტაბ. II – თრელის № 71 სამარხის კერამიკა და რკინის ტარშეურჩენელი მახვილი.

ტაბ. III – ნაქულბაქევის № 3 სამარხის ინვენტარის ნაწილი – რკინის: 1. ფიგურულტარიანი მახვილი ბრინჯაოს ტარით და ქარქაშით; 2. სატევარი ბრინჯაოს ჭვირული ტარით; ბრინჯაო: 3. ფიბულა; 4. სამაჯურები ჭდეული ზედაპირით; 5. ბეჭდები; 6. პინცეტი; 7. საკინძები; 8. კილიტი; 9. ისრისპირი; 10. მანჭვალი; 11. ძვლის ისრისპირი.

ტაბ. IV – ბეშთაშენის № 13 სამარხი: 1. შუბისპირი; 2. ხუთკოპა საკინძი პირამიდისებური თავით; 3. რქის საყბური (2 ც.); 4. ნამგალი; 5. კავები (4 ც.); 6. მუზარადი; 7. ლაგამი (2 ც.); 8, 10. ძვლის ნივთები; 9. ქვის სატეხი; 11. სატევარი; 12. სარტყელი; 13. ძვლის და 14. სარდიონის მძივები; 15. ხვია; 16. პინცეტი; 17. რკინის დანა ბრინჯაოს ორი მანჭვლით; 18. ხუთკოპა ლახტისთავი; 19-26. კერამიკა. სამარხში ასევე აღმოჩენილია ბრტყელი სამაჯური და თხელფირფიტოვანი ყუნწიანი ისრისპირები.

ტაბ. V – კუშჩის № 8 სამარხი: 1. სამხრეთ ამიერკავკასიური ტიპის შედგენილტარიანი სატევარი; 2. შუბისპირი; 3. განჯა-ყარაბაღული ტიპის სატევარი; 4. დანა; 5. სამაჯური.

ტაბ. VI – სურამის კოლექცია: 1-5. ბრინჯაოს სამაჯურები; 6. ბრინჯაოს ფოთლისებრი სატევარი; 7. ბრინჯაოს კოლხური ტიპის ცული; 8. ბრინჯაოს მასრაგასნული შუბისპირი

ტაბ. VII – ხიზაბავრას კომპლექსი:<sup>18</sup> 1-2. ბრინჯაოს თოხები; 3. ბრინჯაოს მასრაგასნული შუბისპირი; 4. ბრინჯაოს ფოთლისებრი სატევარი.

### Description of the plates

Pl. I – Bronze fibulae: 1. from burial 591 of Samtavro; 2. from burial 600 of Samtavro; 3. from burial 71 of Treli; 4. from burial 49 of Treli (after R. Abramishvili [5, fig. 80]); 5. from burial 5 of Tetristsqlebi (after B. Maisuradze [6, pl. XIX<sub>7</sub>]); 6. from Arashenda meeting-house (after K. Pitskheauri [11, pl. XLI]).

<sup>18</sup> ტაბულები IV-VII შედგენილია რ. აბრამიშვილის ჩანახატების მიხედვით.

Pl. II – Pottery and an iron sword with handle missing from burial 7 of Treli.

Pl. III – Part of the grave goods from burial 3 of Nakulbakevi: 1. iron sword with bronze figural handle and sheath; 2. iron dagger; 3. bronze fibula; 4. bronze bracelets with notched surface; 5. bronze finger-rings; 6. bronze pincers; 7. bronze pins; 8. bronze button; 9. bronze arrowhead; 10. bronze nail; 11. bone arrowhead

Pl. IV. burial 13 of Beshtasheni: 1. bronze spearhead; 2. bronze five-bossed pin with pyramidal head; 3. bone mouthpiece (2 pieces); 4. sickle; 5. bronze hooks (4 pieces); 6. bronze helmet; 7. bronze bit (2 pieces); 8, 10. bone items; 9. stone chisel; 11. bronze dagger; 12. bronze belt; 13. bone beads; 14 sard beads; 15. bronze spiral; 16. bronze pincers; 17. iron knife with two bronze nails; 18. bronze five-bossed macehead; 19-26. pottery; a flat bracelet and thin-plate arrowheads with hooks have also found in the burial.

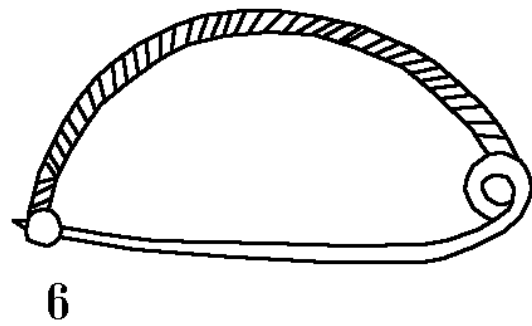
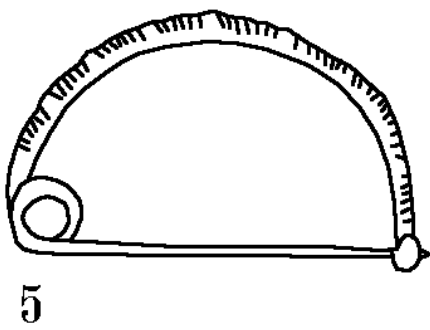
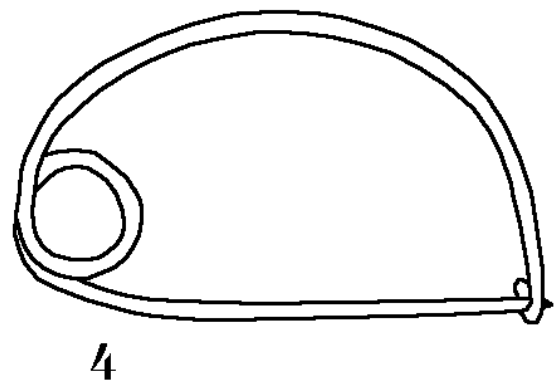
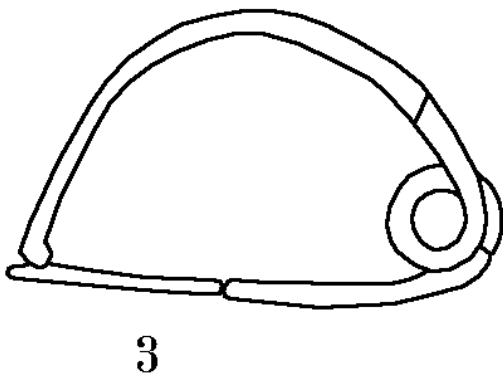
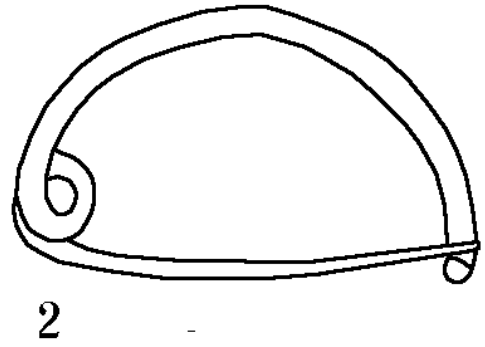
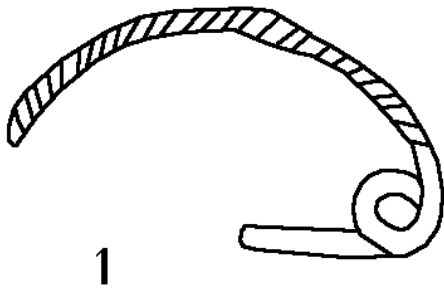
Pl. V - burial 8 of Kushchi – bronze: 1. compound-handled dagger of South-Caucasian type; 2. spearhead; 3. Ganja-Karabakh type dagger; 4. knife; 5. bracelet.

Pl. VI – Surami collection: 1-5. bronze bracelets; 6. bronze leaf-shaped dagger; 7. bronze spearhead.

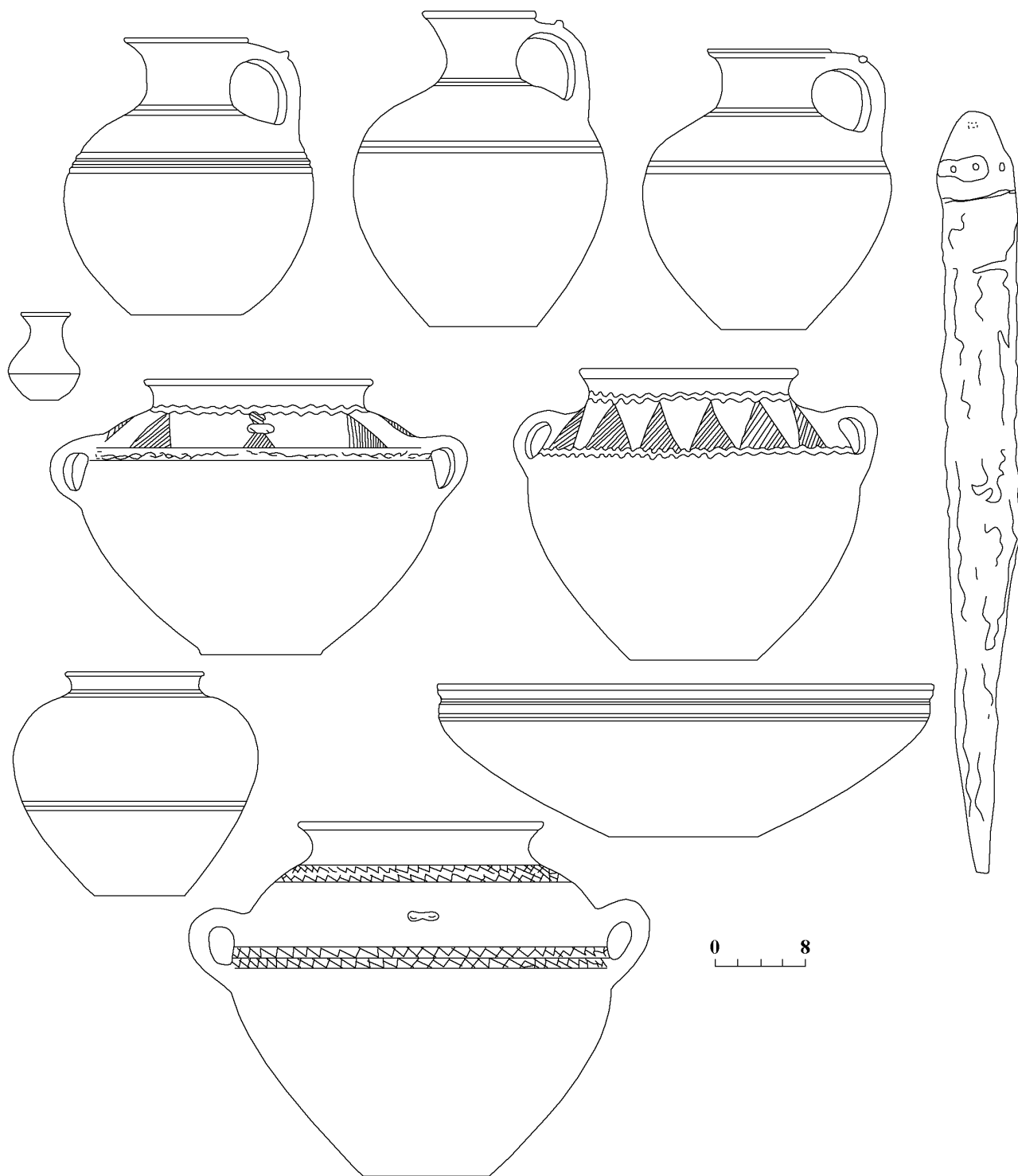
Pl. VII – Khizabavra complex:<sup>19</sup> 1-2. bronze hoes; 3. bronze spearhead; 4. bronze leaf-shaped dagger.

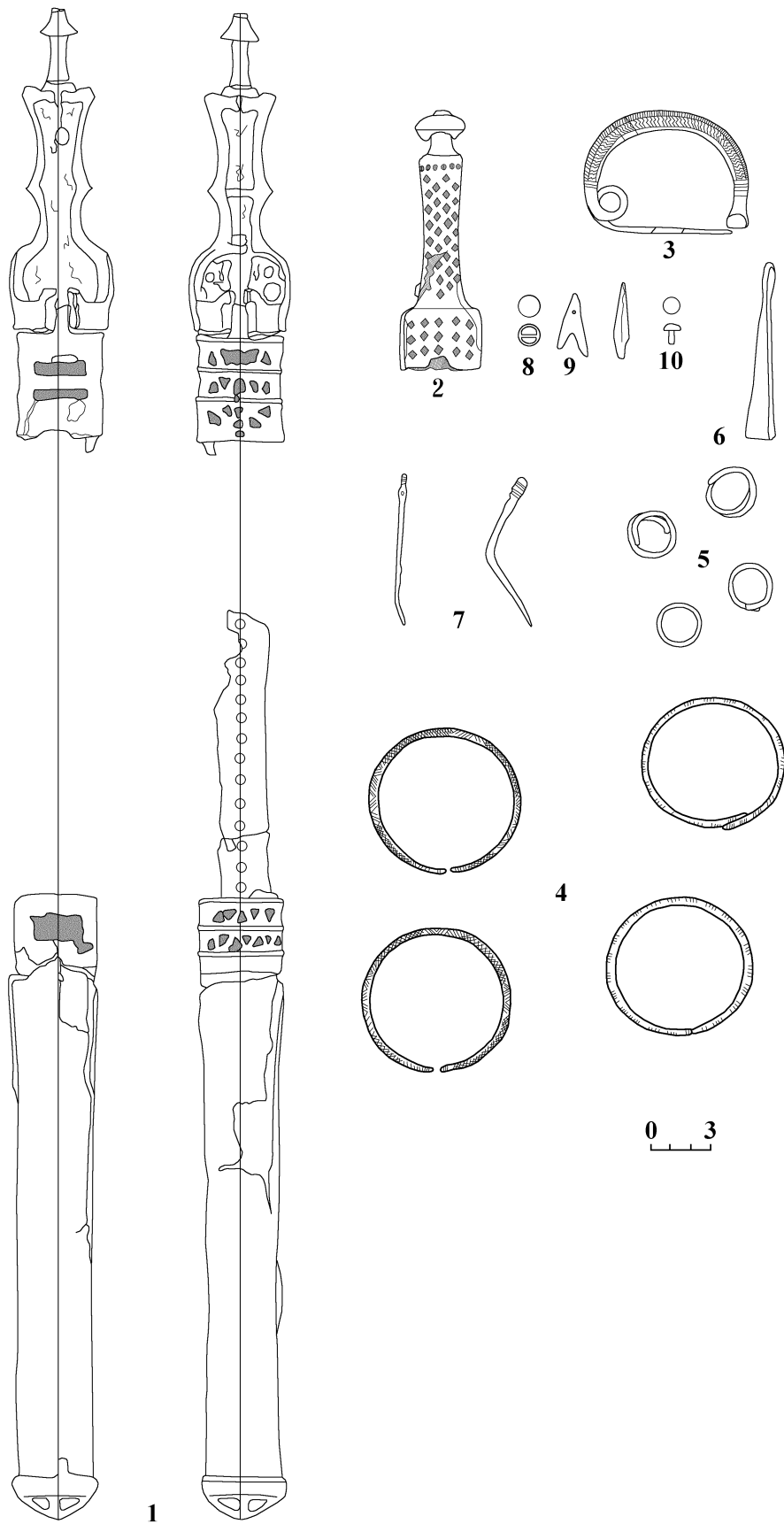
---

<sup>19</sup> Plates IV-VII are compiled according to R. Abramishvilis' drawings

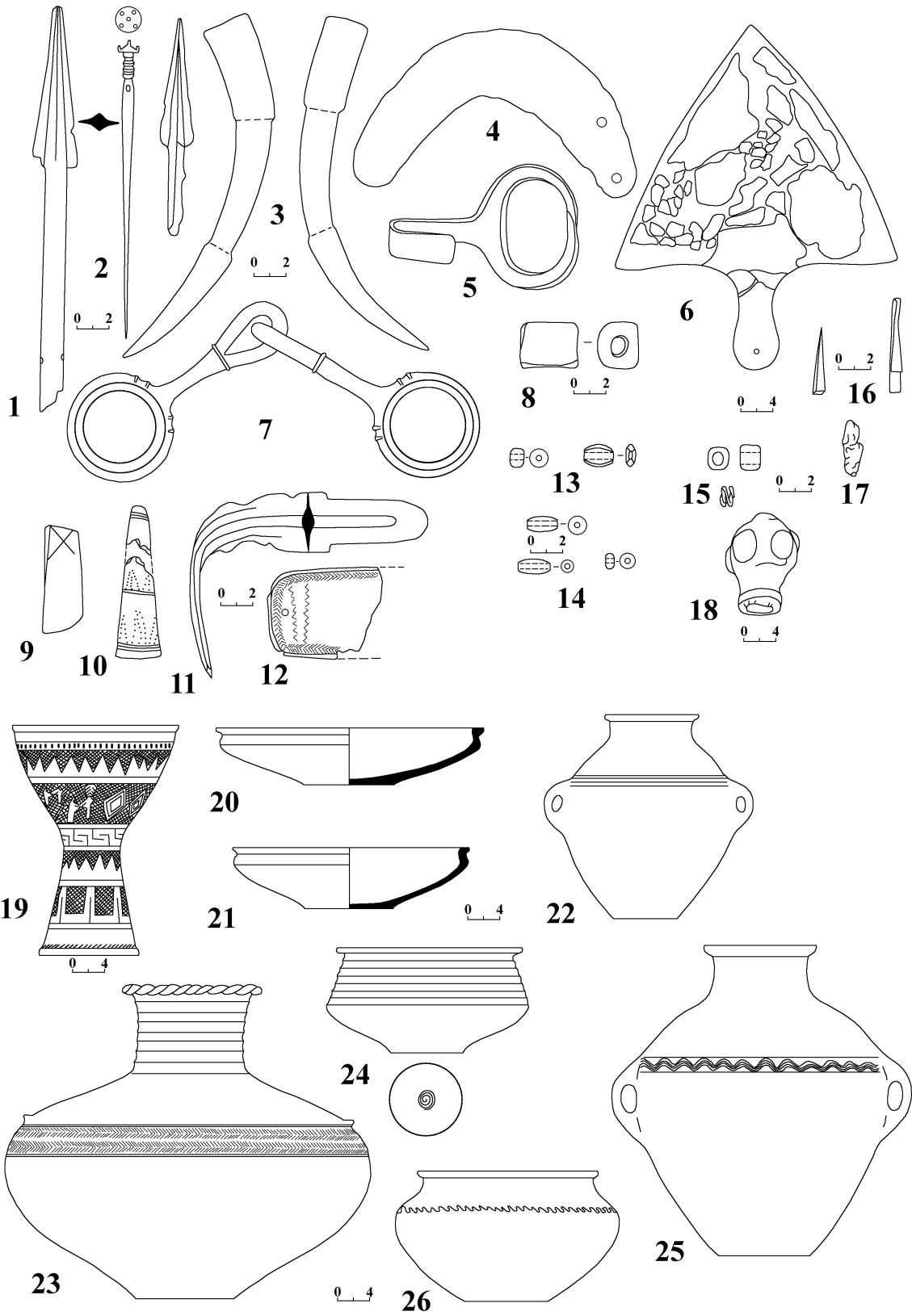


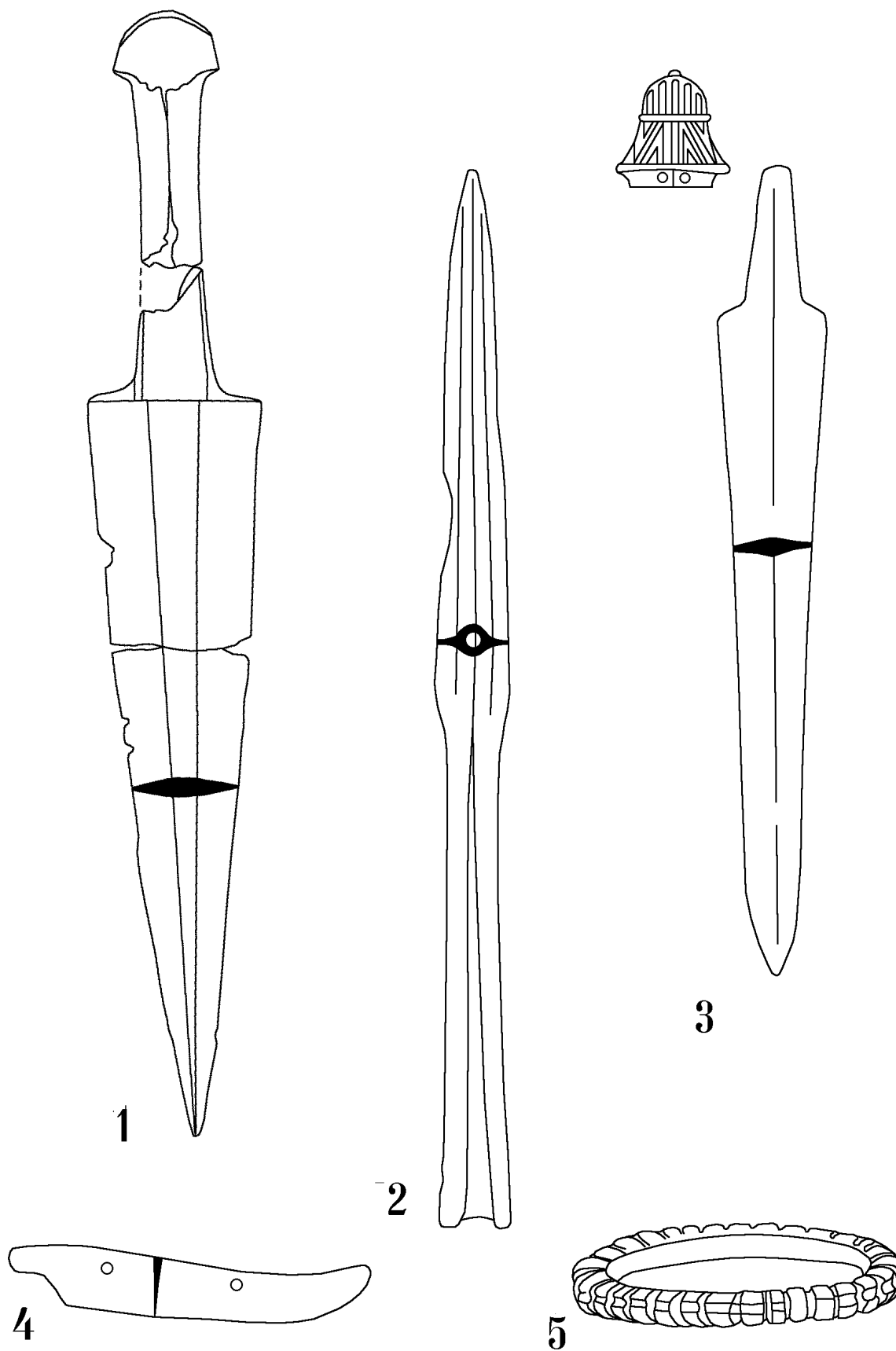
ტაბ. II





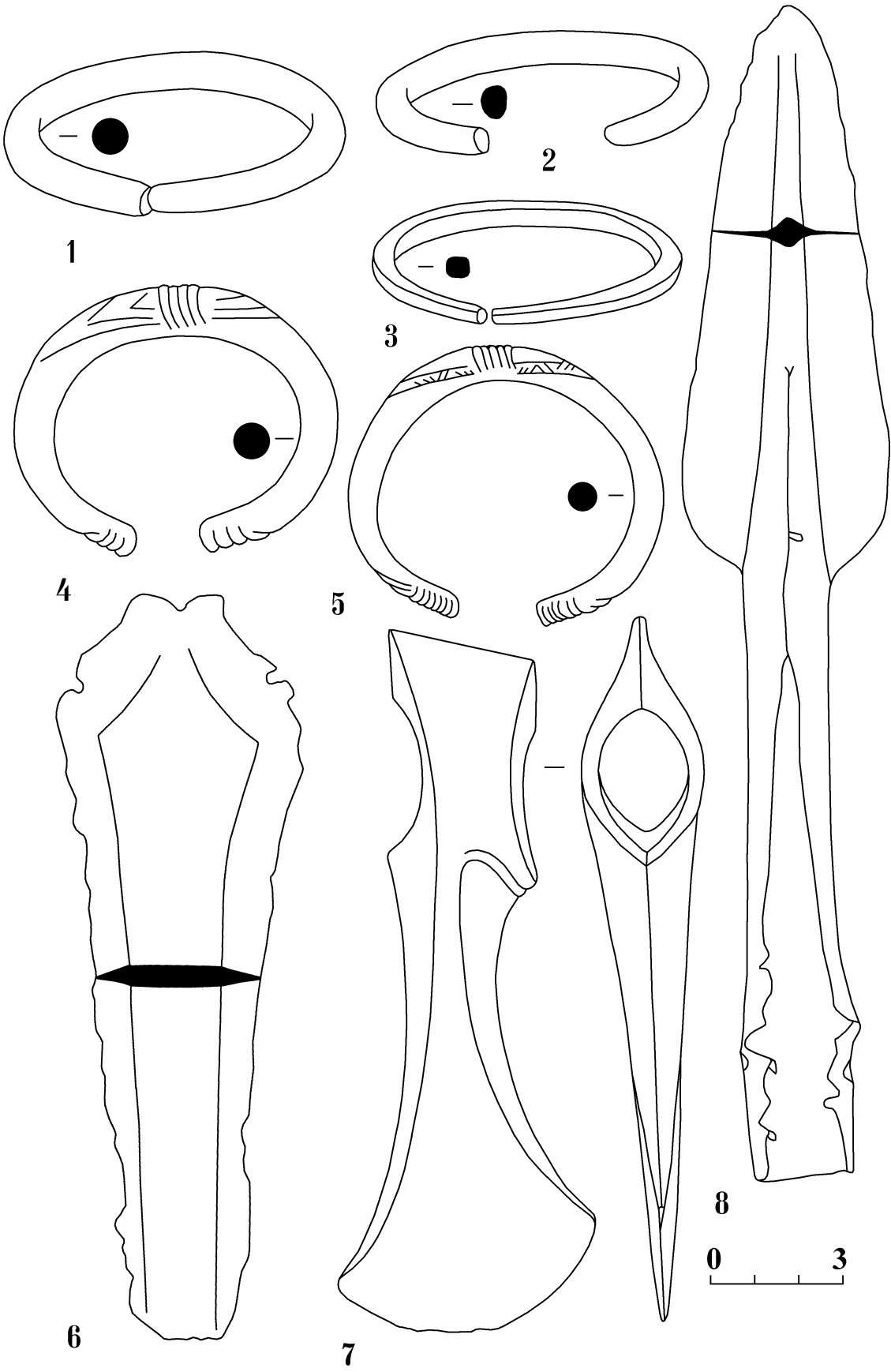
ტაბ. IV

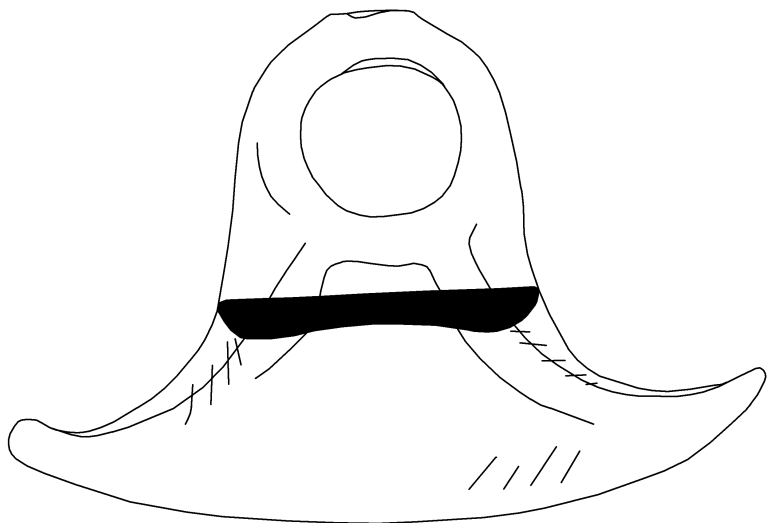




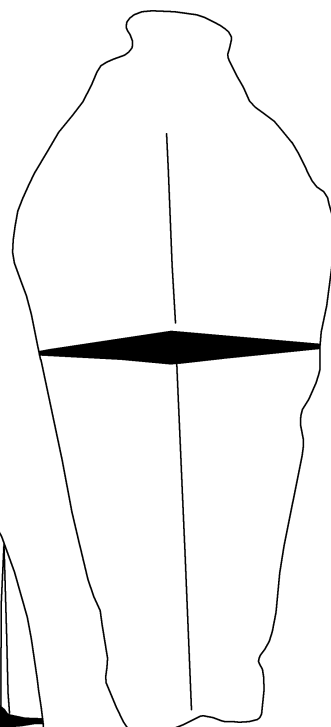


ტაბ. VI

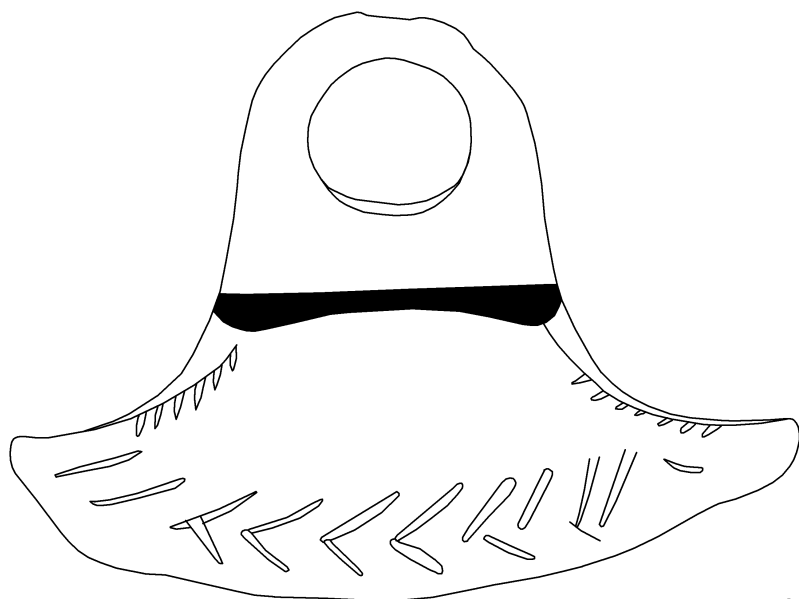




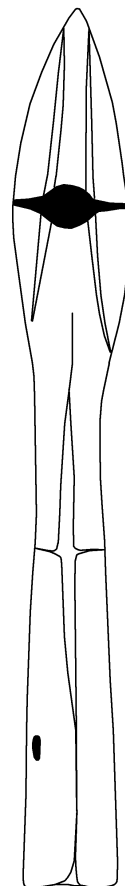
1



4



2



3

ახალი ინფორმაცია გალის რაიონის სოფ. გაგიდაში  
აღმოჩენილ ბრინჯაოს ინვენტარზე

უკანასკნელ პერიოდში ჩვენი თანაავტორობით რამდენიმე სტატია იქნა გამოქვეყნებული გალის რაიონის სოფ. გაგიდაში შემთხვევით აღმოჩენილ ბრინჯაოს ნივთებზე [10, გვ. 237-243; 11, გვ. 39-41; 12, გვ. 203-208; 13, გვ. 74-82].<sup>20</sup> უფრო კონკრეტულად რომ ვთქვათ, სოფ. გაგიდის ზღვისპირა სანაპირო ზოლში ადგილ „ისორეთში“ უახლესი ტრანსგრესიული პროცესების შედეგად ზღვის მიერ მიტაცებული და წყლით დაფარული იქნა ხელოვნურად გამართული ბორცვ-ნამოსახლარი (დიხა-გუძუბა)<sup>21</sup> და ასევე, როგორც ჩანს, შუა და გვიანბრინჯაოს საწყისი პერიოდის სამაროვნის გარკვეული ნაწილი. ვფიქრობთ, ამ კატეგორიის ძეგლის არსებობას უნდა ადასტურებდეს ამ მიდამოებიდან მომდინარე ბრინჯაოს სხვადასხვა ხასიათის ნივთები: ყუამილიანი ცულები, შუბისპირები, დისკოსებრთავიანი საკინძები, სატევრისპირები, სხვადასხვა ტიპის სამკაული, მრგვალდეროიანი, სპირალურბოლოებიანი (სათვალისებური ფორმის) ღუგმები და ა.შ. (დაწვრილებით იხილეთ, 13, გვ. 74-82, ტაბ. I-IV).

როგორც ჩვენ გადმოგვცეს, ამჟამადაც სოფ. გაგიდაში ყოველი ზღვის დეღვის დროს სანაპიროზე ირიყება ბრინჯაოს ნივთები, რომლებიც ხელთ უვარდებათ ადგილობრივ მცხოვრებლებს. შემდეგ კი ხდება მათი მუზეუმებში ჩაბარება ან, შესაძლოა, კერძო პირებზე გაყიდვა.

წინამდებარე სტატიაში შემდეგი ახლადმოპოვებული ბრინჯაოს ნივთებია წარმოდგენილი: დისკოსებრთავიანი საკინძი, სატევრისპირი, შუბისპირი და ღუგმა (ტაბ. I<sub>1-4</sub>).<sup>22</sup>

1. სოფ. გაგიდაში მოპოვებულ ბრინჯაოს მასალებში ერთი ცალი მრგვალგანიკვეთიანი, ნა-

ჭედი, დისკოსებრთავიანი საკინძი შედის, რომლის მთლიანი სიგრძეა 23 სმ, ხოლო დეროსი კი 16 სმ. დეროს დასაწყისში, ტანის ზედა ნაწილში დატანილია მრგვალი ფორმის ნახვრეტი. ტანზე, შუა ნაწილში დაუყვება გრეხილი (ტაბ. I<sub>1</sub>). ანალოგიურ საკინძებს შეიცავდა გაგიდის ადრე გამოქვეყნებული კოლექცია [13, ტაბ. III<sub>2-6</sub>]. ასეთი ტიპის საკინძები გვხვდება ასევე ბრილის (ადრეული კომპლექსები), მოდინახეს (შუაბრინჯაოს ხანის სამარხები), თრიალეთისა და წაღვლის სამაროვნებზე [6, გვ. 149, ტაბ. XXIV<sub>465</sub>; 2, გვ. 9, სურ. VIII; 4, გვ. 14; 14, გვ. 24; 15, სურ. 21<sub>გ</sub>].

2. ბრინჯაოს სატევრისპირი (სიგრძე 12 სმ) ნაჭედია და ცუდადაა დაცული (ტაბ. I<sub>2</sub>). აქვს ნაკლული მრგვალი ყუნწი, დაშვებული მხრები, ბრტყელ-განიკვეთიანი, დაბალქედის ტანი, რომელიც მომრგვალებული წვეროსკენ თანდათანობით ვიწროვდება. სატევრის პირი გვერდებზე ოდნავ ნაკლულია. ეს ნივთი ზოგიერთი ელემენტის მიხედვით ახლოს დგას თლიასა და ბრილის სამაროვნების უადრესი კომპლექსების სამარხების სატევრისპირებთან [1, ტაბ. X<sub>1,2</sub>]. ახლო პარალელები შეინიშნება ჭოლიპას ნამოსახლარზე აღმოჩენილ ანალოგიურ ნივთთან [5, გვ. 37]. შეიძლება ითქვას, რომ იგი ტიპოლოგიური მონაცემებით თითქმის მთლიანად იმეორებს გაგიდაში ადრე აღმოჩენილ სატევრისპირის ზოგიერთ სახეობას [13, გვ. 75, ტაბ. II<sub>2,3</sub>].

3. გაგიდის ბრინჯაოს შუბისპირს (სიგრძე 15 სმ) გააჩნია საშუალო ზომის გახსნილი მასრა, მაღალი ქედი და დაშვებული მხრები (ტაბ. I<sub>2</sub>). თითქმის სამკუთხა მოყვანილობის ბრტყელ-განიკვეთიანი, გვერდებზე ოდნავ ნაკლული ტანი პირისკენ თანდათანობით ვიწროვდება. ეს შუბისპირი ფორმის მიხედვით იმეორებს ჩვენს მიერ ადრე გამოქვეყნებულ გაგიდის ანალოგიურ ნიმუშებს [13, ტაბ. I<sub>1-3</sub>]. ასევე ახლო პარალელები შეიმჩნევა წაღვლის, ბრილის, ნულის, თლიას (უადრესი კომპლექსები), მოდინახეს, მესხეთ-ჯავახეთის შუაბრინჯაოს ხანისა და გვიანი ბრინჯაოს საწყისი ეტაპის შუბისპირებთან [1, ტაბ. X<sub>10-12</sub>; 3, გვ. 5-8; 4, გვ. 5-17; 6, გვ. 37, ტაბ. IV<sub>12,13,16</sub>; 7, ტაბ. II; 14, ტაბ. IX<sub>3</sub>].

4. მსხვილდეროიანი, სპირალურბოლოებიანი (სათვალისებური ფორმის) ღუგმა ერთ ცალადაა წარმოდგენილი (ტაბ. I<sub>4</sub>). ერთ გვერდზე ნაკლულია. დეროზე დატანილია ნაჭდევი. ანალოგიური ნივთები ცნობილია წაღვლის, ბრილის, თლიას, მოდინახეს სამაროვნებზე და მესხეთ-ჯავახეთში [6, ტაბ. XXIV<sub>465</sub>; 9; 13, ტაბ. 8<sub>7</sub>, 9<sub>9</sub>].

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, გაგიდის სამაროვნიდან მომდინარეობს ფრიად საყურადღებო

<sup>20</sup> ინტენსიური ძიების შედეგად ჩვენამდე მხოლოდ სამჯერ მოაღწია სოფ. გაგიდიდან მომდინარე შემთხვევით აღმოჩენილმა ბრინჯაოს ნივთებმა, რომლის მხოლოდ აღწერა და ჩახატვა შეეძლებოდა.

<sup>21</sup> 1985-1986 წწ. აფხაზეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის (ხელმძღვანელი მ. ბარამიძე) ერთ-ერთმა რაზმმა (რაზმის უფროსი ი. წვინარია) 10x10 კვ. მეტრის ფართობზე შეისწავლა სოფ. გაგიდაში ზღვისპირა ტერასაზე მდებარე წინარე ანტიკური ხანის ნამოსახლარი. იმ პერიოდში მდ. გაგიდისწყლის მარცხენა სანაპიროზე, ზღვის სანაპიროდან 25 მ-ის დაშორებით წყნარ ამინდში მართლაც ჩანდა დიხა-გუძუბას ზედა ნაწილი. ზღვის სანაპიროზე კი გამოირიყული იყო დიდძალი კერამიკული მასალა. როგორც ჩვენ ადგილობრივმა მაცხოვრებლებმა გადმოგვცეს, ეს დიხა-გუძუბა გასული საუკუნის 70-იან წლებში ზღვის სანაპიროსთან ახლოს ყოფილა გამართული, შემდეგ კი ტრანსგრესიული პროცესების შედეგად ზღვას მიუტაცია.

<sup>22</sup> ბრინჯაოს ნივთები მოგვაწოდა აფხაზეთიდან ლტოლვილმა ტარიელ არონიამ.

და საინტერესო მასალები. სამწუხაროა ის ფაქტი, რომ გასაგები ობიექტური მიზეზების გამო არ შეგვიძლია ბრინჯაოს კოლექციის აღმოჩენის ადგილის დათვალიერება და სამარხთა ტიპების განსაზღვრა. იძულებული ვხდებით, როგორც კი გაგიდიდან მომდინარე ბრინჯაოს ინვენტარზე ხელი მიგვიწვდება, პერიოდულად ვაქვეყნოთ, რათა არქეოლოგიური სამეცნიერო წრისათვის ეს აღმოჩენები დაკარგული არ დარჩეს. დასანანია ის ფაქტი, რომ, როგორც ჩანს, გაგიდის სამაროვანზე აღმოჩენილი ბრინჯაოს მასალების დიდი ნაწილი სხვადასხვა ადგილებში იფანტება და ჩვენთვის ხელმიუწვდომელი რჩება.

ვფიქრობთ, გაგიდიდან მომდინარე ბრინჯაოს ეს კოლექცია ზოგადად ძვ.წ. XVII-XIV სს-ებით უნდა განისაზღვროს.

## L. Jibladze

### NEW INFORMATION ABOUT THE BRONZE GRAVE GOODS DISCOVERED IN V. GAGIDA, GALI DISTRICT

(Summary)

Recently numerous bronze items have been discovered in the coastal zone of v. Gagida, Gali district. They presumably stem from a burial ground. The bronze collection appears to be dateable to the 17<sup>th</sup>-15<sup>th</sup> cent. B.C.

### ლიტერატურა

1. გობეჯიშვილი გ. არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში. თბ., 1952.
2. ლომთაძე გ. ახლად აღმოჩენილი სამარხი მოდინახედან. – ნარკვევები, III. თბ., 1997, გვ. 3-11.
3. ლომთაძე გ. მოდინახეს შუაბრინჯაოს ხანის სამარხები. – არქეოლოგიური ჟურნალი, I, 2000, გვ. 5-18.
4. ლომთაძე გ. მოდინახეს შუაბრინჯაოს ხანის სამარხები. – არქეოლოგიური ჟურნალი, II, 2002, გვ. 5-17.
5. მურგანიძე ბ. რამდენიმე ექსპონატი ლანჩხუთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმიდან. – გურია, III, თბ., 2001, გვ. 36-39.
6. რამიშვილი ალ. ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები წაღვლში. I, თბ., 2004.
7. ფანცხავა ლ., მაისურაძე ბ., გობეჯიშვილი გ. ბრილის სამაროვნის 1939 წ. გათხრის № 12 სამარხის დათარიღებისათვის. – ძიებანი, № 8, 2001, გვ. 39-48.
8. ფხაკაძე გ., ბარამიძე მ. ახალი არქეოლოგიური მონაპოვარი გალის რაიონში. – კავკასია ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები (ძიებანი, დამატება VI, 2001), გვ. 125-128.

9. ღამბაშიძე ი. სამცხე ძვ.წ. II ათასწლეულის შუახანებში (ბორჯომის არქეოლოგიური ძეგლების მიხედვით). საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატი თბ., 1999.

10. ხვისტანი რ., ჯიბლაძე ლ., პაპუაშვილი რ., ფიფია კ. ბრინჯაოს ხანის ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენა მდ. ენგურის აუზიდან. – საისტორიო ძიებანი, V, თბ., 2002, გვ. 237-243.

11. ხვისტანი რ.; ჯიბლაძე ლ.; პაპუაშვილი რ.; ფიფია კ. ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენა გალის რ-ნის სოფ. გაგიდაში. – აფხაზეთის მოამბე, № 6-7, თბ., 2004, გვ. 39-41.

12. ჯიბლაძე ლ., ხვისტანი რ., პაპუაშვილი რ., ფიფია კ. შუაბრინჯაოს ხანის შემთხვევითი არქეოლოგიური აღმოჩენა მდ. ენგურის აუზში. – საისტორიო ძიებანი, IV, თბ., 2001, გვ. 203-208.

13. ჯიბლაძე ლ., პაპუაშვილი რ., ხვისტანი რ. შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის საწყისი პერიოდის უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენა გალის რ-ნის სოფ. გაგიდაში. – ძიებანი, № 13-14 გვ. 74-82.

14. Техов В. Б. Центральный Кавказ в XVI-XV вв до н. э. М., 1977

15. Техов В. Б. Тлийский могильник. Тб., 1980.

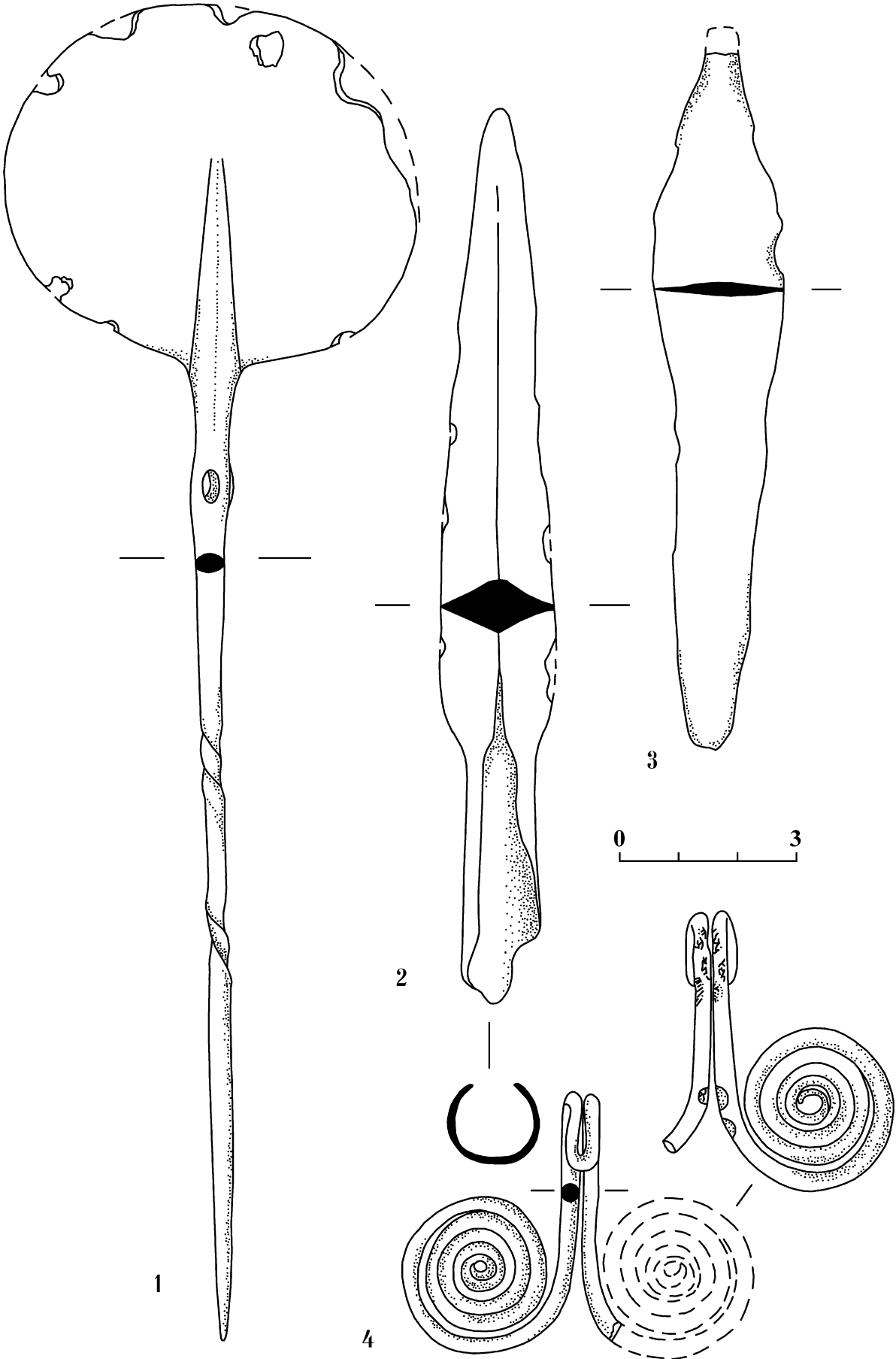
### ტაბულის აღწერილობა

ტაბ. I – 1. დისკოსებრთავიანი საკინძი; 2. შუბისპირი; 3. სატევრისპირი; 4. სპირალურთავიანი ღუგმა.

### Description of the plates

Pl. I – 1. Pin with discoid head; 2. spearhead; 3. dagger-blade; 4. spiral-headed hook

ტაბ. I



## ბიძინა მურვანიძე

### ელი-ბაბას სამაროვანი

ელი-ბაბას (სახეკდავის) სამაროვანი მდებარეობს სამხრეთ საქართველოში, თრიალეთის პლატოზე. სამაროვანი მიეკუთვნება ელი-ბაბას მთის თხემზე და ფერდობებზე მდებარე ნამოსახლარს [7, გვ. 124].

აღნიშნული ნამოსახლარი XX ს-ის 30-იან წლებში უნახია ბ. კუფტინს და მისი ხელმძღვანელობით დატანილია ვ. წილოსანის მიერ შედგენილ რუკაზე. ამავე ნამოსახლარის ჩრდილოეთით, მდ. ბაშკოვ-სუს მარჯვენა ნაპირზე, დატანილია ნიშანი, რომელიც სამაროვანს აღნიშნავს. მეორე სამაროვანი ნამოსახლარის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 100 მ-ის დაცილებით, მშრალი ხევის მარცხენა ნაპირზე უნდა მდებარეობდეს. ადგილობრივი მოსახლეობა ამ ადგილზე ხვნის დროს მიივებს და სხვა, როგორც ჩანს, სამარხეულ მასალას პოულობდა. მესამე სამაროვანი ნამოსახლარის აღმოსავლეთით 150 მ-ის დაცილებით მდებარეობს.

სტაციონარული არქეოლოგიური გათხრები ჩატარდა რიგით მეოთხე სამაროვანზე, რომელიც მდებარეობს სოფ. ბეშთაშენსა (ბეშქენაშენი) და სოფ. ბაშქოის (ბარეთი) შორის, ელი-ბაბას მთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კალთაზე, მდ. ბაშკოვ-სუს მარცხენა ნაპირზე (ტაბ. I) [6, გვ. 3].

სამაროვანი გამართულია ბაზალტის ქვის ორ დიდ მასივს შორის მოქცეულ ჩაღრმავებაში, რომელიც მიწითაა შევსებული. ჩაღრმავების სიგრძე ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე 100 მ-ია, აღმოსავლეთ-დასავლეთით – 200 მ. სამაროვანის ფართობი კი 40×50 მ<sup>2</sup>-ია, რომელიც იმდენად ინტენსიურადაა ათვისებული, რომ სამარხთა კრომლეხები და ყრილები უმეტეს შემთხვევაში დარღვეულია მეზობელი სამარხების გამართვისას. მიუხედავად ბევრი თავისუფალი ადგილისა, სამარხები მიჯრითაა გამართული. იქნება შთაბეჭდილება, თითქოს სამაროვანი ფიზიკურად ან ვირტუალურად იყო შემოსაზღვრული, რომლის გარეთაც სამარხთა გამართვა არ ხდებოდა. გათხრების დროს ზღუდის ან შემოსაზღვრის რაიმე ნაშთი არ დადასტურებულა. სავარაუდოა, რომ სამაროვანის გარეთ დარჩენილი ადგილი ტაბუირებული იყო (ტაბ. II).

სამაროვანის საზღვრების დადგენის შემდეგ მთელ ფართობზე მოიხსნა მიწის ფენა. გამოვლენილი ქვაყრილი იმდენად ინტენსიური იყო, რომ სამარხთა ქვაყრილების კონტურების დადგენა არ მოხერხდა. ამავე დონეზე ჩნდებოდა სამარხეული ინვენტარი, ამიტომ სამაროვანი გაითხარა ფენა-ფენად, რამაც შემდგომში გარკვეულწილად გააადვილა იმ რთული და ზოგჯერ აუხსნელი მომენტების გაანალიზება, რომლებიც გათხრის დროს იჩენდა თავს.

საჭიროდ ჩავთვალეთ, მოკლედ აგვეწერა სამაროვანის გათხრის თანმიმდევრობა, რათა უფრო ნათელი ყოფილიყო დონეების მიხედვით ფიქსაციის აუცილებლობა [6, გვ. 7-9].

ჰუმუსის (I დონე) მოხსნის შემდეგ გამოვლენიდა წვრილი ქვების ინტენსიური ყრილი, რომელშიც ალაგ-ალაგ ამოჩრილი იყო ბაზალტის დიდი ფილაქვები.

ამ ეტაპზე (II დონე) სამარხთა კონსტრუქცია ნათლად არ იკვეთებოდა, არც მათი საზღვრების დადგენა იქნა შესაძლებელი, ამიტომ სამაროვანის მთელ ფართობზე მოიხსნა ეს დონე, რის შემდეგაც (III დონე) გამოვლენიდა სამარხთა ქვაყრილები, კრომლეხები და სახურავები.

III დონის მოხსნის შემდეგ დაფიქსირდა სამარხთა კონსტრუქციის ძირითადი ნაწილები (კრომლეხი, სამარხი კამერის სახურავი), რომლებიც IV დონედ იქნა დაფიქსირებული (ტაბ. II).

სამარხი კამერების შესწავლის (V დონე) შემდეგ, მოხსნილი იქნა ყველა კრომლეხი, რომელთა ქვეშ სამარხთა თუ რიტუალის ნაშთები დადასტურდა (VI დონე).

არქეოლოგიური მასალა I დონეზე არ დადასტურებულა, II დონეზე მცირე რაოდენობითაა დაფიქსირებული, III და IV დონეები კი დიდი რაოდენობით შეიცავდა მასალას. ამ დონეებზე აღმოჩნდა კერამიკა (ზოგიერთ შემთხვევაში მთლიანი ეგზემპლარები), მიწები და ლითონის სხვადასხვა ნივთები. V დონეს შეესაბამება სამარხეული ინვენტარი, VI დონე სამარხთა კრომლეხებისა და ქვაყუთების ფილების მოხსნის შემდეგ დაფიქსირდა.

III-IV დონეებზე აღმოჩენილი მასალები ძირითადად იმ სამარხებს ეკუთვნის, რომელთა კრომლეხის შიგნითაც ისინი დაფიქსირდა.

როგორც ჩანს, ქვაყრილების თავზე (II დონე) აღმოჩენილი მასალების ნაწილი სამარხთა გამარცხისას არის ამოყრილი. მარცვა იმ დროს ჩანს მომხდარი, როცა სამარხთა ქვაყრილები მიწით არ იყო დაფარული.

თუმცა, ამავე პერიოდის კნოლეს სამაროვანს, რომელიც სულ რაღაც 1,0 კმ-ითაა დაცილებული ელი-ბაბას, გამარცხის კვალი არ ეტყობა.

სამაროვანის ასეთი მასიური მარცვა თრიალეთში დღემდე დაფიქსირებული არ ყოფილა. თრიალეთში გათხრილი ამავე ეპოქის კნოლეს, ბეშთაშენის, სანთას, წინწყაროს, თაქქილისას სამაროვნებზე მიცვალებულთა ნაშთებიც იქნა დადასტურებული და ინვენტარიც სამარხ კამერაში იყო განთავსებული. მხოლოდ თაქქილისას სამაროვანის აღწერისას ბ. კუფტინი თავის დღიურში აღნიშნავს, რომ ქვაყრილში ფიქსირდება თიხის ჭურჭლის ნატეხები.

ეს ფაქტი შეიძლება სამარხების რიტუალურ მარცვაზე მიუთითებდეს.

სამაროვნის ზემოთ აღწერილი მონაცემების მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ:

II დონეზე მასალები სამარხთა მარცვის შედეგად უნდა მოხვედრილიყო;

III დონეზე აღმოჩენილი ინვენტარი ქვაყრილების გამართვის დროს შესრულებული რიტუალის შედეგად დარჩა;

IV დონის მასალები სამარხი კამერის და კრომლების გამართვის შემდეგ ჩატარებული რიტუალის ნაშთებს მიეკუთვნება;

V დონე დაკრძალვის პროცესში ჩატარებულ ნივთებს შეიცავს;

VI დონეზე დაფიქსირებული მასალები კრომლების გამართვამდე შესრულებულ რიტუალს უკავშირდება.

სამაროვანზე გათხრილი 127 სამარხიდან დიდი უმრავლესობა ქვაყუთია, დანარჩენი – ორმოსამარხი. ორივე ტიპის სამარხებს ქვის წრეები (კრომლებები) აქვს შემოვლებული, ზოგჯერ წრის წყობა ორმაგია, რომელიც მოზრდილი ქვებით არის შედგენილი. წრის შიგა სივრცე წვრილი ქვებით არის შევსებული (ტაბ. II, III).

ქვაყუთები მოგრძო ფორმისაა, კედლები შედგენილია ბრტყელი, დაუმუშავებელი ბაზალტის ქვის ფილებისაგან. თავის დროზე გადახურული ყოფილა ორი ან სამი ბრტყელი ქვით, თუმცა გათხრის მომენტისათვის ბოლომდე გადახურული, ხელუხლებელი სამარხი თითქმის არ შემორჩენილა. ხშირად სახურავთა უმეტესობა გადაადგილებულია და სამარხი კამერის გვერდით დევს, უმეტეს შემთხვევაში, დასავლეთის მხარეს (ტაბ. VI, XI).

ზოგჯერ სამარხის კედლები შედგენილია რამდენიმე ქვისგან. არის შემთხვევები, როცა მთლიანად კედელი ან კედლის ნაწილი ნატეხი ქვებით არის ამოყვანილი. კედლის მშენებლობაში შემავრების მიზნით, ან „ბალიშებად“ გამოყენებულია მომცრო ზომის ბრტყელი ქვები. კუთხეების შეერთების ადგილი წვრილი რიყის ქვებით არის შევსებული.

სამარხების უმეტესობა დასავლეთ-აღმოსავლეთის ხაზზეა დამხრობილი, გამონაკლის მხოლოდ რამდენიმე სამარხი წარმოადგენს, რომლებიც ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ არის დამხრობილი.

ქვაყუთები და ორმოსამარხები გვერდი-გვერდაა გამართული. მხოლოდ ერთი, № 53 ორმოსამარხია გამართული სამაროვნიდან ჩრდილოეთით, ორი მეტრის დაცილებით (ტაბ. II).

დასაკრძალავი კამერის ორმოები დედაქანშია ჩატრილი, შესაბამისად, სამარხის იატაკი ყვითელი ფერის თიხატეკეპნილია, მხოლოდ რამდენიმე მცირე ზომის ქვაყუთი და ორმოა გამართული შავი ფერის ჰუმუსში.

სამაროვანზე მიცვალებულთა ნაშთები მხოლოდ რამდენიმე სამარხში დადასტურდა. სამარხები ინდივიდუალურია. დადასტურებული

ფაქტების მიხედვით, ისინი დაკრძალულია მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე ხელ-ფეხმოკეცილი, თავით – დასავლეთით.

მიცვალებულთა ძვლების არარსებობა, ნიადაგის მჟავიანობის ან, უფრო სწორად, სამარხთა ხელმეორედ გახსნის (მარცვა) შედეგად ძვლების ჰაერზე მოხვედრის გამო დაშლის მიზეზით უნდა აიხსნას. არ არის გამორიცხული, რომ ზოგიერთი მიცვალებულის კრემაცია ხდებოდა. კრემაციის ნიშნები თითქოს შეინიშნება №№ 17, 42 და 46 სამარხებში.

№ 17 სამარხის კამერის ცენტრალურ ნაწილში ამოჭრილია ორმო, რომელშიც დგას შუაზე გადაჭრილი ჭურჭლის ქვედა ნაწილი (ტაბ. IV). ზედა ნაწილები, ერთ რიგად, დაწყობილი იყო იქვე, სამარხის იატაკზე. ლაბორატორიული დამუშავებისას გაირკვა, რომ ჭურჭლის ზედა ნაწილი დეფორმირებულია ცეცხლის შემოქმედების შედეგად. ჭურჭელში აღმოჩნდა რამდენიმე მძივი და კოხის ქვები. ასეთი ფაქტი სამაროვანზე № 42 სამარხშიც დაფიქსირდა, როცა თიხის ჭურჭელი იატაკში ამოთხრილ ორმოშია ჩადგმული (ტაბ. XII). ამ სამარხებში მიცვალებულის ნაშთი არ დადასტურებულა. სავარაუდოა, რომ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს მიცვალებულთა კრემაციასთან, რომელთა ფერფლი იატაკში ჩადგმულ ჭურჭლებში იყო მოთავსებული. თუმცა ამ ვარაუდის დასამტკიცებლად მონაცემები ამკარად მცირეა. აქ შეიძლება აღვნიშნოთ № 48 სამარხში დადასტურებული ნახშირის და დამწვარი ძვლების აღმოჩენის ფაქტიც.

დაკრძალვის რიტუალთან დაკავშირებით ერთ-ერთ საინტერესო ფაქტად შეიძლება მივიჩნიოთ პატარა ზომის ქვის ფილებით შედგენილი ყუთები ან მცირე ზომის ორმოები რომლებიც შეიძლება ცრუ სამარხებს საძალავეებს ან დაკრძალვის რიტუალთან დაკავშირებულ ადგილებს წარმოადგენენ. ისინი ძირითადი სამარხის (№№ 18 178 188 208 428 45) კრომლების გარშემო (№№ 198 898 948 968 988 1178 120) ან ქვეშ მდებარეობენ (ტაბ. III-XI). მათ დამოუკიდებელი ქვაყრილებიც აქვთ. ასეთ სამარხებში (№№ 898 96) თიხის ჭურჭელია ჩაწყობილი. ზოგიერთი მთლიანად კერამიკითაა შევსებული ისე, რომ თავისუფალი ადგილი დატოვებული არ არის ზოგიერთში მხოლოდ მძივები აღმოჩნდა. № 42 სამარხის გარშემო ოთხი ასეთი ?ორმო% დადასტურდა (ტაბ. XI). არ არის გამორიცხული რომ მცირე ზომის სამარხები სწორედ ძირითადი დიდი ზომის სამარხებთანაა დაკავშირებული დაბ ამდენად რიტუალის ნაწილად უნდა მივიჩნიოთ.

რიტუალის ეს სახე შესანიშნავად არის დაფიქსირებული საფარ-ხარაბას უფრო ადრეული ხანის სამაროვანზე, სადაც ძირითადი სამარხის გვერდით, მისგან ჩრდილოეთით, გამართულია

სარიტუალო ორმოები, რომლებშიც თიხის ჭურჭელია ჩადგმული [5].

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ქვის ანთროპომორფული ფიგურა. ეს არის პირველი შემთხვევა თრიალეთში ამ ტიპის ქანდაკების აღმოჩენისა, რომელიც სამარხზე (№ 42) არის დადგმული (ტაბ. XI, XII).

ელი-ბაბას სამაროვანზე მოპოვებული თიხის ნაწარმის უმეტესობა ხელითაა ნაძერწი, დამზადებულია ტლანქად, ერთგვაროვანია და ნაკლებად ორნამენტირებული. კეცი შეიცავს მსხვილ მინარევებს, გამომწვარია ძირითადად მოყავისფრო-მოჩალისფროდ ან აგურისფრად. ასეთ ჭურჭელს მიეკუთვნება პატარა და საშუალო ზომის ქოთნები, სასმისები და ჯამები.

თიხის ჭურჭლის მეორე ნაწილი ჩარხზეა დამზადებული. თიხა შედარებით კარგადაა განლექილი, შეიცავს წვრილ მინარევებს. გამომწვარია მოშავო-მოყავისფროდ ან მოჩალისფროდ. ასეთი ჭურჭლები უფრო დიდი ზომისაა, ესენია: დერგები, ღოქები, ლანგრები, ასევე, პატარა ზომის ქოთნები. მათი უმრავლესობა ორნამენტირებულია.

რკინის იარაღებიდან სამაროვანზე მოპოვებულია: სატეგრები, შუბისპირები და დანები.

რკინის სამკაულიდან მხოლოდ რამდენიმე დაზიანებული სამაჯურია დაფიქსირებული.

შედარებით მეტია ბრინჯაოს ნივთები. იარაღიდან მხოლოდ ერთი ისრისპირია ნაპოვნი. დაფიქსირებულია ასევე ბრინჯაოს რამდენიმე კვერთხისთავი. სამკაული წარმოდგენილია სამაჯურების, სხვადასხვა ტიპის საკიდების, რგოლების და ბეჭდების სახით.

მოპოვებული მასალებიდან შედარებით მრავალფეროვნად გამოიყურება მძივები. სარდიონის, აქატის და ქალცედონის მძივებთან ერთად დიდი რაოდენობითაა დაფიქსირებული სხვადასხვა ფორმის და ფერის პასტის მძივები. მათ შორის ჭარბობს „დომინოსებრი“ მძივები, რომელიც დამახასიათებელია ქვემო ქართლის სამაროვნებისათვის [3, გვ. 104-106].

წარმოდგენილი მცირე ანალიზის საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სამაროვანი იმ დროსაა გამართული, როდესაც ეკონომიკის დონე დაცემულია, რაზეც მიუთითებს ლითონის ინვენტარის სიმცირე და მდარე ხარისხის ხელით ნაძერწი კერამიკა.

ელი-ბაბას (საბეჭდავის) სამაროვნის მასალები (ტაბ. V, VII, VIII, IX, X, XIII) განსაკუთრებულ მსგავსებას ამჟღავნებს ქვემო ქართლის რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების – განთიადის [2, გვ. 38-105], ორწყლების [8, გვ. 29-30], ღრმახევისთავის [1, გვ. 101-199], კნოლეს [7, გვ. 126], ბეშთაშენის [9, გვ. 65], წინწყაროს [4, გვ. 5-21], თაქ-ქილისასა [9, გვ. 55] და სხვა სამაროვანთა სამარხეულ ინვენტართან.

აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ ელი-ბაბას სამაროვანი უნდა დათარიღდეს ძვ. წ. VII-VI საუკუნეებით.

## B. Murvanidze

### THE ELI-BABA BURIAL GROUND (Summary)

The Eli-Baba (Sabechdavi) burial ground is situated on Trialeti plateau, South Georgia.

The Eli-baba mountain crest is occupied by the "cyclopean" settlement site of Sabechdavi. According to the material found here, the site is dated to the 8th-6th cent. B.C. The site has four burial grounds of various periods. The burial ground under discussion lies between v. Beshtasheni and v. Bashkoi, on the north-eastern slope of Eli-Baba mountain, on the left bank of the Bashkov-su river.

The Territory of the burial ground came within the zone of construction of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline. Archaeological excavations on the site were conducted in 2002-2003. 127 burials were excavated. Their majority are cists; pit burials also occur, with stone circles (cromlechs) round them. The area of the stone circle is filled with small and medium-size stones. The burials are individual. The burial chambers are oriented along the E-W line. The deceased are laid to rest on the right or left side, in crouched posture, the head turned west.

According to the material found in the burials the necropolis is dated to the 7<sup>th</sup>-6<sup>th</sup> centuries B.C.

### ლიტერატურა

1. აბრამიშვილი რ., გიგუაშვილი ნ., კახიანი კ. ღრმახევისთავის არქეოლოგიური ძეგლები. თბ., 1980.
2. ავალიშვილი გ. ქვემო ქართლი ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში. თბ., 1974.
3. დავლიანიძე ც. ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტურა ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში. თბ., 1982.
4. მენაბდე მ., დავლიანიძე ც. თრიალეთის სამაროვნები, კატალოგი I. თბ., 1968.
5. ნარიშანიშვილი გ. წალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია. 2005 წელს საფარ-ხარაბას სამაროვანზე ჩატარებული კვლევა-ძიება. თბ., 2005 (ხელნაწერი, ინახება აკც-ში).
6. ნარიშანიშვილი გ. წალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2002-2003 წწ. ელი-ბაბას სამაროვანზე ჩატარებული კვლევა-ძიების ანგარიში, თბ., 2003 (ხელნაწერი, ინახება აკც-ში).



7. ნარიმანიშვილი გ., მახარაძე ზ., შან-შაშვილი ნ., მელიქიძე შ. წალკის ექსპედიცია 1990-1992 წლებში. – საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წლებში, თბ., 2003, გვ. 123-128.

8. Кахиани К., Иремашвили Ш., Иординишвили Ж., Цквитинидзе З. Археологическая экспедиция Машаверского ущелья. – ПАИ, 1982 (1985), с. 29-30

9. Куфтин Б. Археологические раскопки в Триалети. Тб., 1941.

### ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I – ელი-ბაბა. ტოპოგეგმა.

ტაბ. II – ელი-ბაბას სამაროვანი. გეგმა.

ტაბ. III – სამარხი № 17. გეგმები.

ტაბ. IV – სამარხი № 17. გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. V – სამარხი № 17. ინვენტარი: 1, 2, 6. სარდიონისა და პასტის მძივები; 3, 4, 9. ბრინჯაოს რგოლები; 5. ბრინჯაოს ისრისპირი; 7, 8. რკინის ფრაგმენტები; 10. თიხის ჭურჭელი.

ტაბ. VI – სამარხი № 21. გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. VII – სამარხი № 21. ინვენტარი: 1-3. თიხის ჭურჭელი; 4-6, 10, 11. ბრინჯაოს საკიდები; 7. ბრინჯაოს მილაკები; 8, 9. პასტის მძივები.

ტაბ. VIII – სამარხი № 21. ინვენტარი: 1. ბრინჯაოს სამაჯური; 2. სარდიონის მძივები.

ტაბ. IX – სამარხი № 21. ინვენტარი: 1. სარდიონისა და აქატის მძივები; 2-3. ბრინჯაოს საკიდები; 4-5. ანტიმონის (?) საკიდები.

ტაბ. X – სამარხი № 21. ინვენტარი: 1-2. პასტის მძივები.

ტაბ. XI – სამარხი № 42. 1, 3. გეგმები; 2. ანთროპომორფული ფიგურა.

ტაბ. XII – სამარხი № 42. გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. XIII – სამარხი № 42. ინვენტარი: 1, 3. რკინის სატევრები; 2. სარდიონის მძივი; 4-7. თიხის ჭურჭელი.

Pl. VII – grave No. 21. Grave goods: 1, 3. clay vessels; 4-6, 10-11. bronze pendants; 7. bronze tubes; 8-9. paste beads.

Pl. VIII – grave No. 21. Grave goods: 1. bronze bracelet; 2. cornelian beads.

Pl. IX – grave No. 21. Grave goods: 1. cornelian and agate beads; 2-3. bronze pendants; 4-5. antimony (?) beads.

Pl. X – grave No. 21. grave goods: 1-2. paste beads.

Pl. XI – grave No. 42. 1, 3. Plans; 2. Anthropomorphic figurine.

Pl. XII – grave No. 42. Plan and sections.

Pl. XIII – grave No. 42. Grave goods: 1, 3. iron daggers; 2. cornelian beads; 4-7. clay vessels.

### Description of the plates

Pl. I – Eli-Baba. Topographical plan.

Pl. II – Eli-Baba necropolis. Plan.

Pl. III – grave No. 17. Plans.

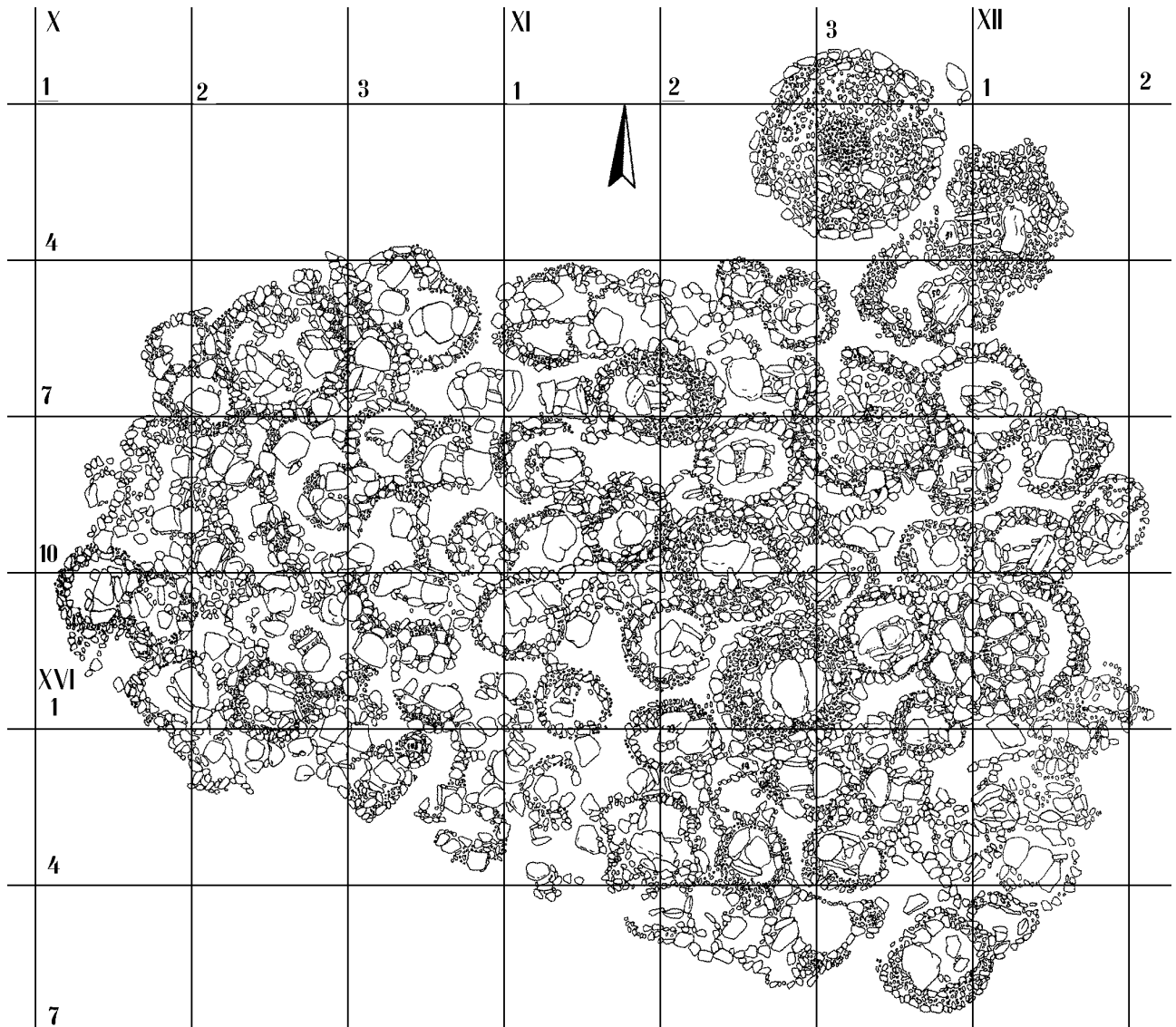
Pl. IV – grave No. 17. Plan and sections.

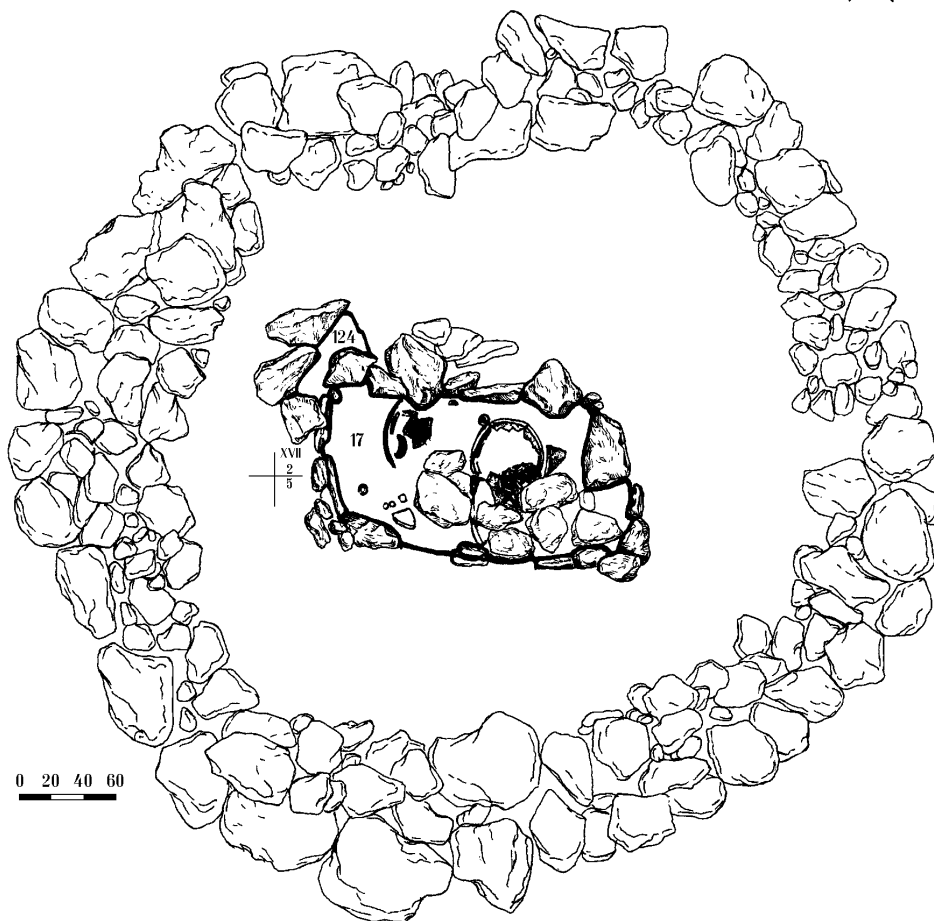
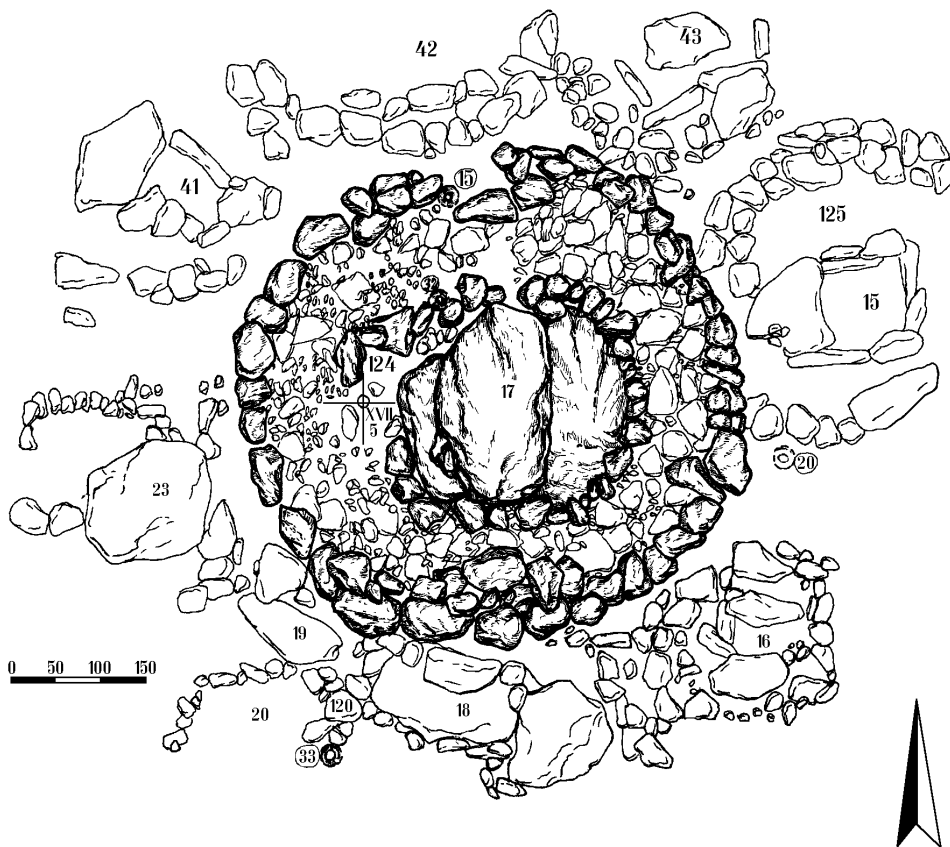
Pl. V – grave No. 17. Grave goods: 1, 2, 6. cornelian and paste beads; 3, 4, 9. bronze rings; 5. bronze arrowhead; 7-8. iron fragments; 10-11. clay vessels.

Pl. VI – grave No. 21. Plan and sections.

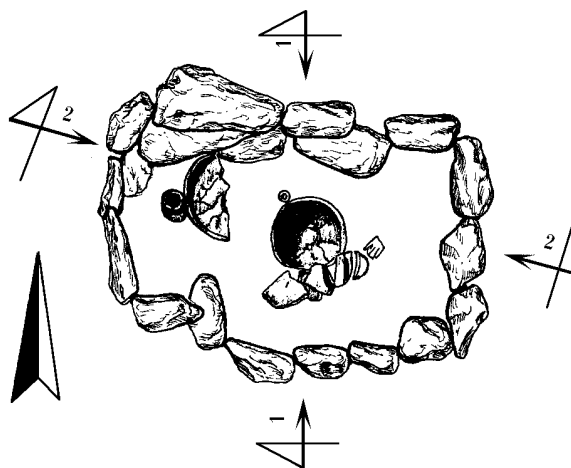


ტაბ. II

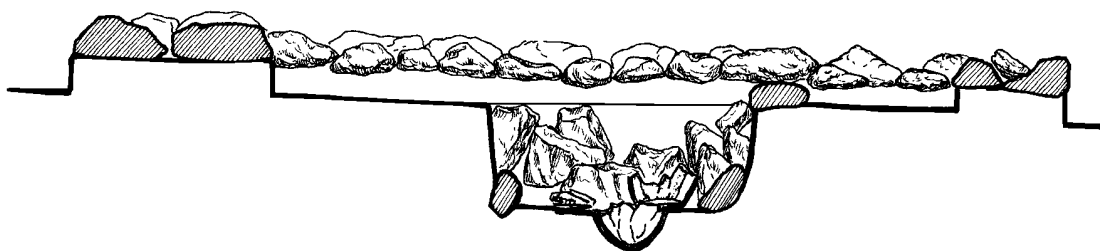




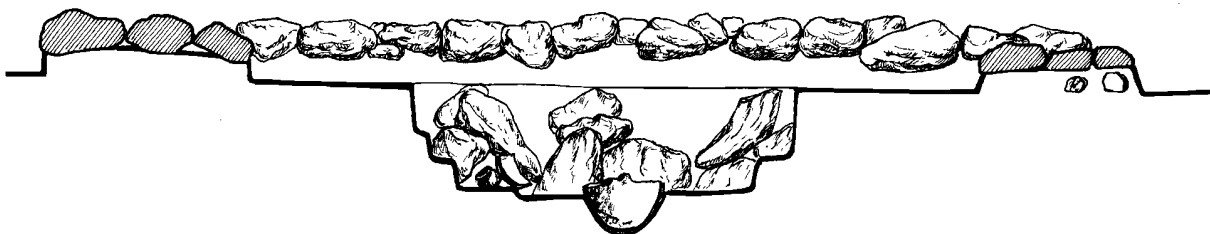
ჭაბ. IV



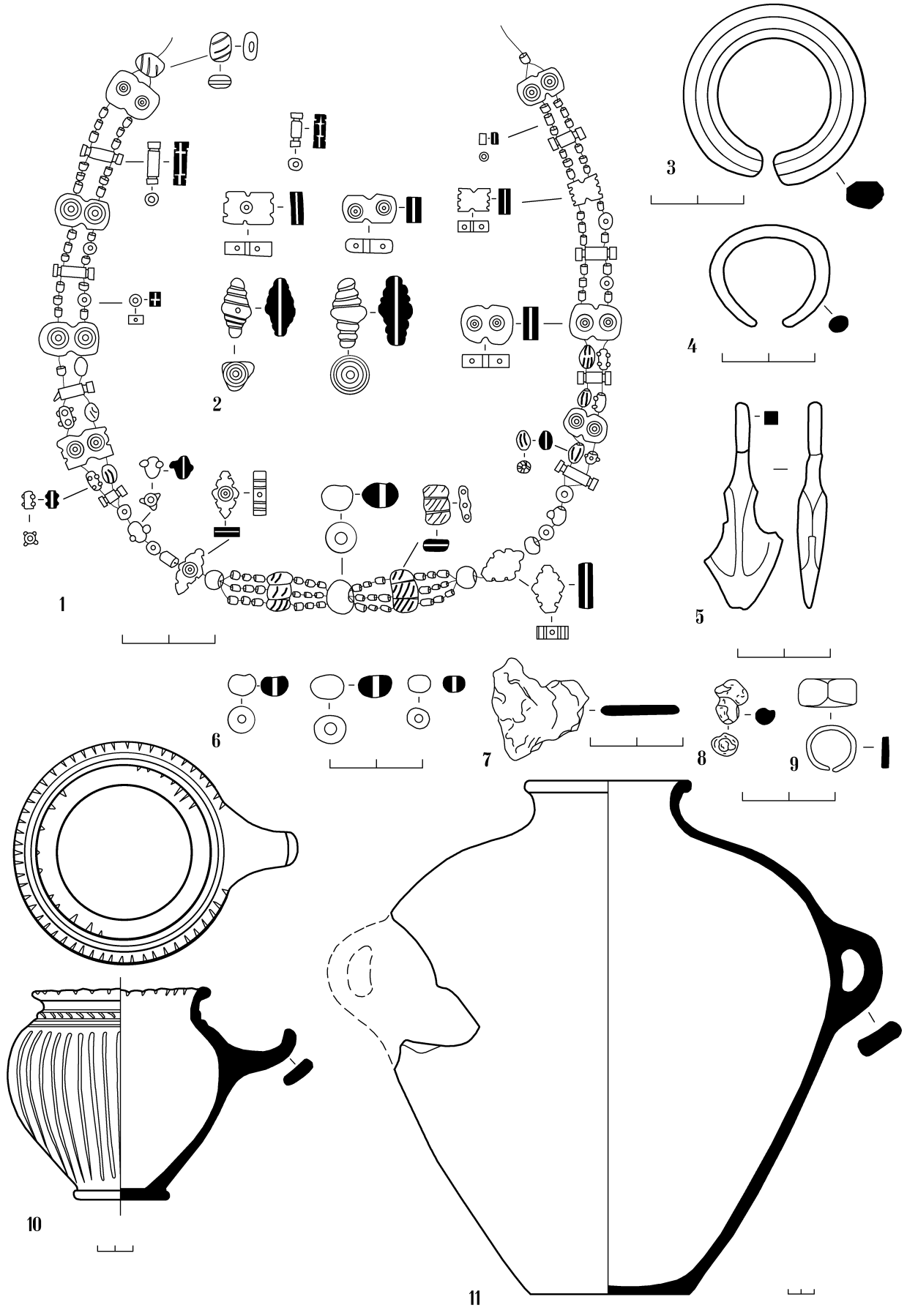
1 - 1



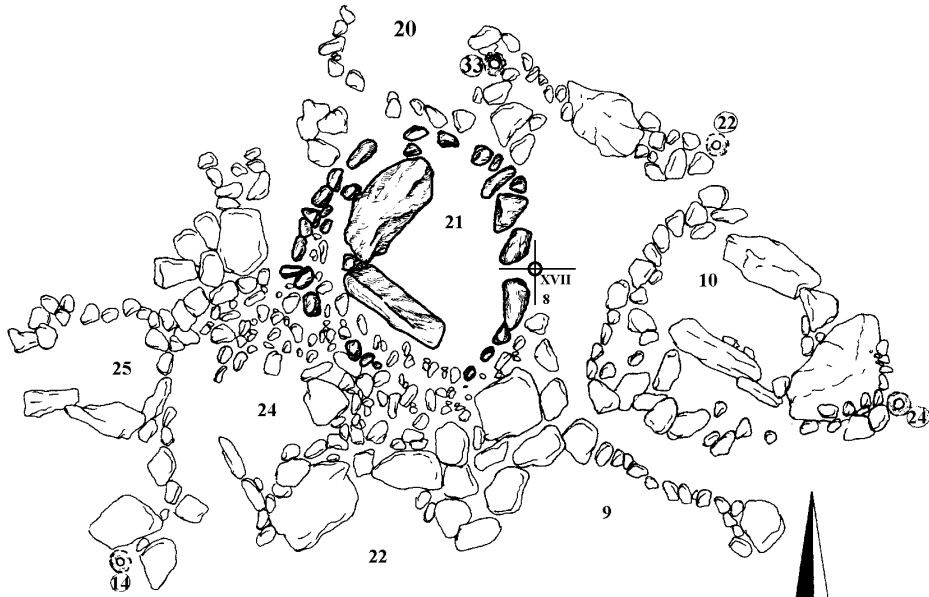
2 - 2



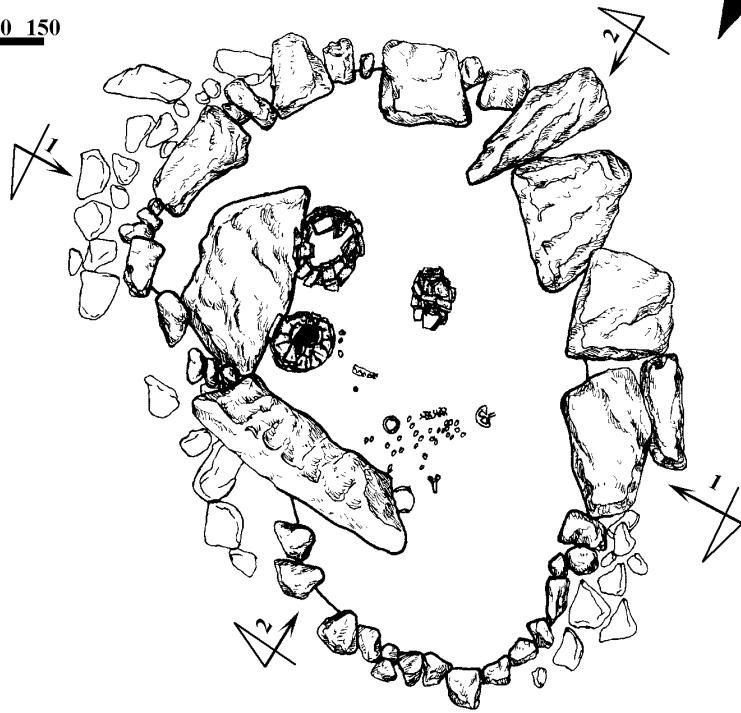
0 20 40 60



ტაბ. VI



0 50 100 150



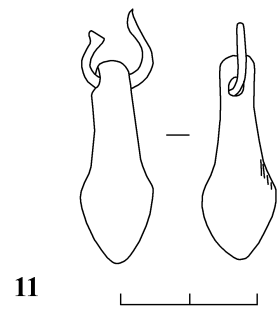
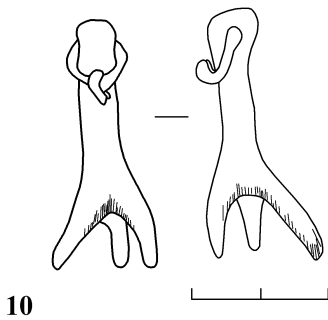
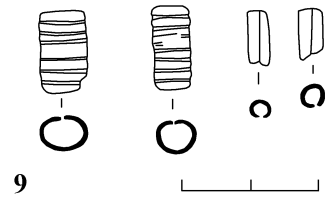
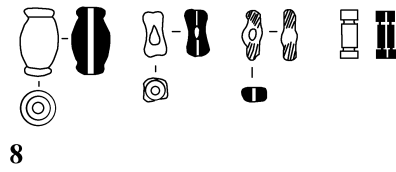
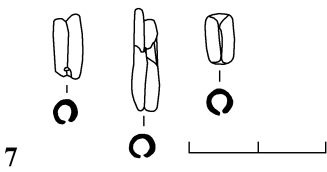
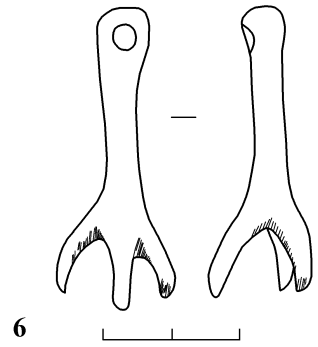
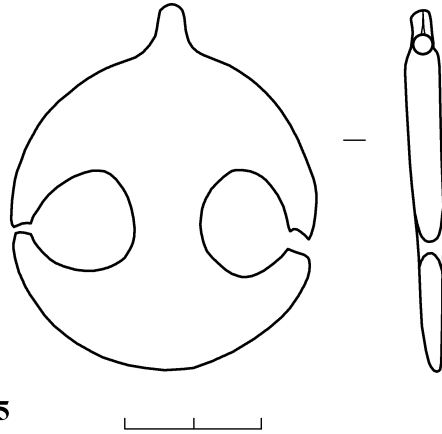
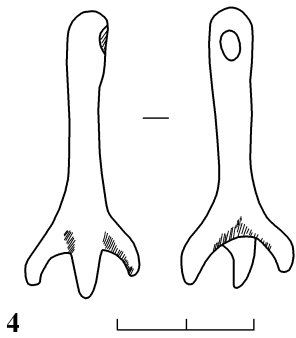
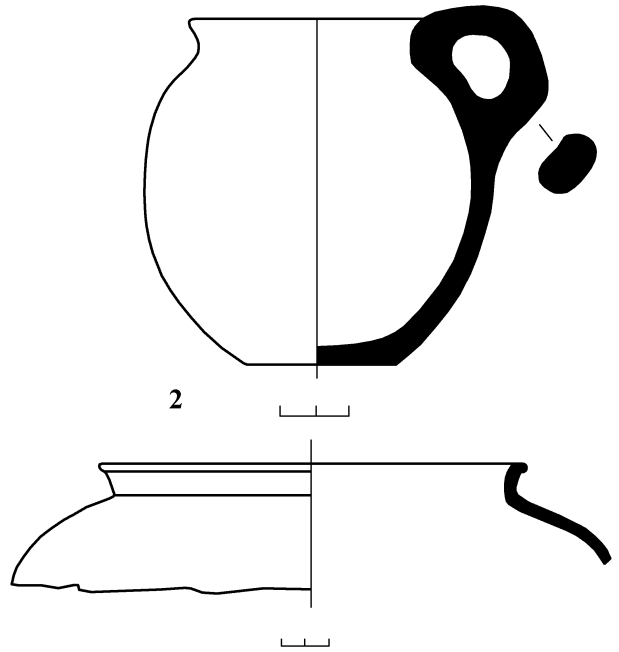
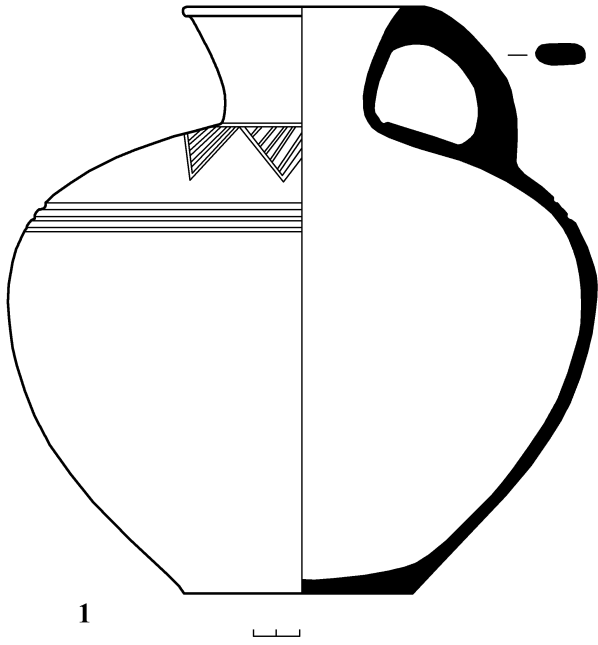
1 - 1



0 20 40 60

2 - 2

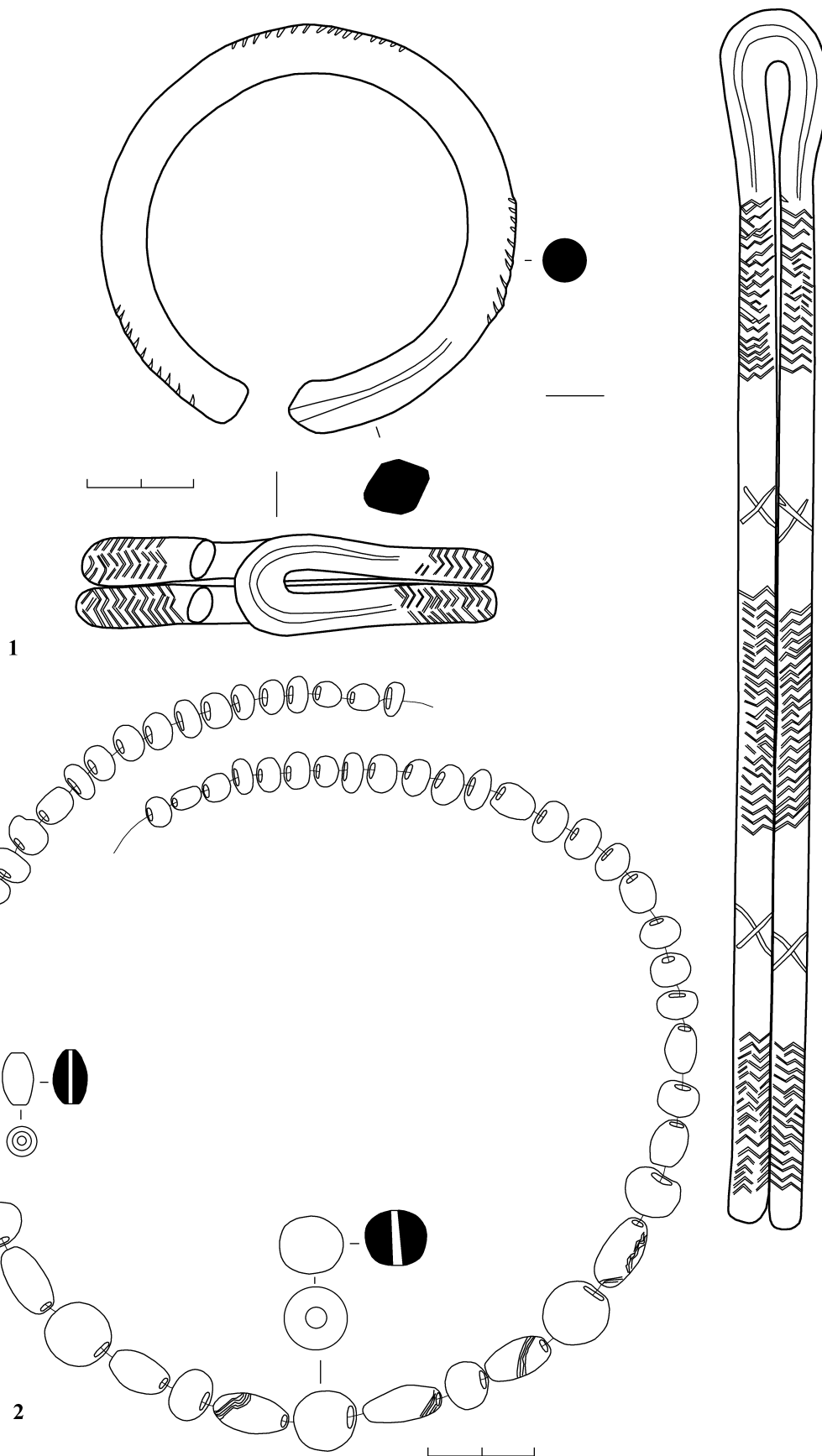


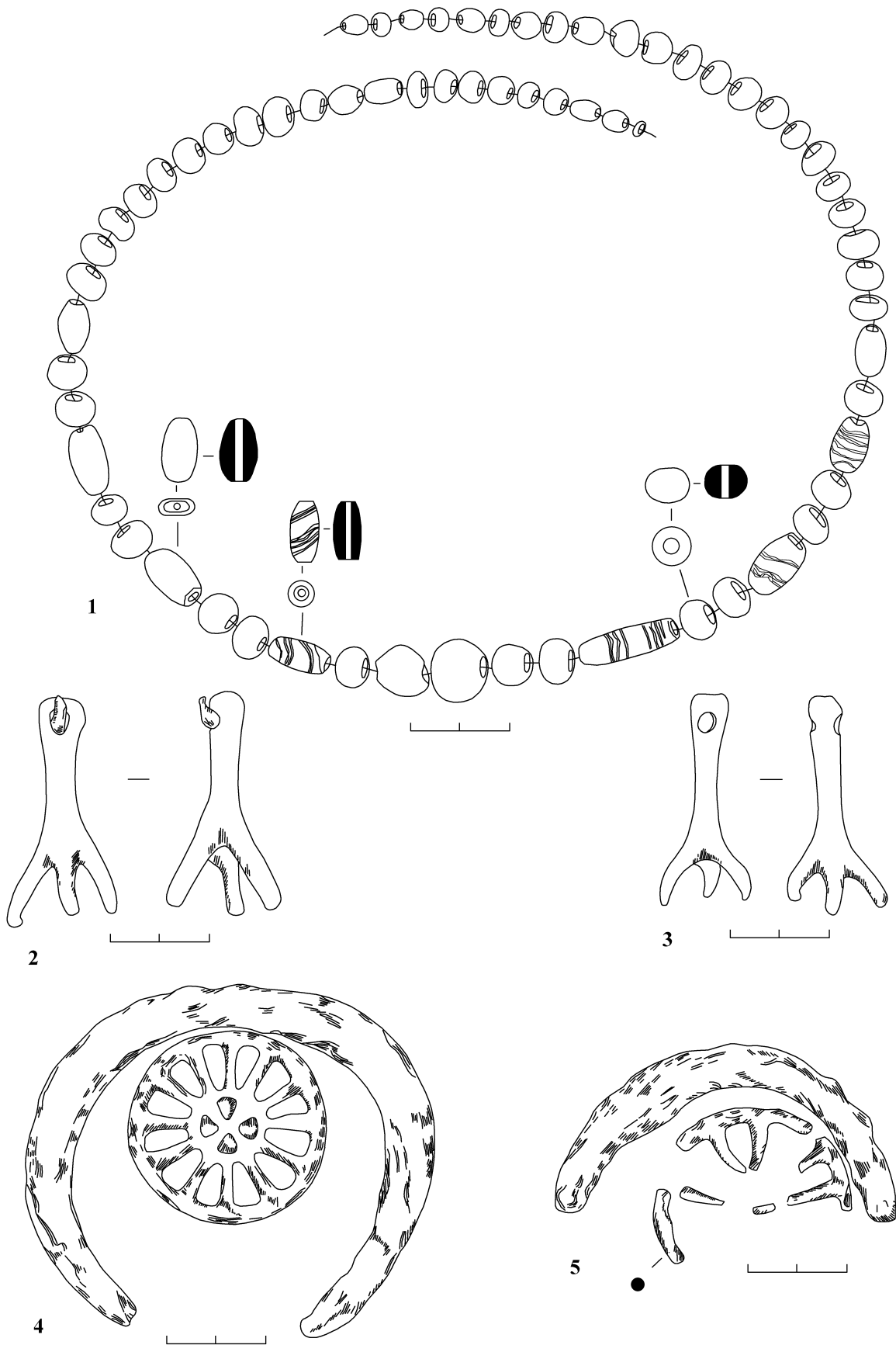


ჭაბ. VII

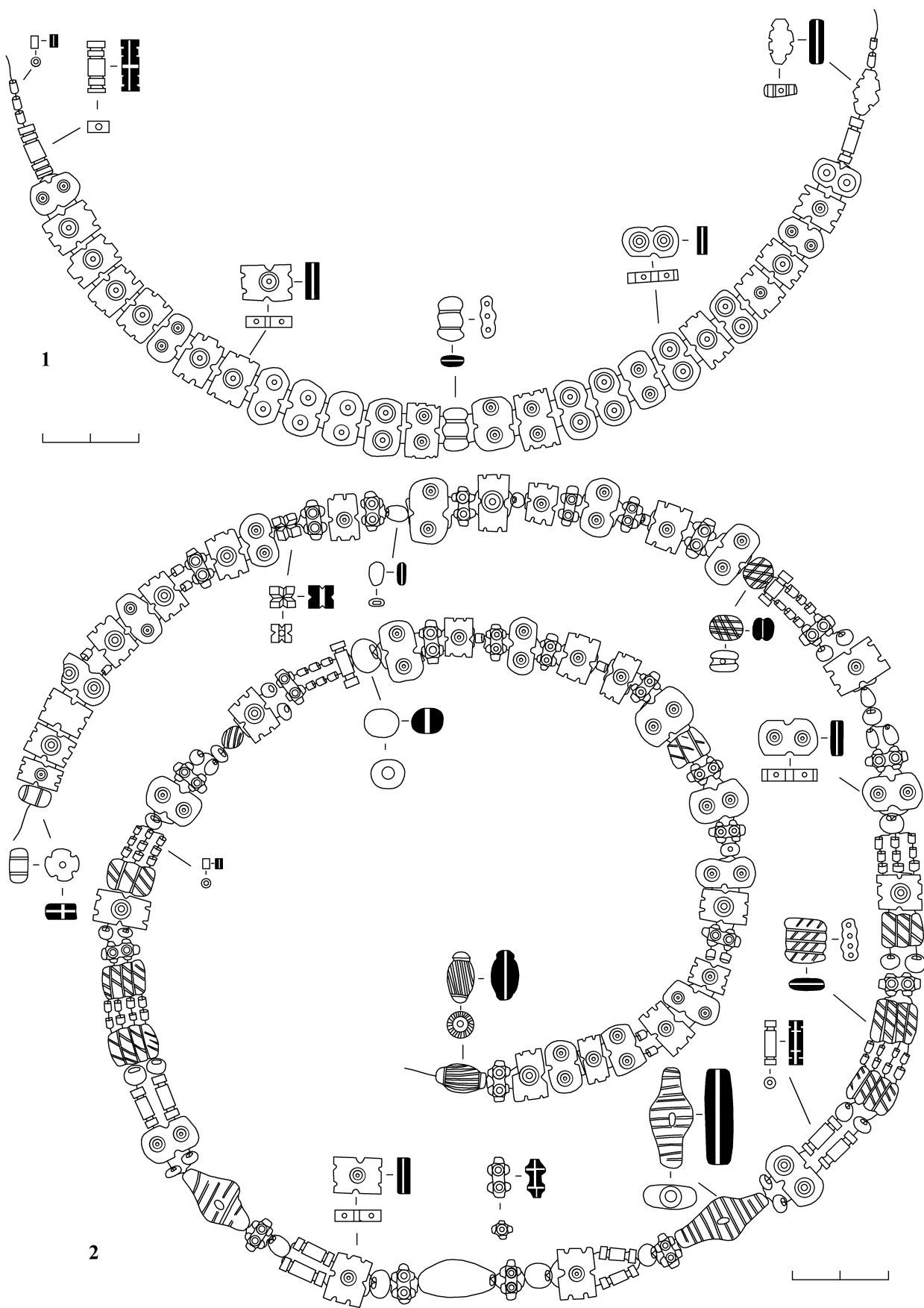


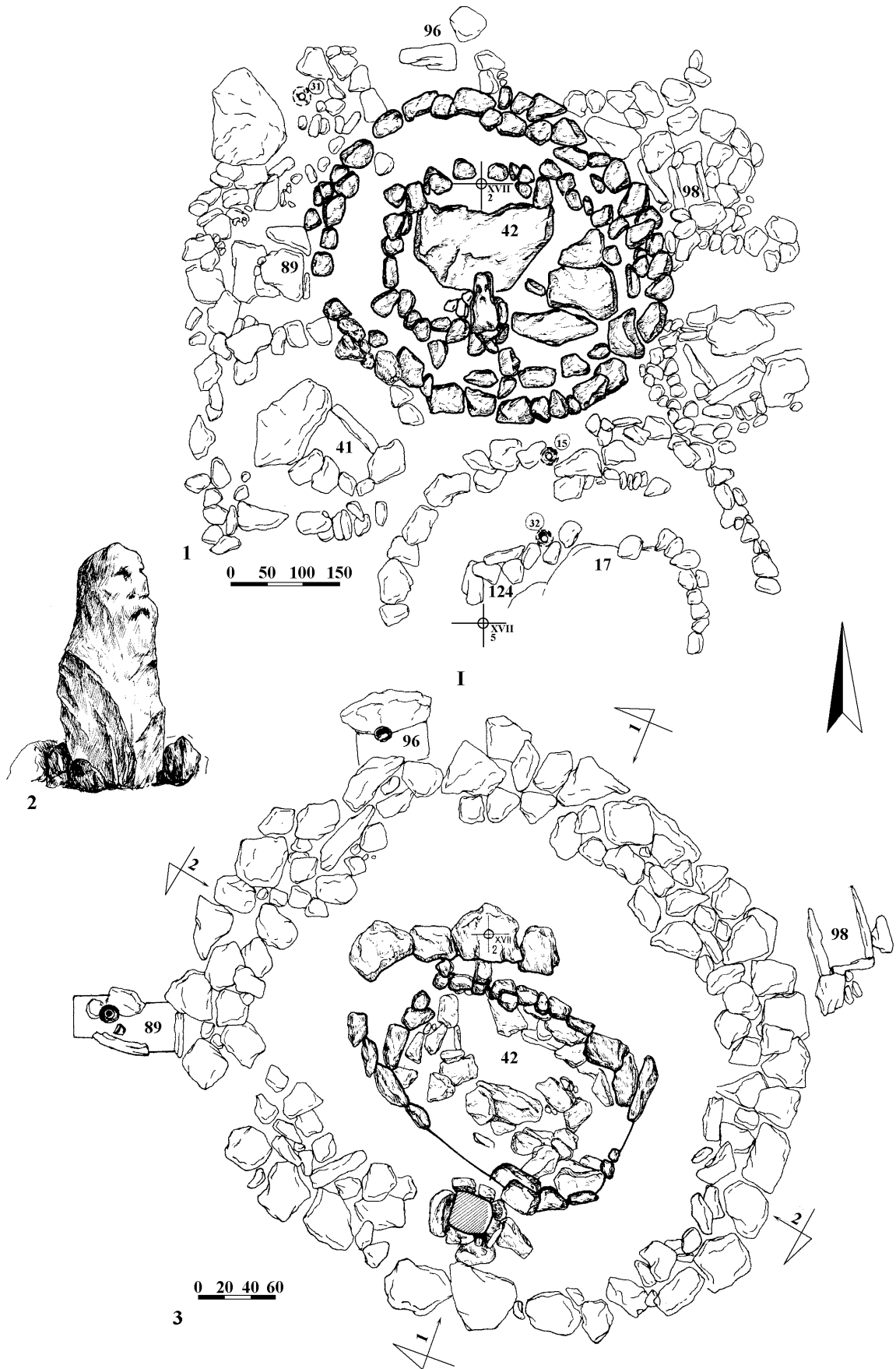
ტაბ. VIII



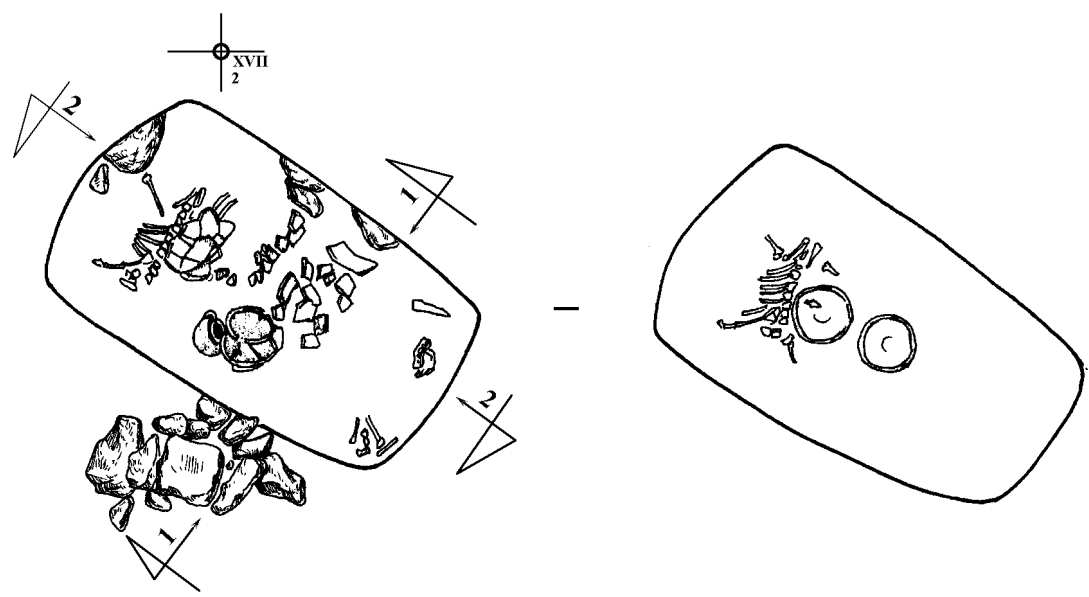


ტაბ. X

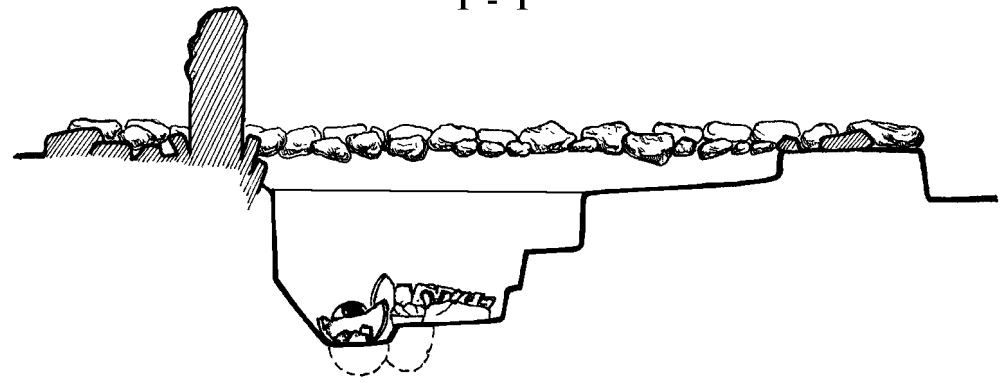




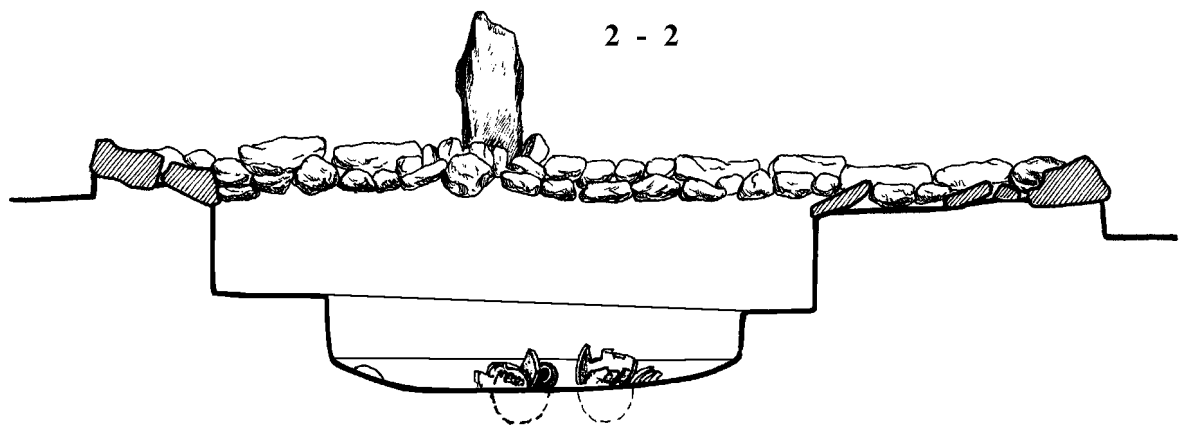
ტაბ. XII



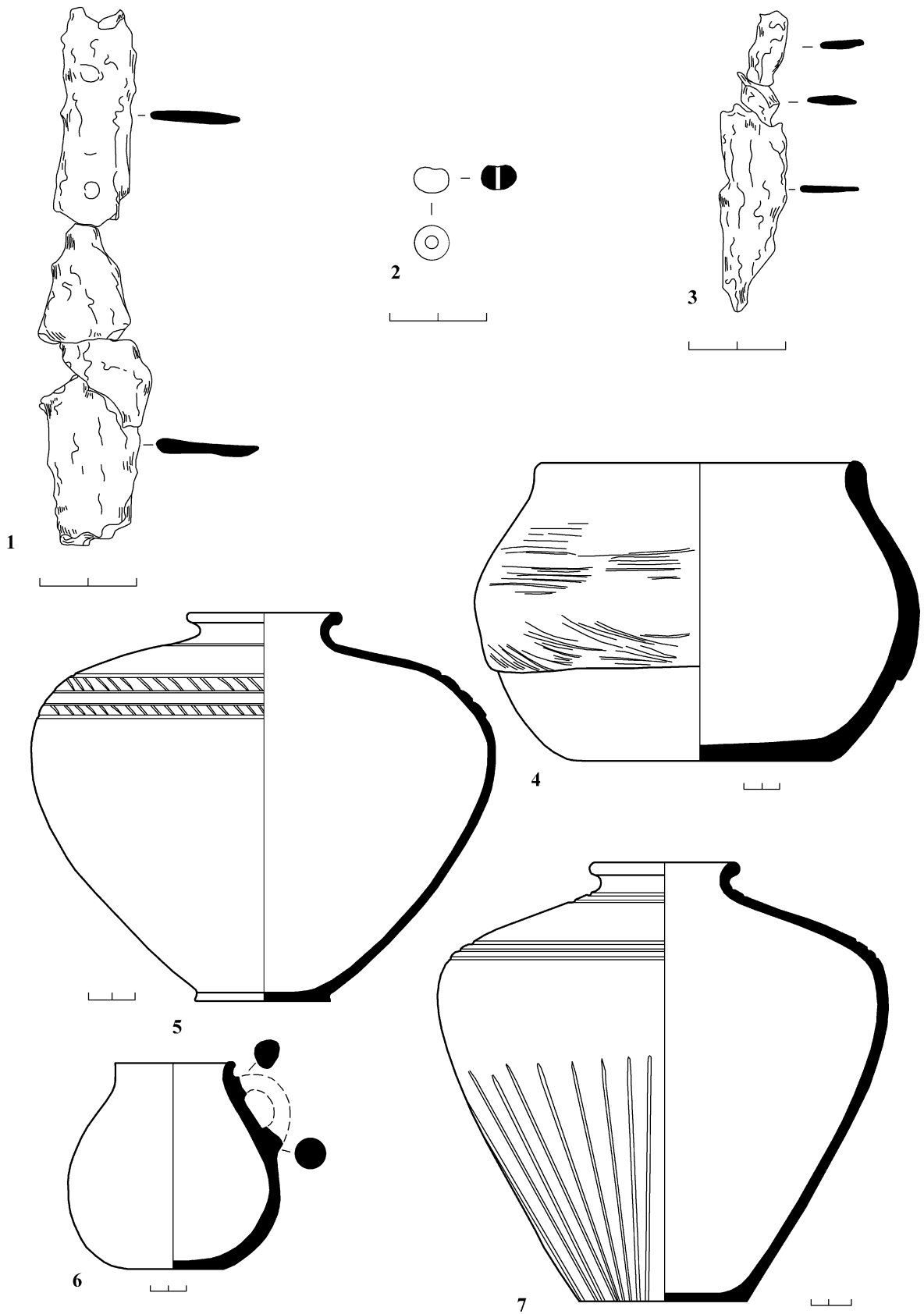
1 - 1



2 - 2



0 20 40 60



**ივ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის აღმოსავლეთი მცირე აზია  
არქეოლოგიური გათხრების უშუალო**

XX საუკუნის შუა ხანებიდან დაწყებული ამ ბოლო დრომდე აღმოსავლეთ მცირე აზიაში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროთა ისტორიის შესწავლისათვის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს.

გვიანხეთური ხანის მუშქების განსახლების სავარაუდო ტერიტორიაზე (დღევ. კონია) ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებულ მატერიალურ ძეგლთა ნაშთებს, ძირითადად, თიხის ჭურჭელი წარმოადგენს. 1964 წელს კონიაში გათხრების შედეგად უამრავი ორმო აღმოჩნდა, რომლებშიც ღოჭების (ძირითადად, ნაცრისფერი ჭურჭლის) ნამსხვრევები აღმოაჩინეს. ნაგებობათა ნაშთები არ გამოვლინდა [19, გვ. 86].

მოგვიანებით არქეოლოგებმა კვლავ კონიის რეგიონში (ალათინ თეფეში) ხაზოვანი სტილით მოხატული, ცხოველთა ფიგურებით დამშვენებული ჭურჭელი იპოვეს. ჭურჭელზე, ძირითადად, ლომები, თხები და შევარდნებია გამოსახული, ირმებისა და ხარების გამოსახულებები იშვიათადაა წარმოდგენილი. ამ ჭურჭელს მკვლევარები ძვ.წ. VIII საუკუნით ათარიღებენ [34, გვ. 169-180].

1975 წელს კონიის რეგიონში მდებარე ყარაჰუიუქში სფინქსის გამოსახულებიანი ვაზა აღმოჩნდა. იგი საკულტო დანიშნულების უნდა ყოფილიყო. ხეთურ-იეროგლიფურად ნავი ცის აღმნიშვნელ იეროგლიფს წააგავს. ხეთური ტექსტების მიხედვით მას ლიბაციის შესასრულებლად იყენებდნენ და *tapišana* ეწოდება.

სფინქსს მამაკაცის თავი აქვს. მას დიდი ყურები, სპირალური ფორმის ნაწნავი, სქელი წარბები, სწორი ცხვირი, უღვაშები, თხელი ტუჩები და სამკუთხედი წვერი აქვს. ამ ვაზას, როგორც ჩანს, მეორე მხარესაც ჰქონდა ასეთივე ფიგურა გამოსახული, რადგან კერამიკის კიდევ ერთ ფრაგმენტზე აღმოჩნდა მამაკაცის თავის გამოსახულება. აღნიშნულ ვაზას ძირზე ლომის თათები ჰქონდა. ჭურჭელი კარგად გაპრიალებული და ყავისფერი იყო [4, გვ. 9-11].

XX საუკუნის 90-იან წლებში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად კონიაში Kicikişla-ს მხარეში კერამიკული ნაწარმი გამოვლინდა, რომელიც ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრით თარიღდება. მოპოვებული თიხის ჭურჭელი ახლო მსგავსებას დასავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ ანატოლიურ კერამიკასთან ამჟღავნებს, როგორცაა იონიური ჩიტიანი ვაზები, შავ-წითელი თიხის ჭურჭელი [35, გვ. 782]

ჯ. მელარტის მოსაზრებით, ტავრის მთათა სისტემა ჩვენთვის საინტერესო ჭურჭლის გავრცელების სამხრეთით საზღვარს ქმნიდა. გორდიონში მიკვლეული ცხოველთა ფიგურებით მოხატული კერამიკის მსგავსი თიხის ჭურჭელი კონიაშიც დასტურდება. ჩანს, რომ კონია ასეთი სახეობის აღმოსავლეთ საზღვარს წარმოადგენდა, რადგან კონიის რეგიონის დასავლეთ მხარეში ჯერჯერობით მჯდომარე ცხოველებით მოხატული თიხის ჭურჭელი არ გამოვლინდა [6, გვ. 1].

როგორც დავინახეთ, მუშქების განსახლების სავარაუდო ტერიტორიაზე (კონიის რეგიონში) მოპოვებულ თიხის ჭურჭელს თასები და ვაზები შეადგენს. თიხის ჭურჭლის როგორც შიგნითა, ისე გარეთა მხარეც მოხატულია. მათი დეკორაციის სახე მოტივების ფართო მწკრივს გვიჩვენებს. გამოყენებულია როგორც პარალელური ზოლები, ვერტიკალური ხაზები პარალელურ ზოლებს შორის, ისე კონცენტრიკული წრეები, ტალღოვანი ხაზები, ჭადრაკის დაფისებრი სახეები, დიაგონალური და წერტილოვანი სახეები [6, გვ. 7].

გაცილებით მეტი არქეოლოგიური მასალა თაბალისათვის სავარაუდო ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი. გვიანხეთური ხანის თაბალის სხვადასხვა რაიონებში ნაპოვნი ცალკეული ძეგლებისა თუ ნაქალაქარების ნაშთები საშუალებას გვაძლევს, რათა მეტ-ნაკლებად აღვადგინოთ მისი ისტორია.

1968 წ. გოლუდაღის მაღალმა ბორცვმა არქეოლოგების ყურადღება მიიპყრო. ჩატარებული სამუშაოების შედეგად გვიანხეთური ხანის ნაქალაქარი გამოვლინდა. ბორცვის უმაღლესი ნაწილი გარშემოვლებული იყო აღმოსავლეთ-დასავლეთის მხრიდან 1 კმ სიგრძის კედლით. კედელს სამი ჭიშკარი, აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით, ჰქონდა დატანებული. ოვალური ფორმის კედელი, რომელიც თავდაცვით ნაგებობას ეკუთვნოდა, დასავლეთიდან კრატერითა და ტბით იყო გარშემოვლებული და ამიტომ მას გოლუდაღი ეწოდება. დიდი პარალელოგრამის ციტადელი (დაახლ. 100×261 მ) შიგნით ნაგებობათა კომპლექსით ცენტრში იყო აღმართული. ქალაქის ცალკეული ნაგებობანი ერთმანეთისაგან ქუჩებით იყო გამოყოფილი. შესასვლელი ფართო იყო. შიდა ჭიშკარი მჯდომარე სფინქსების რელიეფური გამოსახულებებით იყო გაფორმებული. ხოლო ციტადელის შესასვლელი ორთავიანი და ოთხთავიანი ლომების ფიგურებით დამშვენებული. ეს ფიგურები ახლა კაისერის მუზეუმში ინახება. იქვე, ალიშარ IV-ის მსგავსი ხელით ნაკეთები ცხოველთა

ფიგურებით მოხატული თიხის ჭურჭელსაც მიაკვლიეს. ეს კერამიკული ნაწარმი სტილისტურად უფრო მდიდრულია, ვიდრე გორდიონსა ან ალიშარში აღმოჩენილი. ეს გვაფიქრებინებს, რომ გოლუდალი და კონიის ზონა უნდა ყოფილიყო წარმოების ცენტრი. არქეოლოგიური კვლევის შედეგად გამოირკვა, რომ ქალაქი ძვ.წ. VIII ს-ში ხანძრის შედეგად განადგურებულა და მას შემდეგ აღარ გაშენებულა [15, გვ. 213-214; 37, გვ. 19].

წარმატებული გამოდგა არქეოლოგიური გათხრები ქიულ-თეფეში. ბორცვის გათხრისას ქალაქის ნაწილი იქნა გასუფთავებული. ქალაქს კედელი ჰქონდა გარშემოვლებული. იგი 6 მეტრი სისქის იყო და მასში მართკუთხა კოშკები იყო დატანებული. შიგნით ქვის კიბე ზემოთ აღიოდა. თვით კედელი კირ-დულაბის გარეშე იყო აგებული. დასახლება ძვ.წ. IX-VII საუკუნეებით თარიღდება.

მოგვიანებით სრულად წარმოჩნდა ნაქალაქარის სურათი: ნაგებობა მეგარონის ტიპის, გადაუხურავი იყო; ოთახი დაუშუშავებელი ობსიდინით დაფარული; შესასვლელი სვეტებით დამშვენებული. სხვა ნაგებობები ნათალი ქვის ბლოკებით იყო ნაშენი, კედლები სქელი იყო. იქვე დიდი რაოდენობით ქოთნები აღმოჩნდა. ისინი ალიშარ IV-ის მსგავსია და ცხოველთა მოტივებითაა მოხატული. ნაცრისფერი და შავი ფერის ჭურჭელი იშვიათია, ხოლო მკრთალი ყვითელი და ღია ყვისფერი დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა. იგი ადგილობრივი ნაწარმია [27, გვ. 19].

გვიანხეთური ხანის ნაქალაქარი კულულუს ტერიტორიაზე აღმოჩნდა. ქალაქი ტერასის ფორმის ბორცვზე იყო გაშენებული. მას სტრატეგიული დანიშნულება ჰქონდა, რადგან ბორცვი სივასისა და მალატიის გზებზე ადვილი შესამჩნევი იყო. აქაც ქალაქი გალავნით იყო გარშემორტყმული. დასახლება მასიური ნაგებობებისგან შედგებოდა. კულულუს ნაქალაქარი გოლუდალის მსგავსად გადამწვარი და დანგრეულია. იგი დაახლოებით ძვ.წ. VIII საუკუნით შეიძლება დათარიღდეს.

უკვე კარგად ცნობილი მოხატული ე.წ. „ფრიგიული“ კერამიკა კულულუსშიც აღმოჩნდა. თურქების მიერ შეგროვილია ბაზალტისა და ანდეზიტის ფრაგმენტები, სტელა იეროგლიფური წარწერით, ტყვიის ფირფიტები იეროგლიფურ-ლუვიური ტექსტებით, მონუმენტური ქანდაკებები. მათ რიგს განეკუთვნებიან – სფინქსის თავი, ხელის ფრაგმენტი, წვეროსანი ღვთაების ქანდაკება რქიანი გვირგვინითა და ვარდულებით შემკული თავსაბურავით, სხვა ქანდაკებათა პატარა ფრაგმენტები, რომლებიც ახლა კაისერის მუზეუმში ინახება. ბევრ მათგანს ჩაუტარდა რესტავრაცია და ტყვიის ფირფიტების ახალი მონაცემებით მკვლევარებმა ბაზალტის უთავო ქანდაკება თაბალის მეფე ვასურმეს ვასალს

მიაკუთვნეს. ქანდაკება 3 მეტრი სიმაღლისაა და სამოსი ფუნჯებითა და ზიგზაგისებური სალტეთია გაწყობილი [16, გვ. 135; 17, გვ. 166-167; 1, გვ. 26-27].

ბორსუკში ზეივე-ჰუიუქის მაღალ ბორცვზე არქეოლოგებმა გათხრების შედეგად ქალაქის დიდი ნაწილი გაწმინდეს. იგი გვიანხეთური ხანის დასახლება აღმოჩნდა. აგურის დიდი კედლები ქვის საძირკველზე იყო ნაშენი, რომლის სისქე 2.50 მეტრი, ხოლო შემორჩენილი სიმაღლე 3 მეტრი იყო. ეს კიდევ ერთხელ ადასტურებს გვიანხეთურ ხანაში საფორტიფიკაციო სისტემის განვითარებას. ნაგებობას კოშკები ამშვენებდა. იგი პატარა ქვებით იყო აგებული და ოთხკუთხედი ფორმისაა. კედელში კი ქვის კარიბჭეა დატანებული.

ბორსუკის რეგიონში Ulukışla-ს ტერიტორიაზე საკმაოდ დაზიანებული დიდი საფორტიფიკაციო კედელი გაიწმინდა. მოგვიანებით, ახალი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მთლიანი სახით იქნა გამოვლენილი ამ საფორტიფიკაციო ნაგებობის ნაშთები. გაირკვა, რომ ოდნავ დაქანებულ ადგილას მდებარე ციტადელს პარალელური კედლები საზღვრავდა. ძველი შესასვლელი ამოვსებული და სხვა მხარეს იქნა გადატანილი. ახალი შესასვლელი კი, გამოუმწვარი აგურის კამაროვანი სახურავით იყო გადახურული. ნაქალაქარი გვიანხეთური ხანით თარიღდება.

ბორსუკში ახალი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად კიდევ ერთი დასახლების ნაშთები მაღალ ბორცვზე აღმოჩნდა – წინა ჭიშკარი თავისი სახურავით, ხის კოჭებითა და კარით, რომელიც ხეთურ კონსტრუქციას განეკუთვნება. არქეოლოგიურმა კვლევამ აჩვენა, რომ ეს ნასახლარიც დამწვარია.

ბორსუკის სამოსახლოებში არაჩვეულებრივი თიხის ჭურჭელი გამოვლინდა: ნარინჯისფერი თასები, მონოქრომიულ თეთრ ლივილივაზე მოხატული, მრგვალპირიანი დოქები, პარალელური და ტალღოვანი ხაზებით მორთული; მაღალი პითოსი, რვა ჰორიზონტალური ამობურცული ზოლებით მოხატული. მისი ზემო ნაწილი ყურის ორი მწკრივით იყო მორთული და ვარდულის შთაბეჭდილებას ქმნიდა. პითოსს ტუჩის ქვეშ ხარის თავის რელიეფური გამოსახულება ამშვენებდა. ჭურჭელთან ერთად სამეურნეო დანიშნულების იარაღიც იღო – ძვლის საგანი, ტარი, ნემსკავი ბრინჯაოს მოქლონებით, რომლის ბოლოში რკინის ფრაგმენტი იყო. მკვლევარები ზემოხსენებულ ნივთებს ძვ.წ. IX-VII საუკუნეებით ათარიღებენ. [28, გვ. 13, 53, 55; 3, გვ. 23; 29, გვ. 55].

ჩვენთვის საინტერესო ხანის თაბალური ნაქალაქარი არქეოლოგებმა ტოპაკლიშიც გათხა-



რეს. Qქალაქის სრული სურათის აღდგენა მისი სერიოზული დაზიანების გამო შეუძლებელია. თუმცა, ქალაქის თავდაცვითი სიმაგრის უზარმაზარი კედელი ნათლად მეტყველებს დასახლების დაგეგმარებისა და არქიტექტურის სრულყოფილებაზე. აღნიშნული კედლის სიგანე 4.60 მეტრი და სიმაღლე 3.50 მეტრი იყო. მას ჯებირიც ჰქონდა.

ტოპაკლიში, ისევე როგორც სხვა თაბალურ სამოსახლოებზე, დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი კერამიკული ჭურჭელი (ძირითადად, თასები, ვაზები). ისინი ლაკწასმულია და ყვითელი, წითელი და მწვანე ფერებითაა მოხატული, რომლებზეც გეომეტრიული მოტივები საკმაოდ მარტივადაა დეკორირებული. მოხატულ ჭურჭელთან ერთად გამოუმწვარი თიხის ზებუს ქანდაკება აღმოჩნდა [28, გვ. 64; 33, გვ. 67; 32, გვ. 49-50; 13, გვ. 64].

ნიღდეს რეგიონში Pinarbaşı ჰუიუქში მდებარე მაღალი ბორცვის გათხრისას ფრიგიული ხანით დათარიღებული ნაქალაქარი გამოვლინდა, რომელიც ისლამური სამარხებით იყო გადაფარული. ნაგებობის საძირკველი დიდი ნათალი ქვებითაა ნაშენი. იატაკის ქვეშ პოლიქრომიული თიხის ჭურჭლის ნამტვრევები აღმოჩნდა. კერამიკული ჭურჭელი ყვითლად, შავ პარალელურ ხაზებად ღია წითელსა და ვარდისფერ ფონზეა მოხატული, თავმოყრილი წრებითა და სამკუთხედი მოტივებით დამშვენებული. აქ მონოქრომიული (მუქი ნაცრისფერი) ფრიგიული ჭურჭელიც იყო. არქეოლოგების მიერ ნაპოვნია წითელი და შავი პრიალა ჭურჭელი, რომელთაც ცხოველების (ხარი, ირემი, თხა) გამოსახულებები ამშვენებდა. თიხის ჭურჭელთან ერთად, საწყობი ყუთები, პითოსი (რომელშიც ბავშვის ჩონჩხი იყო მოთავსებული და ზემოდან ქვა ეფარა), სხვადასხვა სამეურნეო იარაღები (ძვლისა და რქისგან დამზადებული დანები, შუბის წვერები და სხვ.) აღმოჩნდა [33, გვ. 259].

ნიღდე-თეფეხბალარში ბორცვის გათხრისას საფორტიფიკაციო ნაგებობის ფრაგმენტები და კერამიკული ნაწარმი გამოვლინდა. იგი ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებით თარიღდება. 1975 წ. ნიღდეს მიზგითში ვარპალავას ვაჟის შავი ბაზალტის სტელაც იქნა ნაპოვნი.

ნიღდეს ჩრდილო-დასავლეთით Keşlik-ის მხარეში კლდეში გაჭრილი გზა იქნა აღმოჩენილი, რომელიც ზემო და ქვემო დასახლებულ ბორცვებს ერთმანეთთან აკავშირებდა. შორიანლოს სტელაზე გამოსახულია ვარპალავა ქალღვთაება ქუბაბასა და სხვა ღვთაებებთან ერთად. ამჟამად რესტავრირებული და ნიღდეს მუზეუმში ექსპონირებულია ბაზალტის სტელა, რომელზეც ტახტზე მჯდარი ქალღვთაება ქუბაბა და წამოწოლილი ლომია გამოსახული. ნიღდე Gökbeyz-ში კლდის რელიეფზე ამინდის ღვთაება ცუ-

ლითა და ჭეჭა-ქუხილის სიმბოლოთაა წარმოდგენილი. მართალია, რელიეფი დაუძთავრებელია, მაგრამ მონუმენტური გამოსახულება სახვითი ხელოვნების მაღალ მხატვრულ ნიმუშს წარმოადგენს. რამდენიმე ადგილას ნაპოვნია რელიეფურ გამოსახულებათა ფრაგმენტები: ლომ-კაცი აღმართული ხელებით, ტახტზე მჯდარი ფიგურა, რომელიც ფეხზე იდგა [18, გვ. 300; 19, გვ. 435; 20, გვ. 470; 21, გვ. 337].

ტავროსის საბადოების ინტენსიურმა კვლევადიებამ არქეოლოგები ბულდარ-მადენტან ვერცხლისა და ტყვიის უძველესი საბადოების ნაკვალევთან მიიყვანა. არქეოლოგიურად იგი გვიანხეთურ დასახლებებთან იქნა მიახლოებული [22, გვ. 452].

გვიანხეთური ხანის თაბალში მმართველობის ადმინისტრაციის მაღალ დონეს ამ ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ამჟამად მუზეუმებსა და კერძო კოლექციებში მოხვედრილი საბეჭდავები მიუთითებს. ეს საბეჭდავები სამეცნიერო ლიტერატურაში ასე განიხილება: “ადამიანის თავი”, “მუშტის” და “მუშტის ფორმის ცილინდრული” საბეჭდავები. მათზე მრავალგვარი სცენებია გამოსახული: ვარდულები, გაჭენებული ცხენი, მთის თხა, წყვილი მორიელი, ხუთი ნიშანი და სადღესასწაულო სცენები.

უფრო სრული სურათის შესაქმნელად საინტერესოა, რომ თაბალის ტერიტორიაზე XX საუკუნის 90-იან წლებში ზოთარქეოლოგების მიერ მსხვილფეხა საქონლის, ცხვრის ფარის, თხების, მელიის, კურდღლის, ჩიტებისა და ქვეწარმავლების ძვლები დეტალურად იქნა შესწავლილი. ხანგრძლივი კვლევა-ძიების შედეგად ბოტანიკური (ხის ნახშირი, თესვები) მატერიალური ნაშთებიც აღმოჩნდა [38, გვ. 10; 14, გვ. 99]. არქეოლოგიური მასალა დიდ დახმარებას გაგვიწევს სამეურნეო ყოფა-ცხოვრების შესწავლის საქმეში.

თაბალური სამოსახლოების მსგავსად არქეოლოგიური გათხრები მალატიაშიც მაღალ ბორცვებზე მიმდინარეობდა და დღესაც ინტენსიურად გრძელდება. ჰარაბაში (Haraba) ერთ-ერთ ბორცვზე რომაული და ელინისტური ფენების ქვეშ ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის ნაქალაქარი გაითხარა. იგი ძალიან დაზიანებული იყო და ამიტომ ქალაქის დაგეგმარების სრული სურათის აღდგენა არ მოხერხდა. შენობების იატაკქვეშ დიდი რაოდენობით გვიანხეთური ხანის კერამიკული ჭურჭელი გამოვლინდა. ნაწარმი თხელკედლიანი იყო და მოხატული ყვითელი, მუქი ყავისფერითა და სხვადასხვა გეომეტრიული ორნამენტებით დამშვენებული.

Değirmentepe-ს ბორცვზეც თითქმის ყველა პერიოდის ნასახლარის ნანგრევები აღმოჩნდა, რაც ზოგადად, ალბათ, მალატიაში ცხოვრების უწყვეტი ხაზით მიმდინარეობაზე მიუთითებს. ჩვენთვის საინტერესო ხანის ნაგებობათა ნან-

გრევებით თუ ვიმსჯელებთ, შენობები ტალახიანი აგურისგან იყო აგებული. საძირკველი კი, დიდი ქვებისგან შედგებოდა. იატაკიც აგურის იყო. იქვე სხვადასხვა ზომისა და ფორმის აგურებიც გამოვლინდა, რაც მალატიასში მეთუნეობის დაწინაურებაზე მეტყველებს.

მალატიასთან ახლოს Köşkerbaba ჰუიუქში ურარტული ხანის საფორტიფიკაციო ნაგებობა მაღალი ბორცვის თავზე იყო გაშენებული. დასახლებას უზარმაზარი ქვის კედელი ჰქონდა გარშემოვლებული. აქ სადრენაჟო არხიც გადიოდა. აქაც შენობები მასიური ქვის საძირკველია და აგურისგან იყო აშენებული. ზოგიერთი ნაგებობა დიდ და პატარა საწყობებსა და სამზარეულოებს წააგავდა. კერამიკული ნაწარმი ძალიან დაზიანებულია. მას მკვლევარები ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებით ათარიღებენ.

Değirmentepe-ში ინტენსიური გათხრები დღესაც გრძელდება. სხვა ბორცვზე ჩატარებული სამუშაოების შედეგად შიდა ციხე-სიმაგრე აღმოჩნდა, რომელიც გვიანხეთური ხანით თარიღდება.

მალატიის დასახლებული პუნქტები მსგავსებას პოულობენ თაბალურ დასახლებებთან, როგორც არქიტექტურული გეგმარებით, ასევე მხატვრული გაფორმებითაც. მაგალითად, არსლანთეფეში გათხრილი ნაქალაქარის სკულპტურული შესასვლელი და ლომის ფიგურებით დამშვენებული ჭიშკარი აღმოჩნდა [26, გვ. 33; 5, გვ. 16; 9, გვ. 188; 10, გვ. 184].

ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში აღმოსავლეთ მცირე აზია, ჩვენთვის საინტერესო მალატია ურარტული გზების ქსელით იყო დასერილი და მას როგორც სავაჭრო, ასევე სამხედრო მნიშვნელობა ჰქონდა.

ამ მხრივ საინტერესოა მდ. ევფრატის ზემო დინებაზე ნორმუნთეპესთან აღმოჩენილი მომთაბარეთა ორი გაძარცვული სამარხი. პირველი ცხენის სამარხს წარმოადგენს. მისი ზომებია – სიგანე 3.50, ხოლო სიმაღლე 3 მ. სამარხის კედლების სისქე 0,50 სმ-ია და მშრალი ქვისგანაა აგებული. იატაკი მაგრად დატკეპნილი თიხის ფენისგან შედგება. დაახლოებით ორმოს ზემო კიდესთან ორი ულავის ორი ძაღლის ცოტა უფრო ღრმად კიბ ფაშატის ჩონჩხები აღმოჩნდა. ცხოველები მსხვერპლად იყვნენ შეწირული. მიკვლეული კერამიკის მიხედვით სამარხი შეიძლება ძვ.წ. VII ს-ით დათარიღდეს. იგი ურარტუს დაცემას უკავშირდება.

მეორე ნაგებობა მრგვალკუთხიანი სამარხი იყო სიგანით 6 მ, ხოლო სიმაღლე 7 მ. სამარხში ადამიანის ჩონჩხის ნაწილები, რკინის ცულისა და დანის ფრაგმენტები გამოვლინდა. ჰ. ჰაუპტმანის მოსაზრებით, ზემოაღნიშნული სამარხი ცხენების მფლობელს ეკუთვნოდა, რასაც ცხენის სამარხში აღმოჩენილი ინვენტარი (მათარხი,

ლაგამი, ბრინჯაოს ბეჭედი, ცული, დანა) ადასტურებს. ჰ. ჰაუპტმანი ამ ინვენტარის ახლო ანალოგებს სკვითურ კომპლექსებთან ხედავს.

ასეთივე სამარხები იმირლერას ტერიტორიაზე, ამასიასთან ახლოს, ვანის ტბის დასავლეთით მუშ რაიონში დაფიქსირდა [2, გვ. 154]. ზემოაღნიშნული არქეოლოგიური მონაპოვარი დიდ დახმარებას გაგვიწევს მალატიის პოლიტიკური ისტორიისა და ურარტუსა და სხვა მომთაბარე ხალხებთან ურთიერთობის შესწავლის საქმეში.

მალატიასში აღმოჩენილი კლდის რელიეფების ერთი ნაწილი ღვთაებებს მათივე ატრიბუტებით წარმოადგენს, ნაწილი ლომსა და ირემზე ნადირობის სცენებს ასახავს, დანარჩენებზე კი, მსხვერპლშეწირვის რიტუალებია გამოსახული. ამ შემთხვევაში, როგორც წესი, მთავარი ფიგურები მეფე და ღვთაებია. ზემოდასახელებული რელიეფური გამოსახულებანი დიდი ოსტატობითაა შესრულებული კლდის რელიეფებსა და სტელებზე და სახვითი ხელოვნების განვითარებაზე მეტყველებს [25, 105, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117; 12, გვ. 169].

გვიანხეთური ხანის კუმუხის ტერიტორიაზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა შედარებით უფრო მცირეა.

ხეთების იმპერიის დაცემის შემდეგ ძვ.წ. IX ს-ში დღევანდელი ადამიანის ვილაიეთში აღმოცენდა კუმუხის სამეფო რომლის ცენტრიც დღევანდელ სამსათთან ასოცირდება. ასურული ლურსმული წარწერების თანახმად სარგონ II-მ კუმუხი და მისი 62 ქალაქი დაიპყრო. არქეოლოგთა მიერ სწორედ რამდენიმე მათგანი გაითხარაბ თუმცა იმდენად დაზიანებული რომ სრული სურათის აღდგენა თითქმის შეუძლებელია. მაგრამ ცალკეული ფრაგმენტების მეშვეობით შეიძლება კუმუხის ისტორიის საინტერესო ეტაპები შევისწავლოთ.

ზემოდასახელებული გვიანხეთური სამეფოსამთავროების მსგავსად, კუმუხის ქალაქებიც მაღალ ბორცვებზე იყო გაშენებული. Tille ჰუიუქში გასული საუკუნის 80-90-იან წლებში არაერთი ბორცვი გაითხარა. აქ დასახლებებისა და ციხე-სიმაგრეთა ნანგრევები აღმოჩნდა. ეს სტრატეგიული ადგილი იყო, რადგან აღმოსავლეთ-დასავლეთის გზაჯვარედინზე მდებარეობდა.

მოგვიანებით, სხვა ბორცვზე წარმატებით ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად კომპლექსურ ნაგებობათა ნაშთები და ალავათის კარები იქნა გამოჩენილი. ეს ქალაქი ხანგრძლივი ცეცხლის შედეგად განადგურებულა. თუმცა, გვიანხეთური ხანის მონუმენტური სვეტები და ლოდები იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერებით თანამედროვე ნაგებობათა კომპლექსებშია ჩართული, ნივთები კი, მოსახლეობაში საძიებელი.

აქ ნაპოვნი თიხის ჭურჭელი, ძირითადად, თასები, ქოთნები, ხელითაა ნაკეთები. ჭურჭლის შიდაპირი ნაცრისფერია. მასთან ერთად უამრავი საბრძოლო (ხმალი, შუბისთავი) და სამეურნეო იარაღიც იყო [36, გვ. 6-7; 7, გვ. 110].

სამსათში ბორცვის გათხრისას, რომაული და შემდეგ ელინისტური ფენების ქვეშ, ჩვენთვის საინტერესო ხანის ნაქალაქარი გამოვლინდა. დასახლება ჭიშკრის კომპლექსებს შეიცავდა. კედლები ძირითადად, წრიული დეკორაციებით გაწყობილი აგურებისგან იყო აგებული. კირქვისგან დამზადებული კიბის საფეხურები გვირაბის ფუნქციას ასრულებდა. იგი ბორცვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს აღმოჩნდა. როგორც ჩანს, გვირაბი ნაქალაქარს ქვემოთ მდებარე წყაროსთან აკავშირებდა. რამდენიმე ათეული (ნ3) საფეხურის გასუფთავებისას წყლის რეზერვუარი აღმოჩნდა. ნაგებობის სახურავი ხეთურ სტილში ციკლოპური ბლოკებით იყო გადახურული.

სამსათის კერამიკული ჭურჭელი კონცენტრული წრეებითაა მოხატული. მასთან ერთად იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები, ბაზალტის რელიეფების ფრაგმენტები (ადამიანის სახე, თმა, წვერი), ბრინჯაოს ჭრიჭინა ასურული სტილის დოქში და ოქროს ნივთების შესანახი სკივრი გამოვლინდა [22, გვ. 448; 23, გვ. 135].

ცილინდრული ფორმის საბეჭდავები, რომელიც გვიანხეთური ხანის აღმოსავლეთ მცირე აზიის ტერიტორიაზე ბევრგანაა მიკვლეული, კუმუხის ტერიტორიაზეც დასტურდება. სამსათის ერთ-ერთ ბორცვზე სასახლის საფორტიფიკაციო ნაწილის, ჭიშკრისა და შიდა ციხე-სიმაგრის გარდა, სხვადასხვა ნივთებს შორის ცილინდრული საბეჭდავია ნაპოვნი. მისი დიზაინი ასეა გამოსახული: ღვთაება ნავზე დგას, რომლის ბოლო მომრგვალებული ფორმისაა. ღვთაებას ხელში მთვარე და ომეგას სიმბოლო უჭირავს და მეფე თავყანსცემს. მმეფეს თავზე კონუსისებური ფორმის ქუდი ეფარა. ნ. ოზგუქის მოსაზრებით, ცილინდრულ საბეჭდავზე კუმუხის ღვთაება სინია გამოსახული [24, გვ. 554].

კუმუხის მონუმენტური ქანდაკებები, როგორცაა კვარცხლბეკზე მდგომი ლომის ფიგურა ნემრუდ-დადიდან, არწივები, ასევე ქალღვთაება ქუბაბას რელიეფური გამოსახულებები ანქოზიდან, ტახზე და სხვა ცხოველებზე ნადირობის ამსახველი სცენები ადიამანიდან, ღვთაების გამოსახულება ჰაქი-ბებეკლიდან [30, გვ. 170] და სხვა, მაღალი ოსტატობითა და დახვეწილი გემოვნებითაა შესრულებული.

კუმუხის მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის დასახასიათებლად ქილისთეფეში აღმოჩენილი 5 ერთმანეთის მოსაზღვრე სახელოსნო ღუმელებითურთ დიდ დახმარებას გააკვიწვეს. ღუმელების ფუძე უზარმაზარი რიყის ქვისგან შედგებოდა. არქეოლოგებმა ამ ადგილებში რკი-

ნის პატარა და დიდი ნატეხები, ბრინჯოს ორნამენტებიანი ჯაჭვები, თიხის ქოთნების ნატეხები, სამეურნეო იარაღი, ცხენის ნალები, ლურსმნები და სხვადასხვა მოწყობილობა აღმოაჩინეს [8, გვ. 39-40].

როგორც ვხედავთ, დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი მატერიალური კულტურის ძეგლები, დასახლებები თავისი ტოპოგრაფიითა და არქიტექტურული დაგეგმარებით ერთმანეთის მსგავსი არიან. ამ ტერიტორიაზე ჩატარებული სამუშაოების შედეგად ბევრგან ხეთური იმპერიის გადმონაშთები სხვადასხვა სფეროში გამოვლინდა. ეს, კიდევ ერთხელ ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის აღმოსავლეთ მცირე აზიის სამეფო-სამთავროთა ხეთურ ხასიათს უსვამს ხაზს.

**N. Bakhsoliani**

### **EASTERN ASIA MINOR OF THE FIRST HALF OF THE 1<sup>ST</sup> MILLENNIUM BC ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS**

(Summary)

Artifacts brought to light during archaeological excavations in eastern Asia Minor have been an important source for the study of the history of the Late Hittite Kingdoms from the middle of the 20th c. up to the present day.

The materials discovered as a result of archaeological studies allow us to discuss such questions as town-building, artisan production (pottery), monumental sculpture, roads, natural deposits and furnaces, administrative government (stamps), economical activities (based on zoo and botanical materials) of eastern Asia Minor of the 1st half of the first millennium BC.

## ლიტერატურა

1. **საზარაძე ნ.** აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში. თბ., 1978.
2. **Иванчик А. И.** К вопросу об этнической принадлежности и археологической культуре киммерийцев. – ВДИ, 3, 1994, Москва, с. 151-159.
3. **Alkim U.** Recent archaeological research in Turkey. – AS, vol. XXI, 1971, p. 5-58.
4. **Alp S.** Eine Sphinxvase aus Karahöyük bei Konya. – Anadolu, XXI, Ankara, 1987, p. 9-11.
5. **Bahar H.** The Konya region in the Iron Age and its relations with Cilicia. – AS, vol. 49, 1999, p. 1-9.
6. **Bilgi Ö.** Recent archaeological research in Turkey. – AS, vol. XXXII, 1982, p. 9-22.
7. **Blaylock S., French D., Summers G.** The Adiyaman survey: an interim report. – AS, vol. XL, 1990, p. 81-135.
8. **Dörner F.** Recent archaeological research in Turkey. – AS, vol. XVI, 1966, p.25-53.
9. **Esin U.** Recent archaeological research in Turkey. – AS, vol. XXXV, 1985, p. 175-214.
10. **Esin U.** Recent archaeological research in Turkey. – AS, vol. XXXVII, 1987, p. 179-223.
11. **French D.** Excavations at Can Hasan. – AS, vol. XV, 1965, p. 86-94.
12. **Hellenkemper H., Wagner J.** A late Hittite rock-relief on the river Karasu. – AS, vol. XXVII, 1977, p. 167-173..
13. **Mallowan M.** Carchemish, Reflections on the Chronology of the sculpture. – AS, vol. XXII, 1972, p. 63-85.
14. **McGovern P.** Science in archaeology. A review. H. Hongo, R. Meadow, Faunal analysis with a focus on Anatolian. – AJA, vol. 99, #1, Baltimore, 1995, p. 99.
15. **Mellink M.** Archaeology in Asia Minor. – AJA, vol. 73, #2, 1969, 213-214.
16. **Mellink M.** Archaeology in Asia Minor. – AJA, vol. 72, #2, 1968, p. 125-147.
17. **Mellink M.** Archaeology in Asia Minor. – AJA, vol. 74, #2 1970, p. 157-178.
18. **Mellink M.** Archaeology in Asia Minor. – AJA, vol. 81, #3 1977, 289-321.
19. **Mellink M.** Archaeology in Asia Minor. – AJA, vol. 87, #4, 1983, 427-442.
20. **Mellink M.** Archaeology in Asia Minor. – AJA, vol. 85, #4, 1981, p. 463-479.
21. **Mellink M.** Archaeology in Asia Minor. – AJA, vol. 83, #3, 1979, p. 331-344.
22. **Mellink M.** Archaeology in Asia Minor. – AJA, vol. 88, #4, 1984, p. 441-459.
23. **Mellink M.** Archaeology in Asia minor. – AJA, vol. 195, #1, 1991, p. 123-193.
24. **Mellink M.** Archaeology in Anatolia. – AJA, vol. 89, #4, 1985, p. 547-567.
25. **Meriggi P.** Manuale Di Eteo Geroglifico, Parte II: Testi – 2aE3a Serie. Roma, 1975.
26. **Ögün B.** Recent Archaeological Research in Turkey. – AS, vol. XXIV, 1974, p. 17-60.
27. **Özguç T.** Summary of Archaeological work in Turkey. – AS, IV, 1954, p. 15-27.
28. **Pelon O.** Recent archaeological research in Turkey. – AS, vol. XX, 1970, p. 7-35.
29. **Pelon O.** Recent archaeological research in Turkey. – AS, vol. XXII, 1972, p. 11-62.
30. **Pelon O.** Recent archaeological research in Turkey. – AS, vol. XXVII, 1977, p. 23-61.
31. **Polacco L.** Recent archaeological research in Turkey. – AS, vol. XXIII, 1973, p. 13-68.
32. **Polacco O.** Recent archaeological research in Turkey. – AS, vol. XXV, 1975, p. 15-52.
33. **Sams G.** Phrygian painted animals: Anatolian Orientalizing Art. – AS, vol. XXIV, 1974, p. 169-180.
34. **Silistreli U.** Recent archaeological research in Turkey. – AS, vol. XXXIII, 1983, p. 231-264.
35. **Summers G.** The year's work: Field research. – AS, vol. XXXIX, 1989, p. 3-16.
36. **Roller L.** Book Reviews: Anatolian Iron Ages. – AJA, Vol. 98, #4, 1994, p. 782.
37. **Tescan B.** Recent archaeological research in Turkey. – AS, XIX, 1969, p. 3-26.
38. **Watkins T.** Excavations at Pinarbaşı. – Anatolian Archaeology, vol. #1, 1995, p. 10.

**ქიოსური აფორების ერთი ჯგუფის ღათარიღების საკითხისათვის  
(ფიჭვნარის ძვ.წ. V ს-ის ბერძნული ნემპროპოლის მისელები)**

ფიჭვნარის ძვ.წ. V ს-ის ბერძნული ნემპროპოლი (ვაითხარა 273 სამარხი) აღმოსავლეთ პონტოსპირეთში და მთლიანად ამიერკავკასიაში ელინურ ეთნოსთან უშუალოდ დაკავშირებული ერთადერთი ძეგლია. შესწავლილი სამარხებისა და სარიტუალო კომპლექსების შესანიშნავი დაცულობა შესაძლებლობას იძლევა ზუსტად განისაზღვროს დაკრძალვის წესები, სამარხთა ტიპები და ჩაყოლებული ინვენტარის ქრონოლოგიური ჩარჩოები.

სარიტუალო მოედნებსა და ცალკეულ სამარხებში სხვა მასალასთან (ბერძნული მონეტული ვაზები, ტორევიტიკის, საიუველირო ხელოვნებისა და გლიპტიკის ნიმუშები, პალესტრასთან დაკავშირებული ნივთები, ფერადი მინის ჭურჭელი, ტერაკოტები, მონეტები, სამკაულები და ა.შ.) ერთად მრავლადაა აღმოჩენილი სხვადასხვა ცენტრის ამფორები. წარმოდგენილ პუბლიკაციაში ფიჭვნარის ძვ.წ. V ს-ის ბერძნული ნემპროპოლის მონაცემების მიხედვით მოცემულია გვიანდელი ყელგამობერილი ქიოსური ამფორების ახლებური ღათარიღება.

კუნძულ ქიოსის პროდუქცია აღრიდანვე იწყებს გავრცელებას საქართველოს ზღვისპირეთში. ბათუმისციხეზე აღმოჩენილი თეთრანგობიანი ქიოსური ამფორები თიხის სტრუქტურის, დამზადების ტექნოლოგიის, მონეტულობისა და მრავალრიცხოვანი ანალოგების მიხედვით ძვ.წ. VII ს-ის დასასრულითა და VI ს-ის დასაწყისით თარიღდება [1, გვ. 75]; შედარებით ინტენსიურ ხასიათს ძვ.წ. VI ს-ის ბოლოს, განსაკუთრებით კი, ძვ.წ. V ს-ის პირველ ნახევარში იღებს.

როგორც ცნობილია, ძვ.წ. VI ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში ქიოსური ამფორების წარმოებაში მკვეთრი ცვლილებები ხდება. მათი ტანი უკვე კვერცხისებური მოყვანილობისაა, ქუსლი ცილინდრული, ღრმა ფოსოიანი. ყელი დაბალი და გამობერილია. გამობერილ ყელთან ერთად განსაკუთრებული მახასიათებელი ნიშანია ზედაპირის შავი და წითელი ლაკისებური საღებავით შედგენილი ზოლებითა და ჯვრისებურ გამოსახულებიანი გაფორმება [3, გვ. 27; 4, გვ. 96; 5, გვ. 16]. ამ სახეს ი. ბრაშინსკი ყელგამობერილი ამფორების ადრეულ ნიმუშებად მიიჩნევს და ათენის მასალებზე დაყრდნობით ასკვნის, რომ ისინი ჩნდება ძვ.წ. VI ს-ის დასასრულს და არსებობს V ს-ის პირველ მეოთხედში [4, გვ. 96]. რ. კუკისა და პ. დიუპონის პუბლიკაციაში მონეტული ყელგამობერილი ამფორების ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვრად ძვ.წ. 480-470 წლებია მითითებული [7, გვ. 149]. ძვ.წ. V ს-ის მეორე მეოთხედშიც ქიოსური ამფორების ფორმა ძირითადად უცვლელი რჩება

(ტაბ. I), მაგრამ ზედაპირზე მონეტულობა აღარ დასტურდება. ამავე პერიოდში ვრცელდება მეორე ვარიანტი, რომელთაც მაღალი, მხოლოდ ზედა ნაწილში გამობერილი ყელი აქვთ. განსხვავებულია ქუსლის კონფიგურაციაც – რთულადაა პროფილირებული და მორფოლოგიურად გვიანდელი, სწორყელიანი ამფორების მსგავსია (ტაბ. I<sub>2</sub>). ს. მონახოვის, ა. აბრამოვისა და ი. ბრაშინსკის კლასიფიკაციით ეს ტიპი გვხვდება ძვ.წ. V ს-ის მესამე მეოთხედშიც [3, გვ. 27; 4, გვ. 16; 6, გვ. 144-145]. ელიზავეტსკის სამაროვანზე ასეთ ამფორებთან ერთად აღმოჩნდა ძვ.წ. 430-425 წლების „პანათენური“ ტიპის ამფორა. ამის საფუძველზე ს. მონახოვი ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარს მინიმუმ ძვ.წ. V ს. 20-იანი წლების შუახანებით განსაზღვრავს [6, გვ. 145, ტაბ. 49-1]. მიუთითებენ მათი და სწორყელიანი ამფორების თანაარსებობაზე [4, გვ. 16]. პ. მათინგლი კორინთოს ფორუმის სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში ჩატარებული გათხრების მიხედვით აღნიშნავს, რომ გამობერილყელიანი ქიოსური ამფორები ხმარებიდან საბოლოოდ ძვ.წ. 430-იან წლებში გამოდის და მათ მთლიანად ენაცვლება სწორყელიანი ამფორები [8, გვ. 78-79]. განსხვავებული სურათი შეინიშნება ფიჭვნარის მაგალითზე: ძვ.წ. V ს-ის მესამე მეოთხედით ღათარიღებულ სამარხებში ყელგამობერილი ამფორები საერთოდ არ გვხვდება, სწორყელიანები კი 25 ეგზემპლარითაა წარმოდგენილი. ძვ.წ. V ს-ის შუა ხანები, განსაკუთრებით მესამე მეოთხედი, ფიჭვნარის ბერძნული სამოსახლოს აყვავების ხანაა. კანონზომიერია ვიფიქროთ, რომ სწორყელიანი ამფორებთან ერთად ფიჭვნარში ასეთი სახის პროდუქციაც უნდა შემოეტანათ. გასათვალისწინებელია ასევე ქიოსის პრიორიტეტული როლი კოლხეთთან, კონკრეტულად ფიჭვნართან მიმართებაში. ჩვენ მივდივართ დასკვნამდე, რომ ძვ.წ. V ს-ის შუა ხანებიდან ამ ტიპის ამფორების დამზადება მკვეთრად იზღუდება ან საერთოდ წყდება. სახეზეა სრულიად ახალი ფორმა ქიოსური ამფორებისა. კიდევ უფრო საინტერესოა ისიც, რომ ძვ.წ. V ს-ის მეორე მეოთხედშივე ჩნდება უკვე მკვეთრად განსხვავებული ყელისა და ქუსლის მქონე ქიოსური ამფორების ტიპი. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ფიჭვნარის ძვ.წ. V ს-ის მეორე მეოთხედის ბერძნული ნემპროპოლის სააღაპო მოედანზე აღმოჩენილი 0,63 მ სიმაღლის ამფორა [2, გვ. 53, სურ. 129], რომელსაც აქვს ცილინდრული, სწორი ყელი, კონუსის ფორმასთან მიახლოებული კორპუსი და პროფილირებული, ტანისაგან გა-

მოყოფილი, ფოსლიანი ქუსლი (ტაბ. I<sub>3</sub>).<sup>23</sup> როგორც ჩანს, ადრეული ფორმებისათვის დამახასიათებელი ნიშნები თანდათანობით ქრება. იკვეთება ახალი სახეობა, რომელიც ჩამოყალიბებულ ფორმას ძვ.წ. V ს-ის მესამე მეოთხედის დასაწყისისათვის ღებულობს.

ფიჭვნარის კომპლექსების მიხედვით ჩანს, რომ ყელგამობერილი ამფორების წარმოება ძვ.წ. V ს-ის შუახანებისათვის წყდება. ძვ.წ. V ს-ის მეორე მეოთხედშივე ჩნდება ამ ცენტრის კერამიკული ტარის ახალი სახეობა, რომელიც შეიძლება ჩაითვალოს გარდამავალ ფორმად ყელგამობერილ და სწორყელიან ქიოსურ ამფორებს შორის (ტაბ. I<sub>3</sub>). ძვ.წ. V ს-ის მეორე ნახევარში და IV საუკუნეში მხოლოდ სწორყელიანი ამფორები მზადდება. ვფიქრობთ, რომ ამ პერიოდის კომპლექსებში (ძვ.წ. V ს მეორე ნახევარი) ყელგამობერილი ამფორების აღმოჩენა შემთხვევითობით უნდა აიხსნას.

**A. Kakhidze, M. Khalvashi**

#### **TOWARDS THE DATING OF ONE GROUP OF CHIAN AMPHORAE (ACCORDING TO THE 5<sup>TH</sup> CENTURY B.C. NECROPOLIS OF PICHVNARI)**

(Summary)

The paper presents a new chronology for the late Chian amphorae with bulging neck on the basis of the archaeological material of the 5<sup>th</sup> cent. B.C. obtained at the Pichvnari Greek necropolis. It is noted that production of amphorae with bulging neck ceased by the mid 5<sup>th</sup> cent. B.C. A new variety of Chian amphorae appeared in the second quarter of the 5<sup>th</sup> cent. B.C. It can be considered a transitional type from amphorae with bulging neck to those with a straight neck. Since only straight neck amphorae were manufactured in the second half of the 5<sup>th</sup> cent. B.C., the finds of convex-necked amphorae in complexes dated to this period should be considered accidental.

#### **ლიტერატურა**

1. კახიძე ა., ხახუტაიშვილი დ. მასალები ბათუმის ძველი ისტორიისათვის (წინაანტიკური და ანტიკური ხანა). – სლსმ, XVIII, 1989.

2. კახიძე ა., ვიკერსი მ. ფიჭვნარი I – კოლხები და ბერძნები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში (საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები – 1998-2002 წწ.). ბათუმი-ოქსფორდი, 2004.

3. **Абрамов А. П.** Античные амфоры. Периодизация и хронология. – Боспорский сборник, 3, М., 1993, сс. 4-135.

4. **Брашинский И. Б.** Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. Ленинград, 1980.

5. **Брашинский И. Б.** Методы исследования античной торговли. Ленинград, 1984.

6. **Монахов С. Ю.** Греческие амфоры в Причерноморье, комплексы керамической тары. Саратов, 1999.

7. **Cook R. M., Dupont P.** Archaic East Greek trade amphoras. – East Greek Pottery, London, 2002, pp. 142-190.

8. **Н. В. Mattingly,** Coins and amphoras. Chios, Samos and Thasos in the fifth century B.C. – JHS, vol. CI, 1981, pp. 79-86.

#### **ტაბულის აღწერილობა**

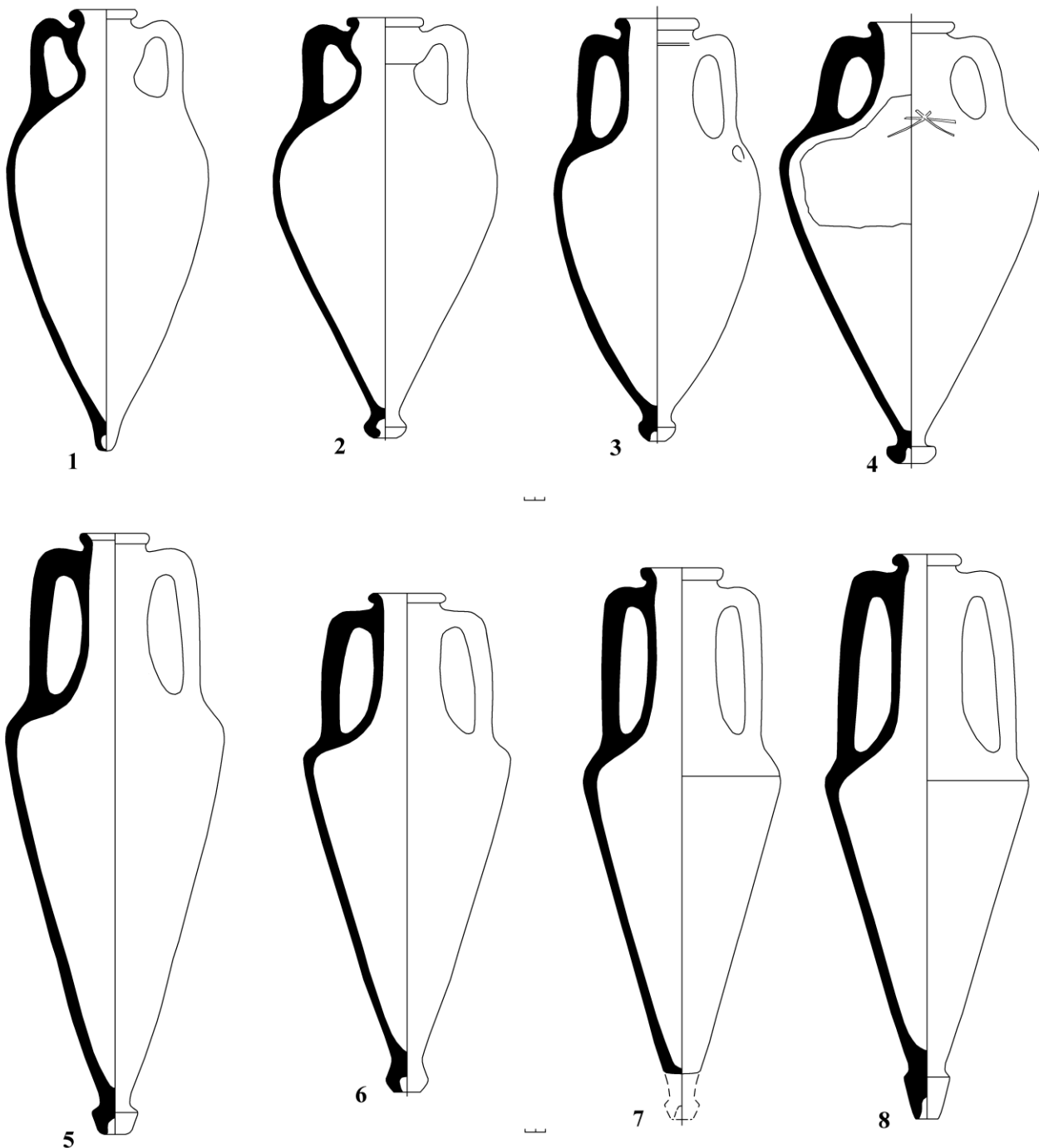
ტაბ. I – ფიჭვნარის ძვ.წ. V-IV სს ქიოსური ამფორები.

#### **Description of the plate**

Pl. I – Chian amphorae of the 5<sup>th</sup>-4<sup>th</sup> centuries B.C. from Pichvnari.

<sup>23</sup> ანალოგიური ამფორა აღმოჩენილია ჩრდილო შავიზღვისპირეთში [5, გვ. 99, ტაბ. X-2].

ტაბ. I



## ქეთევან ჯავახიშვილი

### გლიპტიკურ კმპლუჰე ასახული ანტიკური მონუმენტური ხელოვნების ნიმუშები III. ბეჰა სამთავროდან

1985 წელს სამთავროს ველის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში აღმოჩნდა ორფერდასახურავიანი აკლდამა (№ 905), რომელშიც ორი მანდილოსანი იყო დაკრძალული [2, გვ. 7-8].<sup>24</sup> როგორც სამარხის გამთხრელები ა. აფაქიძე და ვ. ნიკოლაიშვილი ვარაუდობენ, აკლდამაში წარჩინებული ოჯახის (სამეფო სახლის) წარმომადგენლები იყვნენ დაკრძალული [2, გვ. 41]. ოქრომჭედლობისა და ტორევეტიკის მრავალრიცხოვან პირველხარისხოვან ნივთებს შორის ამ აკლდამაში აღმოჩნდა გლიპტიკური ხელოვნების მაღალმხატვრული ნიმუშებიც. მათ შორის ერთი ოქროს ბეჭედი, რომელსაც გრანატის (პიროპის) შესანიშნავი პორელიეფური კამეო ამკობს<sup>25</sup> (სურ. 1) [2, გვ. 50, № 26, ტაბ. XXXII; LI].



სურ. 1

კამეო წარმოადგენს ახალგაზრდა მამაკაცის ბიუსტს პირდაპირ (en face), შემოფარგლულს კისრის ქვემოთ (სურ. 2-3). მამაკაცს თავზე ლამაზ რბილ ტალღებად განფენილი შუაში ხშირი ქოჩრის სახით შუბლიდან მკვეთრად უკან გადაწული თმა აქვს; მკაფიოდ გამოსახული ოდნავ წინ წამოწეული ყურები, კლასიკური ანტიკური პროფილი, ცხვირიდან წარბზე გადასვლის ლამაზი ხაზით, მკრთალად აღნიშნული დაშვებული წარბები, მოკლე მოხდენილი სწორი ცხვირი, პატარა ნესტოებით; შესანიშნავად მოდელირებულ უბეებში ღრმად ჩამჯდარი ფართოდ გახელილი თვალები, გამოსახული ძალიან რელიეფურად, პლასტიკურად –

ზედა ქუთუთო წვრილი, თითქმის შეუმჩნეველი მონრილი რკალით, ქვედა თითქოს ოდნავ შებერილი – ნახევარმთავარისებური, რელიეფური ამალღებით; თვით თვალები – ნუშისებური ამობურცულობებით (მარჯვენა უპე და თვალი უფრო რელიეფურად არის გამოსახული, მარცხენა ნაკლებად); მსხვილი, ოდნავ გახსნილი ბაგეები, ნიკაპისაკენ შევიწროვებული სახის ოვალი, ნიკაპის მრგვალი, რბილი მონახაზი, მარცხენა მხრისაკენ ოდნავ დახრილი თავი (რის გამოც სახე რამდენადმე ასიმეტრიულია – მარცხენა თვალი უფრო დაბლაა, ვიდრე მარჯვენა); კისერზე შუა ადგილას ყრონტის გამომხატველი ერთგვარი ამალღება და პატარა ბურცობი; რბილი მოდელირება თვალების, ცხვირისა და პირის გარშემო – ასეთია ეს რამდენადმე განზოგადოებული, მაგრამ გარკვეული ინდივიდუალობის მატარებელი პორტრეტი. კამეოს ზედმიწევნით გაპრიალებული ზედაპირი და ქვის შესანიშნავი კიაფი განსაკუთრებით ეფექტურს ხდის ამ არც თუ სავსებით სრულყოფილ ხელოვნების ნიმუშს.



სურ. 2



სურ. 3

<sup>24</sup> პირველი და მეორე წერილი ამ სერიისა იხ. „ძიებანი“ № 7, 2001, გვ. 64-67; № 10, 2002, გვ. 52-56.

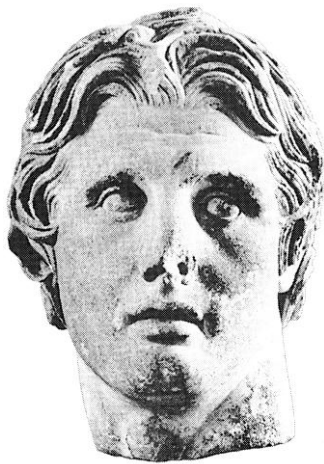
<sup>25</sup> გლიპტიკური კაბინეტი, საინვ. № 1572. ზომები: კამეო – 22×14×10 მმ; ბეჭედი – 33×25 მმ.



ოქროს ფურცლისაგან დამზადებული დიდი ზომის ბეჭედი ფუყე უნდა იყოს; რკალი გარედან ძლიერ ამობურცულია, შიგნიდან-ნაკლებად; გარე და შიდა ზედაპირის ზღვარზე ორივე მხარეს მთელ სიგრძეზე თითო სუსტი წახნაგი გასდევს; ზემო განიერ ნაწილში ამოჭრილია არაწესიერი ოვალის მოყვანილობის თვალბუდე, რომელსაც გარედან გარშემო დაჭდევებული მავთულის (ცრუგავარსის) ერთი წყება შემოუყვება; იმის გამო რომ კამეოს არა აქვს პორელიეფური კამეოებისათვის ჩვეული ფუძე (არე), მის დასამაგრებლად თვალბუდის შიგნით ქვის გარშემო ოქროს თხელი ფურცელია მიჩილული; ეს ფურცელი, რომელიც კამეოს კონტურს გასდევს თავისი უსწორმასწორო ნაპირებით და რჩილვის ხარისხით, ერთგვარი დაუდევარი ნახელავის შთაბეჭდილებას სტოვებს, რაც თვალში საცემია საკმაოდ ოსტატურად შექმნილ კამეოს ფონზე. ბეჭედი უფრო გვიანდელი უნდა იყოს (ახ.წ. II-III საუკუნეებისა [1, გვ. 67, 68, აღწ. №№ 88,89, სურ. 135, 10,11]) ვიდრე კამეო, რომელიც თავდაპირველად შესაძლოა სხვა სამკაულის ნაწილს შეადგენდა.



სურ. 4



სურ. 5

კამეო წარმოადგენს უდავოდ პორტრეტულ გამოსახულებას, მაგრამ რამდენადმე განზოგადოებულს. ცალკეული დეტალებითა და საერთო

ხასიათით ეს გამოსახულება ალექსანდრე მაკედონელის პორტრეტებს გვაგონებს, არა იმდენად გემებზე, რამდენადაც ქანდაკებაში, კერძოდ კი, ვფიქრობთ ალექსანდრეს ცნობილ მარმარილოს თავს პერგამონიდან (სურ. 4-5), რომელიც სტამბულის ოტომანის მუზეუმში ინახება და ანტიკურობის გამოჩენილი მოქანდაკის ლისიპეს ქანდაკების მოგვიანო ასლად [5, გვ. 219, სურ. 7, ტაბ. V] ან მასთან დაკავშირებულად [4, გვ. 146, სურ. 129] არის მიჩნეული. მცხეთის კამეოზე მამაკაცის რბილ ტალღებად განფენილი, შუბლზე შუაში სწორი ხაზით მკაფიოდ შემოსახლვრული და მკვეთრად უკან გადავარცხნილი თმა, ღრმა უბეებში ჩამჯდარი ფართოდ გახელილი თვალები, სახის ერთგვარი ასიმეტრიულობა, ოდნავ გახსნილი ბაგეების ფორმა, ნიკაპის რბილი მონახაზი, მარცხენა მხრისაკენ ოდნავ დახრილი თავი (შედეგი ალექსანდრეს ფიზიკური ნაკლისა [4, გვ. 219]), მკაფიოდ გამოსახული ყრონტის ძვალი და საერთოდ პერგამონის თავთან დიდი ფიზიონომიური მსგავსება განსაკუთრებით შესამჩნევი პროფილში (მიუხედავად იმისა, რომ პერგამონის თავს ცხვირის წვერი მოტეხილი აქვს), გვაფიქრებინებს, რომ მცხეთის კამეო ლისიპესეული თავის მიხედვით ან მისი გავლენით უნდა იყოს შექმნილი.

ლისიპე, ანტიკურობის ერთ-ერთი გამოჩენილი მოქანდაკე, როგორც ვარაუდობენ, მოღვაწეობდა დაახლოებით ძვ.წ. 350-300 წლებს შორის. პლინიუსის ცნობით, ის ჯერ კიდევ ალექსანდრეს ბავშვობის დროინდელ პორტრეტებს ქმნიდა. შემდგომში კი მისი კარის მოქანდაკე გახდა. ბერძენ ოსტატთა შორის ლიპისე ყველაზე მრავალმხრივი მოქანდაკე იყო [6, გვ. 254]. მის შემოქმედებას, რომელშიც თანაბრად იყო შერწყმული მგზნებარება და რეალიზმი [12, III გვ. 159], პორტრეტის ისტორიაში განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა. პლასტიკური ხელოვნების ისტორიაში ლიპისე პირველია, ვინც ცდილობს გადმოსცეს ადამიანის შინაგანი სამყარო, მისი სულიერი პათოსი. ამ მხრივ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ალექსანდრე მაკედონელის თავი პერგამონიდან, რომელიც, როგორც მიაჩნიათ, წარმოადგენს ლისიპესეული ორიგინალის შესანიშნავ რეპლიკას, შექმნილს ელინისტურ ხანაში [8, გვ. 86]. ალექსანდრეს პორტრეტების ცნობილი მკვლევარის ო. ვალდჰაუერის აზრით, ასლი ზუსტად გადმოსცემს ადრეული ხანის ორიგინალს. პერგამონის თავი ალექსანდრეს პორტრეტებად მიჩნეულ სხვა ქანდაკებებზე უფრო მეტად წარმოადგენს პორტრეტს, იმ გაგებით, როგორც ჩვენ ეს ეხლა გვესმის და ამაშია მისი განსაკუთრებული მნიშვნელობა. მასში არ არის ის კლასიკური სილამაზე, რაც ალექსანდრეს პორტრეტებად მიჩნეულ სხვა ქანდაკებებშია [5, გვ. 219, სურ. 1-6, 8, ტაბ. I-IV], მაგრამ ამ პორტრეტში შესანიშნავად არის გადმოცემული პიროვნების შინაგანი სამყარო, წინააღმდეგობებით აღსავსე მისი

მშფოთვარე ბუნება, სულიერი ბრძოლა, პათეტიკური გამომეტყველება, რომელსაც რაღაც ტრაგიზმის ელფერი დაჰკრავს [8, გვ. 86]. ერთგვარი მწუსარებამორეული გამომეტყველება მცხეთის გლიპტიკურ პორტრეტშიც შეინიშნება, მაგრამ ის უდავოდ შორს არის ლისიპესეული ზედმიწევნით მეტყველი პორტრეტის სრულყოფილებასთან.

მცხეთის კამეოს შედარებისას პერგამონის თავთან თვალში საცემია ერთი მნიშვნელოვანი დეტალი: პერგამონის თავზე მამაკაცს ყურები მთლიანად დაფარული აქვს თმით, მცხეთის გლიპტიკურ პორტრეტზე კი ყურები დაუფარავია და მკაფიოდ გამოსახული. მაგრამ როგორც ო. ვალდჰაუერი აღნიშნავს, ალექსანდრეს პორტრეტების განხილვისას შეუძლებელია გავჩერდეთ ერთ პორტრეტზე, მით უმეტეს, რომ შემორჩენილია სხვა სარწმუნო გამოსახულებებიც, თუნდაც ლისიმაქეს მონეტებზე და მედალიონზე ტარსიდან [5, გვ. 218, ტაბ. VI]. ამ მონეტებზე და მედალიონებზე, აგრეთვე საკმაოდ მრავალრიცხოვან გემებზე [13, I, ტაბ. XXXIII<sub>2,3,5</sub>; 11, II, ტაბ. 48, 227; 12, № 998, ტაბ. IX, 204; 10, გვ. 37, № 2; 3. I, ტაბ. III<sub>14</sub>] გამოსახულ ალექსანდრეს პორტრეტებზე ყურები თმით არ არის დაფარული. ალექსანდრეს პორტრეტებად მიჩნეულ ქანდაკებებშიც ზოგ შემთხვევაში ყურები თმით დაფარულია [5, ტაბ. I-IV, ნახატი 5-8], ზოგჯერ კი – არა [5, ნახატი 2,3]. ამდენად საფიქრებელია, რომ მცხეთის კამეოს შემქმნელი ხელოვანი ალექსანდრეს სხვადასხვა გამოსახულებებს ითვალისწინებდა, მაგრამ ძირითად მოდელს მისთვის მაინც ალექსანდრეს ლისიპესეული პორტრეტი წარმოადგენდა.

ცნობილია, რომ რელიეფურზედაპირიანი გლიპტიკური ძეგლების – კამეოების ხელოვნება ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქიდან იწყება. როგორც ვარაუდობენ, ამ დარგის პირველი სახელოსნოები ქ. ალექსანდრიაში უნდა ყოფილიყო [13, III, გვ. 151, 155]. აქ შეიქმნა საყოველთაოდ ცნობილი ელინისტური კამეოების სწორუპოვარი ნიმუშები, მათ შორის პტოლემეაიოსთა დინასტიის წარმომადგენელთა შესანიშნავი პორტრეტებით [13, I, ტაბ. 53; 10, №№ 1-66; და სხვ.]. რომაულ ხანაში კამეოების ხელოვნება განსაკუთრებულ აყვავებას ავგუსტუსის ეპოქაში (ძვ.წ. 27 – ახ.წ. 14 წწ.) აღწევს [13, III, გვ. 306, 314]. თვით ავგუსტუსის თაოსნობით რომში თავმოყრილმა ბერძენმა ქვისმჭრელმა ოსტატებმა შემოიტანეს კვეთის მაღალი ტექნიკა და ნატიფი მხატვრული კულტურა. ამ ხანის მრავალრიცხოვან შესანიშნავ ნიმუშებს შორის არის ჰორელიეფური კამეოები თვით იმპერატორ ავგუსტუსის გამოსახულებებით [16, ტაბ. XLII<sub>3598</sub>; 14, ტაბ. LXX<sub>650</sub>; 15, ტაბ. 71,1,2; ტაბ. 87,1-4]. შესრულების მანერით და საერთო ხასიათით მცხეთის კამეო ახლოს არის ამ კამეოებთან. რამდენადაც ცნობილია,

ავგუსტუსის ეპოქის ქვისმჭრელი ოსტატები გემების სიუჟეტისთვის ხშირად იყენებდნენ ბერძნული მონუმენტური ხელოვნების, მათ შორის ცნობილი მოქანდაკეების ნიმუშებსაც [13, III, გვ. 79; 9, გვ. 15]. ვფიქრობთ, მცხეთის კამეო ალექსანდრეს ლისიპესეული თავის მიხედვით შექმნილ ავგუსტუსის ეპოქის კლასიციტური ხელოვნების მიმდევარი ბერძენი ოსტატის ნახელავს უნდა წარმოადგენდეს.<sup>26</sup>

**K. Javakhishvili**

### **GEMS BEARING REPRESENTATIONS OF SCENES FROM SPECIMENS OF ANCIENT MONUMENTAL ART. III. GEM FROM SAMTAVRO**

(Summary)

The paper deals with the gold ring adorned with garnet cameo rendered in high relief, discovered along with other masterpieces of goldsmithery and toreutics in the tomb (# 905) of the royal house, excavated in 1985 on the valley of Samtavro (Mtskheta, Eastern Georgia). The image of a young man with somewhat generalized features is represented on the cameo. In terms of separate details and general characteristics this image is reminiscent of sculptural representations of Alexander the Great, in particular the famous Pergamene marble head of Alexander, preserved in the Ottoman Museum of Istanbul and considered to be a later replica of the original

<sup>26</sup> წინამდებარე წერილი უკვე გადაცემული იყო დასაბეჭდად, როდესაც გავცვანი ა. ტროფიმოვას სტატიას (Трофимова А. А. Imitatio Alexandri в искусстве эпохи эллинизма. – Эллинистические штудии в Эрмитаже. Санкт-Петербург, 2004, გვ. 62-73). სტატიაში აღნიშნულია, რომ არსებობს მრავალი საბუთი ავგუსტუსის განსაკუთრებული კეთილგანწყობისა ალექსანდრე მაკედონელის პიროვნების მიმართ. ავგუსტუსის ეპოქაში შეიქმნა ხელოვნების მრავალი ძეგლი, მათ შორის გემებიც, ალექსანდრეს გამოსახულებებით. ავგუსტუსის პირად საბეჭდავზეც ალექსანდრეს პორტრეტი იყო გამოსახული. ნიშანდობლივია, რომ ავგუსტუსმა მოინახულა ალექსანდრეს საფლავი ალექსანდრიაში. როგორც სტატიის ავტორი აღნიშნავს, ავგუსტუსის პრინციპატივსათვის, ელინისტური ეპოქისაგან განსხვავებით, უფრო ლოგიკური იყო ალექსანდრეს არა როგორც ღვთაების, არამედ როგორც გმირი-მმართველის სახე, რომელიც ლისიპესეული ტრადიციებიდან გამომდინარეობდა და აღბეჭდილი არის ალექსანდრეს პერგამონისეულ პორტრეტში. სწორედ ამ ტრადიციებს ეძლეოდა უპირატესობა ავგუსტუსის ეპოქაში (იქვე, გვ. 70). ვფიქრობთ, ყოველივე ზემოთქმული უფრო დამაჯერებელს ხდის ჩვენს ვარაუდს იმის შესახებ, რომ მცხეთის კამეო ლისიპესეული ალექსანდრეს პორტრეტის მიხედვით ავგუსტუსის ეპოქაში უნდა იყოს შექმნილი.

statue sculpted by Lysippus (O. F. Waldhauer), or related to it (V.D. Blavatski). The following features of the image on the Mtskheta cameo: soft and wavy hair with a clearly cut parting in the middle of the forehead combed to the back, widely open eyes placed deeply in the sockets, somewhat asymmetric face, shape of slightly opened lips, soft line of the chin, head inclined to the left shoulder (physical flaw of Alexander), clearly cut larynx and general similarities with the Pergamene head especially in profile (despite the fact that the tip of the nose is broken off from the sculpture) make the author think that the artist, author of the cameo, either created the image according to the masterpiece of Lysippus or was strongly influenced by it, though it can be assumed that the author took into consideration other representations of Alexander (those ones where the king's ears were not covered with hair).

It is known that artists in the period of Augustus often turned to masterpieces of Greek monumental art and sculptures for imagery to be depicted on their gems and cameos (A. Furtwängler, O. Ya. Neverov). It can be conjectured that the cameo from Mtskheta was made by a Classicist Greek artist of the age of Augustus. The cameo is attached to a roughly rendered gold ring of a later (2<sup>nd</sup> cent.A.D.) period.

#### ლიტერატურა

1. აფაქიძე ა., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ა., ლომთათიძე გ. მცხეთა I. თბ., 1955.
2. აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ. მცხეთის წარჩინებულთა განსასვენებელი ახ.წ. III საუკუნისა – აკლდამა 905. – მცხეთა, XI, თბ., 1996, გვ. 7-79.
3. ლორთქიფანიძე მ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, II. თბ., 1958.
4. Блаватский В. Д. Греческая скульптура. М.-Л., 1939.
5. Вальдгауер О. Ф. Портреты Александра Великого. – Записки Классического Отделения Императорского Русского Археологического общества. т. IV, С.-Петербург, 1907, გვ. 193-224.
6. Виппер Б. Р. Искусство древней Греции. М., 1972.
7. Захаров А. А. Геммы и античные перстни Государственного Исторического музея. – РАНИОН, 1923, გვ. 104-146.
8. Колпинский Ю. Д. Искусство эгейского мира и древней Греции. Памятники мирового искусства. М., 1970.
9. Неверов О. Я. Геммы античного мира. М., 1983.

10. Неверов О. Я. Античные камеи. Ленинград., 1988.

11. Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen, II. München, 1969.

12. Boardman J. Greek Gems and Finger Rings. London, 1970.

13. Furtwängler A. Die antiken Gemmen. Leipzig-Berlin, 1900.

14. Richter G. Catalogue of Engraved Gems. Greek, Etruscan and Roman. Roma, 1956.

15. Vollenweider M. L. Die Steinschneidekunst und Ihre Künstler in Spätrepublikanischer und Augusteischer Zeit. Baden-Baden, 1966.

16. Walters H. B. Catalogue of the Engraved Gems and Cameos. London, 1926.

#### სურათების აღწერილობა

1. მცხეთის ბეჭედი
2. მცხეთის კამეო, პროფილში
3. მცხეთის კამეო, პირდაპირ (en face)
4. პერგამონის თავი პროფილში
5. პერგამონის თავი პირდაპირ (en face)

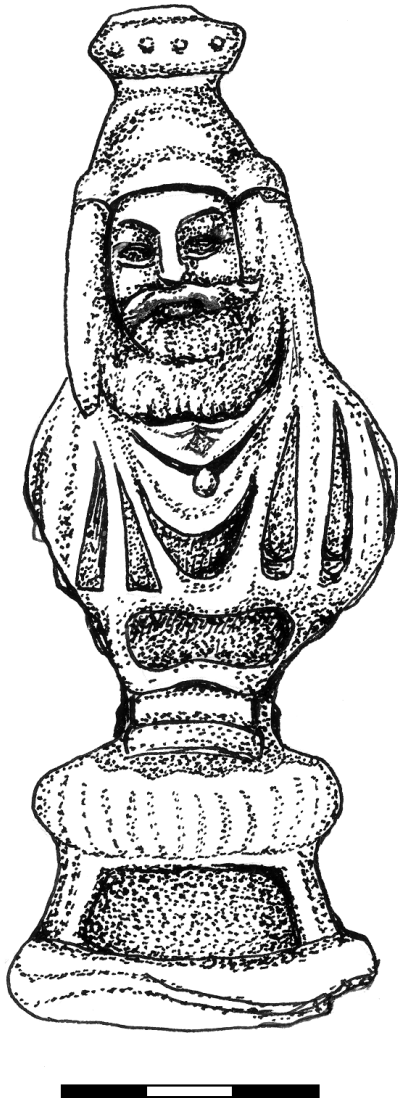
#### Descriptin of the figures

1. Ring from Mtskheta.
2. Cameo from Mtskheta, profile.
3. Cameo from Mtskheta, en face.
4. Head from Pergamon, profile.
5. Head from Pergamon, en face.

## თემურ თოდუა

### სმრაპისის ქანდაკება გონიო-აფსაროსიდან

გონიო-აფსაროსის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილ მრავალფეროვან არქეოლოგიურ მასალათა შორის ინტერესს იწვევს სერაპისის ქანდაკება [2, გვ. 48, ტაბ. XIX]. ის დაფიქსირდა გონიოს ციხესიმაგრის სამხრეთი კარიბჭის გარეთ, SW -III სექტორის მე-80 კვადრატში. ქანდაკება ბრინჯაოსაგანაა ჩამოსხმული; ღვთაება ტახტზე ზის, თავზე ადგას კლაფი და გრძელი წვერები აქვს [სურ. 1].



სურ. 1

როგორც ცნობილია, სერაპისის კულტი და მისი გამოსახულებები პირველად ეგვიპტეში ჩნდება. ჯერ კიდევ ძვ. წ. IV ს-ში ბრიაკისმა

გამოაქანდაკა სერაპისი, რომელიც ალექსანდრიაში იდგა<sup>27</sup> [20, გვ. 177]. თუმცა ზოგიერთი ძველი ავტორის ცნობით, სერაპისის ქანდაკება ალექსანდრიაში სინოპედან გადაიტანეს (Tacit., Hist., IV, 83, 84). ამ ცნობის თანახმად, ეგვიპტის მეფე პტოლემეაიოს სიზმარში ქალღმერთი გამოეცხადა და უბრძანა მას, რომ პონტოდან ალექსანდრიაში შემოეტანა სერაპისის ქანდაკება, რომელიც ეგვიპტის კეთილდღეობას უზრუნველყოფდა. პტოლემეაიოსმა თხოვნით მიმართა სინოპეს ტირანს – სკიდროფემიდოსს, რათა მისთვის სერაპისის ქანდაკება დაეთმო, მაგრამ უარით გაისტუმრეს. მაშინ, ღვთაება თვითონ „გამოიქცა“ ტაძრიდან და ალექსანდრიაში აღმოჩნდა.

ეს ტიპური სატაძრო ლეგენდა, თანამედროვე მკვლევართა განსჯის საგანი გახდა. მკვლევართა ერთი ნაწილის აზრით, ამგვარი ლეგენდის შეთხზვის საფუძველს წარმოადგენდა სინოპეში ფართოდ გავრცელებული ხთონიური ღვთაება, რომელსაც სერაპისის მსგავსი ნიშნები ახასიათებდა [9, გვ. 25]. მკვლევართა მეორე ნაწილის მოსაზრებით, ახ.წ. 137 წელს და სეპტიმიუს სევერუსის დროს მოჭრილ მონეტებზე გამოსახულია სინოპური სერაპისი, ალექსანდრიული სერაპისის ორეული; ზოგიერთი მკვლევარი კი ასეთ შეხედულებას უარყოფს, რადგანაც ისინი ალექსანდრიულ სერაპისსა და ახ. წ. პირველი საუკუნეების სინოპურ მონეტებზე გამოსახულ ქალღმერთს შორის მსგავსებას ვერ ხედავენ [24, გვ. 194].

ვფიქრობთ, საკვებით შესაძლებელია, რომ სინოპეში შენარჩუნებული ყოფილიყო პაფლაგონიური ღვთაება, ლეგენდის მიხედვით სერაპისის ორეული. როდესაც ჩამოყალიბდა ალექსანდრიული სერაპისი, მაშინ ეს ღვთაება გარდაქმნილი სახით სინოპეში დაბრუნდა, მით უმეტეს, როცა ალექსანდრიულმა ღვთაებამ, ჯერ კიდევ ელინიზმის ეპოქაში, მცირე აზიის ბევრ ქალაქში შეაღწია [22, გვ. 165-179; 15, გვ. 416].

ყოველ შემთხვევაში ერთი რამ ცხადია: სერაპისის კულტი თავიდანვე მცირე აზიასა და საერთოდ ბერძნული სამყაროს პანთეონში მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს. მეტიც, იგი ელინიზმის ხანაში უნივერსალური ღმერთი ხდება.

<sup>27</sup> ახ. წ. 391 წ. ეპისკოპოს ფეოფილეს წინამძღოლობით, ფანატიკოსთა ბრბომ ალექსანდრიაში სერაპისის ქანდაკება და ტაძარი დაანგრია [იხ. 11, გვ. 322].

სერაპისი ზევსის, პლუტონისა და ჰელიოსის ფუნქციებსაც ითავსებდა (CIG, 2716, 4042).

ახ.წ. I საუკუნიდან სერაპისის კულტი მთელს რომის იმპერიაში პოპულარული ხდება. იტალიაში სერაპისის კულტი ჯერ კიდევ გვიანრესპუბლიკის ხანაში გავრცელდა, ხოლო ძვ.წ. 80 წლისათვის თვით რომში,<sup>28</sup> სადაც უკვე ლეგალურად არსებობდა „პასტიფორეუმების“ კოლეგია. რომის იმპერიის დასავლეთ პროვინციებიდან სერაპისი ძალზე პოპულარული იყო გალიაში, სადაც მას ძირითადად ქალაქების მოსახლეობა სცემდა თაყვანს [18, გვ. 286]. ამავე ხანებში რომის უკიდურეს დასავლეთ პროვინციაში – ესპანეთშიც სერაპისის კულტი ფეხმოკიდებული ჩანს [5, გვ. 105].

აფრიკის პროვინცია – კართაგენშიც ფართოდ იყო გავრცელებული სერაპისის კულტი [3, გვ. 58]. ასევე ითქმის ეს იმპერიის ჩრდილოეთ და ჩრდილო-დასავლეთ პროვინციების მიმართ. ჩრდილო-აღმოსავლეთ პროვინციებიდან კი, სერაპისის კულტს გამორჩეული ადგილი ეკავა დაკიის პანთეონში [3, გვ. 60-61].

რაც შეეხება შავიზღვისპირეთს, მის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში ჯერ კიდევ ძვ.წ. III საუკუნიდან სერაპისის კულტი ფართოდ ჩანს გავრცელებული; ახ.წ. I საუკუნიდან კი ძალზე პოპულარული ხდება. სერაპისის გამოსახულებას ვხედავთ ტრაპეზუნტის მონეტებზე, თუმცა მითრასთან შედარებით, ამ ღვთაების გამოსახულებათა რაოდენობა მინიმალურია [24, გვ. 399]. ამისოს მრავალრიცხოვან სამონეტო სერიებში ვხვდებით ასევე სერაპისის გამოსახულებებს [24, №97, 98, 100], მაგრამ მათი რაოდენობა მცირეა. სამაგიეროდ, სინოპეს ახ.წ. პირველი საუკუნეების მონეტებზე სერაპისის გამოსახულებები მრავალრიცხოვანი სახითაა წარმოდგენილი.

იმპერატორ ადრიანეს ეპოქიდან ახ.წ. III ს-მდე სინოპეში მოჭრილ 37 სამონეტო სერიაში სერაპისის გამოსახულება ფიგურირებს [24, №108, 109, 110]. ეპიგრაფიკული მასალებით დასტურდება, რომ სინოპეში ძვ.წ. III – ახ.წ. II-III სს-ში სერაპისის ტაძარი ფუნქციონირებდა [IGR, III, №95, 96]. როგორც ჩანს, სერაპისი

სინოპეს პანთეონში დიდი პოპულარობით სარგებლობდა.

დასავლეთ და ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის პოლისებში სერაპისის კულტის გავრცელება ელინისტური ხანიდან ივარაუდება [10, გვ. 111]. ახ.წ. პირველი საუკუნეებიდან კი, ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის ნაქალაქარებზე სერაპისის გამოსახულებები საკმაოდ მრავლადაა დადასტურებული. ხშირად ფიგურირებს, ასევე ამ ღვთაების სახელი ეპიგრაფიკულ ძეგლებზე. ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან აღსანიშნავია ძვ.წ. II ს-ის წარწერა ტერასიდან. წარწერაში საუბარია სერაპისისადმი მსხვერპლშეწირვის შესახებ. მკვლევართა აზრით, სამსხვერპლო ტაძარში იდგა [12, გვ. 58-59]. რაგორც ეპიგრაფიკული ძეგლები მოწმობენ სერაპისის ტაძარი ოლბიაშიც უნდა ყოფილიყო [13, გვ. 1-8].

სერაპისის მინიატურული გამოსახულებიანი მედალიონი ოლბიაშია აღმოჩენილი [8, გვ. 102]; აღნიშნული ღვთაების გამოსახულებები ფიქსირდება, ასევე ბოსფორის სამეფოს დედოფლის – დინამიას მონეტებზე [6, გვ. 44, ტაბ. I<sub>2</sub>]. აღსანიშნავია პანტიკაპონსა და ხერსონესში დადასტურებულ ჭრაქებზე სერაპისის სკულპტურები [7, გვ. 49, ტაბ. XXXIII, №312; 14, გვ. 112] და სხვ.

გონიოში ნაპოვნი სერაპისის ქანდაკება კი ჯერჯერობით ერთადერთია მთელ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში და ამდენად ის განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს. ღვთაება ტრადიციულ პოზაში – თავზე კალათოსითა და გრძელი წვერებითაა გამოსახული. სერაპისის ანალოგიური ფიგურები საკმაოდ დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი რომაული პროვინციული მონეტების რევერსზე. მაგალითად, ადრიანეს, სეპტიმიუს სევერუსის მონეტები სინოპედან [24, №110, 112, 114], ტრაპეზუნტის 218-222 წწ.-ში მოჭრილ მონეტაზე [1, გვ. 309, ტაბ. 76, №100], ანდა ანტიოქიაში ლიცინიუსის სახელზე მოჭრილ საფასეებზე გამოსახული სერაპისი თავზე კალათოსითა და გრძელი წვერებით [1, გვ. 382, ტაბ. 90, №1252].

გონიოში აღმოჩენილი სერაპისის ქანდაკება იკონოგრაფიული ნიშნებით ახლოს დგას ასევე ოლბიაში დადასტურებული სერაპისის ვერცხლის ქანდაკებასთან, რომელიც ძვ.წ. I-ახ.წ. I სს-ით თარიღდება [4, გვ. 42]. მის იდენტურ გამოსახულებას ვხვდებით ხერსონესისა [10, გვ. 113, სურ. 3] და კროკოდილოპოლისის [21, გვ. 40, სურ. 21, 2] თიხის ჭრაქებზე, რომლებიც შესაბამისად, ახ.წ. III და II-III სს-ით თარიღდება.

გონიოს სერაპისის ქანდაკება კულტურული ფენისა (II-III სს) და თვით სერაპისის გამოსახულების მიხედვით, II-III სს-ით უნდა დათარიღდეს. რაც შეეხება მის წარმომავლობას, ის აღმოსავლურ, შესაძლოა მცირე აზიურ ნაწარმთა წრეს ეკუთვნოდეს. მცირე აზიის ცენტრე-

<sup>28</sup> ვიტრუვიუსის რეკომენდაციით, სერაპისისა და ისიდას ტაძრები რომში ბაზრის ტერიტორიაზე უნდა აღმართულიყო (Vitruv., I, 7). რამდენადაც ავტორი, რომაული პანთეონის ცნობილ ღვთაებათა (მერკური, აპოლონი, მარსი, ვენერა, ცერერა) გვერდით ისიდასა და სერაპისის იხსენიებს, ვფიქრობთ, ეს ღვთაებებიც ასეთივე პოპულარულები იყვნენ. მართალია, ავგუსტუსის დროს, პოლიტიკური მოსაზრებების გამო, იმპერიის დედაქალაქში ეგვიპტური ღმერთებისადმი თაყვანისცემამ იკლო, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ავგუსტუსს მათი ტაძრების მშენებლობისათვის ხელი არ შეუშლია.

ბთან აფსაროსს მთელი რომაული ხანის მანძილზე მჭიდრო სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ჰქონდა. ძირითადად იქიდან შემოდიოდა კერამიკული პროდუქცია, მონეტები და სხვ.

ანტიკური ტრადიციის თანახმად, სერაპისი ითვლებოდა ნაყოფიერების, ზღვის, ჯანმრთელობის ღვთაებად და ასოცირებული იყო სხვადასხვა კულტთან იმისდა მიხედვით, თუ რა გეოგრაფიულ გარემოში უხდებოდა მას „ცხოვრება“. მაგალითად, საბერძნეთში სერაპისი იკონოგრაფიულად ზევსთან, დიონისესთან ან ჰელიოსთან იდენტიფიცირდებოდა [17, გვ. 333-338; 23, გვ. 2117]. რომში ის იმპერატორის კულტთან ასოცირდებოდა [19, გვ. 215]. ეგვიპტეში სერაპისი სახლის მფარველ ღვთაებადაც ითვლებოდა. ალექსანდრიაში არ იდგა ისეთი სახლი, სადაც მის კარებზე, სარკმლებზე ან კედლებზე სერაპისის გამოსახულებანი არ ყოფილიყო [21, გვ. 40].

აფსაროსური სერაპისი კი, ვფიქრობთ, სიუხვის, ნაყოფიერებისა და წარმატებების ღვთაებად უნდა ჩაითვალოს, რადგანაც მას თავზე ხთონური ძალის გამომხატველი კალათოსი ედგა. შესაძლოა ის აფსაროსში ზღვაოსნობის მფარველ ღვთაებადაც ასოცირებულიყო,<sup>29</sup> ვინაიდან ციხე-ქალაქის კეთილდღეობა უსაფრთხო და წარმატებულ ნავიგაციაზე იყო დამოკიდებული. არც ისაა გამორიცხული, რომ სიუხვისა და წარმატებების ღვთაება სერაპისი აფსაროსში დისლოცირებული რომაული სამხედრო შენაერთების მფარველი ღვთაება ყოფილიყო.

ასეა თუ ისე, ერთი კი ცხადია: აღწერილი ქანდაკება რომაული საჯარისო შენაერთების შემოტანილი უნდა იყოს; ყოველ შემთხვევაში, ის მათი კუთვნილია. ამავე დროს ჩანს, რომ აფსაროსში განლაგებული რომაული სამხედრო შენაერთების პანთეონში სერაპისს გარკვეული ადგილი ეკავა.

**T. Todua**

## **FIGURINE OF SERAPIS FROM GONIO-APSAROS**

(Summary)

<sup>29</sup> ცნობილია, რომ სერაპისს, ისიდასა და დიოსკურებს განსაკუთრებით თაყვანს სცემდნენ ის ხალხები, რომელთა ცხოვრება ზღვასთან იყო დაკავშირებული. ამიტომაც აღნიშნულ ღვთაებათა გამოსახულებიან საგანთა მფლობელები იყვნენ მეზღვაურები, ზღვაოსან-ვაჭრები, რომლებიც საზღვაო ლაშქრობებისას ხსენებული ღმერთების მფარველობას საჭიროებდნენ [16, გვ. 114].

A figurine of Serapis was found in square 3-80 of the SW-III section of the Gonio-Apsaros site. The figurine is a bronze representation of the deity sitting on the throne, wearing a calathos on the head and with a long beard. Similar representations are evidenced on Sinopean and Trapezuntine coins. Iconographically, it also reveals some similarity with a silver figurine of Serapis found in Olbia. The Gonio Serapis is dated to the 2<sup>nd</sup>-3<sup>rd</sup> cent. A.D. and should be considered to be the god of fertility and abundance. This deity occupied a certain position in the panoply of gods revered by the Roman soldiers garrisoned at Apsaros.

### **ლიტერატურა**

1. **დუნდუა გ.** სამონეტო მიმოქცევა და სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი ბიჭვინტაში ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით ძვ.წ. II – ახ.წ. IV სს. – დიდი პიტიუნტი, I, თბ., 1975, გვ. 280-413.
2. **კახიძე ამ., მამულაძე შ.** 2000 წელს გონიო-აფსაროსის ციხის სამხრეთი კარიბჭის გარეთ წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ანგარიში. – გონიო-აფსაროსი, III, თბ., 2002, გვ. 44-49.
3. **მშვილდაძე მ.** ზოგიერთი საკითხი სერაპისის კულტის გავრცელების შესახებ რომის იმპერიაში. – კავკასიის მაცნე, №5, 2002, გვ. 57-64.
4. **Алексеев В. П.** Памятники античной культуры из Ольвии. – ВДИ, № 2, 2003, гв. 36-43.
5. **Бласкес Мартинес Х. М.** Характерные черты испанского общества в период поздней римской империи. – ВДИ, № 1, 1993, гв. 97-110.
6. **Бравич В.М.** Египетские монеты в монетной чеканке Боспорского царства конца I в. н.э. (к вопросу о монетах с монограммой ВАЕ). – НЭ, II, 1960, гв. 35-49.
7. **Вальдгауэр О. Ф.** Античные глиняные светильники. СПб., 1914.
8. **Варнике Б.** Серапис на обломке ольвийской посуды. – ИАК, вып. 63, 1917, гв. 95-108.
9. **Граков Б. Н.** Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов. М., 1929.
10. **Кобылина М. М.** Изображения Восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н.э. М., 1978.
11. **Куманецкий К.** История культуры древней Греции и Рима. М., 1990.

12. **Латышев В. В.** Греческие и латинские надписи, найденные в южной России в 1889-1891 годах. – МАР, № 9, 1892, 33. 35-43.

13. **Латышев В. В.** Две Ольвийские посвячительные надписи. – ИАК, вып. 45, 1912, 33. 1-10.

14. **Лепер Р. Х.** Дневники раскопок херсонского некрополя. – ХС, вып., II, 1927, 33. 109-115.

15. **Максимова М. И.** Античные города юго-восточного Причерноморья. М.-Л., 1956.

16. **Неверов О. Я.** Группа эллинистических бронзовых перстней в собрании Эрмитажа. – ВДИ, №1, 1974, 33. 106-115.

17. **Новосадский Н. Н.** К вопросу о культе Исиды в Греции. – ЖМНП, ч. 240, 1885, 33. 330-338.

18. **Шкунаев С. В.** Культура Галлии и романизация. – Культура древнего Рима, т. II, М., 1985, 33. 258-302

19. **Штаерман Е. М.** Социальные основы религии древнего Рима. М., 1987

20. **Amelung A.** Le Sarapis de Bryaxis. – RA, II, 1903, 33. 160-178.

21. **Kaufman C. M.** Die ägyptisch-griechischen Terrakotten. Cairo, 1913.

22. **Magie D.** Egyptian deities in Asia Minor. – AJA, 57, № 3, 1953, 33. 163-190.

23. **Roder S.** Isis. – RE, IX, 2. 1915, 33. 2115-2117.

24. **Waddington W., Babelon E., Reinach F.** Recueil general des monnaies d'Asie Mineur, I. Paris. 1925.

### სურათის აღწერილობა

სურ. 1 – სერაპისის ქანდაკება გონიო-აფსაროსიდან.

### Description of the figure

Fig. 1 – Figurine of Serapis from Gonio-Apsaros.

## დოღო ლეკაშვილი

### ოქროფენილი და ვერცხლფენილი მინის მძივები მცხეთის ანტიკური ხანის სამარხებში

მინის ორ ფენას შუა მოქცეული, ოქროს, ან ვერცხლის ფენადატანებული მძივების დამზადება ჩაისახა ეგვიპტეში, ძვ.წ. IV ს-ში მათი წარმოება დაკავშირებული იყო მინის და საოქრომჭედლო სახელოსნოებთან. მასალად გამოიყენებოდა მინა, ოქრო, ან ვერცხლი. გარდა მძივებისა, ამ ტექნოლოგიით ამზადებდნენ ლარნაკებს, მოზაიკურ პანოებს და სხვა დეტალებს. მათი წარმოება რთულ ტექნოლოგიურ პროცესებს მოიცავდა და მოითხოვდა დიდი ცოდნას და გამოცდილებას. საჭირო ფორმის მძივზე (ან სხვა ნივთზე), რომელიც მცენარეული ხსნარით აწებდნენ ვერცხლის ან ოქროს თხელ ფენას და აცხელებდნენ 600-800 გრადუსამდე. უფრო მეტ ტემპერატურაზე ოქრო “დაიწვებოდა”. შემდეგ, ზემოდან აკრავდნენ გამჭვირვალე მინის 0,5-0,1 მმ-ის სისქის ფენას. ფორმის დასრულება შესაძლებელი იყო გაცივებამდეც – უმატებდნენ დამატებით დეტალებს – ზედაპირის დახორკვლა, გადაგრეხვა და სხვა [17, გვ. 27-30].

არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ეს მძივები სხვადასხვა სახელით გვხვდება – ოქროს ან ვერცხლის სარჩულიანი, ოქროფენილი [4, გვ. 103], მოოქრული, მოვერცხლილი [6, გვ. 29-53], ოქროდატანებული და სხვა. რუსულად მათ ეწოდებათ “стекло с металлической прокладкой” [17, გვ. 27].

ოქროფენილი და ვერცხლფენილი მძივების დამზადების ტექნოლოგიური ხერხები განსხვავებულია ელინისტურ და გვიანანტიკურ ხანაში. ელინისტური ხანის მძივები უფრო ხშირად მინიატურულია, ნახვრეტის კიდეები კარგად მოსწორებული აქვთ. საუკუნეთა მიჯნაზე, საბერავი მილის გამოგონებით ისინი მკვეთრად იცვლებიან – ნახვრეტის გარშემო უჩნდებათ მილის კვალი-ნაწიბური, ნახვრეტი უფრო გაფართოებულია, მინა – უფრო სქელკედლიანი. მათ ამზადებდნენ აგრეთვე ყალიბში ჩამოსხმით – ერთ გრძელ ნამზადად და შემდეგ ჭრიდნენ. დაჭრისას, რამდენიმე ცალი ერთმანეთზეა მიბმული და ზოგჯერ მეორე მძივის ნახევარიც მიუყოლებათ [17, გვ. 25-28].

ახ.წ. I-II საუკუნეებში ჩნდება კიდევ ერთი სახეობა – შიგნიდან ღრუ მძივები, რომლებიც უფრო რთული ტექნოლოგიით მზადდებოდა – მისი ზუსტი წარმოდგენა დღეს შეუძლებელია. საჭირო ფორმის მინის მძივს ზემოდან აკრავდნენ უფრო ხშირად ვერცხლის ფირფიტას. მესამე, ზედა ფენა

ლითონს ზედ კი არ ეკვროდა, არამედ, მათ შორის რჩებოდა სიცარიელე (სიღრუე). სამივე ფენა ერთდებოდა ნახვრეტის კიდესთან. ვარაუდობენ, რომ სიღრუე მიიღწეოდა შიგ ჰაერის შეშვებით [17, გვ. 125-130].

მესამე სახეობაა ორფენიანი მძივები, რომლებიც გარეგნულად ძლიერ ჰგავს ლითონდატანებულ მძივებს, მაგრამ მათ შუაში ლითონი არა აქვთ. ოქროფენილი და ვერცხლფენილი მძივების ზუსტი შესწავლით შესაძლებელია თარიღის დადგენა.

მცხეთის ელინისტური ხანის სამაროვნებზე – კამარახევი (ორმოსამარხი № 25, 2 ც.) [16, გვ. 160] (გამთხრელებს განსაზღვრული აქვთ პასტის მძივად) და მუხათგვერდი II (ქვაყუთი № 60, 1 ც.) [2] – სამარხებში ისინი თითოთოროლაა. მათი რიცხვი მატულობს სამთავროს ქვევრსამარხებში – ზოგჯერ ერთ სამარხში ასობით ცალია [6] და მათი ფართო გავრცელებაც ადრეული „ქვევრსამარხების ხანას“ ემთხვევა. მოგვიანო ხანის ქვევრსამარხებში (სვეტიცხოველი I, სამარხები №№ 2, 5, 11, 14, 15) მათი რიცხვი შემცირებულია და უმრავლესობა კიდეებზე ნაწიბურიანია, ან შიგნიდან ღრუა, დამზადებულია ტლანქი ყვითელი ფერის მინისაგან, რომელიც დამახასიათებელია რომაული ხანისათვის.

სამთავროს ჩრდილოეთ სამაროვანზე ოქროფენილი და ვერცხლფენილი მძივები მხოლოდ თეთრი ან მოყვითალო მინისაა [17, გვ. 130]. სამხრეთ უბანზე კი აღმოჩენილია თეთრი მინისა, შუაში ვარდისფერი [19, გვ. 134], ლურჯი, სქელკედლიანი და თეთრი მინისა, ზოგიერთი მოზრდილია (დმ – 1,3 სმ), ზოგი – დაბრტყელებული და კანელურებიანია (სსმ ფონდი, ინვ. №№ 12:54:8949, 8989, 9021, 9023, 10424, 10429, 10537, 10538, 10522, 10602, 11757, 11778, 11798, 12330). ლურჯი და ვარდისფერი მძივები სამთავროს ჩრდილოეთ უბანზე და სხვა სამაროვნებზე არ დადასტურებულა.

სამთავროს S უბნის № 75 ორმოსამარხის (1939 წ.) ოქროფენილიან მინის მძივს ანალიზი გაუკეთა რ. ბახტაძემ და აღნიშნა, რომ განაპირა ფენები ყვითელი მინისაა, შუაში კი



ოქრო აქვს დატანებული [3, გვ. 45]. ყვითელი მინის მძივები მატულობს გვიანანტიკური ხანის სამარხებში, ისინი უფრო ხშირად ლიმონისებრი ფორმისაა, სქელკედლიანი და ტლანქია.

მცხეთის გვიანანტიკური ხანის 1975-85 წ. გათხრილ სამაროვნებზე ოქრო და ვერცხლფენილი მძივების რიცხვი შემცირებულია. სვეტიცხოველი I, № 13 კრამიტსამარხში – 44 ცალია, № 6-ში – 25 ც., კარსნისხევის № 6 კრამიტსამარხში – 8 ც., მოგვთაკარის № 7 კრამიტსამარხში – 27 ც., წიწამური III № 19 ორმოსამარხში – 69 ც., ბაიათხევის № 18 ქვაყუთში – 10 ც., სამთავროს № 564 ორმოსამარხში – 9 ც., დანარჩენებში თითო-ორი. ისინი იშვიათია ქვაყუთებში და არ აღმოჩენილა თიხის ფილასამარხებში.

ოქროფენილი და ვერცხლდატანებული მძივები მრავლადაა აღმოჩენილი დასავლეთ საქართველოს ქვევრსამარხებში [6], ვანის ნაქალაქარზე კი სულ 449 ცალია (ძვ.წ. III-I სს.) [4, გვ. 110]. აღმოსავლეთ საქართველოს სამაროვნებზე ისინი გვხვდება – „რიყანების ველის“ სამარხებში (ძვ.წ. I-ახ.წ. II სს.) [9, ტაბ. III-IV], ქუშანანთგორის № 11 სამარხში [3, გვ. 51, III-IV სს.], „საყარაულო სერის“ № 7 ქვევრსამარხში – 240 ც. [15, გვ. 46, ძვ.წ. I ახ.წ. I სს.], კლდეეთში [7, გვ. 57, II ს.], ურბნისში (სამარხი № 165 I-II სს.) [14, გვ. 52], ჭერემში (№ 3 და № 12 ქვაყუთები, III-IV სს.) [8, გვ. 87, 100], წალკის რომაული ხანის სამარხში [21].

ჩრდილოეთ კავკასიის სამაროვნებზე ეს მძივები IV-V სს-ის სამარხებში 6 %-ს შეადგენს, მატულობს VI-IX ს-ის სამარხებში და სირიიდან ან ალექსანდრიიდან შემოტანილად ითვლება [18, გვ. 27, 28]. ოქროფენილი და ვერცხლფენილი მძივები მრავლადაა სომხეთის [23] და აზერბაიჯანის ქვევრსამარხებში [20].

ოქროფენილი და ვერცხლფენილი მინის მძივების რიცხვი IV ს-ის შემდეგ კიდევ უფრო კლებულობს. ეს მძივები კვლავ შემოდის ხმარებაში შუა საუკუნეებში (დმანისი, რუსთავი, IX-XIII სს.). მას მიიჩნევენ მარგალიტის იმიტაციად. ფიქრობენ, რომ მათი დამზადება დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენდა (3 და 5 ფენიანია), ბევრი მათგანი ერთმანეთზეა გადაბმული (ე.წ. „ჩურჩხელისებრი“) [5, გვ. 55-57].

კავკასიის ანტიკური ხანის სამაროვნებზე ისინი ათასობით ცალია აღმოჩენილი და, ჩანს, მათზე მოთხოვნილება დიდი იყო. შესაძლოა ჩვენთან შემოქონილათ სირიიდან, ეგვიპტიდან, ან მზადდებოდა ადგილობრივ ცენტრებში, მათ შორის კი, სავარაუდოა, მცხეთაშიც, რომელიც მიჩნეულია ოქრომჭედლობის დაწინაურებულ ცენტრად [1].

მცხეთის ანტიკური ხანის სამაროვნებზე 1975-85 წ.წ. აღმოჩენილი მძივები (რივითი ნომერი ემთხვევა ტაბულის ნომერს):

1. ოქროფენილი მინის მძივი, თეთრი, სფერული კიდებმოსწორებული, კამარახევი, ორმოსამარხი

№ 25, ინვ. № 78, 2 ც.; მუხათგვერდი II, ქვაყუთი №60, ინვ. №551, 1 ც. (ერთიც ნატეხია). ზომები: 0,3-0,15 სმ; ძვ.წ. IV-III სს. თითო, ტყუპი, სამი და ოთხი ერთად გადაბმული მძივი, კიდებზე ნაწიბურიანი, სვეტიცხოველი I, ქვევრსამარხი № 15, ინვ. № 216, 1 ც.; ქვევრსამარხი № 11, ინვ. № 174, 10 ც. ძვ.წ. I – ახ.წ. I სს.; კარსნისხევი, ორმოსამარხი № 6, ინვ. № 9, 1 ც. კრამიტსამარხი № 13, ინვ. № 38, 8 ც.; კრამიტსამარხი № 19, ინვ. № 60, 3 ც. I-III სს. მოგვთაკარი, კრამიტსამარხი № 7, ინვ. 73, 27 ც., I-III სს. სამთავრო, ორმოსამარხი № 564, ინვ. № 1443, 9 ც., III ს. ზომები: 1) 0,6-0,2 სმ; 2) 0,5-0,2 სმ; 3) 0,4-0,2 სმ; 3) 0,3-0,15 სმ; ბაიათხევი, ქვაყუთი № 18, № 70, 10 ც., III-IV სს.<sup>30</sup>

1.1. ყვითელი, სქელკედლიანი მინისა, ფართო, ცილინდრულნახვრეტაიანი, წიწამური III, ორმოსამარხი №1, ინვ. № 1, 5 ც. ორმოსამარხი № 19, ინვ. № 160, 65 ც. ზომები: 1) 0,7-0,4 სმ; 2) 0,6-0,4 სმ; 3) 0,5-0,3 სმ; I-II სს.

1.2. ვერცხლფენილი მინისა, მანდარინისებრი, სვეტიცხოველი I, ქვევრსამარხი № 11, 20 ც. ზომები: 1) 0,5-0,2 სმ; 2) 0,4-0,25 სმ; 3) 0,3-0,2 სმ; ქვევრსამარხი № 15, 2 ც., ინვ. № 226, 1) 0,7-0,4 სმ; 2) 0,4-0,2 სმ; ძვ.წ. I – ახ.წ. I სს.

2. ოქროფენილი მინის მძივი, კასრისებრი, ნახვრეტის გარშემო ნაწიბურიანი, თითო ტყუპი, სამი და ოთხი ერთადაა გადაბმული. სვეტიცხოველი I, ქვევრსამარხი № 2, ინვ. № 53, 1 ც.; ქვევრსამარხი № 5, ინვ. № 98, 27 ც.; ქვევრსამარხი № 11, ინვ. № 174, 10 ც.; ქვევრსამარხი № 14; ინვ. № 214, 44 ც.; ქვევრსამარხი №1 5; ინვ. № 226, 2 ც.; კრამიტსამარხი № 6; ინვ. № 133-138; 25 ც.; კრამიტსამარხი № 13; ინვ. № 199, 44 ც.; ძვ.წ. I-ახ.წ. I სს. წიწამური III, ქვევრსამარხი № 5, ინვ. № 22, 1 ც.; ქვევრსამარხი № 8, ინვ. № 27, 2 ც.; ორმოსამარხი № 19, ინვ. № 160, 65 ც.

3. ოქროფენილი მინის მძივი, ლიმონისებრი, შიგნიდან ღრუ, სვეტიცხოველი I, კრამიტსამარხი № 13, ინვ. № 198, თითო 30 ც.; ტყუპი – 10 ც.; სამი ერთად – 2 ც. ოთხი ერთად – 2 ც. ძვ.წ. I-ახ.წ. I სს.; წიწამური III, ორმოსამარხი № 14, ინვ. № 105, 6 ც. ზომები: 1) 0,6-0,2 სმ; 2) 0,5-0,2 სმ; 3) 0,4-0,2 სმ; I-II სს. მოგვთაკარი, კრამიტსამარხი № 6, ინვ. № 45, 20 ც. I-III სს.

4. ოქროფენილი მინის მძივი, მილაკისებრი შიგნიდან ღრუ. სვეტიცხოველი I, ქვევრ-

<sup>30</sup> ჩანახატი ელზა გომარელისა.

სამარხი № 14, ინვ. № 214, 13 ც.; ძვ.წ. I- ახ. წ. I სს. წიწამური III, ორმოსამარხი № 14, ინვ. № 105, 3 ც. ზომები: 1) 1,8-0,2 სმ; 2) 1,7-0,2 სმ; 3) 1,6-0,2 სმ; 4) 1,5-0,2 სმ; ახ.წ. I-II სს.

5. ოქროფენილი მინის მძივი, გვერდებდაღარული, კარსნისხევი. ორმოსამარხი 28, ინვ. № 105, 17 ც. ახ.წ. II-III სს.

ვერცხლფენილი მინის მძივი, სვეტიცხოველი I, ქვევრსამარხი № 14, ინვ. № 214, 33 ც. ზომები: 1) 0,7-0,3 სმ; 2) 0,6-0,3 სმ; 3) 0,5-0,25 სმ; 4) 0,4-0,15 სმ; ძვ.წ. I-ახ.წ. I სს.

6. ვერცხლფენილი მინის მძივი, ცილინდრული, ზედაპირდახორკლილი, 1, 2, 3, 4, 5, მწკრივად, სვეტიცხოველი I, ქვევრსამარხი № 11, ინვ. № 174, 1 ც.; ქვევრსამარხი № 14, ინვ. № 214, 3 ც. ძვ. წ. I-ახ. წ. I სს. წიწამური III, ორმოსამარხი № 19, ინვ. № 160, ახ.წ. I-II სს. ზომები: 1) 0,6-0,3 სმ; 2) 0,5-0,3 სმ; 3) 0,4-0,2 სმ; 4) 0,3-0,15 სმ; ახ.წ. I-III სს.

7. ოქროფენილი მინის მძივი, ოვალური, ზოგს შუა ნაწილი დაბრტყელებული აქვს, ნახვრეტთან ლილვაკებიანი. კარსნისხევი, ორმოსამარხი № 16, ინვ. № 190, 1 ც. ახ.წ. II-III სს. მოგვთაკარი, კრამიტსამარხი № 6, ინვ. № 26, 17 ც. ზომები: 1) 0,6-0,3 სმ; 2) 0,5-0,3 სმ; 3) 0,4-0,25 სმ; 4) 0,3-0,1 სმ; ახ.წ. I-III სს.

8. ვერცხლფენილი მინის მძივი, წაკვეთილ-ბიკონოსური, სვეტიცხოველი I, კრამიტსამარხი № 14, ინვ. № 214, 1 ც. ზომები: 0,5-0,3 სმ; ახ.წ. I-II სს.

9. ოქროფენილი მინის მძივი, ხრახნისებრი, მოგვთაკარი, კრამიტსამარხი № 6, ინვ. № 45, 6 ც. ზომები: 0,8-0,4-0,1 სმ; ახ.წ. I-III სს.

## D. Lekashvili

### GILT AND SILVER-PLATED GLASS BEADS FROM CLASSICAL BURIALS OF MTSKHETA

(Summary)

The technique of manufacturing glass beads with silver or gold layer inserted between two glass layers was invented in Egypt in the 4<sup>th</sup> cent. B.C being connected with glass and goldsmithery workshops. Materials used were glass, silver and gold.

Gilt and silver-plated glass beads were found during archaeological excavations in 1975-1985 in Classical burials of Mtskheta (cists, jar-burials, tile-burials, pit-burials), (Kamarakhevi, Mukhatgverdi II – 4<sup>th</sup>-3<sup>rd</sup> cent. B.C.), Svetitskhoveli I (1<sup>st</sup> cent. B.C.-1<sup>st</sup> cent. A.D.), Tsitsamuri III (1<sup>st</sup>-2<sup>nd</sup> cent.), Mogvtakari (1<sup>st</sup>-3<sup>rd</sup> cent.), Karsniskhevi (2<sup>nd</sup>-3<sup>rd</sup> cent.), Samtavro (3<sup>rd</sup>-4<sup>th</sup> cent.), Baiatkhevi (3<sup>rd</sup>-4<sup>th</sup> cent.).

The techniques for manufacturing gilt and silver-plated glass beads differed in the Hellenistic and Late Classical periods. Beads dating from the Hellenistic period are tiny in size with carefully evened hole edges. Starting from the 1<sup>st</sup> cent. A.D. the core of glass beads became thicker, with notches around the holes and were cast as long billets in moulds. Then the billets were cut into separate beads – sometimes a few beads were still attached to each other or even beads were cut in the middle. Beads hollow inside appeared in the 1<sup>st</sup>-2<sup>nd</sup> cent. – they have free space between gold and glass layers. It is believed that the hollowness effect was reached by letting air into beads. The third type is represented by two-layered glass beads without metal insets.

All the three bead types are attested at the Mtskheta necropoleis. Only a few beads characteristic of the Hellenistic period have been found in Kamarakhevi and Mukhatgverdi II cemeteries. Their quantity increases in Samtavro jar-burials – sometimes hundreds of beads are found in a single burial, such beads being widespread during the period of jar-burials. The amount of beads in the jar-burials of a later period and other types of burials is comparatively smaller. They are absent in tiled burials. The bulk of glass beads have thick yellow core, either hollow inside or with notches on the edges, characteristic of the Roman period. Beads with pink or blue glass layer – occurring rarely – have been discovered in Samtavro. Occasional finds of gilt and silver-plated beads of the Late Classical times become even scarcer after the 4<sup>th</sup> cent. Such beads are back in usage only in the Middle Ages. Study of gilt and silver-plate glass beads enables dating the burials themselves.

Thousands of such beads, discovered at ancient necropoleis in the Caucasus, are indicative of a great demand for them. They either could have been imported in to Georgia from Syria and Egypt, or manufactured in local workshops, presumably in Mtskheta, which is considered to have been an advanced centre of goldsmithery.

### ლიტერატურა

1. აფაქიძე ა., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ა., ლომთათიძე გ. მცხეთა, ტ. I. თბ., 1955.

2. აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი გ., სიხარულიძე ა., ბიბილური თ.,

გიუნაშვილი გ., მანჯგალაძე გ., სადრაძე ვ., ნეცურიანი ლ. დიდი მცხეთა, 1981. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. – მცხეთა, ტ. IX, თბ., 1989, გვ. 26-35, 67-68.

3. ბახტაძე რ. საქართველოს უძველესი მინების შესწავლისათვის. თბ., 1964.

4. გიგოლაშვილი ე. მძივსამკაული. – ვანი, ტ. VII, თბ., 1983, გვ. 96-112.

5. დოლაბერიძე რ. XI-XII სს. საქართველოს ნივთიერი კულტურა. თბ., 1985.

6. თოლორდავა გ. დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის საქართველოში. თბ., 1980.

7. ლომთათიძე გ. კლდეეთის სამაროვანი ახ. წ. II საუკუნისა. თბ., 1947.

8. მამაიაშვილი ნ. ჯაგანიშვილი ქ. ჭერემის გვიანრომაული ხანის სამაროვანი. – კაემ, VI, 1984, გვ. 77-108.

9. მირიანაშვილი ნ. შიდა ქართლის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან. თბ., 1983.

10. ნიკოლაიშვილი გ. კარსნისხევის მეთუნეხელოსანთა დასახლება. თბ., 1993.

11. ნიკოლაიშვილი გ. გიუნაშვილი გ. ბაიათხევი. – მცხეთა, ტ. V, თბ., 1995, გვ. 97-134.

12. ნიკოლაიშვილი გ. ნარიმანიშვილი გ. წიწამური III. – მცხეთა, ტ. V, თბ., 1995, გვ. 58-96.

13. რამიშვილი რ. ერწოს ველი გვიანრომაულ ხანაში. თბ., 1979.

14. ჯაგანიშვილი ქ. ნაქალაქარ ურბნისის გლიბტიკური ძეგლები. თბ., 1972.

15. ჯინჯინაშვილი გ. ძვ.წ. I და ახ.წ. I სს. ქვევრსამარხები “საყარაულო სერის” სამაროვნიდან. – კაძ, თბ., 1980, გვ. 42-58.

16. ჯღარკაგა თ. კამარახევი. – მცხეთა, ტ. V, თბ., 1982, გვ. 139-188.

17. Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья. САИ, вып. Г-12, М., 1978, с. 27-33.

18. Деоник В. Б. Классификация бус Северного Кавказа IV-V вв. – СА, № 3, 1959, с. 21-30.

19. Иващенко М. М. Самтаврские погребения первых трех веков н.э. – მცხეთა, ტ. III, თბ., 1980.

20. Казиев С. М. Альбом кувшинных погребений (Археологические раскопки в Мингечауре). Баку, 1960.

21. Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети. Тб., 1941.

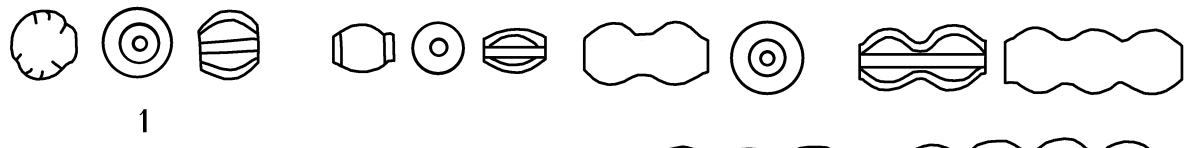
22. Хачатрян Ж. Гарни, т. II. Ереван, 1957.

### ტაბულის აღწერილობა

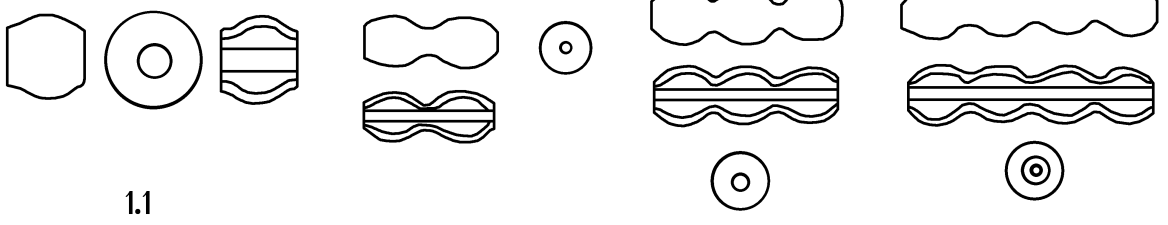
ტაბ. I – ოქროფენილი და ვერცხლფენილი მინის მძივები მცხეთის ანტიკური ხანის სამარხებიდან.

### Description of the plate

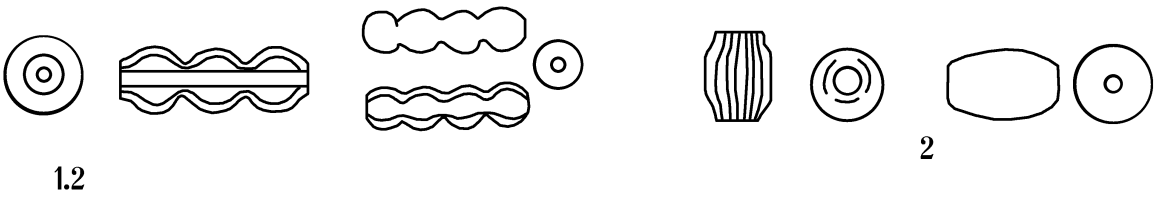
Pl. I – gilt and silver-plated glass beads from Classical burials of Mtskheta



1

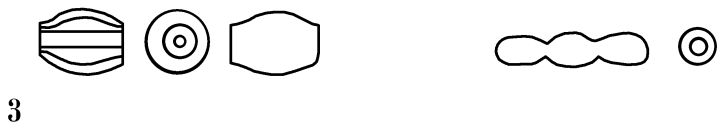


1.1

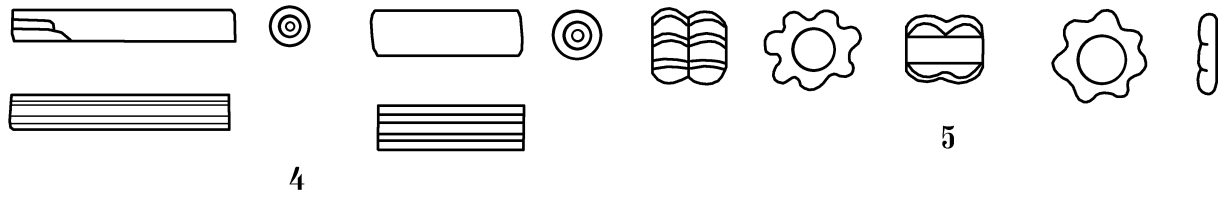


1.2

2

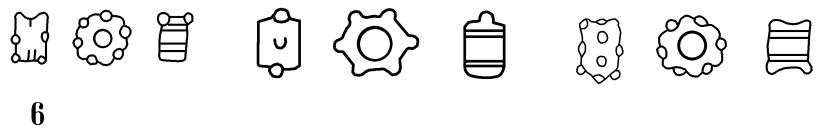


3

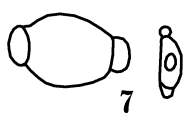


4

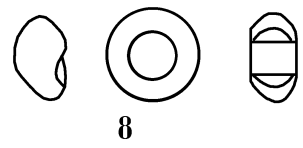
5



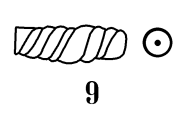
6



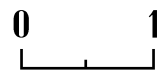
7



8



9



## ქეთევან რამიშვილი

### ორი ბულა მცხეთის სემიტისკოვლის უბნიდან

მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1991 წელს სვეტიცხოვლის უბნის ერთ-ერთი შენობის № 2 სათავსში აღმოჩნდა ორი თიხის ბულა, რომლებზედაც სასანური წრის საბეჭდავებიდან მიღებული ანაბეჭდებია. ეს აღმოჩენა განსაკუთრებულ ინტერესს იმსახურებს იმის გამო, რომ თუმცა ჩვენში სასანური საბეჭდავები დიდი რაოდენობით არის მოპოვებული ადრეული შუა საუკუნეების ქართლის ძეგლებზე, (კერძოდ, მცხეთის – სამთავროს და არმაზისხევის ვრცელ სამაროვნებზე, ასევე ისტორიული დიდი მცხეთის სხვა პუნქტებში: მარტაზისხევი, ავჭალისკარი, კარსნისხევი, მუხათგვერდი, მოგვთაკარი და სხვ.), სასანურ გამოსახულებიანი ბულა კი სულ ორი იყო ცნობილი აქამდე: ერთი უფლისციხიდან (ყათნალიხევის ნამოსახლარზე), რომელზეც წარჩინებული მამაკაცის პორტრეტია გამოსახული, სასანური ოფიციალური პორტრეტისათვის დამახასიათებელი ყველა ნიშნით და ფალაური წარწერით [5, გვ. 83-84]. მეორე ბულა ურბნისის ნაქალაქარიდანაა [6, გვ. 122-127]. მასზე სამი ანაბეჭდია და აქედან ორზე სასანური ნიშანი, ანუ „მონოგრამა“ გამოსახული. აქაც ერთ მათგანზე მსგავსი სტერეოტიპური ფალაური წარწერაა. სასანური გემების დიდი რაოდენობით აღმოჩენა უტყუარი დადასტურებაა IV-VII სს. ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ (კერძოდ, საკუთრივ მცხეთის მოსახლეობის მიერ) მათი ფართოდ მოხმარებისა. მცხეთაში სათავს ნაგებობაში ბულების აღმოჩენამ კი დაგვანახა ყოფაში მათი პრაქტიკული გამოყენების ცოცხალი სურათი.

ერთ-ერთი ბულა სათავსის იატაკზე აღმოჩნდა. იგი წარმოადგენს წმინდად განლექილი თიხის მოზრდილ გუნდას, ზურგის მხარეს ნაწილობრივ მოთეთრო ფენით დაფარულს და ერთგან ოდნავ ჩაშავებულს (დამწვრობის კვალი). ბულა პირისა და ზურგის მხარეს მცირედ დაბრტყელებულია; სამ ადგილას შეინიშნება გამჭოლი ფოსოები: ორი, პირის კიდეზე და ერთი, ზურგიდან პირისაკენ, ისე რომ გამოსახულებას აზიანებს. ბულის პირზე მოთავსებულია მრგვალ და ბრტყელპირიანი საბეჭდავის ანაბეჭდი – სასანური ნიშანი, ანუ ე.წ. მონოგრამა: პორიზონტალური „სადგარი“, გარეთ გადმოხრილი რკალეებით დაბოლოებული, ეყრდნობა მის მიმართ დიაგონალურად მიმართულ ორ საყრდენ „ფეხს“. სადგარის ცენტრიდან აღმართულია კუთხისებური ნიშანი, რომლის წვერო დაბოლოებულია ნახევარმთვარის გამოსახულებით. მის შიგნით კიდევ მცირე ზომის რკალის მსგავსი ნიშანია მოთავსებული. სადგარის ერთ-ერთი „ფეხი“ ასეთივე ნიშნით არის დაბოლოებული. შესაძლოა ასო-ნიშანია. გამოსახულებას გარს აკრავს ფალაური სახელ-პატრონიმის შემცველი წარწერა

– იაზდან-შაპი, ძე სტადანისა (სურ. 1; ტაბ. I<sub>1</sub>) (წარწერა წაიკითხა მ. წოწელიამ).



სურ. 1

გარდა ამ ძირითადი გამოსახულებისა ბულის კიდეებზე კიდევ შეინიშნება სამი ანაბეჭდი. აქედან ორი წარმოადგენს მცირე ზომის საბეჭდავების ანაბეჭდებს. ერთ მათგანზე, მიუხედავად ბუნდოვანი გამოსახულებისა, მაინც გაირჩევა მწოლიარე ლომი, პროფილში მარჯვნივ მიმართული (ტაბ. I<sub>2</sub>). ცხოველის სხეული ოვალური ღრმულით არის ასახული. დიდი, ფაფრიანი თავი წინა კიდურებისაკენ არის გადახრილი, თავები მოკეცილი აქვს სხეულს ქვეშ. ნაკეთების გარჩევა ჭირს. მეორე ანაბეჭდზე გამოსახულება კიდევ უფრო ბუნდოვანია. მდგომარე ადამიანის ფიგურა უნდა იყოს, გრძელ სამოსში (ტაბ. I<sub>3</sub>). საერთო იერით, იგი ნაკლებად დახვეწილ გვიანრომაული საბეჭდავების გამოსახულებებს ემსგავსება. მესამე ანაბეჭდი კი სულ სადა ჩანაჭდევია, მოგრძო რკალის სახით (ტაბ. I<sub>4</sub>). უბრალოდ, ფრჩხილის ჩანაჭდევი უნდა იყოს. ამდენად, ბულაზე ოთხი ანაბეჭდია – ერთი ცენტრალური და სამი გვერდითი. ბულა კარგად არის დაცული, მხოლოდ მცირე ჩამონატეხები აქვს ზონრის გასაყრელი ფოსოების ირგვლივ (ზომები: ბულის დმ – 35 მმ; ძირითადი ანაბეჭდის დმ – 20 მმ; II ანაბეჭდის დმ – 10 მმ; III ანაბეჭდის სიგრძე – 10 მმ; სიგანე – 4 მმ; ფრჩხილის ჩანაჭდევის სიგრძე – 11 მმ).

ძირითად გამოსახულებას, ზოგადად მსგავსი ელემენტებისაგან შედგენილი, მრავალი ანალოგია ეძებნება სასანურ გემებზე [19, გამ. Ngl, NH4, NFI; 9, გამ. 191. 192; 21, გამ. 6. 43, 6. 80, 6. 81]. საქართველოში მოპოვებულ მასალაში მსგავსი „ნიშანი“, მცირეოდენი განსხვავებებით, გვხვდება ბაიერნისეული სამთავროს ოქროს ბეჭდის ლაჟვარდის ინტალიოზე [2, გამ. 95], არმაზისხევის № 17 სამარხის ბრინჯაოს ბეჭდის ლურჯი მინის ინტალიოზე [2, გამ. 96], მაგრა-

ნეთის № 6 სამარხის ვერცხლის ბეჭდის ინტალიოზე [2, გამ. 98]. ყველაზე ახლო ანალოგია კი ურბნისის ნაქალაქარზე მოპოვებული ბულის ერთ-ერთი გამოსახულებაა. ეს ბულა სპეციალურად შესწავლილი აქვს ქ. ჯავახიშვილს და მიიჩნევს, რომ მისი საშუალებით ირანიდან შემოსული საქონლის ფუთა უნდა ყოფილიყო დაბეჭდილი [6, გვ. 126, ტაბ. VII]. იგივე ბულა, კერძოდ მისი წარწერა, შეისწავლა ფ. ჟინიომ და ჰქონდა მნიშვნელოვანი დაკვირვება იმის შესახებ, რომ „მონოგრამაში“ მოთავსებული ასონიშნები იმეორებენ გარშემო მოთავსებული წარწერის ზოგიერთ ასოს, ე.ი. მის ერთგვარ ქარაგმულ მინიშნებას წარმოადგენენ [4, გვ. 84-87]. საინტერესო იქნება ამ თვალსაზრისით მცხეთის ბულის წარწერაც იქნეს შესწავლილი.

სასანურ გემებზე გამოსახული ნიშნების („მონოგრამების“) შინაარსისა და მნიშვნელობის შესახებ მკვლევარებს მრავალი მოსაზრება აქვთ გამოთქმული. ყველა ისინი ვარაუდის დონეზე რჩება დღემდე. ე. ჰერცფელდის მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომ ეს ნიშნები მფლობელთა სახელების მიხედვით შედგენილი მონოგრამებია, უმრავლეს შემთხვევაში არ დადასტურდა, მაგრამ სახელწოდება „მონოგრამები“ პირობითად დარჩა [27, გვ. 17]. ფ. აკერმანი ამ ნიშნებს ასტრალურ კულტებს უკავშირებდა და მათ სიმბოლურ გამოსახულებებად თვლიდა [18, გვ. 805-807]. ზოგი მეცნიერი მათ ემბლემებს უწოდებს და თვლის რომ თავდაპირველად, ალბათ, ეს იყო მომთაბარე ირანელების საქონლის დასანიშნი დამატები, შემდეგ კი ზოგადად საკუთრების დამდასტურებელ ნიშნებად იქცა [19, გვ. 28]. ბევრი მკვლევარის აზრი ემთხვევა ერთმანეთს იმ თვალსაზრისით, რომ ეს ნიშნები (ან მათი დიდი ნაწილი) შესაძლოა იყოს საგვარეულოთა, ან დიდი ოჯახების განმასხვავებელი ნიშნები – ინსიგნიები [23, გვ. 110; 29, გვ. 225; 14, გვ. 148]. გარკვეული სახეობა ნიშნებისა კი სხვადასხვა ცეცხლის ტაძრების ნიშან-სიმბოლოდ არის მიჩნეული [9, გვ. 42; 19, გვ. 28]. ა. ბრანერის აზრით, მოგვიანო ხანის ნიშნების (იგი მათ „დევიზებს“ უწოდებს) გამოსახულებებში მართლაც შეინიშნება ცალკეული ასოების ჩართვა და ზოგ შემთხვევაში ამ აბრევიატურების ამოხსნა ხერხდება გარშემო მოთავსებული წარწერების წაკითხვის შემდეგ [20, გვ. 123]. აქ უნდა აღვნიშნოთ ფ. ჟინიოს დაკვირვება ურბნისის ბულის წაკითხვის დროს: მან შენიშნა, რომ აქ უკუპროცესს ჰქონდა ადგილი. პირიქით, სწორედ მონოგრამაში ჩართულმა ასოებმა მისცა მას საშუალება კურსივით შესრულებული გარე წარწერის ზოგიერთი ასოს დაზუსტებისა [4, გვ. 90]. ა. ბრანერსავე აქვს გამოთქმული ვარაუდი, რომ ერთგვაროვანი ნიშნების დიდი სიმრავლე შეიძლება აიხსნას იმით, რომ დიდი საგვარეულოები, თუ კლანები, თავის ქვეშევრდომებს – მსახურებს, მოხელეებს, აგრეთვე

სასულიერო პირებს, აძლევდნენ ნებას ღუბლიკატების ქონებისა [20, გვ. 123].

საყურადღებო მოსაზრებები აქვს გამოთქმული სასანური ნიშნების შესახებ რ. ფრაის, შეისწავლა რა ქასრ-ი აბუ ნასრში აღმოჩენილი ბულები. იგი მიიჩნევს, რომ მონოგრამების დიდი ნაწილი შეიცავს საშუალო სპარსული ასოების ელემენტებს. მათ შორის არის ისეთები, სადაც ეს ასოები იკითხება და არის ისეთებიც, სადაც ძლიერი სტილიზაციის გამო, მათი ამოცნობა და გარჩევა გეომეტრიული სახეებისაგან შეუძლებელია. რაც შეეხება მათ დანიშნულებას და შინაარსს, იგი თვლის, რომ თითოეულ მათგანში მფლობელს გარკვეული აზრი ჰქონდა ჩადებული და ამდენად, მოცემული სიმბოლიკაც მხოლოდ მისთვის უნდა ყოფილიყო გასაგები [24, გვ. 54]. გეომეტრიული ელემენტების არსებობა კი მათ დეკორატიულ დანიშნულებაზე მიგვითითებს. ასეთი ნიშნები ხომ საბეჭდავების გარდა გვხვდება ლითონის ჭურჭელზე, თიხაზე, სტუკოებზე, და ყველა მათგანს დიდი სიმბოლური დატვირთვა ჰქონდა [24, გვ. 55-56].

ვ. ლუკონინის მიერ გამოყოფილი სამი ძირითადი ჯგუფიდან პირველ ორში ძირითადად კლდის რელიეფებზე და საბეჭდავებზე, დიდებულთა, დიდ მოხელეთა და სასულიერო პირთა თავსაბურავებზე მოთავსებული ნიშნებია გაერთიანებული. მესამე ჯგუფში კი მან საბეჭდავებზე დამოუკიდებლად არსებული ნიშნები განიხილა [9, გვ. 38]. სწორედ ამ ნიშნების ძირითადი შემადგენელი ნაწილია ჰორიზონტალური სადგარი, მის ზემოთ აღმართული ნახევარმთვარით და აქეთ-იქეთ გადახრილი რკალების სხვადასხვა კომბინაციებით, და სწორედ ამ ჯგუფის გამოსახულებებს მიაკუთვნებდა გ. პუგაჩენკოვა ზოროასტრული ტაძრის გუმბათის წვერის პირობით გამოსახულებას [14, გვ. 148]. ვფიქრობთ, უფრო მისაღებია ვ. ლუკონინის ვარაუდი, რომ ამ სახის ადრეული პროტოტიპი შეიძლება ყოფილიყო ცეცხლის საკურთხევლის – ათაშდანის გამოსახულება [9, გვ. 42].

საქართველოში მოპოვებული „მონოგრამიანი“ საბეჭდავების უმრავლესობაზეც ამ სახის გამოსახულებებს ვხედავთ. ერთ-ერთი გამოსახულება კი მართლაც ძალიან ჰგავს ცეცხლის საკურთხევლის პირობით მინიშნებას (სამთავროს სამაროვნის № 82 ქვევრსამარხის ბრინჯაოს საბეჭდავი-ბეჭედი) [2, გამ. 8]. მცხეთის ბულის ნიშანი-მონოგრამაც სწორედ ამ წრის გამოსახულებებს უახლოვდება.

რაც შეეხება ბულის გვერდებზე მოთავსებულ ანაბეჭდებს, ისინი გაცილებით მცირე ზომისა და უფრო უხარისხოა. ერთ-ერთ მათგანზე მწოლიარე ლომია გამოსახული. მკაფიოდ არ ჩანს, მაგრამ ზოგადი მოხაზულობით მაინც ჰგავს სასანურ გლიპტიკაში გავრცელებულ მწოლიარე ლომების მცირე გამოსახულებებს [19, გამ. DA8,11,12; 25, გამ. D50, 54, 165].

მეორე გვერდითა გამოსახულება, როგორც აღვნიშნე, ძალიან ბუნდოვანია, დაუდევრად შესრულებული მცირე ზომის საბეჭდავის ანაბეჭდია. მესამე გვერდითა ჩანაჭდევი, რომელიც ფრჩხილის ჩანაჭდევი უნდა იყოს, ინტერესს იმსახურებს. მსგავსი გაურკვეველი ჩანაჭდევები პ. ჰარპერსაც აქვს შემჩნეული ქასრ-ი აბუ ნასრის ბულებზე [25, გვ. 43-44]. იგი აღნიშნავს, რომ დაბეჭდვაში მონაწილეობის მსგავსი წესი უძველესი დროიდან არის ცნობილი მახლობელ აღმოსავლეთში. ჯერ კიდევ ჰამურაბის დროინდელ თიხის ფირფიტებზე ჩნდება მსგავსი ჩანაჭდევები სხვა საბეჭდავების ანაბეჭდების გვერდით. ასეთივე სურათი შემჩნეულია სელევკიაში აღმოჩენილ ანაბეჭდებზე. ქასრ-ი აბუ ნასრში კი ისინი საბეჭდავების გამოსახულებების გვერდით, ერთ ან მეორე მხარეს არის ჩაჭდეული [25, გვ. 43-44]. მსგავსი სურათია მცხეთის ბულაზეც. აქაც, სამი საბეჭდავის ანაბეჭდთან ერთად გვხვდება მეოთხე, ფრჩხილის ჩანაჭდევი, რაც ამ სახით დაბეჭდვის აქტში მონაწილეობაზე მიუთითებს.

ამდენად, ამ ბულაზე ძირითადი და გადამწყვეტი ფუნქცია ენიჭება ცენტრალურ, „მონოგრამიან“ ანაბეჭდს. არსებობს დაკვირვება, რომ მონოგრამიანი საბეჭდავები ეკუთვნოდანთ სასულიერო პირებს, ქურუმებს, და ისინი, ამავე დროს, მსაჯულის ფუნქციასაც ასრულებდნენ [9, გვ. 42].



სურ. 2

მეორე ბულა სათავსში მიკვლეული ქვევრის ფსკერზე აღმოჩნდა. იგი წარმოადგენს წმინდად განლექილ, მკვრივი თიხის დაბრტყელებულ გუნდას (სურ. 2); ბაცი ყავისფერია, ოდნავ მოვარდისფრო და ცალ მხარეს მოშავო ლაქით. ბულის მცირედ დაბრტყელებულ პირზე მრგვალი ფორმის, ბრტყელპირიანი საბეჭდავის ანაბეჭდია მოთავსებული. სუფთა, მკაფიო კვეთა უნდა ყოფილიყო, რადგან თიხაზე მკვეთრ რელიეფს იძლევა.

ანაბეჭდზე რთული კომპოზიციაა გამოსახული: ცენტრში აღმართულია დიდი ზომის ჯვარი, რომლის ვერტიკალური ღერძი თავსა და ბოლოსაკენ თანდათან ფართოვდება. ჯვრის მოკლე მკლავები მცირე ვერტიკალური ღარებით არის დასრულებული. მკლავებს ზემოთ, ერთმანეთის საპირისპიროდ ორი მცირე ზომის ფრინველია გამოსახული. ისინი ნახევრად ფრთებგაშლილნი არიან და ნისკარტებით ჯვრის ღერძის ზედა, გაფართოებულ ნაწილს ეხებიან. მკლავებს ქვე-

მოთ, ღეროს ორივე მხარეს სასანური ბაფთებია სიმეტრიულად აფრიალებული. ქვემოთ, ჯვრის ძირში კი ჯიხვის წყვილი თავია გამოსახული, ერთმანეთისაკენ კეფებით შექცეული (სურ. 3; ტაბ. 15). ჯიხვების ყანწისებურად მოხრილი რქები ისეა ჯვრის აქეთ-იქით აღმართული, რომ, ერთი შეხედვით, სასანურ ხელოვნებაში გავრცელებულ, გაშლილი ფრთების ასოციაციას იწვევს [26, გამ. 43]. მსგავს შემკულობაში – ფრინველის გაშლილ ფრთებში, ან მცენარის აყვავებულ რტოებში სხვადასხვა ზოროასტრული სიმბოლოების, ან მეფეთა და დიდებულთა პორტრეტების ჩასმა გავრცელებული მხატვრული ხერხი იყო სასანურ ხელოვნებაში [19, გამ. AB 6-12; 9, გამ. 674]. საყურადღებოა, რომ შემკულობის ეს სახეობა ფართოდაა გავრცელებული ქრისტიანულ ხელოვნებაშიც და კერძოდ, ადრექრისტიანული ხანის ქართულ ძეგლებზე [8, (მცხეთის ჯვრის მონასტრის პორტალი - „ჯვრის ამაღლება“) გამ. 30; 7, ტაბ. LVIII<sub>1</sub>, XXXIV<sub>1,2</sub>].



სურ. 3

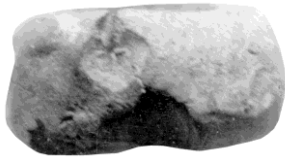
გარდა ძირითადი ანაბეჭდისა ბულის კიდევ-ზე კიდევ ორი მცირე ანაბეჭდია. ერთ მათგანზე გამოსახულია მწოლიარე ჯიხვი (სურ. 4, ტაბ. 16). ცხოველის სხეული მოგრძო დანაწევრებული ღრმულით არის გადმოცემული. მას მოხრილი კიდურები და პარალელურად უკან გადახრილი, გრძელი, რქები აქვს. მეორე გვერდითა ანაბეჭდი ჩადრეკილია, რაც მიგვანიშნებს, რომ საბეჭდავის პირი ამობურცული იყო. ანაბეჭდზე გამოსახულია მინიატურული ჯვარი, რომელიც ისევე წყვილი გაფრიალებული ბაფთით არის შემკული (სურ. 5, ტაბ. 17). გამოსახულება ძალზე ბუნდოვანია; ჩანს რომ დაუდევრად არის შესრულებული. შესაძლოა მინის ინტალიოდან იყოს მიღებული.



სურ. 4

ბულა ცალ მხარეს გაბზარულია, რის გამოც ერთი გვერდითა გამოსახულება დაზიანებულია. (ზომები: ბულის პირის დმ – 29 მმ; ძირითადი

ანაბეჭ. დმ. - 16 მმ; I გვერდითი ანაბეჭ. დმ - 10 მმ; II გვერდითი ანაბეჭ. დმ. - 7 მმ).



სურ. 5

ამდენად, ამ ბულაზე სამი ანაბეჭდიდან ორზე ქრისტიანული სიუჟეტი, ერთზე კი ჩლიქოსანი ცხოველი, რომლის მსგავსი ხშირად გვხვდება სასანურ გემებზე [9, გამ. 370; 19, გამ. FH7,8,9,10].

განსაკუთრებულ ინტერესს ამ ბულაზე ცენტრალური გამოსახულება იმსახურებს. აქ ძირითად ქრისტიანულ სიმბოლოს - ჯვარს ვხედავთ ზოროასტრული სიმბოლიკისათვის დამახასიათებელ ელემენტებთან ერთად. ჯვარი და მის აქეთ-იქეთ ფრინველების გამოსახულებები ერთ-ერთი გავრცელებული თემაა ქრისტიანულ ძეგლებზე. მაგრამ ფრინველი კერძოდ ფარშევანგი, როგორც სამოთხის სიმბოლო, მიღებული იყო ძველ აღმოსავლურ სამყაროშიც; ქრისტიანობამ კი იგი, გარდა ამისა, სულის ამაღლების და უკვდავების სიმბოლოდ აქცია [22, გვ. 308]. ამიტომ ფარშევანგი (შემდეგ კი, საერთოდ ფრინველი, - მცირე ჩიტი) ჯვრის გამოსახულების გვერდით, ფართოდ გავრცელდა ქრისტიანულ ხელოვნებაში. გავიხსენოთ კონსტანტინოპოლის რელიეფი ბერლინის მუზეუმიდან [8, გვ. 14, გამ. 5], ბოლნისის სიონის ერთ-ერთი კაპიტელის რელიეფი [8, გამ. 6]. ყიზილ-ქილისას და სათხის ეკლესიების კედლებში ჩამოხატული ბაზის ფრაგმენტები, სადაც სხვადასხვაგვარად შესრულებული ფარშევანგის გამოსახულებებია ჯვართან ერთად [7, ტაბ. XXX<sub>1,2</sub>, LVIII<sub>1</sub>]. აქვე უნდა დავასახელოთ რელიეფი მრამბიდან (აფხაზეთი), სადაც ფრინველები გამოსახულია არა ჯვართან, არამედ წყალსატევთან, რაც ქრისტიანულ სინამდვილეში იგივე შინაარსის მქონეა და გარდა სულის ამაღლებისა, წმინდა ექვთარისტიის საიდუმლოზეც მიგვანიშნებს [17, გვ. 34, ტაბ. XX<sub>1</sub>]. ამავე დროს წყვილი ცხოველის და ფრინველის გამოსახვა სიცოცხლის სიმბოლოს, სიცოცხლის ხის გვერდით ფართოდ გავრცელებული თემაა მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში, უძველესი დროიდან. კერძოდ სასანური ირანის ხელოვნებაშიც ხშირია მსგავსი გამოსახულებები ტორეტიკულ ნაწარმზე [16, გამ. 70,100], გლიპტიკურ ძეგლებზე [19, გამ. ES1; 9, გამ. 408; 20, გვ. 93; გამ. 3fd]. ქართულ მასალაში სამთავროს სამაროვნის № 650 ქვის სამარხის ვერცხლის ბეჭდის ლაჟვარდის ინტალიოზე გვაქვს ორი ხარის შეზრდილი პროტომა სიცოცხლის ხესთან [2, გამ. 44].

ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა მაინც სასანური სამყაროს სხვა ძეგლებზე აღმოჩენილ გლიპტიკურ მასალაზე და ბულებზე მიკვლეული ანალოგიები. ქასრ-ი აბუ ნასრის ბულების ვრცელ მასალაში არის რამდენიმე ანაბეჭდი, რომლებიც შინაარსით ახლოს დგანან ჩვენს გამოსახულებასთან: ერთ ანაბეჭდზე ექვსი სფეროსებრი საგნის გროვაზე (სავარაუდოდ, ნაყოფების სქემატური გამოსახულება) ერთმანეთისაკენ მიმართული ორი ფრინველი ზის, ისე რომ ნისკარტებით ერთმანეთს ეხებიან (ტაბ. I<sub>გ</sub>). [25, გამ. D.375]. მეორე ანაბეჭდზე უკვე საკურთხეველის მაგვარ სადგარზეა მოთავსებული „ნაყოფები“; მათ ზემოთ, სფეროში ექვსქიმიანი ვარსკვლავი, თუ ვარდულია ჩასმული (რაც შესაძლებელია ჯვრის ეკვივალენტი იყოს), ხოლო ნაყოფებზე კვლავ ერთმანეთისაკენ მიმართული ორი ფრინველი (იხვები?) ზის. მათ ზემოთ ორმაგი რკალით ნახევარმთვარეა გამოსახული [25, გამ. D.376]. მესამე ანაბეჭდზე სიცოცხლის ხე - სამრტოიანი ბროწეულის ბუჩქია გამოსახული. სამივე რტო ბროწეულის ნაყოფით ბოლოვდება; გვერდითა ნაყოფებზე მცირე ჩიტები არიან შემომსხდარნი და ნისკარტებით ძირითადი რტოს ნაყოფს ეხებიან [25, გამ. D.328]. ვფიქრობ, სამივე შემთხვევაში სიუხვის, კეთილდღეობის და, შესაძლოა, სამოთხის სიმბოლურ გამოსახულებასთან გვაქვს საქმე. ეს გამოსახულებები უკვე ქრისტიანულ სიუჟეტად შეიძლება ჩაითვალოს. მითუმეტეს თუ გავითვალისწინებთ, რომ მსგავსი გამოსახულებანი - სიუხვის, კეთილდღეობის, სამოთხის ამსახველი სცენებით, ცნობილია ადრექრისტიანული ხანის ხელოვნებაში. გავიხსენოთ რავენის სენ-ვიტალის ეკლესიის საკურთხეველის სვეტისთავების ზემოთ მოთავსებული მოზაიკური შემკულობა, სადაც ნაყოფებით დახუნძლულ ლარნაკზე აქეთ-იქიდან ფრინველებია შემომსხდარი [11, ტაბ. 30].

ჩვენს გამოსახულებასთან შინაარსობრივად კიდევ უფრო ახლოს დგას დვინში (სომხეთი) აღმოჩენილი ერთი ბულა, სადაც ერთ-ერთ ანაბეჭდზე სტილიზებული სიცოცხლის ხე, ფაქტიურად უკვე ჯვრის გამოსახულებას უახლოვდება: ძირითადი ღერძი, დაბოლოებული ხუთ-ფურცელა ყვავილით, თუ ფოთლებით და ჯვრის მკლავების მსგავსი ორი მოკლე რტო, რომლებზეც თითო ჩიტია მოთავსებული, თავებით მცენარის ზედა, აყვავებული ნაწილისკენ მიმართულნი. ძირითადი ღეროს ორივე მხარეს, ქვემოთ, მორკალული რტოებია გამოსახული, რომლებიც სასანურ ძეგლებზე გავრცელებულ სტილიზებულ მცენარულ მოტივსაც გავს და ცხოველის (ვერძის) რქებსაც (ტაბ. I<sub>გ</sub>); ამავე დროს აყვავებული ჯვრის მოტივსაც გვაგონებს. კერძოდ, ჩვენი გამოსახულების მსგავსად, აქაც აშკარად ჩანს ქრისტიანული სიუჟეტის გამოსახვისას სასანური ელემენტების გამოყენება - ღეროს



აყვავებული წვერო, მორკალული რტოები [10, ტაბ. VI, გამ. 57].

ყველაზე ახლო ანალოგია მცხეთის ბულის გამოსახულებისა კი არის პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ერთი საბეჭდავი [21, გამ. 4. III] (ტაბ. I<sub>10</sub>). აქ ჯვრისებური ფორმის სამნაწილად ბროწეულის ბუჩქზე, გვერდითა რტოებზე (ჯვრის მკლავებზე), ერთმანეთის პირისპირ სხედან ჩიტები და ნისკარტებით ეხებიან ძირითადი ღეროს დამაგვირგვინებელ ბროწეულის ნაყოფს (შევადართ მცხეთის ბულას), ღეროს ქვედა ნაწილში კი, ორივე მხარეს, აღმართულია სასანური მანერით შესრულებული ფრინველის გამწვანებული ფრთები, რომელთა ბოლოები ზუსტად ისეა ჩაგრეხილი შიგნითკენ, რომ წყვილი რქის გამოსახულებასაც გავს. მსგავსი ვითარება, როდესაც ჭირს გარჩევა, გაშლილი ფრთებია, თუ ცხოველის (ხარის ან ვერძის) რქები, მოთავსებული ძირითადი გამოსახულებების ქვეშ, გვხვდება სასანურ ძეგლებზე [9, გამ. 61]. მსგავსებას ჩვენს გამოსახულებასთან კიდევ უფრო ამძაფრებს ის, რომ აღწერილ საბეჭდავზე „ფრთების“ ქვედა ნაწილი ორ-ორი ვერტიკალური ხაზით არის მკვეთრად გამოყოფილი, რაც პირობითად, თითქოს, ცხოველის თავების ისეთ მდებარეობაზე მიუთითებს, როგორც მცხეთის ბულაზეა.

ამგვარად, ამ სასანურ საბეჭდავზე ვხედავთ თითქმის ზუსტად იგივე სქემას, რაც მოცემულია ჩვენს ანაბეჭდზე (ჯვრისებურად გამოსახული მცენარე, ზედ მოთავსებული ჩიტები, ზუსტად ანალოგიურ მდგომარეობაში, მცენარის შემკობა ფრინველის გაშლილი ფრთებით, რომელთა მოხაზულობა და შესაძლოა, შინაარსიც, ემსგავსება მცხეთის ანაბეჭდზე ცხოველის თავების და რქების კონფიგურაციას). ცხადია, ეს გამოსახულებაც სამოთხის განსახიერება უნდა იყოს და, შესაძლოა, უკვე ქრისტიანული შინაარსის მატარებელია.

რამდენიმე სიტყვით შევეხები ბულების დანიშნულებისა და გამოყენების საკითხს. მკვლევართა უმრავლესობა მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ბულები ძირითადად ორი მიმართულებით გამოიყენებოდა. მათ ნაწილს ხმარობდნენ სხვადასხვა დოკუმენტების (მათ შორის ოურიდიული დოკუმენტების, სავაჭრო გარიგებების), პირადი წერილების, სიგელების, ამანათების დასაბეჭდად [9, გვ. 35; 25, გვ. 43]. პრ. ჰარპერი ქასრი აბუ ნასრის ბულების შესწავლისას ასკვნის, რომ მცირე ზომის ბულები, რომლებზეც ერთი ან ორი ანაბეჭდია და რომლებზეც ზურგის მხარეს შეინიშნება კანაფის, ან ტყავის თასმის კვალი, დოკუმენტების დასაბეჭდად გამოიყენებოდა. ხოლო უფრო მოზრდილი ბულები, რომლებზეც რამდენიმე ანაბეჭდია, საქონლის დასაბეჭდი ბულებია. ამ უკანასკნელებით ბეჭდავდნენ ფუთებს, ყუთებს, დიდი ზომის ჭურჭელს, საცავეებს და სხვ. [9, გვ. 35; 10, გვ. 21; 25, გვ. 42-43]. მათ თასმის კვალი არა აქვთ, მაგრამ ხშირად აქვთ კვალი იმ საგნისა, რომლებზეც იყვნენ დაკრული. ბევრ მათგანს ზონრის გასაყრელი გამჭოლი

ფოსოები აქვთ, მცხეთის ბულების მსგავსად. აღსანიშნავია, რომ ყველა იმ ძეგლზე, სადაც ბულები დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა (ქასრი აბუ ნასრი, ტახტ-ი სულეიმანი, აქ-თეფე, დვინი) ისინი თავმოყრილი იყვნენ ერთ ოთახში, ან სათავსში, სადაც, როგორც ჩანს, ინახებოდნენ საქონლიდან მოხსნის შემდეგ, როგორც დასტური იმ საქონლის ვარგისიანობის და მისი წარმომავლობის შესახებ. ჩვენ შემთხვევაში სულ ორი ბულა აღმოჩნდა სათავსში, ქვევართან, სხვა თიხისა და მინის ჭურჭლის ფრაგმენტებთან ერთად. შესაძლოა, იქ სწორედ ამ ბულებით დალუქული ქვევრი და სხვა საქონელი ინახებოდა.

ბულებზე, საერთოდ, სასანურ საბეჭდავებზე გავრცელებული თითქმის ყველა გამოსახულება გვხვდება. ფ. ჟინიო თვლის, რომ ოფიციალური საბეჭდავები მხოლოდ წარწერებს შეიცავენ. ამიტომაცაა ბულებზე ყველაზე მეტი წარწერიანი საბეჭდავების ანაბეჭდები [21, გვ. 2]. ამავე აზრისაა რ. ფრაიც [15, გვ. 296]. რაც შეეხება მონოგრამიან ანაბეჭდებს, ისინიც საკმაოდ ხშირია ბულებზე და თითქოს შუალედური ადგილი უჭირავთ წარწერიან და გამოსახულებიან საბეჭდავებს შორის. ისინი ძირითადად სასულიერო პირებს (მაგებს, მაგუპატებს) ეკუთვნოდნენ, რომლებიც აღჭურვილნი იყვნენ უმაღლესი მსაჯულის უფლებებით, მონაწილეობდნენ „სამართლის წიგნის“ შედგენაში, აწარმოებდნენ გადასახადების აკრეფის კონტროლს, ხელმძღვანელობდნენ სწავლა-განათლების საკითხებს და ხშირად სავაჭრო გარიგებებშიც მონაწილეობდნენ, როგორც მთავარი არბიტრები [12, გვ. 35; 24, გვ. 47]. ამიტომაც, რომ ბულებზე, რომლებითაც ბეჭდავდნენ საქონელს, ან საქონლის საცავეებს, ერთ-ერთი ანაბეჭდი, თითქმის ყოველთვის „მონოგრამიანი“ საბეჭდავისაა.

წყაროებიდან დასტურდება, თუ რაოდენ დიდი იყო საბეჭდავების მნიშვნელობა სასანურ საზოგადოებაში. საინტერესოა, რომ ტერმინი „მიჰრ“ გულისხმობდა, როგორც თვით საბეჭდავს, ასევე ბულაზე დასმულ ანაბეჭდს [24, გვ. 47]. ბეჭედი ფაქტიურად განსაზღვრავდა პიროვნების ადგილს, სტატუსს საზოგადოებაში. არის ასეთი ცნობა ფირდოუსის „შაჰ-ნამეში“, სადაც მეფეს დაუსახელებს პიროვნება, მან კი თქვა - „მე არ ვიცი ვინ არის იგი, და არც მისი ბეჭედი მინახავს“. ან კიდევ - ხოსრომ მოიკითხა კაცის (ვაჭრის) სახელი და მისი ნიშანი [20, გვ. 124]. საბეჭდავები ჰქონდათ როგორც მაღალი წრის, ისე საშუალო და ღარიბი ფენის წარმომადგენლებს; კერძოდ, დაბალ მოხელეებს, ვაჭრებს, ხელოსნებს. არსებობს დაკვირვება, რომ ბეჭდის ზომა და მისი ადგილი ბულაზე განისაზღვრებოდა იმის მიხედვით, თუ რამდენად დიდი იყო ამა თუ იმ პიროვნების უფლებამოსილება [23, გვ. 102]. იმის შესახებ, თუ რას უნდა ნიშნავდეს ერთ ბულაზე რამდენიმე (3-7 და მეტი) ანაბეჭდის არსებობა, აგრეთვე აზრთა სხვადასხვაობაა. ძირითადად ითვლება, რომ ეს უნდა ნიშნავდეს საქონლის მფლობელთა მეწილეობას [28,

გვ. 107]. ამით უნდა აიხსნას ზოგჯერ ბულაზე ერთი და იგივე ანაბეჭდის რამდენჯერმე გამეორება. ე.ი. ერთ-ერთ მფლობელს რამდენიმე (2,3 ან 4...) წილი ეკუთვნის, სხვას კი, ვთქვათ, მხოლოდ ერთი. მაგრამ არსებობს მოსაზრება, რომ გარდა ძირითადი საბეჭდავისა (რომელიც მფლობელს ან მსაჯულს ეკუთვნის) არის კიდევ მოწმეების საბეჭდავთა ანაბეჭდები [23, გვ. 104].

ჩვენს შემთხვევაში, შეიძლება ითქვას, რომ ადრე მკვლევართა მიერ ჩატარებული დაკვირვების შედეგად გამოთქმული ვარაუდები ძირითადად მართლდება. მცხეთის ბულები გარეგნულად და ზომებით სავსებით მსგავსნი არიან ქასრი-ი აბუ ნასრის ბულებისა. პრ. ჰარპერის აღწერილობით, საშუალოდ მათი ზომები მერყეობს 2-7 სმ შორის. ჩვენი ბულების ზომებია 3,5 სმ და 2,9 სმ, ისინიც არ არიან მთლად სიმეტრიულნი (განსაკუთრებით არათანაბარია სისქე), არა აქვთ ზურგის მხარეს კანაფის კვალი და გააჩნიათ ზონარის გასაყრელი ფოსოები.

პირველ ბულაზე „მონოგრამიანი“ ანაბეჭდი არის ძირითადი და მოთავსებულია ბულის „პირზე“. იგი ზომითაც გაცილებით დიდია სხვა ანაბეჭდებზე და აშკარად გადამწყვეტი მნიშვნელობის მქონეა. დანარჩენი ორი ანაბეჭდი ბულის კიდებზეა მოთავსებული, გაცილებით მცირე ზომისა და უფრო მდარეხარისხოვანია. მესამე გვერდითა ანაბეჭდი კი, როგორც აღინიშნა, უბრალოდ ფრჩხილის ჩანაჭდევა.

რაც შეეხება მეორე ბულას, აქ მონოგრამის ნაცვლად საპატიო ადგილზე, „პირის“ ცენტრში, ვხედავთ ქრისტიანული სიმბოლოს - ჯვრის გამოსახულებას, მდიდრულად შემკულს და საზეიმო იერის მქონეს. გვერდზე ისევ შედარებით უხარისხო, მცირე გამოსახულებიანი ანაბეჭდებია მოთავსებული. აქაც აშკარაა პირველი ანაბეჭდის უპირატესობა, მათთან შედარებით. აქ ხაზი უნდა გაესვას ერთ გარემოებას. სასანურ ირანში, მის რთულ ადმინისტრაციაში, არა მხოლოდ ზოროასტრული რელიგიის მესვეურებს ენიჭებოდათ ისეთი მაღალი უფლება, როგორც მსაჯულობაა, არამედ ქრისტიანული ეკლესიების მეთაურებსაც. კერძოდ, წყაროების მიხედვით, ნესტორიან ეპისკოპოსებს და სამღვდლოებას ეძლეოდათ უფლება ეწარმოებინათ გადასახადების აკრეფა ქრისტიანულ მოსახლეობაში, გაეკონტროლებინათ სავაჭრო გარიგებები და სხვ. [13, გვ. 243-245]. ამდენად, თუ პირველი ბულის ანაბეჭდი ზოროასტრ ქურუმ-მსაჯულს უნდა მივაკუთვნოთ, რომელმაც თავისი ბეჭდით დაადასტურა საქონლის ვარგისიანობა, მეორე ბულაზე ქრისტიანული სიუჟეტის მქონე ანაბეჭდი, ბუნებრივია, ქრისტიანი სასულიერო პირის საბეჭდავის ასლად შეგვიძლია მივიჩნიოთ. გადაჭრით იმის თქმა, თუ სად მოღვაწეობდა ეს პიროვნება, ჭირს. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ უკანასკნელი საბეჭდავის მფლობელი ადგილობრივ (ქართლში) ასრულებდა მსაჯულის ფუნქციას, მაგრამ, ვფიქრობ, უფრო სავა-

რაულოა, რომ ორივე ამ საბეჭდავით უკვე ირანიდან შემოტანილი საქონელი ყოფილიყო დაბეჭდილი. თუ ერთზე სასანური მონოგრამაა, მეორეზე სასანურ გამოსახულებებთან სტილისტურად ძალიან ახლოს მდგომი, თუმცა ქრისტიანული შინაარსის მქონე გამოსახულებაა. მისი შემკულობა კი - ტრადიციული სასანური ბაფთები (აშხარვანდ), ცხოველის რქების გამოსახვის თავისებური მანერა, ძალიან აახლოვებს მას ზოგადად სასანური ხელოვნების ძეგლებთან. ბულებზე არსებული ანაბეჭდების მიხედვით ძნელია ლაპარაკი საბეჭდავების ზუსტ თარიღზე, მათთან ერთად სათავსო ოთახში აღმოჩენილი სხვა არქეოლოგიური მასალის მიხედვით (თიხის და მინის ჭურჭელი), ისინი IV-V სს. შეიძლება დათარიღდეს [1, გვ. 70].

მცხეთაში, სვეტიცხოვლის უბანზე ბულების აღმოჩენამ, ერთის მხრივ, ხელი შეუწყო ჩვენს სინამდვილეში სასანური ბულების შესწავლის საკითხს და, მეორეს მხრივ, კიდევ ერთხელ დაგვანახა ის უტყუარი კავშირები (ამ შემთხვევაში ეკონომიკური კავშირები), რომლებიც, მჭიდრო კულტურულ ურთიერთობასთან ერთად, არსებობდა ირანსა და მის არეალში მყოფ ადრეული შუა საუკუნეების ქართლის სამეფოს შორის.

## ლიტერატურა

### 1. აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი გ. და სხვ.

მცხეთის ექსპედიცია. - სავლე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წლებში (მოკლე ანგარიშები). თბ., 2004, გვ. 70-81.

### 2. რამიშვილი ქ. სასანური გემები საქართველოში. თბ., 1979.

3. რამიშვილი ქ. სასანური პორტრეტი სართიჭაღის საბეჭდავ-ბეჭედზე. - იბერია-კოლხეთი, № 1, 2003 (ძიებანი, დამატებანი, IX), გვ. 62-69.

4. ჟინიო ფ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სასანური ბულა. - სსმმ, XXXV-B, 1981, გვ. 89-91.

5. ხანუტაიშვილი დ. უფლისციხე, I. თბ., 1964.

6. ჯავახიშვილი ქ. ურბნისის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი სასანური ბულა. - სსმმ, XXXVI-B, 1982, გვ. 122-128.

7. ჯაფარიძე გ. ადრე შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები ქვემო ქართლიდან. თბ., 1982.

8. Аладашвили Н. Монументальная скульптура Грузии. М., 1977.

9. Борисов А. Я., Луконин В. Г. Сасанидские геммы. Л., 1963.

10. Калантарян А. Раннесредневековые буллы Двина. - Археологические памятники Армении, т. 13, вып. V, Ер., 1982.

11. **Лазарев В. Н.** История византийской живописи, II. М., 1984.

12. **Луконин В. Г.** Сасанидские буллы. – СГЭ, XIX, 1960, с. 32-35.

13. **Пигулевская Н. В.** Города Ирана в раннем средневековье. М.-Л., 1956.

14. **Пугаченкова Г. А.** Материалы по восточной глиптике. – Труды САГУ, вып. CXI, Археология Средней Азии. Ташкент, 1957.

15. **Фрай Р.** Наследие Ирана. М., 1972.

16. **Тревер К. В., Луконин В. Г.** Сасанидское серебро. М., 1987.

17. **Хрушкова Л. Г.** Скульптура раннесредневековой Абхазии V-X веков. Тб., 1980.

18. **Ackerman Ph.** Sasanian Seals. – SPA, I, London-New York, 1938, pp. 784-815.

19. **Bivar A. D. H.** Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Stamp Seals, II, London, 1969.

20. **Brunner Ch.** Sasanian Stamp Seals in the Metropolitan Museum of Art. New York, 1971.

21. **Gignoux Ph.** Catalogue des sceaux, Camée et bulles Sassanides, II. Paris, 1978.

22. **Ghirshman R.** Iran Parthians and Sassanians. Thames and Hudson, 1962.

23. **Göbl R.** Die sasanidischen Tonbullen vom Takht-i Suleiman und die Probleme der sasanidischen Sphragistik. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, XIX, 1971.

24. **Frye R.** Inscriptions and Monograms on the Sealings. – Sasanian Remains from Qasr-i Abu Nasr. Seals, Sealings and Coins. Harvard Iranian Series, vol. 1. Cambridge, Massachusetts, 1973, pp. 47-65.

25. **Harper P. O.** Physical Characteristics of the Sealings and Form of the Seals. – Sasanian Remains from Qasr-i Abu Nasr. Seals, Sealings and Coins. Harvard Iranian Series, vol. 1. Cambridge, Massachusetts, 1973, pp. 42-45.

26. **Harper P. O.** The Royal Hunter. Art of the Sasanian Empire. New York, 1978.

27. **Herzfeld E.** Kushano-Sasanian Coins. – Memoirs of the Archaeological Survey of India, 38, Calcutta, 1930, pp. 3-18.

28. **Lukonin V.** Iran, II. Des Seleucides aux Sassanides. – Archeologia Mundi, Imprimé en Suisse, 1967.

29. **Porada E.** Iran ancien. Paris, 1963.

**K. Ramishvili**

## TWO BULLAE FROM MTSKHETA SVETITSKHOVELI SITE

(Summary)

Two bullae were found in a premise of the Svetitskhoveli site of Mtskheta. Despite the fact

that quantities of Sassanian seals have been discovered on the territory of Georgia, bullae represent quite rare finds, thus attaching even more importance to the present artifacts from Mtskheta.

Both of the bullae represent two slightly flattened lumps of clay with holes for the strings to be attached. An inscription in Pahlavi – “Iazdan-shah, son of Stadan” – runs along the representation. Central impression of this bullae represents a Sassanian mark of the so-called “monogram” bearing many analogies with Sassanian gems. Besides the monogram, three more impressions are placed on the sides of the bulla: a lying lion, very vaguely rendered image of a standing human and an impression of a nail.

The central representation of the second bulla forms an involved composition: Christian cross, with two birds facing each other and perched on its bars, two Sassanian “ribbons of glory” flutter from the center of the cross. The merging heads of ibexes are placed at the bottom of the cross so that the arrangement of their horns resembles the representation of spread wings of a bird. This element is also a characteristic feature of Sassanian symbolism. The sides of this bulla bear two vague impressions of small seals – a wild goat and a tiny cross.

Both artifacts resemble in shape and size other Sassanian bullae coming from other sites (Qasr-i Abu Nasr, Dvin, etc.). Other archaeological material, attested in the same facility (fragments of pottery and glass vessels) enables the author to date the bullae to the 4<sup>th</sup>-5<sup>th</sup> cent.

As the bullae were found in a household facility, it can also be conjectured that they had been used to seal goods stored there. It is difficult to say whether the goods were sealed in situ or they had been sealed already in Iran before their import and storage here.

This finding provides a clear picture of the practical use of Sassanian bullae in every-day life of Georgia, being another confirmation of close economic links between Sassanian Iran and Early Mediaeval Georgia.

### სურათებისა და ტაბულის აღწერილობა

სურ. 1 – სასანური ნიშნის („მონოგრამის“) გამოსახულებიანი ანაბეჭდი მცხეთის ბულაზე.

სურ. 2 – ჯვრის გამოსახულება მკლავებზე მოთავსებული ჩიტებით, მცხეთის ბულაზე.

სურ. 3 – ამავე ბულის ზურგის მხარე.

სურ. 4 – ამავე ბულის გვერდითი მხარე გარეული თხის გამოსახულებიანი ანაბეჭდით.

სურ. 5 – ამავე ბულის მეორე გვერდი მცირე ჯვრის გამოსახულებიანი ანაბეჭდით.

ტაბ. I – 1. ნიშანი „მონოგრამა“. პირველი ბულის ძირითადი ანაბეჭდი; 2. ლომის გამოსახულება. ამავე ბულის გვერდითა ანაბეჭდი; 3. ადამიანის მცირე გამოსახულება. ამავე ბულის მეორე გვერდზე; 4. ფრჩხილის ჩანაჭდევი. ამავე ბულაზე; 5. ბაფთებით და ჯიხვის თავებით შემკული ჯვრის გამოსახულება მეორე ბულაზე; 6. გარეული თხის გამოსახულება მეორე ბულის გვერდზე; 7. მინიატურული ჯვრის გამოსახულება ამავე ბულის მეორე გვერდზე; 8. ქასრი აბუ ნასრის ბულის ანაბეჭდი. საკურთხეველზე ნაყოფები და ჩიტები; 9. დვინის ბულის ანაბეჭდი. აყვავებული ჯვარი, მკლავებზე ჩიტებით; 10. პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის საბეჭდავი: ბროწეულის ხე, რტოებზე ჩიტებით და გაშლილი ფრთებით შემკული.

### **Description of the figures and the plate**

Fig. 1 – Imprint with a representation of a Sassanian sign ("monogram") on a Mtskheta bulla.

Fig. 2 – Representation of a cross with birds perched on its bars, on the Mtskheta bulla.

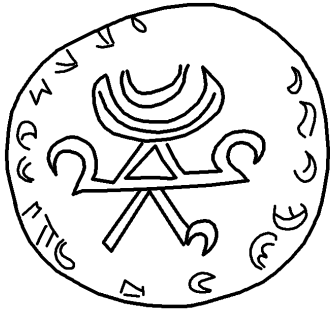
Fig. 3 – Reverse of the same bulla.

Fig. 4 – Lateral side of the same bulla with an imprint of a wild goat.

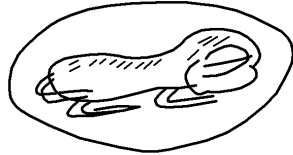
Fig. 5 – The other side of the same bulla with an imprint with the representation of a cross.

Pl. I – Sign-"monogram" – the principal imprint of the first bulla; 2. Representation of a lion. Lateral imprint of the same bulla; 3. Small representation of a man – on the other side of the same bulla; 4. Imprint of a finger-nail on the same bulla; 5. representation of a cross adorned with ribbons and ibex heads, on the other bulla; 6. Representation of a wild goat on the side of the second bulla; 7. Representation of a miniature cross on the other side of the same bulla; 8. Imprint of the bulla of Kasr-i abu Nasr; fruits and birds on the altar; 9. Imprint of the Dvin bulla. Blossoming cross with birds on the bars; 10. Seal of the Bibliothece Nationale in Paris; pomegranate tree adorned with birds with widespread wings on the branches.

ტაბ. I



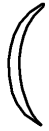
1



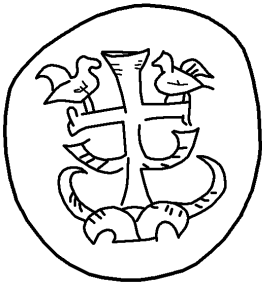
2



3



4



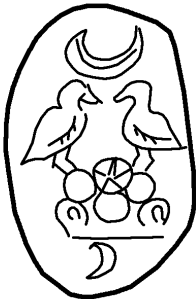
5



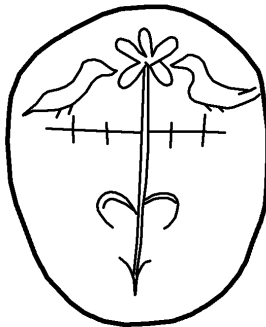
6



7



8



9

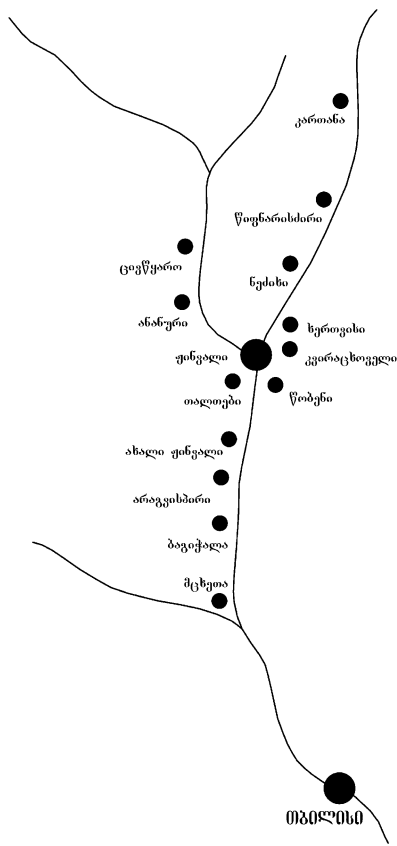


10

## ვერა ჩიხლაძე

### ჟინვალის სამაროვანზე მოპოვებული საკინძები

საკინძი-ქინძისთავი, ტანსაცმლის შესაკრავი სამკაულია, ზოგჯერ რიტუალური დანიშნულების მქონე. მას ამზადებდნენ ძვლისა და სხვადასხვა ლითონისაგან. ქართულში დასტურდება კომპოზიტი ქინძისთავი – მნიშვნელობით ლითონის პატარა წვრილი ღერო, თავმრგვალი და წვერწვეტი, ხმარობენ რისიმე მისამაგრებლად [41, გვ. 71-72]. უძველესი საკინძები ტანსაცმლის შესაკრავად იყო განკუთვნილი, ადრე შუასაუკუნეებში თმისა და თავსაბურავის სამაგრ სამკაულად იქცა.



სურ. 1 არავის ხეობა ადრეშუასაუკუნეებში.

XIX-XX სს. ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ცნობილია მანდილოსანთა თავსაბურავის შესამკობ-დასამაგრებელი წვრილღეროანი საკინძები – შუბლის ქინძისთავები [35, გვ. 673-624].

ჟინვალის სამაროვანზე 121 სამარხში 333 ც. საკინძი დადასტურდა. ამათგან 1 ვერცხლისა, 172 ბრინჯაოსი და 160 რკინისა. საკინძების უმეტესი ნაწილი, განსაკუთრებით რკინისა, დაჟანგული და დამტვრეულია. სამაროვანზე საკინძების ნაირსახეობა გავრცელებულია ძირითადად IV-VIII სს. დათარიღებულ სამარხებში. ზოგიერთ სამარხში (№№ 49, 138, 396, 411, 375) 10-დან 18-მდე საკინძი იქნა დადასტურე-

ბული. საკინძების ასეთი სიმრავლე მოწმობს, რომ ჟინვალის მოსახლეობა ფართოდ იყენებდა ამ ტიპის სამკაულს.

ჟინვალის სამაროვანზე I-III სს. დათარიღებულ კომპლექსებში გვაქვს თითო-ორიოლა საკინძის აღმოჩენის ფაქტი. სულ 12 ცალი. ამ დროს საკინძებს მხოლოდ ტანისამოსის შესაკრავ-შესაკინძად ხმარობდნენ. ეს საკინძები დიდი ზომისაა, მთლიანად სმული, მასიური და იგი უხეში ქსოვილისაგან ან ტყავისაგან დამზადებულ ტანსაცმლის თუ წამოსასხამის შესაკინძად იხმარებოდა.

IV ს-ის დასაწყისიდანვე ჟინვალის სამაროვანზე, ისევე, როგორც საქართველოს სხვა სინქრონულ ძეგლებზე, მრავლად გვხვდება საკინძები. მათი დანიშნულება ახლა მარტო ტანისამოსის შეკინძვით არ ამოიწურება. ისინი ძირითადად მანდილოსანთა თავსაბურავის შესამკობ-დასამაგრებელი და მათი ვარცხნილობის აქტიური ატრიბუტი გახდა.

განვიხილოთ ჟინვალის სამაროვანზე მოპოვებული საკინძები ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით.

ჟინვალის სამაროვანზე I-III სს. დათარიღებულ რვა სამარხში აღმოჩნდა რვა საკინძი, ხოლო ერთი დანგრეულ სამარხში, ფენაში. აქედან შვიდი ბრინჯაოსია და ორი რკინისა. ისინი როგორც ჩანს, უხეში ქსოვილისაგან დამზადებული ტანისამოსისა თუ წამოსასხამის შესაკრავ-შესაკინძად იყო განკუთვნილი.

I-III სს. დათარიღებულ სამარხებში აღმოჩენილი საკინძები სამი ტიპისაა: ბურთულათავიანი, ღეროვანხრეტილი და თავხვია (ტაბ. I<sub>1,2,3,4</sub>).

ქრონოლოგიურად ყველაზე ადრინდელი საკინძი სამაროვანზე აღმოჩნდა 277-ე ყორეკედლიან სამარხში, რომელიც სხვა მრავლად აღმოჩენილი ინვენტარით I ს-ის დასასრულით – II ს-ის დასაწყისით არის დათარიღებული.

I ტიპი. საკინძი (09-XXV-79-385, ტაბ. I<sub>1</sub>). ბრინჯაოსია, ბურთულათავიანი, მოთვალული. ორი ნახევარსფეროსაგან შემდგარი მსხვილი ბურთულა თავი დამზადებულია ბრინჯაოს თხელი ფირფიტისაგან, რომელიც წიწვოვანი ორნამენტითაა შემკული. ბურთულას შიდა სივრცეზე შევსებულია მკვრივი კაოლინური თიხით. საკინძის ღერო სადაა, მას ყელთან შემსხვილებული, ოთხკუთხა ფუძე აქვს. სიგრძე 12,2 სმ; თავის დმ – 4,6 სმ. საკინძი ამ სამარხის სხვა მრავალრიცხოვან ინვენტართან ერთად ყურადღებას იქცევს თავისი არქაული ფორმით. ამ საკინძის ანალოგიური საკინძები საქართველოს სინქრონულ ძეგლებზე ჯერჯერობით არ არის დადასტურებული. იგი გადმონაშთის სახით უნდა იყოს შემორჩენილი [36, გვ. 58-68, ტაბ. II]. მსგავსი საკინძი თრიალეთის შუაბრინჯაოს

ხანის მე-17 ყორღანშია აღმოჩენილი [44, ტაბ. V].

II ტიპი. სამაროვანზე სამი ღეროვანგრეტილი, მასიური, მთლიანადსხმული ბრინჯაოს საკინძი აღმოჩნდა (ტაბ. I<sub>2,3</sub>): ორი მათგანი II-III სს-ით კარგად დათარიღებულ სამარხებში, ხოლო მესამე დანგრეულ სამარხში, ფენაში. სამარხები კარგად თარიღდება მათში აღმოჩენილი კერამიკითა და ბეჭდებით. ანალოგიური საკინძები თანადროული სამაროვნებისათვის არ არის დამახასიათებელი. იგი უფრო წინაანტიკური და ანტიკური ხანის კომპლექსებისათვის არის დამახასიათებელი. აქ კი მთისწინეთში გადმონაშთის სახით უნდა იყოს შემორჩენილი. ანალოგიური ღეროვანგრეტილი ბრინჯაოს 2 ცალი საკინძი აღმოჩენილია მძივიანამამულებში III-IV სს-ით დათარიღებულ კომპლექსებში [15, გვ. 5, ტაბ. III].

III ტიპი. (ტაბ. I<sub>4</sub>) სამაროვანზე III-IV სს-ით დათარიღებულ სამარხებში აღმოჩნდა 8 ცალი მთლიანადსხმული თავხვია საკინძი, 6 ბრინჯაოსი და 2 რკინისა. მსგავსი საკინძები საქართველოს სინქრონულ ძეგლებზე არ გვხვდება. ანალოგიური რკინის თავხვია საკინძები (5 ც.) აღმოჩენილია მძივიანამამულებში, III-IV სს-ით დათარიღებულ კომპლექსებში [15, გვ. 7, ტაბ. II], ხოლო ნეძიხის სამაროვანზე 1985-1986 წლებში 20 ც. თავხვია საკინძი აღმოჩნდა, ბრინჯაოსი და რკინისა, III-V სს-ით დათარიღებულ სამარხებში [23, გვ. 7]. ისე როგორც ჟინვალის, მძივიანამამულებისა და ნეძიხის სამაროვანზე მოპოვებული საკინძები ტანისამოსის შესაკრავ-შესაკინძად იყო განკუთვნილი. თუ ჟინვალის სამაროვანზე თავხვია საკინძები III სს-ის ბოლოსა და მხოლოდ IV სს-ის დასაწყისში გვხვდება, მძივიანამამულებში – III-IV სს., ხოლო ნეძიხის სამაროვანზე III-V სს. დათარიღებულ კომპლექსებში. როგორც ჩანს, ისინი მთისწინეთშია გავრცელებული III-V სს-ში, ამ რეგიონში ერთნაირი ჩაცმულობის გამო.

IV სს-ის დასაწყისიდან ჟინვალის სამაროვანზე აშკარად შეინიშნება ტანისამოსის მოდის შეცვლა. სწრაფად და ფართოდ ვრცელდება მშვილდსაკინძებისა და საკინძების ახალი, რთული სახეები, რომელიც როგორც ქსოვილის შეცვლასთან, ასევე ქალის ახალი თავსამკაულისა და თმის ახალ ვარცხნილობასთანაა დაკავშირებული. ამ პროცესში გადამწყვეტი მნიშვნელობა, ალბათ, ახალი რელიგიის შემოსვლას უნდა ჰქონოდა ფეოდალური კლასის გამარჯვებასთან ერთად. ახალმა რელიგიამ, ქრისტიანობამ, როგორც სულიერად, ისე გარეგნულად შეცვალა მოსახლეობის ყოფა. ამის ნათელი დასტურია სამაროვანზე მრავლად მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა.

ჟინვალის სამაროვანზე IV-VIII სს. სამარხებში აღმოჩენილი საკინძები მრავალფეროვანია. ისინი ოთ. ტყემელაშვილის მიერ შემუშავებული კლასიფიკაციით ორ ჯგუფად იყოფა: I. ერთი მასალისაგან დამზადებული და II. მძივით

თავშემკული საკინძები [31, გვ. 128-147]. ჟინვალის სამაროვანზე პირველ ჯგუფში გამოიყოფა 15, მეორე ჯგუფში კი – 11 ტიპი ამ საკინძებისა.

**I ჯგუფი.** ერთი მასალისაგან დამზადებული საკინძები სამაროვანზე 101 ცალი დადასტურდა.

1. მთლიანადსხმული ბრინჯაოს საკინძები, რომელთაც თავი ღერაკთან შედარებით ოდნავ შემსხვილებული აქვთ, საკინძისთავი კი ფორმით მსხლისებრი, წიფლისკვირტისებრი ან ნაძვის გირჩისებრია. მათი სიგრძე 3-7 სმ-ია; ისინი გვხვდება ქვის ფილებით გადახურულ ორმოსამარხებსა და ქვის სამარხებში. ამ ფორმის საკინძი 9 სამარხში 24 ც. დადასტურდა (ტაბ. I<sub>26,27</sub>). ისინი გვხვდება IV-V სს-ით დათარიღებულ კომპლექსებში. ძირითადად თავის ქალის არეში. ორ შემთხვევაში შუბლსაკინძებთან ერთად ქვის სამარხებში № 80-სა და 387-ში (ტაბ. III-V), რომლებიც ანთროპოლოგიური მონაცემებით დედაკაცებს ეკუთვნოდათ.<sup>31</sup> დედაკაცს ეკუთვნოდა ქვის ფილებით გადახურული ორმოსამარხი 371, რომლის თავის ქალის არეში დადასტურდა ანალოგიური საკინძი, ხოლო პირის ღრუში სასანური მონეტა, კერძოდ ვარახრან V-ის (421-439) ვერცხლის დრაქმა, რაც კარგად ათარიღებს ამ სამარხს V სს-ის პირველი ნახევრით.<sup>32</sup>

ანალოგიური საკინძები დადასტურებულია სამთავროში [3, ტაბ. III-VII], არმაზისხევში [16, ტაბ. XVII<sub>22</sub>, XVI<sub>18</sub>], მცხეთიგორაზე [18, სურ. 817], მუხათგვერდში [42, სურ. 890, 888, 861], ერწო-თიანეთში [45, ტაბ. XIX<sub>1</sub>, 6], თხოთის მთის სამაროვანზე [14, გვ. 106, 107, ტაბ. 160, 173], ავჭალისკარის სამაროვანზე (მასალა გამაცნო უბნის ხელმძღვანელმა ლ. ხეცურიანმა) და სხვა, IV-V სს-ით დათარიღებულ კომპლექსებში.

2. ბურთულათავიანი მთლიანადსხმული საკინძები ბრინჯაოსი და რკინისაა (ტაბ. I<sub>7</sub>), მათი სიგრძე 6-13 სმ-ია. ამ ფორმის საკინძი 11 სამარხში 22 ც. დადასტურდა. ისინი აღმოჩენილია IV სს-ით დათარიღებულ ორმოსამარხებსა და V-VI სს-ით დათარიღებულ ქვის სამარხებში, ერთი ცალიც – კატაკომბურ სამარხში.

ორმოსამარხებში აღმოჩენილი საკინძები, როგორც ბრინჯაოსი, ისე რკინისა, ტანისამოსის შესაკრავ-შესაკინძად იყო განკუთვნილი, ყველა ისინი გულმკერდის არეში დადასტურდა. ხოლო ქვის სამარხებში აღმოჩენილი უკლებლივ ყველა საკინძი თავის ქალის არეში იქნა მოპოვებული. ისინი თავსაბურავისა და თმის ვარცხნილობისათვის იყო განკუთვნილი (ტაბ. III).

ანალოგიური საკინძები აღმოჩენილია სამთავროში [45, ტაბ. 31], იალსარში [53, გვ. 111, 120], არმაზისხევში [16, ტაბ. XVII<sub>32,33</sub>], ტუია-

<sup>31</sup> სამაროვნის ანთროპოლოგიური მონაცემების განსაზღვრა ეკუთვნის პ. ფირფილაშვილსა და ლ. ასლანიშვილს.

<sup>32</sup> სასანური მონეტები შეისწავლა ირ. ჯალალანიამ.

ქორორას სამაროვანზე [19, სურ. 627, 637], ურბნისში [40], იარაღჯულებში [45, ტაბ. XIX<sub>4,5</sub>], სოფელ მაგრანეთში, საცხვრეგორაზე [45, სურ. 12<sub>223,225</sub>], თრანში, ბაღების სამაროვანზე [45, სურ. 14, 610], ვაშლაჯვარში [20, ტაბ. XV-5], თხოთის მთის სამაროვანზე [14, ტაბ. 140, 174], ხერთვისში, ბაღებიანის სამაროვანზე [37, ტაბ. I<sub>5</sub>] და აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე შუასაუკუნეების თითქმის ყველა თანადროულ ძეგლზე.

3. ლურსმნისებურთავიანი მთლიანადსხმული საკინძები სამაროვანზე 5 სამარხში აღმოჩნდა 6 ც. IV-V სს-ით დათარიღებულ კომპლექსებში, 5 ც. რკინისა და ერთი ბრინჯაოსი. სამი ცალი ქვის ფილებით გადახურულ ორმოსამარხებში იქნა დადასტურებული, ერთი – ქვის სამარხში. ხოლო 86-ე კატაკომპში ორი ცალი დადასტურდა თავის ქალაზე – ერთი ბრინჯაოსი დაუზიანებლად არის შემორჩენილი. მისი სიგრძე 7 სმ-ია, ხოლო რკინის საკინძები დაჟანგული და დამტვრეულია, მხოლოდ თავის ფორმაა შემორჩენილი.

ანალოგიური საკინძები აღმოჩენილია სამთავროზე [32, ტაბ. I<sub>20,21</sub>], ტუიაქორორას სამაროვანზე [19, სურ. 647], თხოთის მთის სამაროვანზე [14, სურ. 140], ვაშლაჯვარში [20, ტაბ. XVI<sub>39,40</sub>], მცხეთეგორაზე [18, სურ. 800], მუხათგვერდში [43, სურ. 864], იალსარში [53, გვ. 111-127], არაგვისპირში [24, გვ. 17] და სხვ.

4. სოკოსებურთავიანი მთლიანადსხმული საკინძები. ყველა მათგანი ბრინჯაოსია. აღმოჩნდა 5 ცალი, ერთ კატაკომპსა და სამ ქვის სამარხში. მათი სიგრძე 5-9 სმ-ია, ისინი თავისა და მკერდის არეშია დადასტურებული. თარიღდება VI-VII სს-ით. № 126 ქვის სამარხში აღმოჩენილი იქნა მამაკაცის ჩონჩხზე 2 ცალი მკერდის არეში. სამარხის თარიღი ბრინჯაოს ბალთებით VI-VII სს-ით განისაზღვრა. ხოლო № 551 ქვის სამარხში დადასტურდა დედაკაცის თავის ქალაზე მტრედის გამოსახულებიან შუბლსაკინძებთან ერთად თავსაბურავზე. ეს კარგად დათარიღდა ამავე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის სასანური მონეტით, კერძოდ, ფეროზის (459-484 წწ.) დრაქმით.

ანალოგიური საკინძები დადასტურებულია თელოვანში [21, ტაბ. XVI<sub>9</sub>], ვაშლაჯვარში [20, ტაბ. XVI<sub>18,24,25</sub>], სამთავროზე (30, ტაბ. II) V-VIII სს-ით დათარიღებულ სამარხებში.

5. მრგვალი, ჭვირულთავიანი საკინძები რკინისა, მთლიანად ნაჭედი, საკინძის ღერო დაჟანგული და დამტვრეულია. მრგვალი საკინძისთავი ოთხ თანაბარ ნაწილად არის დატიხრული რკინისავე ღერაკებით, რომელიც ტოლმკლავა ჯვრის გამოსახულებას ქმნის. ერთ-ერთ მათგანში ჯვრის მკლავების ბოლოში სამ-სამი მცირე ზომის მარგალიტია (მკვდარი) შემორჩენილი (ტაბ. I<sub>8,9</sub>). საკინძისთავზე წმინდად ნაქსოვი

ქსოვილის ანაბეჭდია შემორჩენილი. ორი ცალი აღმოჩნდა ქვის ფილებით გადახურულ ორმოსამარხ № 469-ში, რომელიც 25-30 წლის დედაკაცს ეკუთვნოდა. დაკრძალვის პოზა წარმართული იყო. სამარხი მასში აღმოჩენილი ოქროს საყურეებით, ვერცხლის ბეჭდითა და ვერცხლისავე მშვილდსაკინძით კარგად თარიღდება IV ს-ის პირველი ნახევრით. საკინძები თავის არეში დადასტურდა. ისინი, ალბათ, თავსამკაულისათვის იყო განკუთვნილი. შესაძლოა, შუბლსაკინძადაც კი გამოიყენებოდა.

ანალოგიური საკინძები აღმოჩენილია სამთავროში [32, ტაბ. I] IV-V სს-ით დათარიღებულ კომპლექსში, ტუიაქორორას სამაროვანზე [19, სურ. 628] IV ს-ით დათარიღებულ სამარხში.

6. დისკოსებურთავიანი საკინძები, შუბლსაკინძები ბრინჯაოსი (ტაბ. I<sub>5,6</sub> და ტაბ. V<sub>5,8,9</sub>). აღმოჩნდა IV ს-ით დათარიღებულ ორ ქვის სამარხში ორ-ორი ცალი წიფლისკვირტი-სებურთავიან საკინძებთან ერთად თავის ქალის არეში, სიგრძე 7-11 სმ. ორივე სამარხში ეს საკინძები შუბლის არეშია დადასტურებული. № 387 ქვის სამარხი ინდივიდუალური იყო, დაკრძალვის პოზა წარმართული, მკვეთრად მოხრილი. ანთროპოლოგიური მონაცემებით 30-35 წლის დედაკაცის იყო. სამარხში აღმოჩნდა თავის ქალის არეში 5 ც. საკინძი – სამი წიფლისკვირტი-სებურთავიანი და ორი შუბლსაკინძი, დისკოსებურთავიანი (ტაბ. III<sub>104-108</sub>). № 80 ქვის სამარხში ორი ჩონჩხი დადასტურდა. ორივე ზურგზე იყო გაშოტილი. ხელები კიდურების გასწვრივ ჰქონდა ჩამოშვებული. სამარხი დამხრობილი იყო დასაკლეთიდან აღმოსავლეთით. ანთროპოლოგიური მონაცემებით ერთი ჩონჩხი 35-40 წლის მამაკაცს ეკუთვნოდა, მეორე კი – 25-30 წლის დედაკაცს. მამაკაცის ჩონჩხზე აღმოჩნდა ბრინჯაოს მასიური ღილი და რკინის დანა. დედაკაცის ჩონჩხზე კი მოვერცხლილი ბურთულა მძივები, მინისა, ყელის არეში; საყურე, ვერცხლისა, შედგენილი, ვერცხლისავე ღრუ საკინძით და თავის ქალის არეში – 6 ცალი, ბრინჯაოს საკინძი, მათ შორის 2 ცალი შუბლსაკინძი შუბლის არეში. აღნიშნული შუბლსაკინძები მთლიანადსხმულია. გაბრტყელებული დისკოსებრი თავით. ერთ-ერთ მათგანზე შემორჩენილია დარჩილული ბრინჯაოს რგოლი, რომელიც ოთხ თანაბარ ნაწილად არის დატიხრული ბრინჯაოსივე ღერაკებით, ტიხრებს შორის ჩასმულია მინანქარი (შემორჩენილია ერთ მათგანში). ერთი შეხედვით იგი ქრისტიანობის სიმბოლოს, ჯვარს მოგვაგონებს. ეს სამარხები აღნაგობით, ინვენტარით და დაკრძალვის წესით კარგად თარიღდება IV ს-ით.

ანალოგიური დისკოსებურთავიანი საკინძები ორი ცალი დადასტურებულია სოფ. მაგრანეთში, საცხვრეგორის სამაროვანზე, IV-V სს-ით დათარიღებულ სამარხში.

ეს საკინძები შეიძლება შორეულ ანალოგიად ჩაითვალოს შუა და გვიან ბრინჯაოს ხანაში



გავრცელებული დისკოსებურთავიანი საკინძები-  
სა [50, გვ. 26; 49, გვ. 22-24].

7. საკინძი ბრინჯაოსი, მთლიანადსხმული, მტრედის გამოსახულებიანი თავით (ტაბ. I<sub>11,12</sub>). სიგრძე 11,5 სმ; 2 ც. აღმოჩნდა თავის ქალის არეში, სარდიონის ბურთულასა და დაწახნაგებულთავიან საკინძებთან ერთად. როგორც ჩანს, ის დედაკაცის თავსამკაულის ნაწილია. დადასტურებულია შუბლის არეში და შუბლსაკინძს უნდა წარმოადგენდეს. თარიღი ამ საკინძებისა კარგად განისაზღვრა ამავე სამარხში აღმოჩენილი სასანური მონეტით, კერძოდ, პეროზის (459-484 წწ.) დრაქმით – V ს.

ანალოგიური საკინძები, ფრინველის გამოსახულებიანი, აღმოჩენილია სამთავროში [32, ტაბ. II] VI-VIII სს-ით დათარიღებულ სამარხებში. ცნობილია აგრეთვე ცხოველის გამოსახულებიანი საკინძები ამავე სამაროვნიდან [31, გვ. 150].

8. გრდემლისებრთავიანი მთლიანადსხმული საკინძები, ბრინჯაოსი (ტაბ. III<sub>144,147</sub>) აღმოჩნდა 2 ც. V-VI სს-ით დათარიღებულ კომპლექსში. მათი სიგრძე 12 სმ-ია. ისინი თავის ქალის არეშია აღმოჩენილი, ერთ შემთხვევაში თმის ვარცხნილობასთან ერთად № 375 ქვის სამარხში. ანალოგიური საკინძები აღმოჩენილია ვაშლაჯვარში [20, ტაბ. XVI<sub>7</sub>], VI ს-ით დათარიღებულ კომპლექსში.

9. საკინძი ბრინჯაოსი, მთლიანადსხმული ვიოლინოსებრი ბრტყელი თავით (ტაბ. I<sub>24</sub>). აღმოჩნდა ერთი ცალი, VI ს-ით დათარიღებულ კომპლექსში. ანალოგიური საკინძები აღმოჩენილია თელოვანში [21, ტაბ. XVII<sub>1</sub>], სამთავროში ქვის სამარხ №№ 810 და 395, რომლებიც VI-VII სს-ით თარიღდება.

10. საკინძი ბრინჯაოსი, მთლიანადსხმული რგოლიანი თავით (ტაბ. II<sub>173,175</sub>). რგოლზე რელიეფური სარტყლებით. თავს ქვემოთ, ღეროზე ორ-ორი რელიეფური სარტყელი შემოსდევს. სიგრძე 11-12 სმ.; აღმოჩნდა 2 ც. V-VI სს-ით დათარიღებულ კომპლექსში თავის ქალაზე. მსგავსი საკინძები ჯერჯერობით ჩვენთვის უცნობია. ამ საკინძებთან ერთად მოპოვებული მასალა საშუალებას გვაძლევს მათი თარიღი V-VI სს-ით განისაზღვროს.

11. საკინძი ბრინჯაოსი მთლიანადსხმული, გულისებრი ფორმის თავით (ტაბ. I<sub>17</sub>). თავს ქვემოთ ორი რელიეფური სარტყელი შემოსდევს. სიგრძე – 15,5 სმ.; აღმოჩნდა 1 ც. VI-VII სს-ით დათარიღებულ კომპლექსში. იგი ტანისამოსის შესაკინძად იყო განკუთვნილი. ანალოგიური საკინძები აღმოჩენილია სამთავროში VI-VII სს-ით დათარიღებულ სამარხებში.

12. საკინძი ბრინჯაოსი, მთლიანადსხმული, რომლის თავი გამოსახავს ხელის მტევანს. თითები ოდნავ მოხრილ მდგომარეობაშია გამოსახული. საკინძს თავს ქვემოთ ორი რელიეფური სარტყელი შემოსდევს. აღმოჩნდა 2 ც. სხვადასხვა სამარხში. სიგრძე 6-16 სმ.; ერთი აღმოჩნდა IV ს-ით დათარიღებულ კომპლექსში, ქვის ფილებით გადახურულ № 276 ორმოსამარხში,

40-45 წლის დედაკაცის თავის ქალაზე, ხოლო მეორე – № 138 ქვის სამარხში (ტაბ. II<sub>174</sub>).

ხელის მტევნის გამოსახულებიან საკინძებს ახლო ანალოგიები მოეძებნება ადრე შუასაუკუნეების სამაროვნებზე. ისინი დამზადებულია როგორც ბრინჯაოს, ისე ძვლისგან. ჟინვალის სამაროვანზე აღმოჩენილი საკინძები ორივე შემთხვევაში ქალის თავსამკაულს უკავშირდება. ძვლისა და ბრინჯაოს მსგავსი საკინძები აღმოჩენილია ურბნისში [40, გვ. 58, ტაბ. XV]. ლ. ჭილაშვილი მათ საწერ ხელსაწყოდ – სტილოსად მიიჩნევს. მსგავსი საკინძები აღმოჩენილია არმაზისხევში [33, გვ. 33], სამთავროში, მცხეთაში – ფრ. ბაიერნის და ე. თაყაიშვილის განათხარიდან, მარტაზისხევში, წყნეთში, ტუიაქოჩორაზე [19, სურ. 650, 651], ერწოს ველზე [45, გვ. 70-71, სურ. 17]. ანალოგიური საკინძები დადასტურებულია საქართველოს ფარგლებს გარეთაც მინგეჩაურსა [52, გვ. 139, სურ. 59<sub>3</sub>] და ხორეზმში [56, გვ. III, ტაბ. 27, სურ. 1]. ბ. ჯორბენაძე ხელის მტევნის გამოსახულებიან საკინძებში ქრისტიანულ სიმბოლიკას ხედავს და წერს, „ხელის გამოსახულებიან საკინძებში შეიძლება დავინახოთ ქრისტიანული სიმბოლიკის შეჭრა სამკაულში, თუ ვივარაუდებთ, რომ ხელის ზოგიერთი გამოსახულება „სამებას“ გამოხატავს“ [45, გვ. 72].

13. მთლიანადსხმული, ოთხკუთხა, დაფანჯრულთავიანი საკინძები ბრინჯაოსი, თავზე ბროწეულის ნაყოფისებრი გვირგვინით (ტაბ. III<sub>142,143</sub>). ოთხ ქვის სამარხში დადასტურდა 8 ც. მათი სიგრძე 11-15 სმ-ია; ყველა ისინი მოპოვებული იქნა დედაკაცების თავის ქალის არეში V-VI სს-ით დათარიღებულ სამარხებში. ხოლო ერთ სამარხში დადასტურდა ნაწნავის სამაგრად.

ანალოგიური საკინძები აღმოჩენილია სამთავროში [45, ტაბ. II], ფიტავში [11, ტაბ. I<sub>5</sub>], სტირფაზში [49, გვ. 14], ჩინთში, ბანთარეულის სამაროვანზე [12, ტაბ. III<sub>3</sub>], ნაქულბაქევში, ქოშიგორის სამაროვანზე [46, გვ. III] VI-VII სს-ით დათარიღებულ კომპლექსებში.

14. საკინძები ბრინჯაოსი, მთლიანადსხმული, სამრეკლოსებრი თავით [ტაბ. I<sub>19,20</sub>]. აღმოჩნდა სამაროვანზე 10 ცალი VI-VII სს-ით დათარიღებულ 5 სამარხში, თავის ქალისა და მკერდის არეში. მათი სიგრძე 16-17 სმ-ია. ამ საკინძების თავი გუმბათიანი სახლის მოდელს მოგვაგონებს. ანალოგიური საკინძები აღმოჩენილია სამთავროში [32, ტაბ. II], ტუიაქოჩორას სამაროვანზე [19, სურ. 635-636], ქუშანანგორაზე (45, სურ. 161), მარტაზისხევში [33, გვ. 80, 83], ხოპისის ქედის სამაროვანზე (ალგეთის ხეობა; ცნობა მომავლოდა ჯ. ამირანაშვილმა), წყნეთში, სტირფაზში [49, გვ. 14] და ფიტავში [11, გვ. 118]. სამრეკლოსებრთავიანი საკინძები აღმოჩენილია აგრეთვე დვინის ციტადელის გათხრისას

და V-VII სს-ით არის დათარიღებული [51, გვ. 53, ტაბ. VIII<sub>10</sub>].

ბ. ჯორბენაძე ამ საკინძების თავის გამოსახულებაში ქრისტიანულ სიმბოლიკას ხედავს, ვიანიდან მათი სამრეკლოსებრი დაფანჯრული „თაღოვანი“ თავი ეკლისიისა თუ სამრეკლოს გუმბათს მოგვაგონებს [45, გვ. 72].

15. საკინძები მოხრილი თავით. ჟინვალის სამაროვანზე აღმოჩნდა მოხრილთავიანი საკინძები 13 ც. ამოგან 2 ც. რკინისაა, დანარჩენი ბრინჯაოსი. ეს საკინძები ორ ქვეტიპად უნდა დავყოთ: დიდი და მცირე ზომის.

I. დიდი ზომის ერთი ცალი თავმორკალული საკინძი აღმოჩნდა VI-VIII სს-ით დათარიღებულ კომპლექსში. მისი სიგრძე 12 სმ-ია; იგი ქვის სამარხში აღმოჩნდა ჩონჩხზე მკერდის არეში. ანალოგიური მასალა დადასტურებულია სამთავროში [3, გვ. 127, ტაბ. XXVII<sub>32</sub>, XXXI<sub>39</sub>] და სოფელ მაგრანეთში, საცხვრეგორის სამაროვანზე [45, გვ. 72-73, სურ. II<sub>212</sub>] VI-VII სს-ით დათარიღებულ სამარხებში.

II. მცირე ზომის თავმოხრილი საკინძები აღმოჩნდა კატაკომბებში, 4 ც. (ტაბ. I<sub>21-22</sub>; ტაბ. IV<sub>255-257,262</sub>) № 265 ქვის სამარხსა და ერთიც № 440 ორმოსამარხში. ისინი წვრილლეროიანია. მათი სიგრძე 3-5 სმ-ია. ისინი ყველა თავის ქალის არეში იქნა დადასტურებული. ანალოგიური საკინძები ჩვენთვის ცნობილი არ არის. ჩვენი დაკვირვებით, ისინი დედაკაცთა თმის ვარცხნილობისათვის უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი.

როგორც განხილული მასალიდან ჩანს, მთლიანადსხმული, ერთი მასალისაგან დამზადებული საკინძები გამოიყენებოდა როგორც ტანსაცმლის შესაკრავ-შესაკინძად, ისე თავსამკაულისა და თმის ვარცხნილობის დასამაგრებლად. მითუმეტეს, რომ მათი უმეტესი ნაწილი დედაკაცების თავის ქალის არეში იქნა დადასტურებული.

ვერ გავიზიარებთ ო. ტყემელაშვილის მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ ერთი მასალისაგან დამზადებული საკინძები მხოლოდ ტანსაცმლის შესაკრავად იხმარებოდა და არა სამკაულად (31, გვ. 269). ჟინვალის სამაროვანზე № 80 ქვის სამარხში აღმოჩენილი წყვილი მინანქრიანი შუბლსაკინძი, № 551 ქვის სამარხში დადასტურებული მტრედის თავებიანი წყვილი საკინძი, დისკოსებურთავებიანი წყვილი საკინძი № 387 ქვის სამარხიდან და ბოლოს № 375 ქვის სამარხში შემორჩენილი ვარცხნილობა – ნაწნავი სხვადასხვაგვარი საკინძებით, რომლებითაც თმა არის დამაგრებული, ამის თქმის უფლებას გვაძლევს. ანალოგიური მდგომარეობაა დამტიციებული ვაშლიჯვარას № 18 ქვის სამარხში, სადაც შემორჩენილია ვარცხნილობა-ნაწნავი კონუსურად დახვეული, რომელიც რკინის საკინძითაა დამაგრებული [20, გვ. 68].

**II ჯგუფი.** მძივით თავშემკული საკინძები.

ჟინვალის სამაროვანზე მძივით თავშემკული საკინძები უფრო მრავალრიცხოვანია (სულ 220 ცალი), ვიდრე ერთი მასალისაგან დამზადებული. მძივების ფორმის მიხედვით ეს საკინძები II ჯგუფად იყოფა:

I ჯგუფში შედის ბურთულა მძივით თავშემკული საკინძები (ტაბ I<sub>23</sub>). ისინი გვხვდება როგორც ბრინჯაოსი, ისე რკინისა. მათი საშუალო ზომა 4 სმ-ია. ისინი გვხვდება IV-VIII სს-ით დათარიღებულ კომპლექსებში. ასეთი საკინძი სამაროვანზე 30 ცალი აღმოჩნდა. აქედან 7 საკინძს თავი სხვადასხვა ფერის მინის ბურთულა მძივით აქვს შემკული. გვაქვს სამი ცალი ძოწის, 13 ცალი სარდონის, 3 ც. აღმანდინის, 2 ცალი მარჯნის, ერთი მარგალიტისა და ერთი ვერცხლის ფუყე მძივით თავშემკული საკინძები. ისინი აღმოჩენილია დედაკაცთა სამარხებში თავის ქალის არეში თავსამკაულისა და თმის ვარცხნილობის დასამაგრებლად.

ამგვარი საკინძები აღმოჩენილია: მცხეთაში [16, ტაბ. XVII<sub>22</sub>, სურ. 28], იალსარის სამაროვანზე [53, გვ. 115], ბოლნისში, რაჭის უბნის სამაროვანზე [54, გვ. 30-31, ტაბ. IX], მაგრანეთში, საცხვრეგორის სამაროვანზე [45, სურ. 12, ტაბ. XVIII<sub>1</sub>], ტუიაქოჩორას სამაროვანზე [19, სურ. 638, 639], მცხეთიგორაზე [18, სურ. 811], მუხათგვერდში [42, სურ. 892, 904], თელოვანში [21, ტაბ. XVI<sub>8,15</sub>], ვაშლიჯვარაში [20, ტაბ. XV<sub>9</sub>], თხოთის მთის სამაროვანზე [14, გვ. 174], საირხეში [17, ტაბ. 17<sub>8,11,12</sub>] და სხვ.

II ჯგუფში გაერთიანდა მოგრძო, ცილინდრული მოყვანილობის მძივით თავშემკული საკინძები (ტაბ. III<sub>149</sub>). მძივები სადაა. ასეთი საკინძი სამაროვანზე 14 ც. აღმოჩნდა IV-VII სს-ით დათარიღებულ სამარხებში. მათი საშუალო ზომა 7-9 სმ-ია, გვაქვს 5 ც. მინისებრი პასტის, 6 ც. მინის, 2 აღმანდინისა და ერთი მარჯნის მძივით თავშემკული საკინძები. ამ საკინძებს პარალელები მოქებებთან მცხეთაში და მის მიდამოებში შესწავლილ ადრეშუასაუკუნეთა ხანის სამაროვნებზე: სამთავროზე, არმაზისხევში, ნავთსადენში, მცხეთიგორაზე, მუხათგვერდში, ავჭალისკარზე, ტუიაქოჩორაზე, თხოთის მთის სამაროვანზე და აღმოსავლეთ საქართველოში შესწავლილ სხვა თანადროულ ძეგლებზე.

III ჯგუფი – ნუშის გულისებრი მძივით. თავშემკული საკინძები. ისინი (ტაბ. I<sub>25</sub>) სამაროვანზე 6 ცალი დადასტურდა V-VI სს-ით დათარიღებულ №№ 49, 211, 551 ქვის სამარხებში. 4 ცალი პასტისაა, ერთი მინის და ერთი სარდონისა. მათი საშუალო ზომა 6-9 სმ-ია.

ანალოგიური საკინძები დადასტურებულია სამთავროში, თელოვანში – ბაჭყალაზე, ვაშლიჯვარაზე, ავჭალისკარის სამაროვანზე და სხვ.

IV ჯგუფი. შინდის კურკისებრი მოყვანილობის მძივით თავშემკული საკინძები. 4 ცალი დადასტურდა IV-V სს-ით დათარიღებულ №№ 213, 388 კომპლექსებში. მათი საშუალო ზომა

9-10 სმ-ია. ყველა მათგანი მინისაა. მსგავსი საკინძები დადასტურებულია მცხეთაში [32, ტაბ. I<sub>6,7</sub>], თხოთის მთის სამაროვანზე (14, გვ. 140, 142), მაგრანეთში, საცხვრეგორაზე (45, სურ. 12<sup>227,228,229,233</sup>) და სხვ.

V ჯგუფი. ერთი საკინძით არის წარმოდგენილი. იგი ბრინჯაოსია. თავი ორად აქვს განტოტილი და სარდიონის ბურთულა მძივებით არის შემკული. სიგრძე 5 სმ-ია. სამარხი IV ს-ით თარიღდება (ორმოსამარხი 291).

ანალოგიური საკინძები აღმოჩენილია სამთავროს სამაროვანზე [2, სურ. 586, 592], არმაზისხევში [16, ტაბ. XVII], მუხათგვერდში [43, ტაბ. XXXV<sub>11</sub>], მაგრანეთში, საცხვრეგორის სამაროვანზე IV-V სს-ით დათარიღებულ კომპლექსებში.

VI ჯგუფში გაერთიანებულია მსხლისებური ფორმის მძივით თავშემკული საკინძები. ისინი სამაროვანზე ხუთი ცალი დადასტურდა ხუთ სამარხში (336 ქვ. ფ. გ. ორმოსამარხი, 250, 388, 401, 411 ქვისამარხები), რომლებიც IV-V სს-ით იქნა დათარიღებული. მათი საშუალო ზომა 3-9 სმ-ია. გვაქვს 2 ცალი მინისებრი პასტის და სამი მინის მძივით თავშემკული საკინძი. ისინი ყველა თავის ქალის არეშია დადასტურებული.

ანალოგიური საკინძები აღმოჩენილია თელოვანში [21, ტაბ. XVI<sub>11</sub>] თხოთის მთის სამაროვანზე [14, სურ. 140, 141], სამთავროზე, მცხეთიგორაზე, ავჭალისკარის სამაროვანზე და სხვ.

VII ჯგუფი წარმოდგენილია ჯვრის ფორმის საკინძებით (ტაბ. I<sub>6</sub>). სამაროვანზე ხუთი ცალი დადასტურდა, ერთი რკინისა, დანარჩენი ბრინჯაოსი. მათი საშუალო ზომა 7-9 სმ-ია, თარიღი IV-V სს. აღმოჩნდა ერთ კატაკომბსა (№ 450) და სამ ქვის სამარხში (№№ 250, 306, 388). ერთ შემთხვევაში, № 250 ქვის სამარხში, დადასტურდა ორი ცალი თავის ქალაზე (ალბათ, შუბლსაკინძებია) სხვა საკინძებთან ერთად, სამ შემთხვევაში კი მკერდის არეში. ზოგიერთ მათგანს თავზე შემორჩენილი აქვს მინისებრი პასტისა და ძოწის ბურთულა მძივები.

ანალოგიური საკინძები დადასტურებულია სოფ. მაგრანეთში, საცხვრეგორაზე [45, გვ. 51, სურ. 234, 235, 236], თხოთის მთის სამაროვანზე [14, სურ. 143], ვაშლაჯვარში [20, ტაბ. XVI<sub>46</sub>], სამთავროზე [3, ტაბ. XXX<sub>53</sub>], ტუიაკორაზე [19, სურ. 649].

VIII ჯგუფი – დაწახნაგებული მძივით თავშემკული საკინძები. მძივები გვხვდება ოთხწახნაგა, ხუთწახნაგა, მრავალწახნაგა (ტაბ. III<sub>140-141</sub>). ამ ტიპის საკინძები სამაროვანზე 24 ცალი დადასტურდა IV-VII სს-ით დათარიღებულ კომპლექსებში. საკინძები გვხვდება როგორც რკინისა, ასევე ბრინჯაოსი. მათი საშუალო ზომა 8-11 სმ-ია. საკინძისთაგებად გამოყენებულია 9 შემთხვევაში სარდიონი, 9-ში – მინა, 4-ში – მინისებრი პასტა და 2-ში – ალუბასტრი. ისინი თითქმის ყველა თავის ქალის არეშია დადას-

ტურებული და თავსამკაულისა თუ ვარცხნილობის შემადგენელი ნაწილია.

ანალოგიური საკინძები დადასტურებულია აღმოსავლეთ საქართველოს თითქმის ყველა თანადროულ ძეგლებზე.

IX ჯგუფი. ბროწეულის ყვავილისებრი მძივით თავშემკული საკინძები (ტაბ I<sub>8</sub>) ამ ტიპის საკინძი სამაროვანზე 16 ცალი დადასტურდა V-VIII სს-ით დათარიღებულ კომპლექსებში. მათი საშუალო ზომა 7-11 სმ-ია. საკინძისთაგებად გამოყენებულია 5 მარჯანი, 3 ლაჟვარდი, 4 მინა და 4 მინისებრი პასტა. საკინძების უმრავლესობას რკინის ღერო აქვს. ისინი თავის ქალის არეში იქნა დადასტურებული.

VII ს-ში ჩნდება საკინძები – ბრინჯაოსი, ოთხკაპა მძივების დამჭერი თავით, რომელშიც ბროწეულის ყვავილისებრი მარჯნის მძივია ჩასმული (ტაბ. IV<sub>123-124</sub>). ისინი ამ სამარხების ძირითადი და დამთარიღებელი ინვენტარია (ტაბ. IV, სამარხი № 210).

ბროწეულის ყვავილისებრი მძივით თავშემკული საკინძები ყველაზე მეტად გავრცელებული ნივთია VI-VII სს-ის აღმოსავლეთ საქართველოს სამაროვანებზე. მსგავსი საკინძები საქართველოს მეზობელი ქვეყნების არქეოლოგიური მასალებიდან უცნობია.

ბროწეულის ყვავილისებრი მძივით თავშემკული საკინძების გავრცელება აღმოსავლეთ საქართველოში. ნ. აფხაზავამ ირანულ ქალღვთაებას ანაჰიტას დაუკავშირა, რომლის კულტი ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევრიდანაა ცნობილი ირანულ სამყაროში. მისი ერთ-ერთი ძირითადი სიმბოლო ბროწეულია. აღმოსავლეთ საქართველოში ბროწეულის ყვავილისებრი მძივით თავშემკული საკინძების გავრცელება ემთხვევა სასანიანთა დინასტიის ზეგავლენას ამ რაიონებზე IV-VII სს-ში. „ასეთი დამთხვევა მაფიქრებინებს, რომ იგი ირანული გავლენის შედეგია. ისინი უთუოდ შემკულობის გარდა გარკვეული სიმბოლური დანიშნულებისა უნდა იყოს“ [3, გვ. 89].

ბროწეულს უძველესი დროიდან იცნობდნენ საქართველოში როგორც სიცოცხლისა და ნაყოფიერების სიმბოლო. ქართველები ბროწეულის ბუჩქს თავყვანს სცემდნენ, ხოლო მის ნაყოფს სამკურნალოდ იყენებდნენ. ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში, დასავლეთ საქართველოში, საახალწლო ჩიჩილაკს, რომელსაც ჯვრის ფორმა ჰქონდა, ამკობდა ვაშლები და ბროწეულები [6, გვ. 70-73]. სამეგრელოში ახალ წელს მფერხავი ღვინიანი ჭიქით ეზოში მდგარ ბროწეულის ბუჩქს თავყვანს სცემდა და შემდეგ ეკლესიაში წავიდოდა. წირვიდან გამოსვლის შემდეგ ერთმანეთს ულოცავდნენ ახალ წელს და ბროწეულებს უცვლიდნენ [28, გვ. 41-42]. ქართულ ხალხურ ზღაპრებში ბროწეული ძალიან ხშირად გვხვდება. მას ყოველთვის სიუხვისა და დოვლათის ძალა აქვს. ბროწეული ჰიპოკრატეს და პლინიუსს ჩასახვისა და მშობიარობის ხელშემწყობ ნაყოფად მიაჩნდათ [29, გვ. 57].

ბროწეულის ყვავილისებრი და ბროწეულის ნაყოფისებრი მარჯნის მძივით თავშემკული საკინძები გამოხატავს სიუხვის, დოვლათისა და ნაყოფიერების სიმბოლოს. თვით მინერალი მარჯანი ცნობილია, რომ ნაყოფიერების სიმბოლოს წარმოადგენს [48, გვ. 293]. მარჯანი არის ბროწეულის ყვავილის ფერი (22, გვ. 38).

მსგავსი საკინძები დადასტურებულია აღმოსავლეთ საქართველოს სინქრონულ სამაროვნებზე სამთავროში, ვაშლიჯვარში, ურბნისში, სართიჭალაში, ავჭალისკარში, ჩინთში, ბანთარეულის სამაროვანზე და სხვა. ვაშლიჯვარის სამაროვანზე № 11 ქვის სამარხში, რომელიც VI-VII სს-ით იქნა დათარიღებული, ბროწეულის ნაყოფი აღმოჩნდა. ეს ფაქტი ერთხელ კიდევ ხაზს უსვამს ბროწეულის კულტის არსებობას საქართველოში.

ბროწეულის ყვავილისებრი და ბროწეულის ნაყოფისებრი მძივით თავშემკული საკინძები გვხვდება სამრეკლოსებრთავიან, ოთხკუთხა, დაფანჯრულთავებიან და ხელის მტევნის გამოსახულებიან საკინძებთან ერთად ერთსა და იმავე თავის ქალაზე თავსამკაულად თუ თმის ვარცხნილობის დასამაგრებლად ქვის სამარხებში №№ 29, 210, 534 და 375, ხოლო ერთი და იგივე პიროვნება არაფრით არ შეიძლება ყოფილიყო ორივე საპირისპირო რელიგიის კულტის მსახური.

ბროწეულის ყვავილისებრი და ბროწეულის ნაყოფისებრი მძივით თავშემკული საკინძები ადგილობრივი, ქართული წარმოშობისაა და სიმბოლიკაც ქართულია, ქრისტიანული. იგი ეროვნულ წარმართობასა და ქრისტიანობა შორის წარმოებული ხანგრძლივი ბრძოლის ანარეკლი უნდა იყოს.

X ჯგუფში გაერთიანებულია საკინძები ოქროსა და ვერცხლის თვალბუდიანი თავით, რომელთაც ღერო მოძრავი აქვს. სამაროვანზე რვა ასეთი საკინძი დადასტურდა სამ ქვის სამარხში (№№ 138, 375, 534), რომელთა თარიღი V-VII სს-ით განისაზღვრა (ტაბ. VI<sub>13,15-17</sub>). ერთ მათგანს ვერცხლის ღერო და ვერცხლისავე თვალბუდე აქვს, რომელიც სრულად არის შემორჩენილი, მეორეს ბრინჯაოს ღერო და ოქროს თვალბუდე აქვს, ხოლო დანარჩენი ექვსი მხოლოდ სხვადასხვა ფორმის ოქროს საკინძისთავის სახითაა შემორჩენილი. ისინი აღმოჩენილია დედაკაცთა სამარხებში თავის ქალის არეში – თავსამკაულისა და თმის ვარცხნილობის დასამაგრებლად და აგრეთვე მკერდის არეში, ტანისამოსის შესაკინძად.

ანალოგიური ოქროს თვალბუდიანი საკინძები აღმოჩენილია მცხეთაში [16, ტაბ. XVII], ტუიას-ქოჩორას სამაროვანზე [19, სურ. 626, 628], არმაზისხევში, „ტყისუბნის“ სამაროვანზე [32, ტაბ. II], თრანში, ბალების № 4 სამარხში 2 ც. [45, სურ. 14<sub>613,614</sub>], ახალ ჟინვალში VIII უბანზე – ფალაურწარწერიანი [38, გვ. 106-109], მჭადიჯვარში ნამოსახლარ ფენაში [39, ტაბ. V] და

ხერთვისში, ბალებიანის სამაროვანზე [7, ტაბ. I]. მათი თარიღი V-VII სს-ით განისაზღვრა.

XI ჯგუფი – კვირისტავისებრი საკინძისთავეები. ჟინვალის სამაროვანზე I-IV სს-ის კომპლექსებში გვხვდება კვირისტავისებრი დიდი ზომის მძივები სხვადასხვა ფერის მინისა, აქატისა, ქალცელონისა, გიშრისა და შავი ქვისა. მათი უმრავლესობა მძივსაკიდებია. ისინი მძივებთან ერთად ყელისა და თავის არეში იქნა დადასტურებული. მაგრამ IV ს-ით დათარიღებულ ექვს სამარხში (№№ 291, 552, 160, 196, 189) შეგვხვდა რკინის დამტვრეულ საკინძებთან ერთად. შესაძლოა, ისინი ამ დამტვრეული საკინძების თავებს წარმოადგენდნენ.

მსგავსი კვირისტავისებრი მძივები აღმოჩენილია გვიანანტიკურ კომპლექსებში ურბნისში [40, სურ. 545], გარნისში [47, გვ. 67], მინგეჩაურში [47, გვ. 26, ტაბ. II-III] და მათ მკვლევარნი ღილებად მიიჩნევენ.

გერმანელმა მკვლევარმა ჰევერიკმა სპეციალური ნაშრომი უძღვნა მინის კვირისტავებს. ისინი მას საკინძისთავეებად მიაჩნია. საკინძისთავეებად მიიჩნევს ურბნისში აღმოჩენილ მსგავს ნივთებს მ. საგინაშვილიც [25, გვ. 54-58] და მათ I-II სს-ით ათარიღებს.

ჟინვალის სამაროვნის მძივით თავშემკული რკინის საკინძები მასიურია. ისინი ტანისამოსის შესაკინძად უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი. გარდა ამისა, მათ მაგიური დანიშნულებაც უნდა ჰქონოდათ. ამის დასტური უნდა იყოს № 522 ორმოსამარხში მოპოვებული შავი ქვის კვირისტავისებრი მძივით თავშემკული საკინძი. შავი ფერის ქვა ძველთაგანვე ცნობილია როგორც ამულეტი, ავგაროზი და მას დღესაც იგივე დანიშნულებით იყენებენ ხევსურები.

მსგავსი კვირისტავისებრი მძივები დადასტურებულია ყველა თანადროულ სამაროვანზე I-IV სს-ით დათარიღებულ კომპლექსებში. მაგრამ ის ყველაზე დიდი რაოდენობით აღმოჩენილია მძივიანამამულეებისა და ნეძიხის სამაროვნებზე.

ჟინვალის სამაროვანზე აღმოჩენილი მძივით თავშემკული საკინძები, რომლებიც IV-V სს-ით თარიღდება, დამზადებულია ბრინჯაოსა და რკინისაგან. დამზადების ტექნიკა ერთნაირი აქვთ. თავთან რელიეფური სარტყელი შემოსდევთ, რათა მძივი კარგად დამაგრდეს წაწვეტებულ წამახულ ღეროზე და ჩამოვარდნის საშიშროება არ იყოს, ხოლო ზემოდან ვარდული აქვს დამაგრებული, ზოგ მათგანს მცირე ზომის მარგალიტიც. რაც შეეხება VI-VIII სს-ით დათარიღებულ მძივებით თავშემკულ საკინძებს, მათ ორივე მხრივ, ზემოდანაც და ქვემოდანაც, ვარდულები აქვთ დამაგრებული.

საკინძისთავეებად გამოყენებული მძივები – სარდიონის, აქატის, ქალცელონის, მთის ბროლის – ადგილობრივი ნედლეულისაგან ადგილობრივი ხელოსნების მიერ არის დამზადებული. სავარაუდებელია ზოგიერთი მათგანის

(მარჯანი, ქარვა) ნელეულის სახით შემოტანა და ადგილზე დამზადება.

რაც შეეხება მინის მძივებს, ისინი ადგილობრივ ქართულ მინის სახელოსნოებშია დამზადებული და იქვეა საკინძებზე მორგებული.

ჟინვალის სამაროვანზე საკინძთა დიდი ნაწილი სამარხებში დედაკაცთა თავის ქალის არეში დადასტურდა. ისინი თავსაბურავისა და თმის ვარცხნილობისათვის იყო განკუთვნილი. საქართველოს არქეოლოგიის სახელმძღვანელოში ვკითხულობთ: „მათში თანამედროვე ქართული ჩინტიკოპისა და თავსაკარავის მსგავსი თავსაბურავის შესაბნევი თუ დასამშვენებლად ჩასარჭობი საკინძები უნდა დაეინახოთ და უნდა ვივარაუდოთ, რომ თვით ეს წესი თმის შემკობისა თუ თავის დახურვისა შედარებით გვიან (IV ს-ის დასაწყისი – ვ.ჩ.) გაჩენილია ჩვენში. ამრიგად, თითქოს ხელთა გვაქვს ქართველი ქალის ჩაცმა-დახურვის ამჟამად ცნობილი წესის საწყისები“ [26, გვ. 337].

ჟინვალის სამაროვანზე თავსაბურავის ნაშთები არ შეგვხვედრია, მაგრამ დედაკაცთა სამარხებში თავის ქალებზე, კერძოდ, შუბლის არეში დადასტურებული წყვილადი შუბლსაკინძები (დისკოსებურთავიანი), მინანქრიანი, ჯვრის გამოსახულებით, მტრედისთავიანი და სხვ. მიგვანიშნებენ მათ არსებობას. ჩიხტა უნდა მოერგოს ამა თუ იმ პიროვნების თავის ფორმას, რაც გარკვეულ დახელოვნებას მოითხოვს ოსტატისაგან [8, გვ. 113]. ეს ჟინვალელ ოსტატს ბრწყინვალედ შეუსრულებია. 1500 წლის შემდეგაც ისინი შუბლის არეში, თავის თავდაპირველ ადგილას დადასტურდა.

როგორი იყო ქართველი ქალის ვარცხნილობა ადრეშუასაუკუნეებში და რას მატებს ახალს ჟინვალის არქეოლოგიური მასალა მას?

ყოველი ვარცხნილობა, ისე როგორც სამოსი, ზუსტად ეხმაურება დროის მოთხოვნებს, გამოხატავს ეპოქის სულს, გემოვნებას, მხატვრულ-ესთეტიკურ ცვლილებებს. ვარცხნილობა უაღრესად ეროვნული, რელიგიური, კლასობრივი და სოციალური ფენომენია [6, გვ. 5].

ქალს თავდაუბურავად არ უნდა ევლო, ხოლო მაღალი წოდების კუთვნილს თმდაუწვენლად [27, გვ. 229].

გ. ლომთათიძე როცა განიხილავს IV-V სს-ის ჩაცმულობასა და შემკულობას, წერს: „რაც შეეხება თმის დაყენებას, ზოგ სამარხზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ქალებს „ბულულეზად“ უტარებიათ იგი და შიგ გრძელი, თავიანი საკინძები ჰქონიათ დასამშვენებლად ჩარჭობილი“ [13, გვ. 114].

ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით, „თავი ქალწულთა: კავნი თვისსავე თმისა დაწვსა ზედა და ქუდი ან ლეჩაქი. არამედ ქმროსანთა კავსა ზედა დაწვსა აძესთ თმა შეწული. მსხვილი იმიერ და ამიერ, და ყბას ქვეშ მარგალიტით შემზადებულს ამოიდებენ და თხემსა ზედა შეიკურენ და ჰბურავთ მასზედ ლეჩაქი“ [4, გვ. 32].

ქალთა ვარცხნილობის ვახუშტისეულ აღწერას ნიკოლოზ ალექსი-მესხიშვილი უმატებს: „ხევსურეთში დღესაც გასათხოვარ მანდილოსანთ თმა თავზედ დაწული, ხოლო გათხოვილთ თმა გადატკეცილი აქეთ“ [1, გვ. 66].

საინტერესოდ აქვს აღწერილი, ქალის ჩაცმულობა და ვარცხნილობა XIX ს-ის მოღვაწეს დავით ფანასკერტელ-ციციშვილს: „ქალებს თავზე ებურათ ლეჩაქი ზედმოვლებულის ფოჩითა, რომელთამე ოქრომკერდისა, რომელთამე ჭიჭნაურისა. კავთა ანუ თმათა ზედა მსხვილი სხვა თმისაგან ნაქმარნი კავნი, ჭავლად ხმობილნი. შუბლთა ზედა თავსაკრავი ზოგთა მარგალიტით ნაკერნი.

პერანგი ზოგთა წითელი, ზოგთა ყვითელი გრძელნი ფეხთამდე. გულთან ზედან მოვლებულის გრეხილითა, რომელი იყო მრავალგვარი: მარგალიტისა, მძივისა, ხავერდისა. ნაქსოვ ოქრომკედის ანუ ჭიჭნაურისა და შეკრული ძვირფასის ერთის დილითა.

კაბა ძვირფასის ლარისა, გრძელი ფეხთამდე, წინ კალთა გახსნილი. მაჯათა ზედა ესხათ ხრიკები, ზოგთა თვლისა ზოგთა ოქროისი და ზოგთა ვერცხლისა, ხოლო მდაბიოთა სპილენძისანი.

ყმაწვილთა ქალთა თავსა ზედა ეხურათ ყამჩი, მარგალიტით ნაკერი და თვლითა. ყელჩამოხსნილი ლეჩაქ მოუხვევლად, არამედ ებურათ მხოლოდ თავსზედა და ზურგზედ გადაფენილი“ [34, გვ. 121].

ყამჩა არის რამდენიმე წყება ასხმა მარგალიტისა, რომელიც კავებქვეშაა ამოდებული და თხემზედ ლეჩაქქვეშ შეკრული [9, გვ. 197].

ჟინვალის სამაროვანზე № 375 ქვის სამარხში აღმოჩნდა თმის ვარცხნილობის ნაშთი. თავის ქალაზე იღო ბრინჯაოს თავგახსნილი რგოლი, რომელზედაც სამად დაწული თმა იყო შემოხვეული და დამაგრებული საკინძებით (თმა ლაბორატორიულად შეისწავლა ციალა ყარაულაშვილმა. იგი მოწაბლისფროა, ეკუთვნის 13-15 წლის გოგონას). თმაში ცხრა საკინძი იყო ჩარჭობილი. ზემოდან ედო ბრინჯაოს სამაგრი, რომლითაც, ალბათ, ლეჩაქი იყო დამაგრებული თმაზე.

ანალოგიური თმის ვარცხნილობა აღმოჩენილია ვაშლიჯვარის სამაროვანზე, № 18 ქვის სამარხში. თავის ქალასთან იღო პირამიდისებრი ფორმის სამად დაწული ნაწნავების ხვეული, რომელსაც ბოლოში რკინის საკინძი ჰქონდა ჩარჭობილი [20, გვ. 68]. სამარხი V-VI სს-ით დათარიღდა.

ადრეშუასაუკუნეების წერილობით ძეგლებში, იაკობ ხუცესის „მუშანიკის წამებაში“ ვხვდებით ჩვენთვის საინტერესო საკითხებს ჩაცმა-დახურვაზე და თმის ვარცხნილობაზე – მაღალი წოდების ქალებს „თავი დაბურული“ უნდა ჰქონოდათ. პიტიახშის მეუღლეს თავზე „კუბასტი“ ებურა. მდაბიო დედაკაცები კი „თმაგატეკებული“ და დაუწნავი დადიოდნენ. მაღალი წოდების ქალს არ უნდა ეარნა „თმაგატეკებული“,“

ვითარცა ერთი ვინმე შეურაცხთაგანს“ [10, გვ. 16-17]. „კუბასტს“ სულხან-საბა ლეჩაქად განმარტავს, ნ. ჩუბინაშვილი კი „ქალთ თავსაბურავად.“

წყაროებში გადმოცემული ცნობები ზუსტად ესადაგება ჟინვალის სინამდვილეს. № 375 ქვის სამარხი მასში აღმოჩენილი ინვენტარის მიხედვით V-VI სს-ით დათარიღდა. 13-15 წლის ჟინვალელ გოგონას თმა დაწნული აქვს და დახვეული ბრინჯაოს რგოლზე პირამიდისებრად თავზე, რომელიც დამაგრებულია სხვადასხვაგვართაგანი საკინძებით. თმაზე დამაგრებულია ბრინჯაოს სამაგრი, რომლითაც ლეჩაქი თუ მანდილი ებურა თავზე. ეს ერთხელ კიდევ მიუთითებს იმას, რომ მოზარდები თმას სამად იწნავდნენ. თავს ზემოთ იმაგრებდნენ (ზეცისკენ ილტვოდნენ), ხოლო დედაკაცები კავებად დაშვებული თმებით (დალალებით) შუბლსაკინძებით დამაგრებული მიწისაკენ, დედამიწისაკენ (ქვესკნელისაკენ) ისწრაფვიან.

ჟინვალის სამაროვანზე მოპოვებული საკინძები, როგორც ვნახეთ, მრავალგვარი და მრავალფეროვანია. როგორც აღმოჩენილი და შესწავლილი მასალებიდან ჩანს, ეს სამაროვანი ქალაქური ტიპის დასახლებას უნდა ეკუთვნოდეს, რასაც კარგად ამტკიცებს აქ აღმოჩენილი მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მასალა.

## V. Chikhladze

### PINS FOUND AT ZHINVALI BURIAL GROUND

(Summary)

A large number of diverse beads have been discovered and studied at Zhinvali burial ground. The pins brought to light in the burial dated to the 1<sup>st</sup>-3<sup>rd</sup> centuries were used to fasten clothes, while their function alters in the 4<sup>th</sup>-8<sup>th</sup> cent., when they are head-dress, becoming a necessary attribute of their hairdos.

The pins unearthed at Zhinvali burial ground are divided into two groups: made of the same material and its head adorned with a beads. In the first group 15 types have been identified, and in the second – 15. Pins adorned with Christian symbols have also been attested. As is evident from the material discovered and studied, the burial ground must belong to an urban-type settlement, as proved well by the diverse archaeological material discovered here.

### ლიტერატურა

1. ალექსი-მესხიშვილი ნ. ისტორიული პიესების წარმოდგენის გამო. – გაზ. „ივერია“, № 66, 1904.

2. აფაქიძე ა., მანჯგალაძე გ. და სხვ. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1976 წლის მუშაობის ანგარიში. – მცხეთა, II, თბ., 1978, გვ. 81-156.

3. აფხაზაგა ნ. ადრეშუასაუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ნივთიერი კულტურა. თბ., 1979.

4. ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. თბ., 1941.

5. ბარდაველიძე ვ. ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან. თბ., 1941.

6. ბარდაველიძე ნ. ვარცხნილობა-87. – გაზ. „თბილისი“, II.IX. 1987 წ.

7. ბუჩუკური ა. ბალებიანის სამაროვნის არქეოლოგიური გათხრები. 1983 წლის ანგარიში (ხელნაწერი, ინახება დუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე).

8. გოგინაშვილი ფ. ხელოსნობა საქართველოში. თბ., 1976.

9. გრიშაშვილი ი. ძველი თბილისის ლიტურატურული ბოჰემა. თბ., 1986.

10. იაკობ ხუცესი, შუშანიკის წამება. კრ. ძველი ქართული მოთხრობა, თბ., 1979.

11. კალანდაძე ზ. ფიტავის სამაროვანი (ხელნაწერი, ინახება დუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე).

12. ლომიძე ც. აბანოსხევის ადრეული შუასაუკუნეების სამაროვანი. – ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, VI, თბ., 1998, გვ. 49-58.

13. ლომთათიძე ვ. საქართველოს მოსახლეობის კულტურა და ყოფა I-XIII სს-ში. თბ., 1977.

14. მირიანაშვილი ნ. შიდა ქართლის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან. თბ., 1983.

15. მუხიგულაშვილი ნ. არქეოლოგიური გათხრები მძივიანმამულეებში 1982 წელს. (ხელნაწერი, ინახება დუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე).

16. მცხეთა, I, თბ., 1955.

17. ნადირაძე ვ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1976.

18. ნიკოლაიშვილი ვ., გიუნაშვილი გ., ღლონტი ნ. მუხათგვერდის სამაროვანი, კატალოგი. – მცხეთა, VII, თბ., 1985, გვ. 132-150.

19. ნიკოლაიშვილი ვ. ტუუიაქოჩორას სამაროვანი. – მცხეთა, II, თბ., 1978, გვ. 157-169.

20. ნიკოლაიშვილი ვ. ვაშლაჯვარას სამაროვანი. – სას, თბ., 1978, გვ. 63-78.

21. ნიკოლაიშვილი ვ. დიღმის ხეობა ადრე-ფეოდალურ ხანაში. – საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები, III, თბ., 1978, გვ. 90-104.

22. ორბელიანი ს.ს. მოგზაურობა ევროპაში. თბ., 1940.

23. **რობაქიძე ც.** ნემიხის სამაროვანი. (ხელნაწერი, ინახება ღუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე).

24. **რობაქიძე ც.** არაგვისპირის სამაროვანი. (ხელნაწერი, ინახება ღუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე).

25. **საგინაშვილი მ.** საკინძისთავების ერთი სახეობის შესახებ. – ძმ, № 37, 1975, გვ. 54-57.

26. **საქართველოს არქეოლოგია**, თბ., 1959.

27. **საქართველოს ისტორიის ნარკვევები**, ტ. II, თბ., 1973.

28. **სახოკია თ.** ეთნოგრაფიული ჩანაწერები. თბ., 1936.

29. **სურგულაძე ი.** ქართული საახალწლო ჩიჩილაკი. – ძმ, № 36, 1974, გვ. 41-45.

30. **ტყეშელაშვილი თ.** სამთავროს ახ.წ. IV-VIII სს. სამარხებში აღმოჩენილი ქინძისთავები. – სსმმ, ტ. XIX-A და XXI-B, 1957, გვ. 149-162.

31. **ტყეშელაშვილი თ.** ადრეფეოდალური ხანის მატერიალური კულტურის ძეგლები სამთავროს სამაროვნიდან (ახ.წ. IV-VIII სს.), საკანდიდატო დისერტაცია. თბ., 1955.

32. **უგრელიძე ნ.** ადრეულ შუასაუკუნეთა ქართლში მინის წარმოების ისტორიისათვის. თბ., 1967.

33. **უგრელიძე ნ.** ადრეფეოდალური მცხეთის მატერიალური კულტურა არმაზისხევისა და ნავთსადენის არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, 1956 წ. (ხელნაწერი, ინახება აკც-ში).

34. **ფანასკერტელი-ციციშვილი დ.** შემოკლებული მოთხრობა ქცევათა და ჩვეულებათათვის ქართველთა. – გაზ. „ივერია“, № 121, 122, 1901.

35. **ქსე**, ტ. VIII, თბ., 1984.

36. **ჩხილაძე ვ.** ჟინვალის სამაროვნის ყორეკელიანი სამარხები. – ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, VI, თბ., 1998, გვ. 58-70.

37. **წიკლაური ჯ.** ხერთვისის ბალებიანის სამაროვანი, 1982 (ხელნაწერი, ინახება ღუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე).

38. **წიკლაური ჯ.** ახალი ჟინვალის სამაროვნის საკინძისთავი ფალაური წარწერით. – არქეოლოგიური ძიებანი, IV და V სამეცნიერო სესიის მასალები. თბ., 1985, გვ. 106-111.

39. **წითლანაძე ლ., ბუნეკური ა.** მჭადიჯვრის არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში, 1985 (ხელნაწერი, ინახება ღუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე).

40. **ჭილაშვილი ლ.** ნაქალაქარი ურბნისი. თბ., 1964.

41. **ჭონთელიძე ნ.** ქინძისთავის წარმომავლობისათვის. – არნ. ჩიქობავას სახ. ენათ-

მეცნიერების ინსტიტუტის 63-ე სამეცნიერო სესიის მასალები, თბ., 2004, გვ. 71-72.

42. **ხეცურიანი ლ.** მუხათგვერდი I, ადრე-ფეოდალური ხანის სამარხები, კატალოგი. – მცხეთა, VII, თბ., 1985, გვ. 151-163.

43. **ხეცურიანი ლ.** მუხათგვერდი I, ადრე-ფეოდალური ხანის სამაროვანი. – არქეოლოგიური ძიებანი (ახალგაზრდა მკვლევართა II და III სამეცნიერო სესიის მასალები), თბ., 1982, გვ. 56-60.

44. **ჯაფარიძე ნ.** ბრინჯაოს ხანის ოქრო-მჭედლობა საქართველოში. თბ., 1983.

45. **ჯორბენაძე ბ.** ერწო-თიანეთი შუასაუკუნეებში. თბ., 1982.

46. **აბრაიშვილი პ.** Тбилисская экспедиция. – ПАИ, 1980 (1981), с. 29-34.

47. **Аракелян Б. Н., Тирацян Г. А., Хачатрян Ж. Д.** Стекло древней Армении (I-IV вв.). Ереван, 1969.

48. **Борозина Н. А.** Некоторые материалы об амулетах и украшениях населения Средней Азии. М., 1975.

49. **Гаглоев Р. Х.** К истории населения бассейна р. Большой Лиахви в I-VI вв. н.э., Автореферат кандидатской диссертации, Тб., 1977.

50. **Джапаридзе О. М.** Квасатальский могильник эпохи бронзы в Юго-Осетии. – КСИИМК, вып. 60, 1955, с. 23-31.

51. **Калантарян А. А.** Материальная культура Двина IV-VIII вв. Ереван, 1970.

52. **Отчет** Археологической комиссии, Санкт-Петербург, 1904. 91-97.

53. **Рамишвили Р. М.** Исследование раннефеодального могильника "Иагсари." – Труды Кахетской археологической экспедиции, I, Тб., 1964, с. 111-128.

54. **Синауридзе М. И.** Результаты археологического изучения Болнисского района. Тб., 1977.

55. **Ткешелашვილი О.** Памятники материальной культуры раннефеодальной эпохи из Самтаврского могильника (IV-VIII вв.). Автореферат кандидатской диссертации. Тб., 1958.

56. **Толстов С. П.** Древний Хорезм. М., 1948.

### ტაბულებისა და სურათის აღწერილობა

სურ. 1 – არაგვის ხეობა ადრეშუასაუკუნეებში.

ტაბ. I – საკინძთა სახეობები ჟინვალის სამაროვნიდან.

ტაბ. II – ქვის სამარხი № 138-ის კომპლექსი.

ტაბ. III – ქვის სამარხების № 375 და 387-ის კომპლექსები.

ტაბ. IV – ქვის სამარხების № 210 და 265-ის კომპლექსები.

ტაბ. V – ქვის სამარხების № 29, 23 და 80-ის კომპლექსები.

ტაბ. VI – ქრისტიანული სიმბოლოებით თავშემკული საკინძები.

ტაბ. VII – 1. ვარცხნილობის ნაშთი აღმოჩენილი *in situ* № 375 ქვის სამარხიდან; 2. აღდგენა ვარცხნილობისა (მხატვარი – ე. გომარელი).

### **Discription of the plates**

Pl. I – the Aragvi valley in the early Middle Ages.

Pl. II – varieties of pins from Zhinvali burial ground.

Pl. III – complex of cist 138.

Pl. IV – complexes of cists 375 and 387.

Pl. V – complexes of cists 210 and 265.

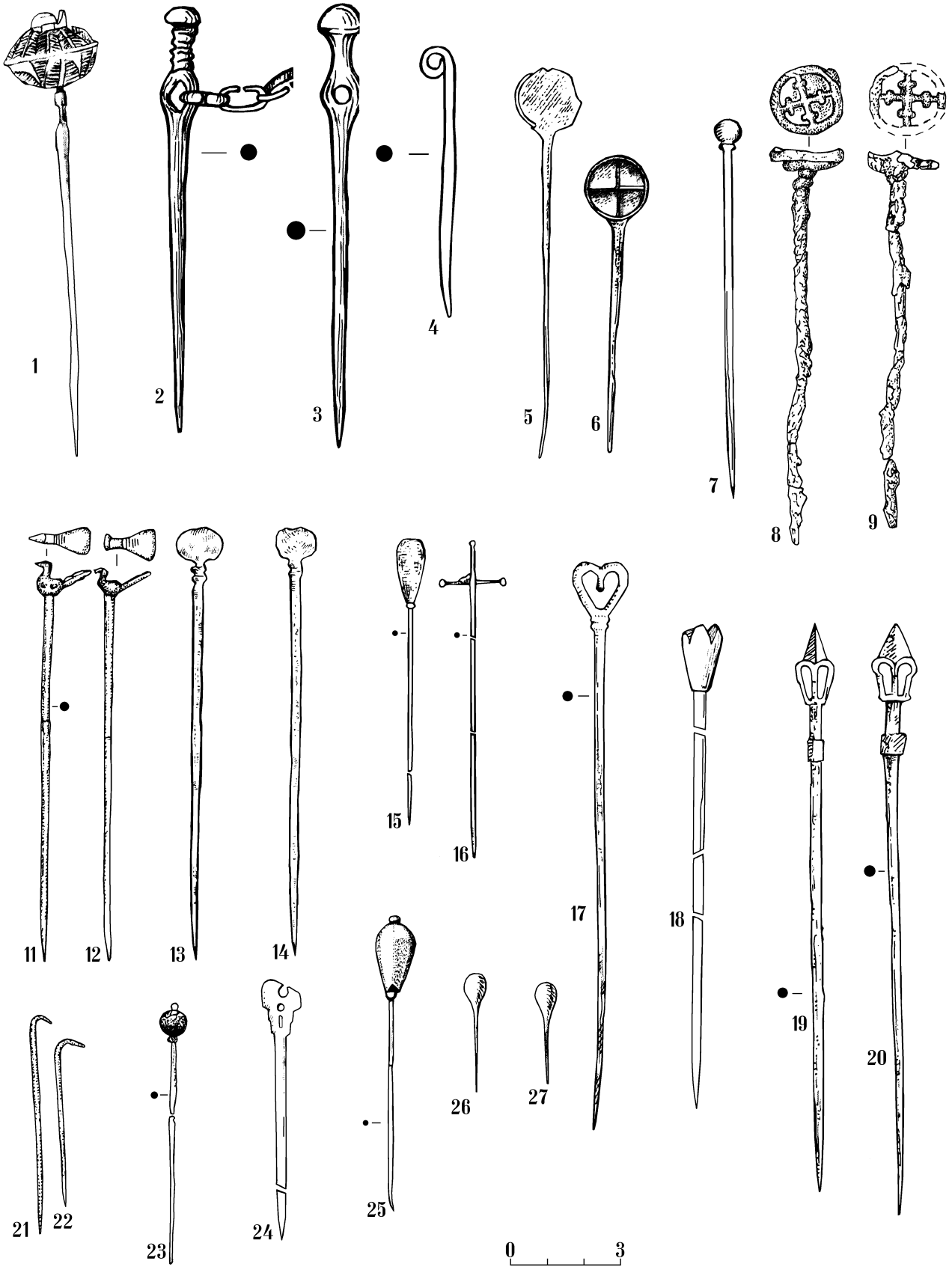
Pl. VI – complexes of cists 29, 30 and 80.

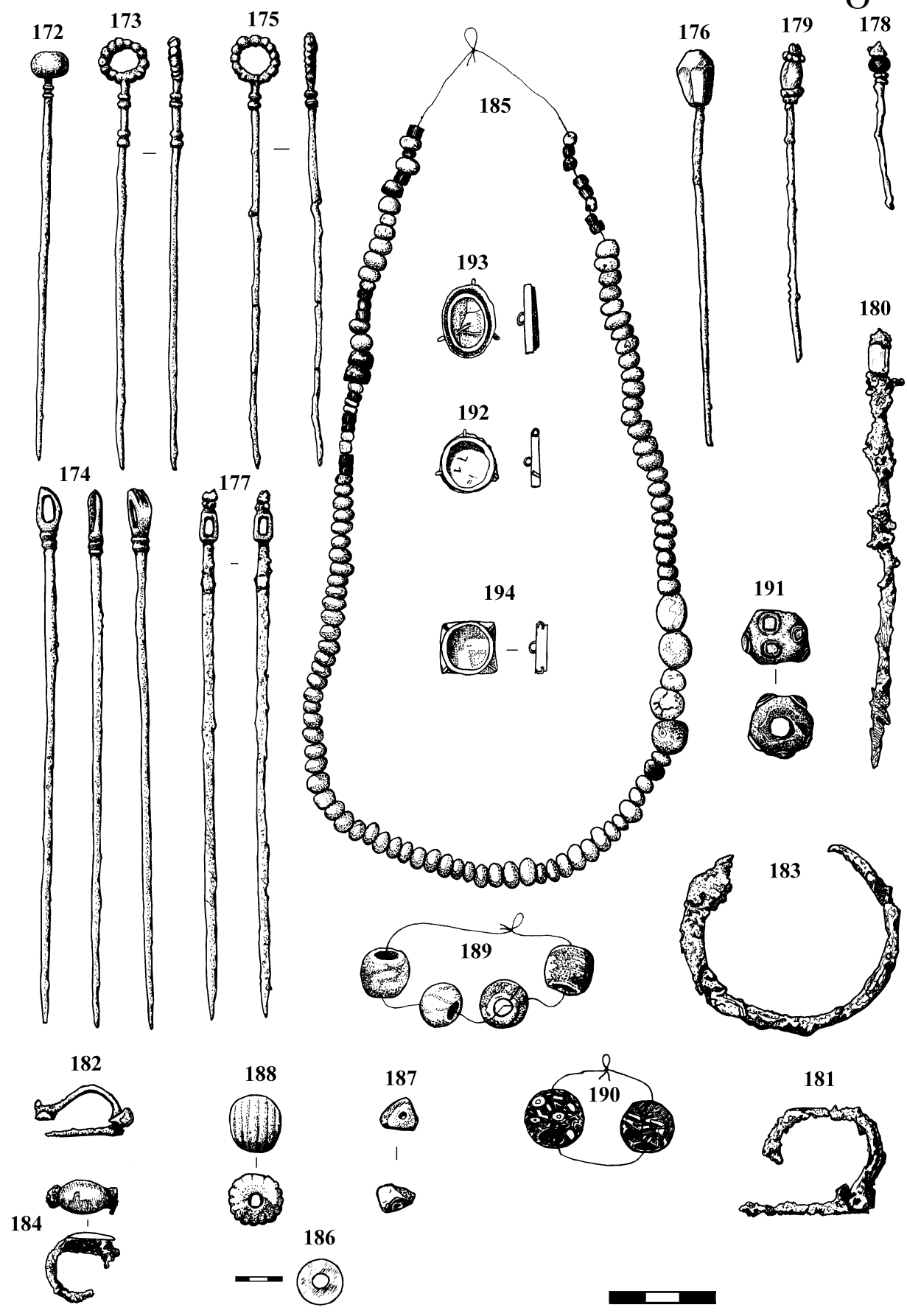
Pl. VII – pins adorned with Christian symbols.

Pl. VIII – 1) trace of hairdo, discovered *in situ* from cist 375; 2) restored hairdo (artist E. Gomareli).

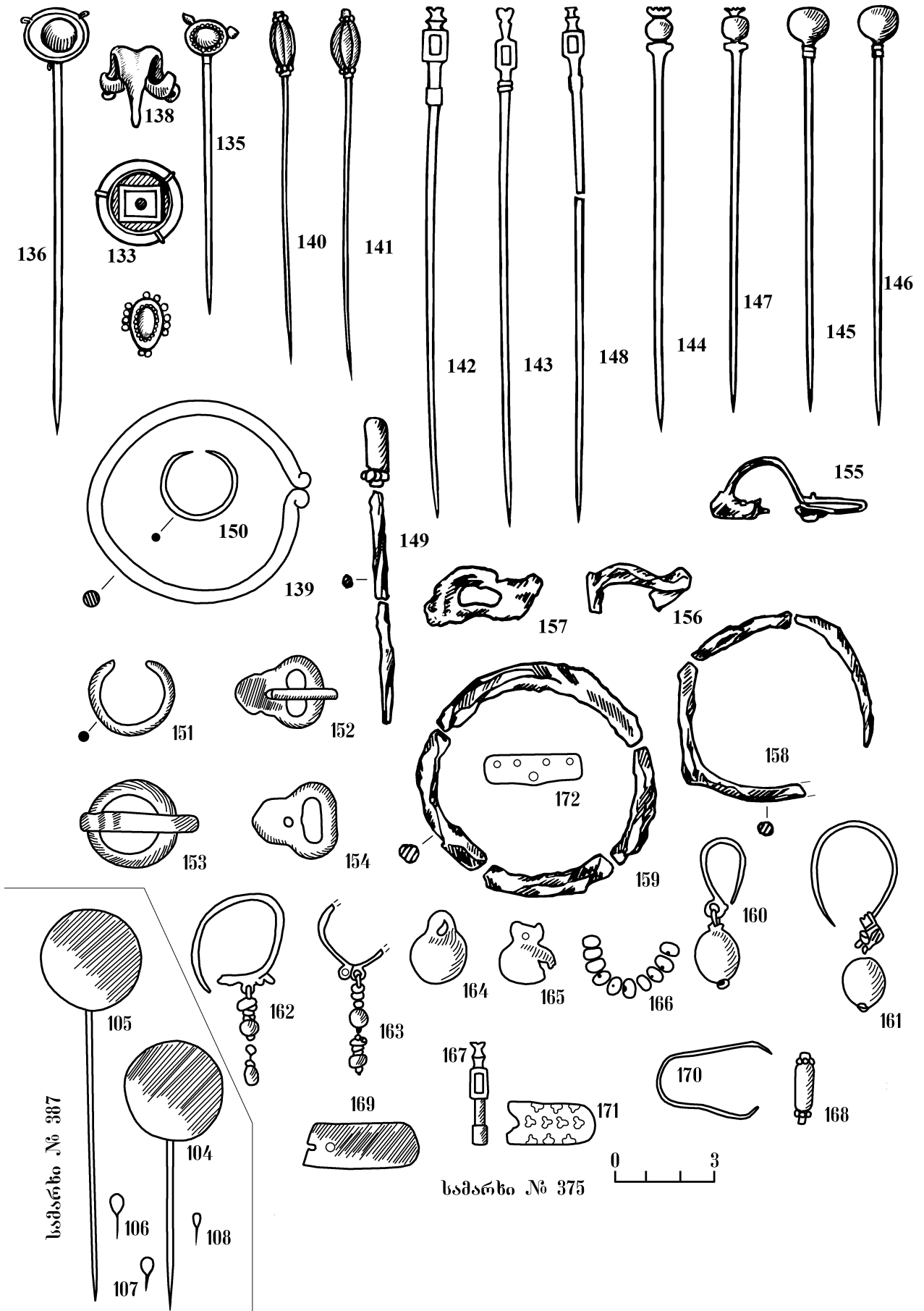


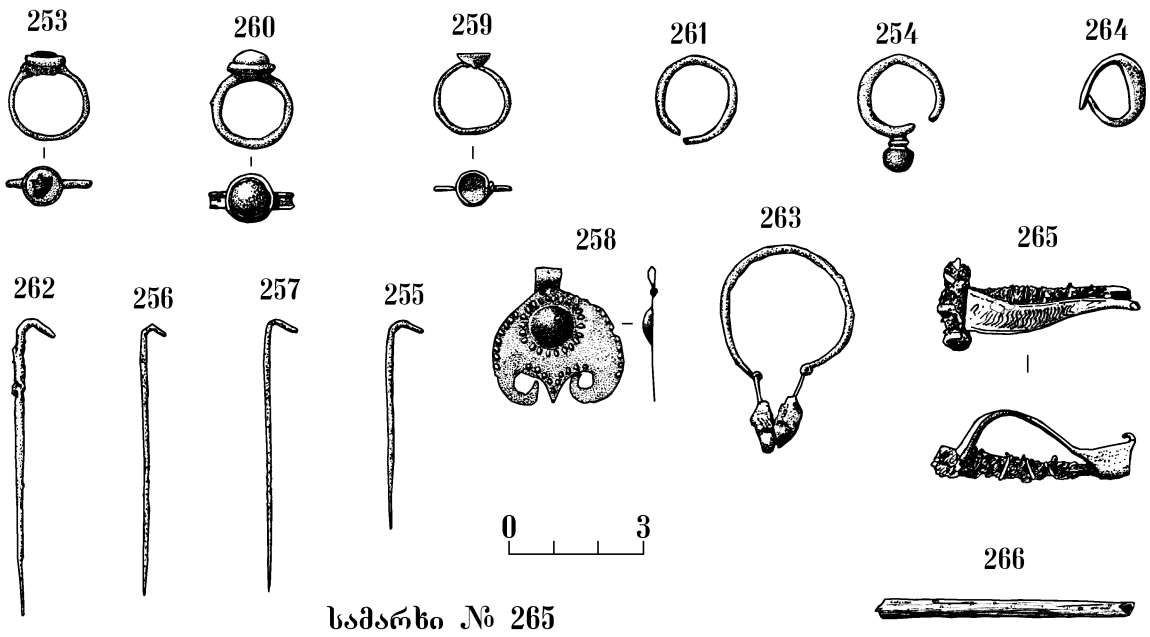
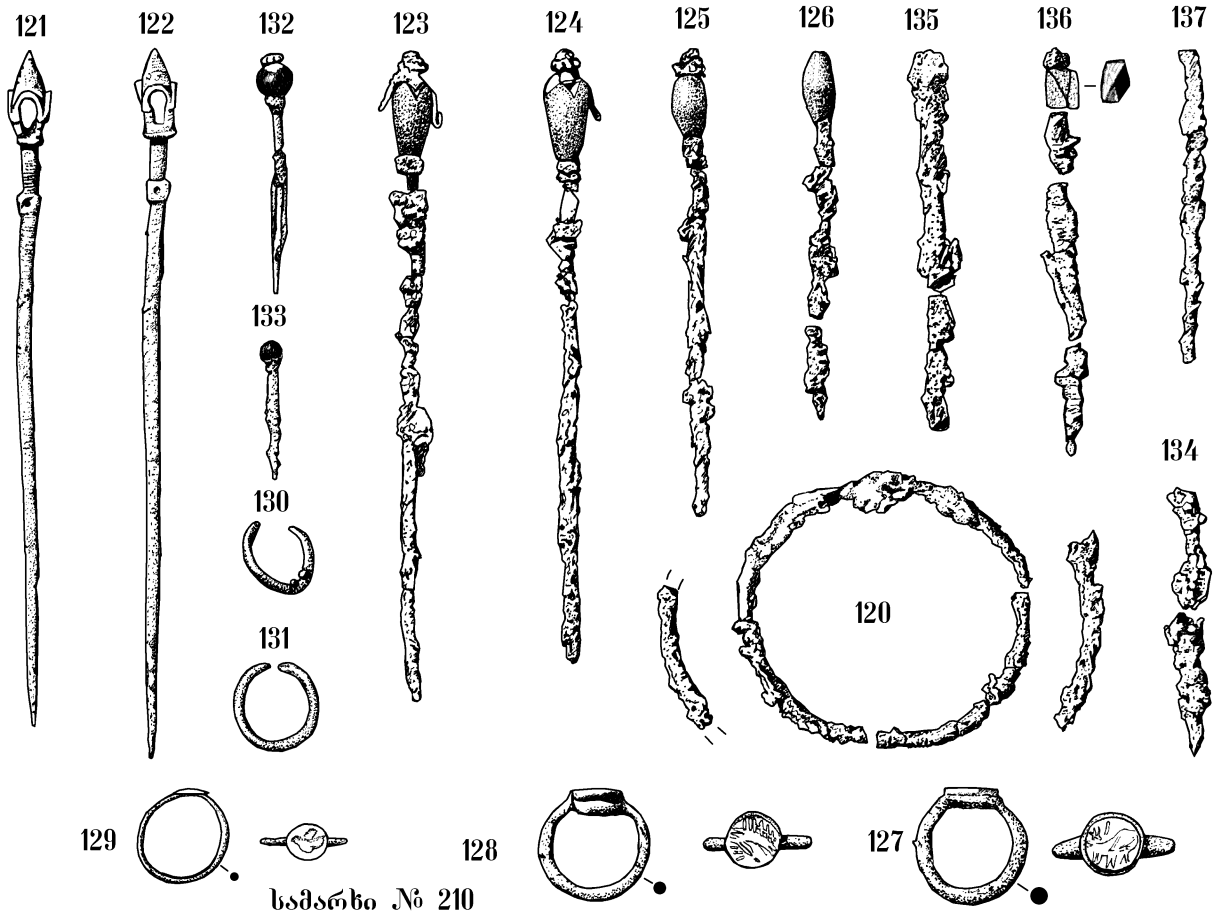
ტაბ. I



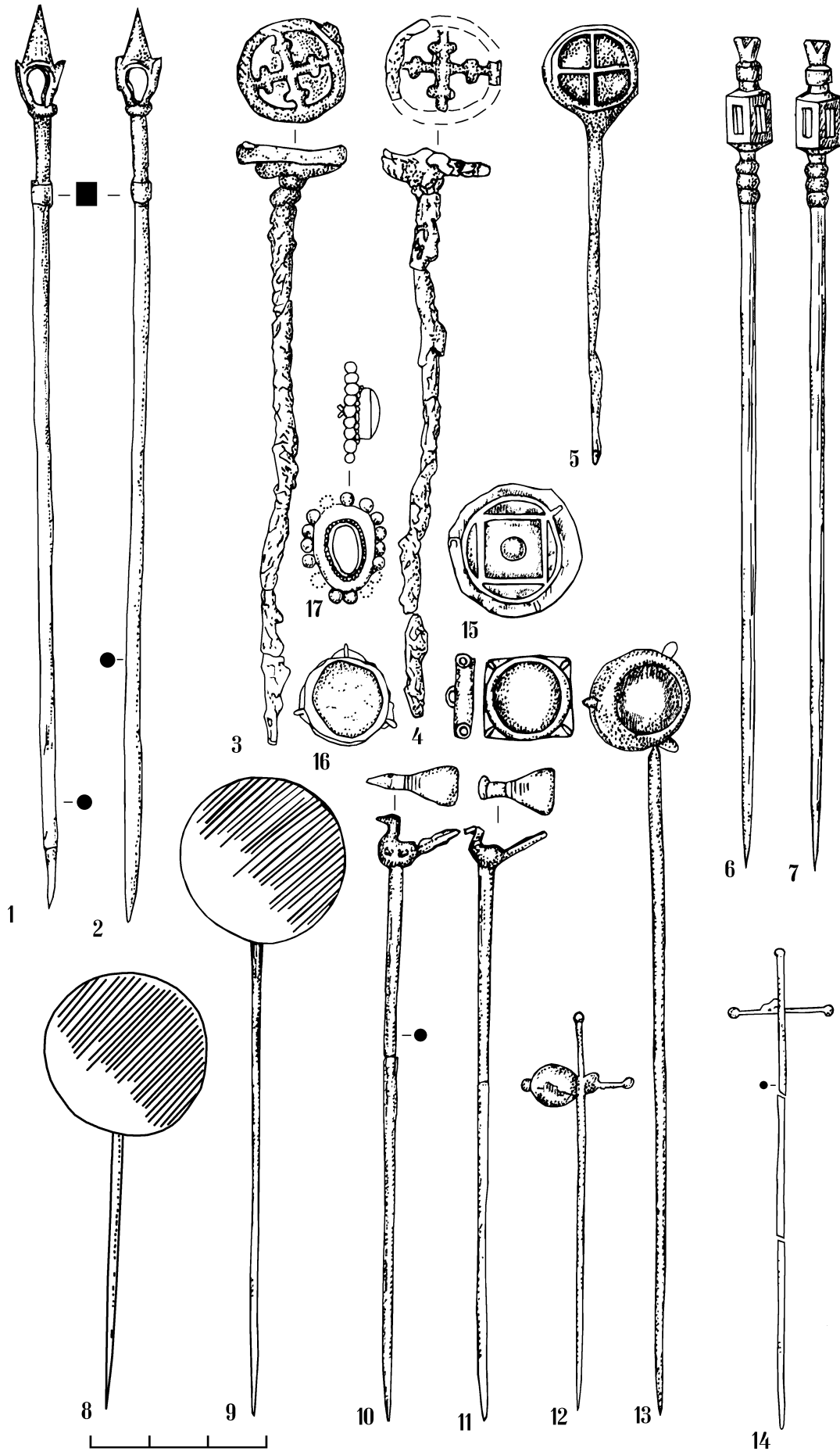


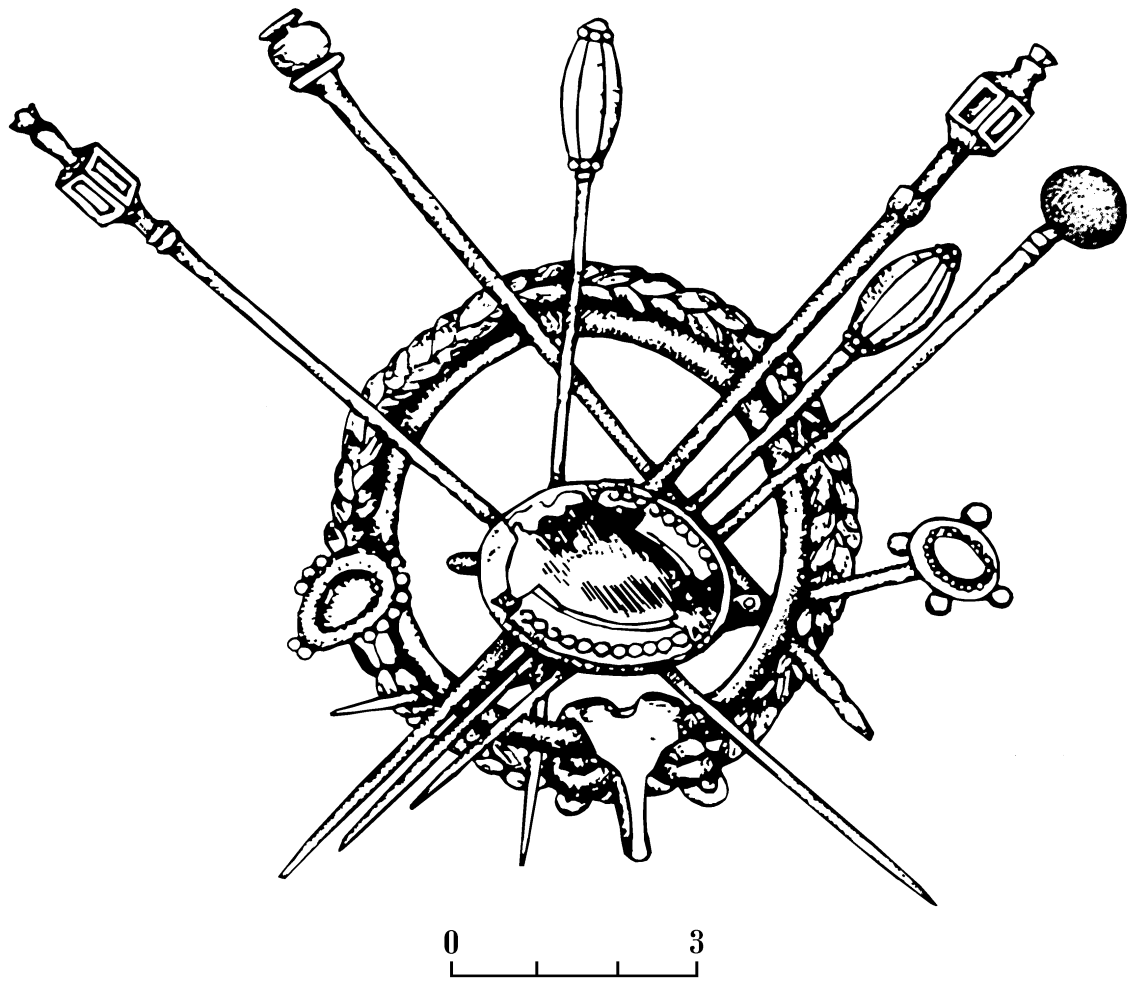
ტაბ. III











## თეა კინწურაშვილი, ნინო კალანდაძე

### არქეოლოგიური მინის კვლევისა და რისტაპრაციის საპრობლემური (ყუბურის ადგილის მინის ჭურჭლის მარაგის შესახებ)

უძველესი მინის ქიმიური შედგენილობისა და ტექნოლოგიის შესწავლით მოპოვებულ ინფორმაციას, არქეოლოგიურ გამოკვლევებთან ერთად, გადამწყვეტი როლი შეუძლია შეასრულოს აღმოჩენილი მინის ნიმუშების ამა თუ იმ რეგიონისადმი მიკუთვნების საკითხში და ამ რეგიონის კულტურული განვითარების დონის შეფასებაში.

სამხრეთ კავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოში, რომელიც ყოველთვის იმყოფებოდა ძველი სავაჭრო გზების გზაჯვარედინზე, მოპოვებულია დიდი რაოდენობით მინის მასალა, რომელიც ასახავს არა მხოლოდ ამ რეგიონის, არამედ ძველი სამყაროს მინის წარმოების პრაქტიკულად ყველა ეტაპს [1, გვ. 50]. უძველესი ეპოქებიდან, ამ სახის პროდუქციას განსაკუთრებული ადგილი უკავია კაცობრიობის ისტორიაში. შესაბამისად, დიდია მეცნიერული ინტერესი ამ სახის ნაწარმისადმი [5, გვ. 3].

კავკასიაში მინის წარმოებასთან დაკავშირებით საყურადღებოა ცნობილი მეცნიერის პ. ფლინდერსის მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც „უძველესი მინის ნივთები ნაკეთებია მესოპოტამიის ჩრდილო რაიონში და იქნებ კიდევ უფრო ჩრდილოეთითაც – კავკასიაში, სადაც მინის საწარმოო ცენტრები უფრო ადრე არსებობდა, ვიდრე სხვა ქვეყნებში და, კერძოდ, ეგვიპტეში“. მის აზრს იზიარებს ე. ბერგერიც, რომელიც აგრეთვე ჩრდილო მესოპოტამიას ან კავკასიას მინის ძველ საწარმოო ცენტრებად თვლის [9, გვ. 230; 8, გვ. 163]. ამ მოსაზრების ჭეშმარიტება ჩვენი შემდგომი კვლევის საგანია, მაგრამ ფაქტად რჩება, რომ ჩვენი ქვეყანა მიეკუთვნება მსოფლიოს იმ რეგიონთა რიცხვს, რომლებშიც მინის წარმოებას იცნობდნენ უძველესი დროიდან. საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული მინისა თუ მინისებრი ნივთიერებისაგან დამზადებული უძველესი საგნები ძვ.წ. III ათასწლეულით თარიღდება. ეს აღმოჩენები საშუალებას იძლევა, სირიასა და ეგვიპტესთან ერთად, საქართველოც მივაკუთვნოთ მინის წარმოების ერთ-ერთ უძველეს კერათა რიცხვს, საიდანაც იგი გავრცელდა ჩრდილოეთით [2, გვ. 3].

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მინის მასალის ქიმიურ-ტექნოლოგიური შესწავლის საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ უძველესი დროიდან დაწყებული მინის მიღების ძირითად მინერალს წარმოადგენს სილიციუმის ორჟანგი ( $SiO_2$ ), რომელიც საუკეთესო მინის წარმოქმნელი ნივთიერებაა, თხევად მდგომარეობაში გადადის მინისებრ ანუ ამორფულ მდგომარეობაში, და ამ თვისებას

ანიჭებს სხვადასხვა კრისტალურ ნივთიერებებს – სილიკატებს [1, გვ. 50-51].

გამღვარ სილიციუმის ოქსიდს შეუძლია გახსნას ფუძე ჟანგეულები, მაგრამ თუ მათი რაოდენობა მომატებული იქნა, მინა გაციებისას დაკრისტალდება. სილიციუმის ორჟანგი (კაჟმიწა) დნება  $1700^{\circ}C$ -ზე. მისი დნობის ტემპერატურა მცირდება ტუტე და ტუტემიწა ლითონთა ჟანგეულებისა და აგრეთვე სხვადასხვა ლითონთა ოქსიდების მეშვეობით. მინის გამოსადნობად საჭირო ნედლეული შეიძლება ცალ-ცალკე მოეპოვებინათ და მინერალისა და ქვიშის სახით გამოეყენებინათ. მინებში, სილიციუმის ოქსიდის მცირე რაოდენობრივი ცვლილება განსაზღვრავს მინის ტექნოლოგიურ თვისებებს: დნობადობას, კრისტალიზაციის უნარს და სხვ. სილიციუმის ორჟანგს აქვს სახესხვაობები: კვარცი, ქალციდონი, ოპალი და სხვ., რომლებიც თანაბრად გამოიყენებიან მინის წარმოებისათვის. მეორე მთავარი კომპონენტი მინის წარმოებაში არის კარბონატული მინერალების ჯგუფი, რომლებიც შერეულია ქვიშაში და განსხვავებულია ყველა საბადოსათვის. ესენია: კალციტი ( $CaCO_3$ ), დოლომიტი ( $CaMg(CO_3)_2$ ), სიდერიტი ( $FeCO_3$ ), ამასთან ერთად მინის წარმოების მინარევებს წარმოადგენენ რკინის სხვადასხვა ნაერთები: ლომინიტი ( $FeO_3$ ), მაგნეტიტი ( $FeO_4$ ), პირიტი ( $FeS$ ) და სხვ. ყველა ზემოთხაზოთვლილი ნივთიერება მეტ-ნაკლები რაოდენობით იმყოფება ქვიშებში. კალციუმის და მაგნიუმის კარბონატები ხელს უწყობენ მინის წარმოქმნას, ხოლო რკინის კარბონატები და სხვა მინარევები ფერს უცვლიან გამომდნარ მინას, თუმცა დაბლა სწევენ კაზმის დნობის ტემპერატურას. ნედლეულის სახით შეიძლება გამოეყენებულა იქნეს კალციუმის, რკინისა და ალუმინის სილიკატი, რომელიც წყალსაც შეიცავს [7, გვ. 98].

მინის აღნაგობის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს გამოვლინებას წარმოადგენს მისი მედეგობა ბუნებრივი სიბერის მიმართ, რომლის განსაზღვრა შესაძლებელია მხოლოდ ძველად წარმოებული მინის შესწავლით.

ჩვენი კვლევის ობიექტს წარმოადგენს ყუბურის ადგილის ადრეუპოსაუკუნეების მინის ჭურჭელი.

1999-2001 წლებში არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის კოლხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვ. რ. პაპუაშვილი) საველე სამუშაოები განახორციელა სოფ. ყუბურეში, სადაც მდ. ხობის მარჯვენა სანაპიროზე შესართავიდან 200 მ დაცილებით, ხელოვნური ნამოსახლარი ბორცვი დაფიქსირდა, რომელიც 4 კულტურულ



ლი ფენით იყო წარმოდგენილი [3, გვ. 31-32]. ყულევის ნამოსახლარზე სტრატეგრაფიულად 4 კულტურული ფენის გარდა გამოვლინდა ცალკეული ნივთები, რომლებიც ადრე ფეოდალური ხანით თარიღდებიან. მათ შორის აღსანიშნავია მინის ჭურჭლის ფრაგმენტები და გოფირებულიტანიანი, ყელწიბოიანი ამფორები, რომლებიც ბიზანტიური პერიოდისათვის არის დამახასიათებელი და თარიღდებიან ახ.წ. IV-VI საუკუნეებით. ამ ხანის ეპოქის შესატყვისი კულტურული ფენები აღმოჩნდა XX საუკუნის 40-იან წლებში ჩატარებული სავლე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას (ნ. ხოშტარიას ხელმძღვანელობით) მდ. ცივის ორივე სანაპიროზე, შესართავიდან 3 კმ-ის დაშორებით. 1972-1973 წლებში კი, კოლხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ამავე პერიოდის ნაგებობები გამოავლინა მდ. ხობისწყლისა და ცივის შეერთების ადგილას.



სურ. 1

IV-VI საუკუნეები ის პერიოდი, როდესაც ცნობილია მინის მიღების ტექნოლოგია. დაიხვეწა მინის მისაღებად საჭირო კაზმის შედგენილობა, რომელიც ძირითადად შეიცავდა კვარც-შემცველ ნედლეულს (ქვიშებს), ბუნებრივ სოდას ან ნაცარს და ზოგიერთ შემთხვევაში კალციტ-შემცველ მასალებს. გამოიკვეთა მისწრაფება გამოყენებისათვის „სუფთა“ ქვიშები, რათა მიეღოთ ე.წ. თეთრი ან მკვეთრად შეღებილი მინები. ამ პერიოდში ფუნქციონირებს სხვადასხვა კონსტრუქციის ღუმელები, შეიმჩნევა საღებავების გააზრებული შერჩევის მცდელობა. ჯერ კიდევ ძვ.წ. I და ახ.წ. I საუკუნეთა მიჯნაზე მინის ტექნიკის განვითარების დიდი ცვლილებები მოხდა – აითვისეს საბერავი მილი. საბერავი მილის გამოგონება ახალ ეპოქას ჰქმნის მინის წარმოებაში, რადგან გარდა იმისა, რომ ნაკეთობათა ფორმის, ზომისა და ჭურჭელთა კედლის სისქის შერჩევისას იგი უსაზღვრო შესაძლებლობას ანიჭებს ოსტატს, ამავე დროს ხელსაყრელს ხდის წარმოებასაც [4, გვ. 6].

ყულევში აღმოჩენილი მინის ჭურჭელი მოღწეულია ჩვენამდე 32 ფრაგმენტის სახით (სურ. 1). ჭურჭლის ფორმის განმსაზღვრელი ყველა ნიშნის მახასიათებელი დეტალები შემორჩენი-

ლია. ასეთ დეტალებს წარმოგვიდგენენ ჭურჭლის პირი, რომლის დიამეტრია – 40,2 მმ, პირის სისქე – 3,5 მმ, ძირის დიამეტრი – 40,1 მმ, ძირის სისქე 4,5 მმ; ყურის სიგრძე – 55 მმ, სისქე – 4 მმ, სიგანე – 2 მმ; ყელის დიამეტრი – 20,1 მმ-ია.

ნივთის ვიზუალური დათვალიერებისას და მაკროსკოპული შესწავლისას შედგა ლაბორატორიული დოკუმენტაცია, ჩატარდა ფოტოფიქსაცია და პირველადი რეკონსტრუქცია. დეტალების აწყობა პირველადი რეკონსტრუქციის დროს მოხდა ე.წ. ლეიკოპლასტის საშუალებით. პარალელურად ჭურჭლის დეტალებს ერთმანეთთან ვაკავშირებდით თითბერის მცირე ზომის ღუმელებით. ლითონის ღუმელების ბოლოები მინას კარგად ეკვრის დაი-იჩის მომენტალური წებოს საშუალებით. პირველადი რეკონსტრუქციის პროცესის დასრულებისას ჭურჭელზე გამოჩნდა ორი დიდი ზომის ნაკლული ადგილი (სურ. 2). ნაკლული ადგილების ფართობი განსხვავებული ზომისაა: 1. სიმაღლე – 50 მმ, სიგანე – 65 მმ; 2. სიმაღლე – 26 მმ, სიგანე – 55 მმ.

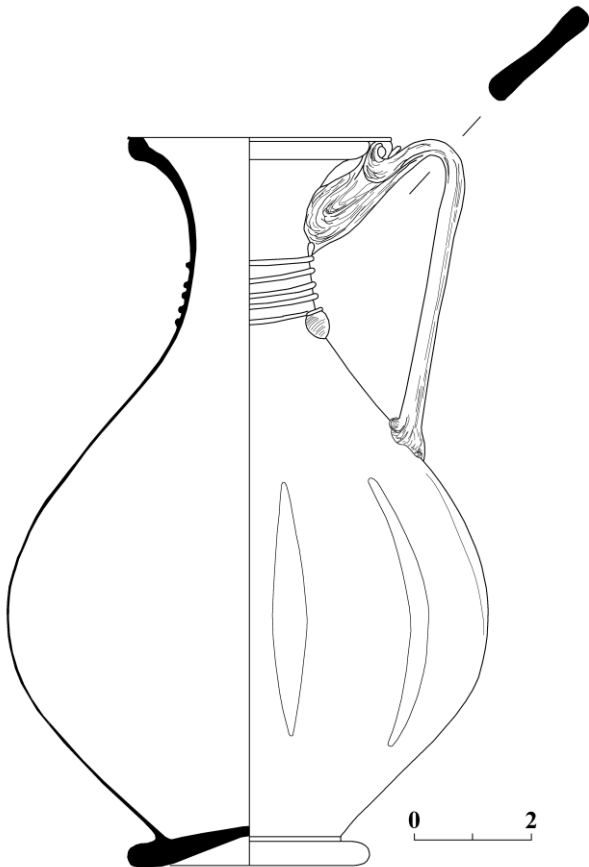


სურ. 2

პირველადმა რეკონსტრუქციამ საშუალება მოგვცა იზომეტრიაში აღგვედგინა ნივთის ორიგინალური ფორმა და შემდგომ ამოგვეჩინა დაკარგული ფორმის შესავსები ოპტიმალური ვარიანტი. იმისათვის რომ, ნაკლული ადგილის იდენტური ნაწილისათვის აგველო ორმხრივი ანაბეჭდი, აღგენილი ჭურჭელი ორ ნაწილად იქნა დაშლილი. ანაბეჭდი აღებულ იქნა ორკომპონენტური სილიკონის მეშვეობით. ანაბეჭდის აღების წინ მინის ჭურჭლის ფრაგმენტებს მოვაცილეთ ლეიკოპლასტები და ღუმელებით ერთმანეთთან დაკავშირებული დეტალები დაფიქსირდა არალდიტის პოლიმერით. 24 საათის შემდეგ (არალდიტის გამყარების ვადაა 24 საათი), მოიხსნა თითბერის ღუმელები და სილიკონით აღებული ანაბეჭდები დაელო დაკარგული ადგი-

ლების შესაბამის ფართობს და შეივსო არალდიტი და მშრალი პიგმენტის ნარევი (არალდიტი A - 100 + არალდიტი B 30 + მწვანე პიგმენტი). ანალოგიური მეთოდი გამოყენებულ იქნა მეორე ნაწილის აღსადგენადაც. საჭირო დროის გასვლის შემდეგ მოიხსნა სილიკონი და აღდგენილი ჭურჭელი გაიწმინდა მექანიკურად. სრული რეკონსტრუქციის პირობებში შესაძლებელი გახდა მინის ჭურჭლის ზუსტი ფორმისა და ტექნოლოგიური მახასიათებლების დადგენა.

ჭურჭელს გააჩნია მრგვალი და გარეთ გადაშლილი პირი, რომელსაც ერთვის ლენტისებური ყური. ყურის ერთი ბოლო ჭურჭლის ტანზეა დაძერწილი, მეორე კი მაგრდება უშუალოდ პირზე. პირის კიდე დამუშავებულია, ოდნავ შესქელებული. ვიწრო და მოკლე ყელი გადადის სფეროსებრ ტანში, ( $d=80, 1$  მმ), რომელიც ძირისკენ ვიწროვდება და მრგვალი ქუსლით ბოლოვდება. ჭურჭლის ძირი ქუსლის შიგნით ოდნავ შეხნილია. ყელიდან ტანზე გადასვლის ადგილი აქცენტირებულია იგივე ფერის რელიეფური რგოლების 5 რიგით (რგოლების სისქე - 1 მმ). ჭურჭლის საერთო სიმაღლე - 124,5 მმ-ია (სურ. 3).



სურ. 3

რელიეფური რგოლების ზედა და ქვედა რიგს საბერავი მილის კვალი ამჩნევია. ჭურჭელი დამზადებულია ღია მწვანე შეფერილობის მინისაგან, რომელიც გამოუფიტავია. მინის მა-

სის გამოდნობის ხარისხი დაბალია; მასში შეინიშნება როგორც დიდი ზომის მრგვალი, ისე წვრილი ელიფსური ფორმის ბუშტულები.

როგორც ზემოთ აღნიშნეთ, ყულევში აღმოჩენილი ჭურჭელი ღია მწვანე შეფერილობისაა. მეცნიერულად დადგენილია, რომ ახ.წ. I-VI საუკუნეებში მინის შეღებვა ძირითადად ხდებოდა  $CuO$  და  $Mn_2O_3$ -ით, რომლებიც სხვა ოქსიდებთან შერევით (ძირითადად  $Fe_2O_3$ ) იძლეოდნენ ნაწარმისათვის დამახასიათებელ მოცისფრო, მოყვითალო, მოყვითალო-მოყავისფრო და მწვანე ფერის სხვადასხვა ტონალობებს. მწვანე ფერი მინაში აიხსნება კაზმში  $MnO$ -სა და  $FeO_3$ -ის ერთობლივი ზემოქმედებით [2, გვ. 9].

ყულევში აღმოჩენილი მინის ჭურჭელი ფორმითა და ზომით უახლოვდება გრაფინის ტიპის ცისფერი მინის ჭურჭელს არმაზის ერისთავთა საგვარეულო სამაროვნიდან, რომელიც ახ.წ. III საუკუნითაა დათარიღებული. არმაზში აღმოჩენილი ნივთის წარმომავლობის შესახებ ძნელია საუბარი, რადგან ამ დროისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ორ დიდ ქალაქში - მცხეთასა და ურბნისში სხვა ხელოსნურ დარგთა შორის მინის წარმოებაც არის სავარაუდებელი. ამავე დროს არ გამოირიცხება მინის ნაწარმის იმპორტიც, როგორც ცნობილია, ამ პერიოდში ქართლის სამეფოს მეზობელ ქვეყნებთან გაცხოველებული სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა აქვს [4, გვ. 6].

აღსანიშნავია, რომ არმაზისხევის გრაფინისებურ ჭურჭელს, ჩვენს მიერ შესწავლილ, ყულევში აღმოჩენილი მინის ჭურჭლისაგან განსხვავებით ამკობს წახნაგები. მსგავსი ოთხწახნაგა გრაფინისებური ჭურჭელი ცნობილია გონიო-აფსაროსიდან. მათი ქრონოლოგიური დიაპაზონი ფართოა და მოიცავს ახ.წ. I-IV სს. წარმომავლობის მიხედვით ისინი ორ დიდ ჯგუფად იყოფა. პირველი რომის ევროპულ პროვინციებშია დამზადებული (გალია, რეინის ოლქი, დუნაისპირეთი და სხვ.) და ეკუთვნის დასავლეთ რომაულ ჯგუფს, ხოლო მეორე, სირიის, ეგვიპტის და კვიპროსის ნიმუშები კი - აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვის ჯგუფს [5, გვ. 7].

მსგავსი ფორმის მინის ნაკეთობები ტიპურია აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთისათვისაც. პანტიკაპონში (I ს-ის დასასრული, II ს-ის დასაწყისი) აღმოჩენილია ფორმითა და ზომით მსგავსი გრაფინის ტიპის მინის ჭურჭელი, რომლის ტანი წარმოდგენილია მომრგვალებული სფერული ფორმით, ყელი ქვემო ნაწილში ფართოვდება, პირის გვირგვინი განიერი და გარეთ გადაშლილია, ძირი ბრტყელი, ყური ლენტისებრგანიკვეთიანი. პირის ყელთან მიერთების ადგილზე კუთხე იქმნება. მინა გამჭვირვალე, მოცისფრო ფერისაა [6, გვ. 174].

კიდევ ერთი ანალოგიური მწვანე მინის ჭურჭელი პანტიკაპონიდან თარიღდება III ს-ის დასასრულითა და IV ს-ის დასაწყისით. მისი ტანი მსხლისებრი ფორმისაა, ყელი ქვემოთკენ

ფართოვდება, პირის გვირგვინი განიერი და შიგნით ჩაკეცილია, ძირი კონუსისებური, შეზენქილი. ყური ლენტისებურ-განივკვეთიანია, სამი წიბოთი. ჭურჭელზე იკვეთება მრავალრიცხოვანი მცირე და დიდი ზომის ბუშტულები. გარდა ზემოთ ჩამოთვლილისა, ანალოგიური მასალა ხშირად გვხვდება III-IV საუკუნეებით დათარიღებულ ბოსფორის სამეფოს სამაროვნებში [6, გვ. 183].

კვლევის ამ ეტაპზე ძალზე ძნელია ყულევში აღმოჩენილი ჭურჭლის წარმომავლობის დადგენა, როგორც მისი, ისე იმპორტული ანალოგების მასალის ქიმიური შედგენილობისა და დამზადების ტექნოლოგიური რეჟიმის მონაცემების უქონლობის გამო. რაც შეეხება დათარიღების საკითხს, შესაძლოდ მიგვაჩნია, მისი ყულევში აღმოჩენის ფაქტი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს შავიზღვისპირეთს დაუკავშიროთ, სინქრონული მასალების მიხედვით კი, ახ.წ. III-IV საუკუნით დავათარილოთ.

**T. Kintsurashvili, N. Kalandadze**

**TOWARDS THE STUDY AND RESTORATION OF ARCHAEOLOGICAL GLASS (AS EXEMPLIFIED BY GLASS VESSELS DISCOVERED IN QULEVI)**

(Summary)

The Kolkheti Expedition of the Centre for Archaeological Studies carried out field work in the village of Qulevi in 2000-2001. An artificial hill revealing four cultural layers was excavated on the right bank of the river Khobi, 200 m of the mouth. Besides 4 stratigraphically attested cultural layers, single finds of artifacts were brought to light, generally dated to the Middle Ages and containing fragments of glass vessels.

In all 32 fragments were found at Qulevi and the process of their reconstruction-restoration started. At the first stage fixation of the details with adhesive bandage, while they were attached to one another with brass hooks. Then the ends of the hooks were connected to the glass by means of Dai-ichi instant glue. The primary reconstruction enabled us to restore the general shape of the vessels, revealing at the same time two large gaps. The latter cavities prompted further direction of reconstruction. As a result of mechanical cleansing of the vessels it became possible to determine the initial shape and technological characteristics of the items. It can be assumed that the Qulevi vessels are connected with the South-Western Georgian coastal region and, with account of analogous synchronous material, should be dated to the 3<sup>rd</sup>-4<sup>th</sup> cent. A.D.

**ლიტერატურა**

1. **ბახტაძე რ.** უძველესი მინის წარმოების ზოგიერთი საკითხი. – სამუხეუმო ექსპონატების რესტავრაცია, კონსერვაცია, ტექნოლოგია. თბ., 1980, გვ. 50-91.
2. **კაპანაძე მ.** მინის ქიმია და ტექნოლოგია ძველ საქართველოში, საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატი. თბ., 1999.
3. **პაპუაშვილი რ.** არქეოლოგიური გათხრები ყულევში 1999-2001 წლებში. – ურბანიზმი შავიზღვისპირეთში არქაულსა და კლასიკურ ხანაში: πικρ Ηλκενις და πικρ βἀρβαρον. შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და არქეოლოგიის X საერთაშორისო სიმპოზიუმი. ვანი. 2002 წლის 23-26 სექტემბერი. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები (ძიებანი, დამატებანი VIII), თბ., 2002, გვ. 31-32.
4. **უგრელიძე ნ.** მინა ძველ საქართველოში. თბ., 1961.
5. **შალიკაძე თ.** გვიანანტიკური და ადრე-შუასაუკუნეების მინის ნაწარმი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს შავიზღვისპირეთიდან, საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატი. თბ., 2004.
6. **Кунина Н.** Античное стекло в собрании Эрмитажа. – Художественные сокровища России, 1997, с. 174-183.
7. **Ремден Э. Н.** Начало современной химии. Ленинград, 1989.
8. **Berger E.** Glasbereitung und Glas-Rohstoffgemenge vor zweitausendfunfhundert Jahren, Glastechnische Berichte, Heft. 4, 1927, S. 160-166.
9. **Flinders P.** Glass in the Early Ages. – Journ. Soc. of Glass Technology, vol. X, No. 39, 1936, pp. 229-234.

**სურათების აღწერილობა**

- სურ. 1 – მინის ჭურჭელი ყულევიდან რესტავრაციამდე.  
 სურ. 2 – იგივე ჭურჭელი რესტავრაციის შემდეგ.  
 სურ. 3 – მინის ჭურჭელი ყულევიდან, ნახაზი.

**Description of the figures and the plate**

- Fig. 1 – Glass vessel from Qulevi before restoration.  
 Fig. 2 – The same vessel after restoration.  
 Fig. 3 – Glass vessel from Qulevi, drawing.

ხათუნა ჯორბენაძე

დიმიტრი ბაქრაძის ფვლილი უმითხვევითი აღმოჩენების გადარჩენის საქმეში

გამოჩენილ ქართველ ისტორიკოსს დიმიტრი ბაქრაძეს დიდი წვლილი მიუძღვის ქართული არქეოლოგიის განვითარების საქმეში [15, გვ. 98-100]. საქართველოს ისტორიის საკითხებზე მუშაობისას მეცნიერი ერთ-ერთ მთავარ გზად არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას მიიჩნევდა, რომლის განხორციელებაც სპეციალურად დაგეგმილი სადაზვერვო გასვლების და „ღია ფურცლით“ შესრულებული სამუშაოების გარდა, შემთხვევით აღმოჩენებსაც უკავშირდებოდა. დიმიტრი ბაქრაძე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა შემთხვევითი მონაპოვრების შეგროვებას, აღმოჩენის პირობების შესახებ ცნობების მოძიებას და მათ მეცნიერულ შესწავლას. ამ მიმართულებით მისი აქტიური მოღვაწეობის ამსახველია ის საინტერესო ინფორმაციები, რომლებიც ჩვენ მოვიძიეთ იმდროინდელი ქართული თუ რუსული პრესის ფურცლებზე და მეცნიერის პირად არქივში (კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი. ფონდი № 32). 1877 წლის გაზეთ „ივერია“-ში ვკითხულობთ: „უბრალო შემთხვევას რომ არ აღმოეჩინა 1870 წ. ჩვენ აქამდე არაფერი გვეცოდინებოდა თუ რა არქეოლოგიური საუნჯე ძვეს დედამიწის გულში სამთავროს გვერდით მცხეთაში. ცოტაოდენი რამ, რაც კი იქიდან ამოვიღეთ, დიდი ყურადღება მიიქცა ჩვენს მხარეზე ევროპისა და რუსეთისა. ამგვარივე ყურადღება აღძრა მეცნიერებს შორის საქართველოს ძველმა ტაძრებმა და მონასტრებმა, რომელთაც ჩვენ გულ-გრილად შევცქერით... თუმცა საქართველოში უმეტესი ნაწილი ძველის სამკაულებისა სამუდამოდ დაკარგულია ჩვენის უმეცრებისა და უთაურობისაგან, მაინც კიდევ ბლომად არიან დარჩენილები. მაგრამ რა მდგომარეობაში ვპოულობთ იმათ? უმიზეზოდ ალბობენ, აგირავენ და უბრალო ფასად ჰყიდიან. ეკლესიებში და მონასტრებში ჩვენ თვითონ გვინახავს ბევრ ადგილას ძვირფასი ნივთეულობა, ვერცხლისა, ოქროსი, სხვა და სხვა გვარი ხელნაწერები მტვერში და ნაგავში... რამდენიმე იმათგანი შეიცავს ძვირფას მასალას ჩვენის ისტორიისათვის. ისტორიას არ შეუძლიან იმათით ისარგებლოს, რადგან დაფანტულნი არიან აქა-იქ კერძო სახლებშივე, მონასტრებშივე, ქართლში, კახეთში, იმერეთში, სამეგრელოში, გურიაში და სხვაგან. კარგია თუ რომელიმე იმათგანი შემთხვევით ჩაგვივარდა ხელში“ [2, გვ. 13].

1885 წლის ზაფხულში არტანუჯის სატელეფონო სადგურის უფროსმა ს. ასლანოვმა დიმიტრი ბაქრაძეს აცნობა არტანუჯის ციხესთან ნაპოვნი მეტად საინტერესო ნივთის შესახებ. იქ ერთმა გლეხმა, მიწის თხრის დროს იპოვა საუ-

კეთესოდ შენახული ზარი და მასთან ერთად თიხის ქოთანნი. ზარი 12 - ფუთიანი აღმოჩნდა, რომელსაც ირგვლივ ასომთავრული ანბანით შესრულებული წარწერა ჰქონდა. გარდა ამისა, ს. ასლანოვი იტყობინებოდა, რომ არტანუჯის მიდამოებში ბევრი სხვა არქეოლოგიური მასალაც იყო [16]. 1886 წელს ახალციხის მხარეში სახლის საძირკვლის თხრის დროს ნაპოვნი იქნა თიხის მცირე ზომის დოქი და 3 მონეტა („თეთრი“) დოქი აღმოჩნდა მდ. კურცხანისწყლისა და ოცხისწყლის შესართავთან, ოცხესაგან მარჯვენა. ამის თაობაზე დ. ბაქრაძეს აცნობა ახალციხის მაზრის უფროსმა ნ. ალექსიმესხიშვილმა. იგი დ. ბაქრაძისადმი მოწერილ წერილში გამოთქვამდა აზრს, რომ აღნიშნულ ადგილებში უნდა ყოფილიყო მოსაძებნი ქალაქი ოცხე და ამის გამო „კავკასიის ისტორიისა და არქეოლოგიის საზოგადოებას“ ამ მხარეში თავიანთი წევრების მივლინებას სთხოვდა [16].

დიმიტრი ბაქრაძეს 1886 წელს გამოუგზავნეს რამდენიმე არქეოლოგიური ნივთი, ერთი მათგანი თბილისის მახლობლად სოფ. ნინოწმინდის ეგრეთწოდებულ „დედაბრინათ ხევში“ უპოვიათ, სადაც სამი პატარა ქილა წყლის ნიაღვარს გამოუჩენია; ხანჯლის მსგავსი ნივთი ერთ-ერთ ქილაში ყოფილა დამალული და მხოლოდ ტარილა მოუჩანდა. ამოღების დროს იარაღი გადატეხილა და ქილაც დაშლილა [9, გვ. 2]. მთიულეთის ერთ-ერთი ძველი ეკლესიის ახლოს 1886 წელს „რალაც უცნაური ნავთი, რკინისა, არც თუ ფარი, არც თუ ხმლის ტარი“, აღმოჩენილა. ამ ეკლესიის გარშემო უამრავი ნანგრევი და ძველი აკლდამები ყოფილა, საიდანაც მიცვალებულების ძვლებიც ჩანდა. ნივთები და ერთი ძველი მონეტა დიმიტრი ბაქრაძემ „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ მუზეუმს გადასცა [9, გვ. 2].

იმ პერიოდში აღმოჩენილი და დაკარგვას გადაარჩენილი არქეოლოგიური ნივთები ძირითადად „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ მუზეუმსა ან კავკასიის მუზეუმში ხვდებოდა. 1889 წელს დიმიტრი ბაქრაძის ძალისხმევითა და ინიციატივით თბილისში დაარსდა საეკლესიო მუზეუმი, რომელიც შედარებით მყარ გარანტიად იქცა არქეოლოგიური მონაპოვრების დაცვისა და გადარჩენის საქმეში [8, გვ. 101-104; 13, გვ. 288-304].

საინტერესოა ასეთი ფაქტიც: ფოტოგრაფ ჟოზეფ ტერ-ზაქარიანს ვილაც ქურთისაგან 1884 წელს უყიდა ორი ტომარა, სხვადასხვა ძველი ნივთებით. ქურთს ეს ნივთები უპოვია სოფ.

იმხანში, ნანგრევებში, X საუკუნის ტაძართან. ოლთისში გზად გაუვლია ვინმე ინგლისელ ბორენს, შემთხვევით შეუტყვია ეს ამბავი და ამ ფოტოგრაფისაგან უყიდა ყველა ის ნივთი, რაც კი მოსწონებია. მათ შორის იყო წარწერიანი სამი ქილა, ერთ-ერთ მათგანზე გამოსახული ყოფილა კაცი და ქალი სამეფო ტანისამოსში, მეორეზე – ლომი და მზე, მესამეზე – მხოლოდ მზე. ბორენს შეუძენია ორი თითბერის წარწერებიანი სინი, სასახლისა და სასახლის წინ მდგომი გვირგვინოსანი ქალისა და კაცის გამოსახულებებით; აგრეთვე, ხელნაწერი წიგნი, „გაუგებარ ენაზე დაწერილი“ და სპილენძის ხელი [1, გვ. 1].

შემთხვევითი აღმოჩენების მიმართ, და კონკრეტულად ამ შემთხვევის გამო, არაგულგრილი დამოკიდებულება და გარკვეული ინტერესი ნათლად გამოჩნდა „დროებისა“ და უფრო ადრე «Кавказ»-ში გამოქვეყნებულ წერილებში, სადაც გამოითქვა საყვედური კავკასიის საისტორიო და საარხეოლოგო საზოგადოების მიმართ, რომლის თავმჯდომარეც დიმიტრი ბაქრაძე იყო: „ისეთი მცოდნე პირი არხეოლოგიისა, როგორც დიმიტრი ბაქრაძეა, არის აგრეთვე ქართველი და მასასადამე უფრო გული უნდა სტკიოდეს ყოველგვარ საარხეოლოგო სახსოვრის დაკარგვაზე, მით მომეტებულად, თუ იგი სახსოვარნი, მაგ: როგორც ამ შემთხვევაში, ნამდვილი განძი და ფასდაუდებელი სამკაულია, როგორც ჩვენი მუზეუმისთვის, ისე ისტორიისა და მეცნიერებისათვის“ [1, გვ. 1].

1886 წელს გაზეთმა „ივერია“-მ გამოაქვეყნა საყურადღებო ცნობა: „ზიდისთავში, ღვინიანთ ეკლესიასთან, გლეხებს დაუწყიათ მიწის თხრა და უპოვიათ ზარი და ჯვარი. თავად ეს გლეხები უარყოფენ ამ ფაქტს, მაგრამ არქეოლოგ დიმიტრი ბაქრაძეს თავისი გავლენით შეუძლია ამ გლეხებს გამოაჩენინოს მათ მიერ აღმოჩენილი ზარი და ჯვარი“ [4, გვ. 2].

ქართულ თუ რუსულ ენაზე გაშუქებული ინფორმაციები შემთხვევითი აღმოჩენების შესახებ, ნათლად გვიჩვენებს საზოგადოების ფართო წრეების დაინტერესებას ისტორიული სიძველეებით: როგორც ირკვევა, უკვე მომწიფებულია აზრი, რომ შემთხვევით აღმოჩენილი ნივთები არ წარმოადგენენ მხოლოდ რაიმე განძს, არამედ ისინი ისტორიის შესწავლაში უნდა დახმარებოდნენ ამ საქმით დაინტერესებულ პირებს. საზოგადოების დიდი ნაწილი აქტიურად ცდილობდა შემთხვევითი აღმოჩენების ფაქტები „კავკასიის საისტორიო და საარხეოლოგო საზოგადოებისათვის“ შეეტყობინებინა.

1886 წელს დიმიტრი ბაქრაძემ მის მიერ დაარსებულ „კავკასიის ისტორიისა და არქეოლოგიის საზოგადოების“ სხდომაზე წაკითხულ მოხსენებაში, ისაუბრა საქართველოში შემთხვევითი აღმოჩენების მნიშვნელობის შესახებ. დამსწრე საზოგადოებას გააცნო აგრეთვე მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების გადაწყვეტილება კავკასიის საქრისტიანო ტაძრების შე-

სწავლის თაობაზე. მეცნიერმა მოკლედ მიმოიხილა, თუ სად და რა ადგილას უნდა განეხორციელებინა საზოგადოებას სამუშაოები. მოსკოვის საარქეოლოგიო საზოგადოებას, გაზეთ „Московские ведомости“-ის მიხედვით, მოუსმენია დ. ბაქრაძის მოსაზრებები კავკასიის არქეოლოგიური კუთხით შესწავლის თაობაზე და გადაუწყვეტია კომისიის შექმნა, რომელიც დიმიტრი ბაქრაძის მიერ შედგენილი პროგრამის მიხედვით შეძლებდა ჩანაფიქრის განხორციელებას [10, გვ. 2]. საქართველოში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების წახალისების მიუხედავად, ეს საქმიანობა გარკვეულმა პოლიტიკურმა კატაკლიზმებმა შეაფერხა და მისი განახლება კვლავ შემთხვევით აღმოჩენას დაუკავშირდა. 1889 წელს „ივერიის“ რედაქციაში ილია ჭავჭავაძესთან მივიდა ვინმე განძის მადიებელი ბერძენი, რომელმაც, როგორც ჩანს, დამოუკიდებლად ჩაატარა გათხრები ბაგინეთზე და სათანადო სახსრების უქონლობის გამო მუშაობა ვეღარ გააგრძელა. ილია ჭავჭავაძემ ეს ამბავი აცნობა ისტორიკოს დ. ბაქრაძეს, რომელსაც, როგორც რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის წევრ-კორესპონდენტს, თხრის ნებართვა (ე.წ. ღია ფურცელი) მიეცა [6, გვ. 370-371]. დიმიტრი ბაქრაძემ, გადაწყვიტა ეს საქმე უკვე გამოცდილი ახალგაზრდა მეცნიერისათვის, ექ. თაყაიშვილისათვის დაევალებინა, რადგან თავად სისტემატურად ველზე ყოფნა აღარ შეეძლო. იმ დროისათვის ექვთიმე თაყაიშვილი გიმნაზიაში ეწეოდა პედაგოგიურ მოღვაწეობას და მეცადინეობას ვერ გააცდენდა. ამის გამო მეცნიერმა „ღია ფურცელი“ პეტერბურგში განათლებამიღებულ, პროფესიით მათემატიკოსს, დავით ქუთათელაძეს გადასცა [6, გვ. 371].

დავით ქუთათელაძე დიდი ენთუზიაზმით შეუდგა ბაგინეთში მუშაობას. გასათხრელი კოშკის მცირე ფართობის გამო, მან მხოლოდ ორი-სამი მუშის აყვანა შეძლო. ექ. თაყაიშვილი დღე-გამოშვებით ადიოდა ბაგინეთზე და თვალყურს ადევნებდა მუშაობის პროცესს. დავით ქუთათელაძე მარი ბროსეს მიბაძვით „რაპორტს“ (ანგარიშს) წერდა, სადაც შეძლებისდაგვარად დაწვრილებით აღწერდა გათხრების ყოველდღიურ შედეგებს.<sup>33</sup>

გათხრები სულ სამ კვირას გრძელდებოდა და უსახსრობის გამო შეწყდა. რაც შეეხება გათხრების დაფინანსებას, მოხერხდა მცირედენი თანხის მოგროვება (100 მან.), დ. ბაქრაძის, ექ. თაყაიშვილის, ილ. ოქრომჭვლედიშვილის დახმარებით.

გათხრების პროცესში ყურადღება მიიქცია კედლის მხატვრობის ფრაგმენტმა, ქალის მინიატურული თავის გამოსახულებით. დავით ქუთათელაძემ ეს ფრაგმენტი თბილისში წამოიღო.

<sup>33</sup> დავით ქუთათელაძის ხელნაწერი „რაპორტი“ წლების მანძილზე დაკარგულად ითვლებოდა და იგი პირველად აკადემიკოს ექ. თაყაიშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობისადმი მიძღვნილ კრებულში გამოქვეყნდა 1966 წელს [1, გვ. 117-119].

აღმოჩენით აღფრთოვანებულმა ილ. ჭავჭავაძემ განაცხადა: „ას მანეთად მარტო იმ ქალღმერთის თავის სურათი ღირს“-ო [6, გვ. 372].

ფრესკის ფრაგმენტი, რომელიც ბაგინეთის გათხრების დროს იქნა აღმოჩენილი, კარგა ხანს დაკარგულად ითვლებოდა. ექ. თაყაიშვილის ინფორმაციით, წერა-კითხვის საზოგადოების მუზეუმში ინახებოდა: „ახლა კი ხელოვნების მუზეუმში უნდა ინახებოდეს წესით, „მეტეხს რომ ეძახიან, იმის ფონდში [6, გვ. 371].

1979 წელს, საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის განყოფილებაში საფონდო სამუშაოების დროს, მეცნიერთა ყურადღება კედლის მხატვრობის ორმა მცირე ზომის ფრაგმენტმა (5×3 სმ; 3×2 სმ) მიიქცია. მკვლევართა დაკვირვებით, ეს ნაშთები სტილით, შესრულების მანერით, ბათქაშის სტრუქტურით, მკვეთრად განსხვავდებოდა შუასაუკუნეების კედლის მხატვრობის ნიმუშებისაგან და გვიანანტიკური ხანის მონათვრობის ძეგლებთან ჰპოვებდა მსგავსებას [7, გვ. 134]. ამ ფრაგმენტების აღმოჩენის ადგილი მეცნიერთათვის უცნობი იყო. თუმცა, სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული ცნობების თანახმად, მაშინვე გაჩნდა ეჭვი, რომ ისინი ბაგინეთის გათხრებთან იყვნენ დაკავშირებული. ბაგინეთის პირველი არქეოლოგიური გათხრების შესახებ გამოქვეყნებულ სამეცნიერო ლიტერატურისა და „რაპორტის“ დაწვრილებით გაცნობის საფუძველზე ეს ვარაუდი დადასტურდა [7, გვ. 133-148].

მრავალი მაგალითის მოყვანა შესაძლებელი ქართული არქეოლოგიის განვითარების საქმეში დიმიტრი ბაქრაძის დამსახურების შესახებ. მეცნიერს საკმაოდ დიდი მუშაობის ჩატარება უხდებოდა საზოგადოების ფართო წრეებთან, რათა შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური ნივთები გულგრილი და უცოდინარი ადამიანების ხელში არ მოხვედრილიყო. მიუხედავად იმისა, რომ „ისტორიული წიგნების მკითხველს და მწერალს, ხშირად დასცინოდნენ და ძველისძველი ნაშთების მთხრელ-მჩხრეკელს უწოდებდნენ“ [14], დიმიტრი ბაქრაძე ასეთ მოკიჟინებს ყურადღებას არ აქცევდა. იგი დარწმუნებული იყო, რომ: „საფლავნი და სხვადასხვა ნაშთნი, უტყუარი მთხრობელნი არიან წარსულისა. ხოლო ახლა საჭირო იყო მათი შესწავლა, მათი აღწერა, რომ იგინი საინტერესონი შექმნილიყვნენ თვით ერისთვისაც“ [14]. დიმიტრი ბაქრაძეს მტკიცედ სწამდა, რომ: „ჩვენს წარსულში იყო ჩადგმული ის მკვიდრი დედა-ბოძი, რომლებზედაც უნდა აგებულიყო მომავლის შენობა“ [14].

ბაგინეთის გათხრების შედეგად მოპოვებული კედლის მხატვრობის ფრაგმენტი, ქალის (ღვთაების) თავის გამოსახულებით, იდენტიფიცირებული 1979 წელს, იმედს გვიტოვებს, რომ მუზეუმის ფონდებში, კვლავაც შესაძლებელია XIX საუკუნეში შემთხვევით თუ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალების მოძიება და მათი მეცნიერული შესწავლა.

## ლიტერატურა

1. აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი. ცხოვრება და მოღვაწეობა. – კრებული, თბ., 1966, გვ. 117-119.
2. ბაქრაძე დ. ზოგი რამ ჩვენს ისტორიაზე, არხეოლოგიაზე, ყოფა-ცხოვრებაზე და სხვ., ათონის მთიდან მოტანილის ძველი წიგნის შესახებ (მუზეუმის დაარსების აუცილებლობა). – ივერია, 1877, № 8, გვ. 12-14.
3. გამყრელიძე გ. ქართული არქეოლოგიის ისტორიიდან, თბ., 1996.
4. გორიდან გვწერენ (მკითხველების გავლენა. ზარისა და ჯვრის პოვნა სოფ. ხიდი-სთავში. ამ შემთხვევაში დიმიტრი ბაქრაძის დაინტერესების საჭიროება). – ივერია, 1886, № 94, გვ. 2.
5. დუმბაძე მ. ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე. ბათუმი, 1950.
6. თაყაიშვილი ექ. რჩეული ნაწარმოებები. – ტ. I, თბ., 1968.
7. კავლელიშვილი ელ. არმაზის ციხე. ბაგინეთის გვიანრომაული ხანის კედლის მხატვრობის ნაშთები. – მცხეთა XI, თბ., 1996, გვ. 133-148.
8. მუმლაძე მ. საეკლესიო მუზეუმები თბილისში. – ძიებანი, № 6, თბ., 2000, გვ. 101-104.
9. პატივცემულს დიმიტრი ბაქრაძეს სოფ. მღვთიდან (იქ ნაპოვნი ძველი ნივთების მიღება. ძველი ეკლესია რკინის კარზე ხუცური წარწერით). – ივერია, 1886, № 236, გვ. 2.
10. საისტორიო და არხეოლოგიური საზოგადოების კრება (დ. ბაქრაძის მოხსენება. მათიანე ჩვენის ქვეყნის არხეოლოგიისა. 1885 და 1886). – ივერია, 1886, № 80, გვ. 2.
11. სოფელ იშხანში ნაპოვნი ძველი ნივთები და ამისი შეძენა ინგლისელ ბორენის მიერ, ამის გამო საყვედური დ. ზ. ბაქრაძეს. – დროება, 1884, № 117, გვ. 1.
12. ჩარკვიანი მ. ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ აღმოჩენილი ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები. – იბერია-კოლხეთი, № 2 (ძიებანი. დამატებანი. XIV), 2005, გვ. 76-84.
13. ჩხაიძე გ. თბილისის საეკლესიო მუზეუმები. – სსმმ, 45, 2003-2004, გვ. 288-304.
14. ჯანაშვილი მ. დიმიტრი ბაქრაძის მოღვაწეობა. – ივერია, 1890, № 32.
15. ჯორბენაძე ხ. დიმიტრი ბაქრაძის ღვაწლი ქართული არქეოლოგიის განვითარების საქმეში. – ძიებანი, № 10, 2002, გვ. 98-101.
16. Бакрадзе Д. Отчет об археологических находках в 1886 г. на Кавказе, преимущественно в Сухумском округе (ხელნაწერი, ინახება კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში. ფონდი № 32).

აკადემიკოს ფერდინანდ თავაძის ხსოვნას



სასიქადულო ქართველი მეცნიერის აკად. ფ. თავაძის გარდაცვალებიდან 15 წელი გავიდა. რაც დრო გადის, მით უფრო ნათლად ჩანს ამ ღვაწლმოსილი პიროვნების სიდიადე და მეცნიერული მემკვიდრეობა.

ფ. თავაძე საქართველოში მეცნიერებისა და ტექნიკის ისტორიის დარგის ერთ-ერთი ფუძემდებელია. მის მიერ ამ მიმართულებით ჩატარებული სამეცნიერო-კვლევითი სამუშაოები დღესაც ინარჩუნებს აქტუალობას და იმდენად შთამბეჭდავია, რომ მათი აღნიშვნის გარეშე ძნელი იქნებოდა დიდი მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის მრავალმხრივი შემოქმედებითი ცხოვრების სრულყოფილი წარმოჩენა. განსაკუთრებულია ფ. თავაძის დამსახურება მეტალურგიის ისტორიის სფეროში.

ქართული მეტალურგიის პრობლემა ფ. თავაძეს იმთავითვე აინტერესებდა და მთელი ცხოვრების მანძილზე მუდმივად ფიქრობდა უძველეს ლითონის ნაკეთობათა მიღება-დამუშავების საუკუნეების ფერფლით დაფარულ საიდუმლოებაზე. ბატონი ფერდინანდის პირად არქივში დაცულია ძველი ხელნაწერი, რომელიც საოცრად ნათლად გადმოგვცემს მის დამოკიდებულებას ამ პრობლემისადმი. აი ერთ-ერთი პასაჟი ამ ხელნაწერიდან:

„ლითონმცოდნეობა ჩაისახა ჯერ კიდევ მაშინ, როცა ადამიანმა პირველად შეიძინა ლითონი, თვითნაბადი ოქრო, ვერცხლი, სპილენძი თავისი ლამაზი, ბრჭყვიალა და მბზინავი ფე-

რით, პლასტიკურობით, ჭკედვის უნარითა და წკრიალა ლითონური ხმით. ამასთან ერთად ჩაისახა და ვითარდებოდა ლითონის მიღება-დამუშავების ტექნოლოგია. საქართველო და მთელი ამიერკავკასია მეტალურგიის ერთ-ერთი უძველესი კერაა მსოფლიოში. აქ ლითონთა დამუშავების მრავალი ისეთი ტექნოლოგია გამოუმუშავებიათ, რომლებსაც დღესაც განცვიფრებაში მოჰყავს ამ დარგის სპეციალისტები“.

ფ. თავაძის ხელნაწერის ეს პატარა ფრაგმენტი, რომელიც მის ჰიპოთეზურ მოსაზრებებს და კითხვებს მოიცავს, მისი მრავალი მეცნიერული წერილისა და ოთხი ფუნდამენტური მონოგრაფიის ლაიტმოტივად იქცა. მან საფუძველი ჩაუყარა ქართული ტექნიკური აზრის განვითარების ისტორიის შესწავლას. როგორც ჭეშმარიტი პატრიოტი, ბატონი ფერდინანდი უდიდეს პოპულარობას უწევდა ჩვენი მდიდარი ისტორიული წარსულის წარმოჩენა-გამომხეურებას.

ლითონისა და სამთო საქმის (შემდგომში მეტალურგიის) ინსტიტუტსა და პოლიტექნიკურ ინსტიტუტში ძირითად საქმიანობასთან ერთად, ფერდინანდ თავაძის მოღვაწეობა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიასთან. ბატონ ფერდინანდს, უდავოდ, დიდი წვლილი აქვს შეტანილი იმ წარმატებულ საქმიანობაში, რომელსაც ეს ლაბორატორია წლების განმავლობაში ეწეოდა როგორც არქეოლოგიური ნივთების პრაქტიკულად კონსერვაცია-რესტავრაციის, ისე სამეცნიერო-კვლევითი განხრით. შეიძლება თამამად ითქვას, რომ მან ღირსეულად განახორციელა ის საქმე, რომლისთვისაც ლაბორატორია იყო მოწოდებული მისი დამაარსებლის, დიდი ივანე ჯავახიშვილის ჩანაფიქრით.

ოცდაათიანი წლების მიწურულისათვის საქართველოს ტერიტორიაზე წარმატებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად დაგროვილი ლითონის მასალამ მწვავედ დააყენა მათი დაუყოვნებლივ დამუშავების საკითხი. ივანე ჯავახიშვილის დიდი მცდელობის შედეგად ჯერ კიდევ 1939 წელს სახელმწიფო მუზეუმთან გაიხსნა ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორია. თავისი არსებობის საწყის ეტაპზე ლაბორატორიის საქმიანობა ძირითადად შემოიფარგლებოდა იმ არქეოლოგიური ნივთების დამუშავებით, რომელიც უკანასკნელი წლების, განსაკუთრებით კი მცხეთა-სამთავროს 1938 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგად დაგროვდა. ამ პრაქტიკული სამუშაოების დიდი საჭიროებისა და მნიშვნელობის მიუხედავად, ივანე ჯავახიშვილი ლაბორატორიის დანიშნულებას მხო-

ლოდ სარესტავრაციო-საკონსერვაციო სამუშაოების ჩატარებაში როდი ხედავდა. მისი დიდი სურვილი იყო, რომ ლაბორატორიას გამიზნული სამეცნიერო-კვლევითი საქმიანობაც ეწარმოებინა.

ოცდაათიანი წლების მიწურულში წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების მიმართ დიდი ინტერესი გამოიჩინა ფერდინანდ თავაძემ, რომელიც ახლად აღმოჩენილი არქეოლოგიური ნაკეთობების დასათვალიერებლად ხშირად ჩადიოდა მცხეთაში. მოპოვებული ლითონის მასალის შესწავლა, მათი შემდგომი კონსერვაცია-რესტავრაციის მიზნით, ბატონ ფერდინანდს უკვე იმ პერიოდშივე ჰქონდა გადაწყვეტილი. მას ახლო ურთიერთობა ჰქონდა სიმონ ჯანაშიასთან. მოგვიანებით ბატონი სიმონ ჯანაშიას წინადადებით ფერდინანდ თავაძე საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიის მეცნიერ-კონსულტანტად მიიწვიეს, ხოლო შემდეგ სამეცნიერო საბჭოს წევრადაც აირჩიეს. ასეთი არჩევანი შემთხვევითი არ ყოფილა, ფერდინანდ თავაძეს ჯერ კიდევ ომის დაწყებამდე ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიის პროფილით წამოწყებული ჰქონდა გარკვეული სამუშაოები და ამ მიმართულებით უკვე საკმაო გამოცდილებაც გააჩნდა.

ბატონი ფერდინანდის პირად არქივში ინახება მისივე ხელით დაწერილი ერთი საინტერესო დოკუმენტი, რომელშიც ლაბორატორიის სამომავლო გეგმა არის წარმოდგენილი. ეს გეგმა ივანე ჯავახიშვილის ჩანაფიქრის ხორცშესხმას წარმოადგენს და ამასთანავე ტექნიკის მეცნიერებათა წარმომადგენლის ხედვით არის ჩამოყალიბებული. ფერდინანდ თავაძის აზრით, ლაბორატორიის საქმიანობა ორი ძირითადი მიმართულებით უნდა წარიმართოს. აქედან პირველი მიმართულება აუცილებელ და პროფილაქტიკურ სარესტავრაციო-საკონსერვაციო სამუშაოებთან ერთად მიზნად უნდა ისახავდეს მეცნიერული შესწავლის საფუძველზე არქეოლოგიური ნივთების დასამუშავებელი ახალი, პროგრესული მეთოდების დანერგვას. რაც შეეხება მეორე მიმართულებას, ბატონი ფერდინანდის სიტყვებით რომ გადმოვცეთ, ის „შეისწავლის ტექნიკისა და მეცნიერების ისტორიას, დაამუშავებს ცალკეულ საკითხებს, ლიტერატურულ წყაროებს, ჩაატარებს ექსპერიმენტულ ცდებს, რათა დაადგინოს ამა თუ იმ ეპოქის ლითონთა მიღება-დამუშავების ტექნოლოგია, მეტალურგია...“

ბატონი ფერდინანდის მეცნიერული ხელმძღვანელობით ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიამ საკმაოდ მოკლე დროში თვალსაჩინო წარმატებებს მიაღწია. წამოწყებული სამუშაოები არა მარტო ლითონის აღდგენასთან დაკავშირებულ პრაქტიკულ საკითხებს მოიცავდა, არამედ არქეოლოგიური ლითონის ნაკეთობების მეცნიერულ შესწავლას და მის საფუძველზე რესტავრაცია-კონსერვაციის ახალი მეთოდების შემუშავებას ითვალისწინებდა.

შემდგომ წლებში მისი ხელმძღვანელობით კიდევ უფრო გაიშალა თავდაპირველი გეგმით გათვალისწინებული პრაქტიკულ-ლაბორატორიული თუ თეორიული სახის სამუშაოები (ამ კვლევების შედეგები ფ. თავაძისა და მისი მოწაფეების ავტორობით სისტემატურად იბეჭდებოდა პერიოდულ ლიტერატურაში, მოგვიანებით კი უკვე მუზეუმის კრებულში, „სამუზეუმო ექსპონატთა რესტავრაცია, კონსერვაცია, ტექნოლოგია“. სამეცნიერო-ისტორიულმა კვლევებმა ფართო მასშტაბი მიიღო. ფერდინანდ თავაძემ და მისმა მოწაფეებმა მუშაობა გაშალეს პოლიტექნიკურ ინსტიტუტში, მეცნიერებათა აკადემიის მეტალურგიის ინსტიტუტში და არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში.

ფერდინანდ თავაძემ საქართველოში შექმნა ახალი მეცნიერული მიმართულება, რომელშიც გააერთიანა სხვადასხვა თაობის კვალიფიციური მკვლევარები. ბატონ ფერდინანდთან და მისი სკოლის წარმომადგენლებთან სხვადასხვა დროს მჭიდრო შემოქმედებითი კავშირი ჰქონდათ გამორჩენილ არქეოლოგებს, ს. ჯანაშიას, ბ. კუფტინს, შ. ამირანაშვილს, ა. აფაქიძეს, გ. ლომთათიძეს, ალ. ჯავახიშვილს, ბ. პიოტროვსკის, ო. ჯაფარიძეს, შ. მესხიას, გ. გობეჯიშვილს, დ. კაპანაძეს, ვ. ახვლედიანს.

პირველი დიდი მოცულობის ნაშრომი (ფ. თავაძე, შ. მესხია, ვ. ბარქაია – „ფურცლოვანი ლითონების ჩარხზე დამუშავება ძველ საქართველოში“, თბ., 1954), ეხებოდა არქეოლოგიურად მოპოვებული ოქროსა და ვერცხლის ნაკეთობათა დამზადების ტექნოლოგიის დადგენას. ნიშანდობლივია, რომ ეს სამუშაო ფერდინანდ თავაძის ხელმძღვანელობით განხორციელდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის საცავებსა და ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიაში, რომელიც ამ დროისათვის უკვე საცხებით მზად იყო მსგავსი კვლევების ჩასატარებლად. საწყისი სტადია არქეოლოგიური გათხრებით მოპოვებული, ოქრო-ვერცხლისაგან დამზადებული სხვადასხვა ეპოქის რთული ფორმის მქონე ღრუტანიანი ნაკეთობების შესწავლას ითვალისწინებდა. ლითონის დამუშავების ყველა შესაძლო მეთოდის განხილვის შემდგომ, მკვლევარები შეჩერდნენ ფურცლოვანი ლითონის გაწნევით დამუშავების წესზე. სამოდელი-ექსპერიმენტული სამუშაოების ჩატარების საფუძველზე დადგინდა, რომ ტექნოლოგიას შესაბამისი გასაწნევი ჩარხის გამოყენებით საქართველოს ტერიტორიაზე ჯერ კიდევ ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებიდან იცნობდნენ.

ბატონი ფერდინანდის საკვლევაძიებო სამუშაოების ამ ციკლს დიდი მნიშვნელობა აქვს ლითონის დამუშავების ტექნიკის ისტორიისათვის, ვინაიდან ახლად მიღებული მონაცემების საფუძველზე წარმოიშვა ლითონსაჭრელი ჩარხების დამკვიდრებასთან დაკავშირებული ქრონოლოგიური მონაცემების გადათარიღების აუცილებლობა. აღმოჩენის საყოველთაოდ აღიარებას ადასტურებს ის ფაქტი, რომ სამუშაოს მთავარი



მონაპოვარი პირველ თავშია შეტანილი ჩარხების ისტორიასთან დაკავშირებულ ფუნდამენტურ ნაშრომში Ф. Н. Загорский, "Очерки по истории металлообрабатывающих станков до середины XIX века", Москва, 1960.

დიდი გამოხმაურება მოჰყვა ფ. თავაძის და თ. საყვარელიძის მონოგრაფიას "Бронзы древней Грузии" (თბილისი, 1959, რედაქტორი ალ. ჯავახიშვილი), სადაც არქეოლოგიური ნივთების კომპლექსური შესწავლისა და ანალიზის საფუძველზე ავტორების მიერ ნაჩვენებია, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე მოსახლე ტომებმა მეტალურგია-ლითონდამუშავების ისტორიული განვითარების ყველა საფეხური გაიარეს, რომ თვითმყოფადი მატერიალური კულტურის აღმოჩენილი ძეგლები იმ ერის კუთვნილებაა, რომელიც კანონზომიერად ვითარდებოდა და თაობიდან თაობას გადასცემდა დაგროვილ გამოცდილებას.

ფ. თავაძისა და თ. საყვარელიძის აღნიშნული მონოგრაფიის მონაცემებს ასევე ცალკე თავი დაეთმო ცნობილ ნაშრომში: А. М. Петриченко, "Книга о литье", Киев, 1972.

არანაკლები წარმატება ხვდა წილად ფ. თავაძისა და ი. ანდრიაშვილის მონოგრაფიას „ქართული ჭედური ხელოვნების ტექნოლოგიური პროცესი“ (თბილისი, 1967). ჭედური ხელოვნების არქეოლოგიური ნიმუშების და ძველი საოქრომჭედლო იარაღის კომპლექსური მეთოდით შესწავლის საფუძველზე ავტორებმა დაადგინეს ჭედვისათვის გამოყენებული მეთოდების ტექნოლოგიური მექანიზმი და გამოავლინეს ამ პროცესებთან დაკავშირებული მთელი რიგი მანამდე უცნობი საოქრომჭედლო იარაღები. ნაშრომს მალაღი შეფასება მისცა ბ. პიოტროვსკიმ:

"Монография имеет большое теоретическое и практическое значение для технологического исследования металлических художественных археологических памятников, для истории техники Грузии, для восстановления и развития современного чеканного искусства и для подготовки мастеров чеканного искусства".

1948 წელს ფერდინანდ თავაძემ ცნობილ ნუმისმატ დავით კაპანაძესთან ერთად რუსულ ენაზე დასაბეჭდად მოამზადა სტატია „საქართველოს უძველესი ოქროს მონეტების დამზადების ტექნიკა“. სამუშაო წარმოადგენს პირველ გამოკვლევას, რომელიც მიზნად ისახავდა ალექსანდრე მაკედონელისა და ლისიმაქეს სტატერების მსგავსად მოჭრილი მინაბაძების – ქართული ოქროს მონეტების (ძვ.წ. III – ახ.წ. II სს.) შესწავლას. სამუშაო ითვალისწინებდა მონეტების ლითონის სინჯის, შედგენილობის და დამზადების ტექნოლოგიის დადგენას.

სამუშეუმი ვერცხლის რესტავრაციასთან დაკავშირებით, საინტერესოა ბატონი ფერდინანდის ხელმძღვანელობით ჩატარებული სამუშაო, რომელიც ვერცხლის ნაკეთობების ზედა-

პირზე წარმოქმნილი ვერცხლის ქლორიდის ვერცხლამდე აღდგენას ითვალისწინებს. ნიადაგში ვერცხლის ნაკეთობებზე ქლორ-იონის შემოქმედების შედეგად ასეთი დანაფარის წარმოქმნა მათ თანდათან აკარგვინებს სიმტკიცეს და გადააწყვეტი ზომების დროზე მიუღებლობის შემთხვევაში უძველესი ნაკეთობა შეიძლება მნიშვნელოვნად დაზიანდეს.

თერმოდინამიკური მონაცემების საფუძველზე პერსპექტიული აღმდგენლების შერჩევისა და მათი ექსპერიმენტალურად გამოცდის შემდგომ დადგინდა, რომ არქეოლოგიური ვერცხლის საუკეთესო აღმდგენელს წარმოადგენს წყალბადი. შემუშავებული მეთოდი იმითაც აღმოჩნდა ღირსშესანიშნავი, რომ მისი საშუალებით ნაკეთობის გამაგრება და მისი თავდაპირველი მექანიკური თვისებების აღდგენა გახდა შესაძლებელი.

ფერდინანდ თავაძემ მოწაფეებთან ერთად ნაშრომების მთელი ციკლი მიუძღვნა ისტორიული ბულატის ფოლადის დამზადების ტექნოლოგიის აღდგენის საქმეს (გ. ინანიშვილი, ბ. ამაღლობელი). ქიმიური შედგენილობის შესწავლის საფუძველზე დადგინდა, რომ ბულატი წარმოადგენს მალანახშირბადიან შენადნობს, რომელიც სხვა სახეობის ფოლადებისაგან გამოირჩევა მაღალი „ფხამახვილობით“, პლასტიკურობით და ცვეთამდეგობით. შენადნობი სპეციალური ჩამოსხმისა და ჭედვის განსაკუთრებული მეთოდის საფუძველზე მიიღება. ამ ტექნოლოგიით დამზადებულმა ნიმუშებმა თავისი ფიზიკურ-მექანიკური მახასიათებლებით ისტორიულ ბულატთან სრული თანხვედრა გამოამჟღავნა, ბულატის დამზადების საიდუმლოება წარმატებით ამოიხსნა.

ფერდინანდ თავაძის ხელმძღვანელობით საფუძველი ჩაეყარა კიდევ ერთ ახალ ტექნოლოგიურ მიმართულებას – გამოსადნობი მოდელის მეთოდის გამოყენებით ძველი ქართული მხატვრული ნივთების პირების ჩამოსხმას. დიდი მხატვრული გემოვნებით შესრულებული ბრინჯაოს ნაკეთობების დამზადებასთან ერთად, ასეთი სამუშაოების მიზანს ამ შემთხვევაშიც ისტორიული ნივთების ჩამოსხმის ტექნოლოგიის აღდგენა წარმოადგენდა. ექსპერიმენტის მონაცემების საფუძველზე დადგინდა, რომ ძველი ოსტატების მიერ ცვილისაგან დამზადებული საყალიბე მასალა სათანადო გაშრობის შემდეგ მაღალი აირგამტარობით ხასიათდებოდა და საფუძველს წარმოადგენდა მხატვრული სხმულების მიღებისათვის.

ფ. თავაძის ინიციატივით წერილობით წყაროებზე და ეთნოგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით, შეგროვდა და გამოიცა ჭედური ხელოვნების ძველი ტექნიკურ-მეტალურგიული ტერმინოლოგია.

2001 წელს რუსეთში გამოვიდა ჟურნალ "Литейное производство"-ს მე-7 ნომერი, რომელიც მთლიანად ფერდინანდ თავაძეს ეძღვნება (ჟურნალის სარჩევი პირდაპირ იწყება მითი-

თებით, რომ "Тематическая подборка статей посвящена основателю грузинской научной школы металлургов и литейщиков Ф. Н. Тавадзе"). აქ სხვადასხვა სფეროს ნაშრომებთან ერთად ორი სტატია მეცნიერებისა და ტექნიკის ისტორიის საკითხებსაც ეძღვნება: პირველ სტატიაში განხილულია ძველ საქართველოში მხატვრული ჩამოსხმის საკითხები, ხოლო მეორის ანალიზის ობიექტს ბულატის ფოლადი წარმოადგენს. აღსანიშნავია, რომ ჟურნალის გარეკანი დამშვენებულია ფერდინანდ თავაძისა და მისი მოწაფეების მიერ გამოკვლეული ძველი ქართული მხატვრული ჩამოსხმის ნიმუშების ფერადი ილუსტრაციებით.

ჟურნალში მოყვანილი ყველა, და მათ შორის მეცნიერულ-ისტორიული შინაარსის, ნაშრომი, მასწავლებლისადმი მოწაფეების მხოლოდ მადლიერების და პატივისცემის გამოხატვას როდი ისახავს მიზნად. ისინი შეიძლება ერთგვარ განაცხადადაც ჩაითვალოს, რომ მომავალშიც ღირსეულ გაგრძელებას პოვებს ის მეცნიერული მიმართულებები, რომლებსაც საქართველოში სათავე დაუდო ფერდინანდ თავაძემ. მათ შორის ის მეცნიერულ-ისტორიული კვლევებიც იგულისხმება, რომელთა მეშვეობითაც ბატონმა ფერდინანდმა ჩვენი მდიდარი წარსულის არაერთი უმნიშვნელოვანესი მეცნიერულ-ტექნიკური მიღწევა წარმოაჩინა.

მოგონებების წერილის მოცულობა ვერ იტევს ყველა იმ სამუშაოს დახასიათებას, რომელიც ფ. თავაძემ ჩაატარა მეცნიერებისა და

ტექნიკის ისტორიის სფეროში, რამდენად შთამბეჭდავი და მრავალფეროვანი იყო ამ მიმართებით მისი მოღვაწეობა.

გასული საუკუნის სამოცდაათიანი წლებიდან საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ოთ. ლორთქიფანიძის სახ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში შექმნილი ინტერდისციპლინარული კვლევის განყოფილებაც ფ. თავაძის ნაღვაწისა და ჩანაფიქრის ხორცშესხმაა. უძველესი ლითონის მეცნიერული კვლევის და მოვლა-პატრონობის საქმე, ხომ ბატონი ფერდინანდის მუდმივი ზრუნვის საგანს წარმოადგენდა.

დღეს ცხოვრება და მეცნიერული კვლევა-ძიება გრძელდება განსხვავებულ და თავისებურად რთულ პერიოდში, ვიდრე ბატონ ფერდინანდს მოუხდა მოღვაწეობა, ან თუ მას სამომავლოდ წარმოედგინა. მიუხედავად განვლილი წლებისა, დიდი მეცნიერისა და მაღალი პროფესიონალის გადადგმული ნაბიჯები კვლავაც განაპირობებენ ეროვნული საგანძურის, რვალისა და რკინის მჭედელი ძველი ქართველი მეტალურგების მიერ შექმნილი უნიკალური შედეგების სიცოცხლის გაგრძელებას.

ფერდინანდ თავაძე – ეს პიროვნება წარუშლელია ქართული მეტალურგიის ისტორიისათვის. მან კაცურად იცხოვრა და იღვაწა, დატოვა ჭეშმარიტი მამულიშვილის სახელი.

ნათელი დაადგეს მის ხსოვნას!

**გ. ინანიშვილი  
რ. ჩაგუნავა**

ქ რ ო ნ ი კ ა  
C H R O N I C L E

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი 2004 წელს  
სამეცნიერო კვლევითი მუშაობა

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ძირითადი მიმართულებებიდან გამომდინარე – საქართველოს არქეოლოგიური ატლასი; სისტემური არქეოლოგიური გათხრების შედეგების უნიფიცირებული მეთოდით პუბლიკაცია; არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ტერმინოლოგიური, ანალიტიკური ბიბლიოგრაფიული, კომპიუტერული, კარტოგრაფიული და ინტერდისციპლინარული უზრუნველყოფა; საქართველო და კავკასია მსოფლიო კულტურულ-ისტორიულ პროცესში: კულტურათა დიალოგი და ურთიერთზემოქმედება – 2004 წელს სამეცნიერო კვლევითი საქმიანობა ასე განისაზღვრა: ბუნებრივი გარემო ძველი ქვის ხანაში და ადამიანის ადაპტაცია; კავკასია ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის კულტურათა სისტემაში; საქართველოს უძველესი სახელმწიფოები – კოლხეთი, იბერია, ლაზიკა; შუასაუკუნეების ხანის საქართველოს არქეოლოგია – ნაქალაქარები, ნასოფლარები, ეკლესიები, საწარმოო კერები; ინტერდისციპლინარული – ქიმიურ-ტექნოლოგიური, ტრასოლოგიური, არქეობოტანიკური გამოკვლევები; არქეოლოგიის თეორია და ისტორია; ანალიტიკური ბიბლიოგრაფია; „ქართლის ცხოვრების“ ტოპო-არქეოლოგიური ცნობარი.

**გრანტით შესრულებული სამუშაო**

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გრანტით მიმდინარეობდა მუშაობა 27 დასახელების პროექტზე, რომელთა შესრულების ვადა, გარდა ერთისა (იხ. მითითება ქვემოთ), შემოიფარგლა 2004-2005 წლებით. ესენია: ანტიკური არქეოლოგიის ენციკლოპედიური ლექსიკონი. ნაკვეთი 2. არქიტექტურა (დ. კაჭარავა – ხელმძღვ., გ. კვიციანი, ნ. ლორთქიფანიძე, ი. ცუხიშვილი); ქართული ნუმიზმატიკური ლექსიკონი (გ. დუნდუა – ხელმძღვ., ი. ჯალაღანია); ბიზანტიის იმპერიის ტაბულა. ლაზიკა III (ქრისტიანული არქიტექტურისა და ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. რომაულ-ბიზანტიური წყაროებისა და დოკუმენტების კომენტარი) (ვ. ჯაფარიძე – ხელმძღვ., კ. წერეთელი, გ. გვინჩიძე, ე. ბალათურია, ირ. ბერძენიშვილი); კახეთის არქეოლოგიური რუკა (კ. ფიცხელაური – ხელმძღვ., ვ. ვარაზაშვილი, რ. რუსიშვილი, ზ. თოდრა, ც. მენაბდე, ნ. მაიაშვილი); დავით გარეჯის უდაბნოს შუა პალეოლითური კულტურის ძველთა ლოკალური ჯგუფი (თ. ბუგიანიშვილი); ჟინვალის სამლოცველოს ენეოლითური ხანის მასალები და მათი ადგილი ამიერკავკასიის ადრე-სამიწათმოქმედო კულტურებში (გ. ჩიქოვანი – ხელმძღვ., ლ. ჭელიძე, მ. ღლონტი); ჩიხორის ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი

და სახელოსნო. ენეოლითიდან ადრებრინჯაოზე გარდამავალი პერიოდის პრობლემები დასავლეთ საქართველოში (ლ. ნებიერიძე – ხელმძღვ., ქ. ესაკია); შიდა ქართლის, მცხეთის მიკრორეგიონის ნამოსახლარები, სამაროვნები და ადრე-ბრინჯაოს ხანის სტადიალური განვითარების თავისებურება (ვ. სადრაძე); მტკვარ-არაქსისა და ადრეყორღანული კულტურების ქრონოლოგიური და კულტურული ურთიერთმიმართების საკითხები შიდა ქართლის ახალი მასალების შუქზე (ა. რამიშვილი – ხელმძღვ., მ. ფუთურიძე); მტკვარ-არაქსის კულტურა და მისი ევროპული პარალელები (კულტურათა რადიაცია, კულტურული ურთიერთობები (გ. მირცხულავა – ხელმძღვ., ნ. მირცხულავა, ი. ესვანჯია); ნამოსახლარების, სამაროვნებისა და დიუნური სადგომების კორელაციისათვის კოლხეთის დაბლობზე (რ. პაპუაშვილი); „წინაისტორიული თბილისი – ევრაზიის უძველესი კულტურათა გზაჯვარედინი“ (გამოფენის კატალოგის მომზადება) (მ. აბრამიშვილი – ხელმძღვ., ნ. ახვლედიანი, ნ. გიგუაშვილი, გ. ბედიანაშვილი, თ. ბოკოევა); სამთო-მეტალურგიული წარმოება საქართველოს ტერიტორიაზე ძვ.წ. II-I ათასწლეულებში (გ. ინანიშვილი – ხელმძღვ., ბ. მაისურაძე, შ. ჩართოლანი); შიდა ქართლის ურთიერთობა მეზობელ რეგიონებთან ბრინჯაო-ადრე-რკინის ხანაში (ნამოსახლარებზე მოპოვებული არტეფაქტების მიხედვით) (ლ. წითლანაძე); აფხაზეთის წინაანტიკური ხანის ძეგლები (არქეოლოგიური ატლასი) (მ. ბარამიძე – ხელმძღვ., გ. ფხაკაძე, ლ. ქორქია, ნ. დოლიძე); გვიანბრინჯაოს ხანის ქრონოლოგიის ზოგიერთი საყრდენი არტეფაქტის არქეოლოგიური და ტექნოლოგიური კვლევა (ნახევარწრიული აბზინდები, ყუამილიანი ცულები, შტანდარტები – სამთავროსა და ბრილის სამაროვნების მიხედვით (2004 წელი. ნ. სულავა – ხელმძღვ., ნ. კალანდაძე); ახალი მასალები კოლხეთის გარესამყაროსთან ურთიერთობის კვლევისათვის გვიანეოლითურ ხანაში (ნ. მათიაშვილი – ხელმძღვ., ლ. ძიძიგური, დ. ახვლედიანი); საკრალური არტეფაქტები და მათი ინტერპრეტაცია ანტიკური ხანის საქართველოს არქეოლოგიური მასალიდან (გ. გამყრელიძე – ხელმძღვ., მ. ფირცხულავა, ელ. გიგოლაშვილი, თ. ჭანიშვილი); „დიდი მცხეთის“ მინის ჭურჭელი (I-IV სს.) (მ. საგინაშვილი); ლითონის სამკაულები ბიჭვინტიდან (აფხაზეთი) (ნ. კილურაძე – ხელმძღვ., თ. თოდუა, ვ. თოლორდავა, რ. ფუთურიძე); ხომულის ციხე (კ. კალანდაძე); ქ. რუსთავის შუასაუკუნეთა ხანის სამაროვნები (კატალოგი) (ც.

ჩიკოიძე – ხელმძღვ., მ. ჩხატარაშვილი, ნ. პაჭიკაშვილი); აღმოსავლეთ საქართველოს საერისთავოს ცენტრები შუასაუკუნეებში დ. მინდორაშვილი – ხელმძღვ., მ. მარგველაშვილი, ე. ჯანდიერი); ქრისტიანობის გავრცელების ისტორიისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (არქეოლოგიური მასალის მიხედვით) (რ. რამიშვილი – ხელმძღვ., გ. რჩეულიშვილი, ივ. წიკლაური, ვ. ჩიხლაძე); ქვემო ქართლის ადრე შუასაუკუნეების ქრისტიანული კულტურა „ნაგზურის“ საეკლესიო კომპლექსის მიხედვით (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა) (ჯ. კობალიანი – ხელმძღვ., ალ. აბდლაძე, ქ. ქუთათელაძე, ე. ლლივაშვილი, კ. კახიანი); საქართველოს მეფის ვახტანგ VI-ის (1675-1737) აკლდამის საიდუმლოება (გ. ღამბაშიძე); ნავთობის მილსადენის პერიმეტრის საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები XI-XIX სს. (თ. ჩიქოვანი).

### **სამეცნიერო სესია-კონფერენციები, სიმპოზიუმები, სხდომები, სემინარები**

26-30 აპრილი. არქეოლოგიურმა კვლევის ცენტრმა ჩაატარა ტრადიციული საანგარიშო სესია, მიძღვნილი 2003 წლის სავსელ არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. სესია გახსნა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის დირექტორმა ვ. ჯაფარიძემ. მოხსენებები: ვ. ჯაფარიძე - არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი 2003 წელს; მ. გაბუნია – სამხრეთ საქართველოს მთიანეთის ექსპედიცია; ჯ. კობალიანი – ექსპედიცია დმანისის ნაქალაქარზე; მ. ნიორაძე, ა. ვეკუა, დ. ლორთქიფანიძე, მ. თვალჭრელიძე – გათხრები დმანისის პალეოლითურ ძეგლზე; დ. კაჭარავა – გათხრები ვანის ნაქალაქარზე; გ. მახარაძე, ზ. ბრავკაძე – სამუშაოები ბაქოსუფსის მილსადენზე საჩხერის რაიონში; მ. აბრამიშვილი – თბილისის და მისი ქვეყნის ექსპედიცია; კ. კახიანი – გათხრები განთიადთან, ძეძენართან და ფარავანზე; რ. პაპუაშვილი – კოლხეთის ექსპედიცია; შ. მამულაძე, ტ. ებრაელიძე, მ. ხალვაში, დ. მინდორაშვილი – გონიო-აფსაროსის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიცია; ც. ჩიკოიძე, მ. ჩხატარაშვილი, ნ. პაჭიკაშვილი – გათხრები ქ. რუსთავში; ო. ლანჩავა, რ. ისაკაძე – ქუთაისის ნაქალაქარისა და ბაგრატიის ტაძრის არქეოლოგიური კვლევა; ო. ტყემელაშვილი, რ. რამიშვილი, მ. ძნელაძე – გათხრები „ორმოც მოწამეთას“ ნაეკლესიარზე თბილისში; კ. ფიცხელაური, ი. მოტცენბეკერი – გათხრები ტახტიფერდაზე (დედოფლისწყაროს რ-ნი); კ. ფიცხელაური, მ. კორფმანი – გათხრები უდაბნოს ნაომარ გორაზე; ი. ჩავლეიშვილი, მ. ხალვაში – საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი ექსპედიცია: გათხრები ფიჭვნარის ნაქალაქარზე; ა. კახიძე, მ. ვიკერსი, გ. თავამაიშვილი – ახალი აღმოჩენები ფიჭვნარის ელინის-

ტური ხანის სამაროვანზე; ზ. შატბერაშვილი, ვ. შატბერაშვილი – ექსპრეს-ინფორმაცია – რომაული ხანის მდიდრული სამარხი ზოვლედან (კასპის რ-ნი). ერთი სხდომა დაეთმო ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის მშენებლობისას ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების ანგარიშებს; გ. ნარიმანიშვილი – თრიალეთის ექსპედიცია (წალკის რ-ნი); ა. ორჯონიკიძე, მ. ბარამიძე – გათხრები ახალციხის რაიონში; ი. ღამბაშიძე, კ. კახიანი - ბორჯომის რაიონის ექსპედიცია; ზ. შატბერაშვილი – თეთრიწყაროს რაიონის ექსპედიცია; გ. მირცხულავა – გათხრები სამშვილდეში (თეთრიწყაროს რ-ნი); თ. მეშველიანი, ე. ქორიძე, მ. ჯალაბაძე – გათხრები მარნეულის რაიონში.

12-14 მაისი. არქეოლოგიურმა კვლევის ცენტრმა გამართა II კონფერენცია თემაზე: შუასაუკუნეთა ხანის ქართული სოფელი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით. კონფერენცია გახსნა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის დირექტორმა ვ. ჯაფარიძემ. მოხსენებები: მ. ჭირაქაძე – ნამოსახლართა ტერმინოლოგიური ველის შედგენილობისათვის ქართულ არქეოლოგიაში; თ. ჩიქოვანი – ნასოფლარი, დასახლების ფორმათა შესწავლის წყარო; რ. რამიშვილი – შუასაუკუნეთა ხანის ქართული სოფელი ქვეყნის თავდაცვით სისტემაში; ჯ. ამირანაშვილი – რკინის წარმოება შუასაუკუნეთა ხანის საქართველოში (ნასოფლარებზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალების მიხედვით); მ. მარგველაშვილი – ხელოსნობა და შინამრეწველობა შუასაუკუნეთა ხანის ქართულ სოფელში განათხარი მასალების მიხედვით; ვ. ასლანიშვილი – არაგვის აუზის შუასაუკუნეთა ხანის სოფლის მოსახლეობის პალეოსტომატოლოგია; ჯ. სონლულაშვილი – დიდგორის ნასოფლარები; გ. რჩეულიშვილი – დავითიანის და ორმოცის ნამოსახლარები; ც. ჩიკოიძე – შიდა კახეთის ნასოფლარები (ფოხორაულები, არტოზანი, მარკაანი); დ. მინდორაშვილი – „თეთრიგზის“ ნასოფლარი; ნ. პაჭიკაშვილი, მ. ჩხატარაშვილი – გლდანის ხეობის ნასოფლარები; კ. წერეთელი – ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების ძეგლები კუდოს და საყვირალას ნასოფლარებზე; ივ. წიკლაური – პირიქით ხევისურეთის ნასოფლარები (არღუნის ხეობის მასალების მიხედვით); ა. ბოშიშვილი – ნასოფლარი გუდელისი; ვ. ჯაფარიძე – დასავლეთ საქართველოს შუასაუკუნეების ნასოფლართა შესწავლის საკითხი; ვ. ჩიხლაძე – ნასოფლარი დიდღვაბუნა; ც. ლომიძე – ნასოფლარი ბანთარეული; ე. ბაღათურია – კოდორის ხეობის გვიანანტიკური დასახლებები; ი. ბერძენიშვილი – აფხაზეთის ადრე შუასაუკუნეთა ნამოსახლარები – საკულტო არქიტექტურა; რ. ხვისტანი – შუასაუკუნეთა ხანის სვანეთის ნასოფლარების შესწავლისათვის; ზ.

ბრავაკაძე – ზემო იმერეთის ადრე შუასაუკუნეების ნამოსახლარები; ო. ტყეშელაშვილი – ფრონეს ხეობის ნასოფლარები (მოხსენებათა მოკლე შინაარსები დაიბეჭდა 2003 წელს – იხ. ძიებანი, № 13-14, გვ. 174 და შმდ.).

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი იყო ერთ-ერთი ორგანიზატორი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციისა „კავკასიის არქეოლოგია, ეთნოლოგია, და ფოლკლორისტიკა“ (თბილისი, 24-25 ოქტომბერი), რომელიც მიეძღვნა აკად. ა. აფაქიძის დაბადებიდან 90 წლისთავს (კოორდინატორი გ. ლამბაშიძე). კონფერენციის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღო ცენტრის 35 თანამშრომელმა (ჯ. ამირანაშვილი, ე. ბალათურია, ი. ბერძენიშვილი, პ. ბუხრაშვილი, გ. გვინჩიძე, გ. გოგოჭური, გ. დუნდუა, რ. კვიციანი, ნ. კილურაძე, ვ. ლიჩელი, მ. მარგველაშვილი, გ. მინდიაშვილი, გ. მირცხულავა, გ. ნარიმანიშვილი, გ. ნიორაძე, მ. ნიორაძე, ა. ორჯონიკიძე, ნ. პაჭიაშვილი, კ. ფიცხელაური, გ. ფხაკაძე, გ. ლამბაშიძე, ნ. შანშაშვილი, შ. ჩართოლანი, ც. ჩიკოიძე, გ. ჩიქოვანი, ვ. ჩხლაძე, მ. ჩხატარაშვილი, მ. ძნელაძე, ლ. წითლანაძე, ივ. წიკლაური, ლ. ჭელიძე, რ. ხვისტანი, ვ. ჯაფარიძე, ოთ. ჯაფარიძე, ლ. ჯიბლაძე). მოხსენებათა მოკლე შინაარსები გამოქვეყნდა (იხ. ქვემოთ).

თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტთან, აგრეთვე, ქ. ბოხუმის გერმანული სამთო მუზეუმის არქეომეტალურგის ინსტიტუტთან ერთად არქეოლოგიური კვლევის ცენტრმა მოაწყო სემინარი თემაზე: „არქეომეტალურგია და სამთოარქეოლოგია – თანამედროვე პრობლემები“ (თბილისი. 26-28 თებერვალი). სემინარი გახსნეს ვ. ჯაფარიძემ, ირ. ლამბაშიძემ, ა. ჰაუპტმანმა. სემინარზე მოხსენებებით წარსდგნენ გერმანელი მეცნიერები – ანდრეას ჰაუპტმანი, თომას შტოლნერი, უნზალ იალჩინი, მიხაილ პრანგე.

20 მაისს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიაში შედგა აკადემიკოს ოთარ ლორთქიფანიძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი ლექციების ციკლის პირველი მოხსენება - „ოთარ ლორთქიფანიძის როლი ქართულ და საერთაშორისო მეცნიერებაში – უცხო თვალით დანახული“. მომხსენებელი – პროფესორი ვოლფგანგ შულერი (კონსტანცი. გერმანია).

26 ნოემბერს არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში გაიმართა ცნობილი ქართველი არქეოლოგისა და საზოგადო მოღვაწის გიორგი ლომთათიძის დაბადების 90 წლისთავისადმი მიძღვნილი სხდომა. მოხსენება – გიორგი ლომთათიძის ცხოვრების გზა – გააკეთა ვ. ჯაფარიძემ. მოგონებებით გამოვიდნენ: ა. აფაქიძე, ოთ. ჯაფარიძე, დ. მუსხელიშვილი, რ. ჯანაშია, ე. ხოშტარია-ბროსე, კ. ფიცხელაური, ი. გაგოშიძე, რ. რამიშვილი, ე. ჯანდიერი, ც. ჩიკოიძე, გ. ლამბაშიძე.

ცენტრის თანამშრომლებმა მონაწილეობა მიიღეს აგრეთვე შემდეგი სამეცნიერო ფორუმების მუშაობაში:

თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის კლასიკური ფილოლოგიის, ბიზანტინისტიკისა და ნეოგრეციისტიკის ინსტიტუტის სამეცნიერო კონფერენციაზე - „ელნიოლოგიისა და ლათინისტიკის აქტუალური საკითხები“ დ. კაჭარავამ წაიკითხა მოხსენება – უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენები ვანის ნაქალაქარზე; ნ. ლორთქიფანიძემ – ელინისტიკური ხანის ვერცხლის ორი მცირე ქანდაკება ვანიდან.

ქ. ბაქოში ჩატარებულ საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციაზე, რომელიც მიეძღვნა პეტროგლიფების შესწავლას, მ. გაბუნია წარსდგა მოხსენებით – თრიალეთის პეტროგლიფები.

საერთაშორისო სიმპოზიუმზე - „კავკასიისა და ახლოაღმოსავლეთის კულტურათა კავშირები ძვ.წ. V-III ათასწლეულებში“ (ქ. სანკტ-პეტერბურგი) – ზ. მახარაძე გამოვიდა მოხსენებით – ადრებრინჯაოს ხანის ახალი ძეგლები აღმოსავლეთ საქართველოდან.

გ. გამყრელიძე და მ. აბრამიშვილი მონაწილეობდნენ კაიროს უნივერსიტეტის სემინარის მუშაობაში; მიიღეს სპეციალური სერთიფიკატი - „არქეოლოგია და არქეოლოგიურ არტეფაქტთა კონსერვაცია“.

ასირიოლოგთა 50-ე საერთაშორისო კონგრესზე (სკუკუზას ნაკრძალი ქ. პრეტორიასთან. სამხრეთ აფრიკის რესპუბლიკა) მ. ფუთურიძემ გააკეთა მოხსენება – ახალი მონაცემები სამხრეთ კავკასიის ფლორასა და ფაუნაზე ძვ.წ. III-II ათასწლეულის ძეგლებიდან და მათი მიმართება მხატვრული ხელოვნობის ნიმუშებთან.

ქ. ვანში (თურქეთი) საერთაშორისო სიმპოზიუმზე მ. აბრამიშვილმა წაიკითხა ორი მოხსენება – 1. კავკასიისა და ეგეოსს შორის, 2. არქეოლოგიური გათხრები საჯოგის ნასახლარზე; გ. ბედიანაშვილმა – ნამგალამიწის ყორღანები და მისი კულტურის წრე.

სამეცნიერო კონფერენციაზე – „შავი ზღვა გუშინ, დღეს და ხვალ“ (ქ. სტამბოლი) – ვ. ლიჩელი და რ. პაპუაშვილი გამოვიდნენ მოხსენებით – რკინის ხანის ადრეული დასახლებები კოლხეთში და მათი კავშირი ეგეოსურ სამყაროსთან. მოხსენების მოკლე შინაარსი დაიბეჭდა (იხ. ქვემოთ).

ქ. ვოლოსში (საბერძნეთი) გამართულ საერთაშორისო კონგრესზე - „ეგეოსური სამყარო და შავი ზღვა“ – ვ. ლიჩელმა და რ. პაპუაშვილმა წარადგინეს მოხსენება – ეგეოსური სამყარო და კოლხეთი (ადრეული კონტაქტები).

გ. ლამბაშიძემ მონაწილეობა მიიღო საერთაშორისო სამეცნიერო სიმპოზიუმის – „ქრისტიანობის 20 საუკუნე საქართველოში“ – მუშაობაში მოხსენებით: საქართველოს სამოციქულო ეკლესია და ქრისტიანული რელიგიისა და ქართული კულტურის წრის ძეგლები ჩრდილოეთ კავკასიის ქვეყნებში. მოხსენება გამოქვეყნდა (იხ. ქვემოთ).

XXIV რესპუბლიკურ დიალექტოლოგიურ სამეცნიერო სესიაზე გ. ჩიქოვანმა გააკეთა მოხსენება – ხევს-ფუძის შესატყვისი მეგრულში. მოხსენების მოკლე შინაარსი დაიბეჭდა (იხ. ქვემოთ).

### არქეოლოგიური საუბრები

თებერვალ-აპრილში, ყოველ ოთხშაბათს, იმართებოდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო საბჭოს გაფართოებული ღია სხდომები – ე.წ. არქეოლოგიური საუბრები. წარმოდგენილი იყო ცენტრის თანამშრომელთა საზღვარგარეთ მივლინებების ანგარიშები და მოხსენებები არქეოლოგიის აქტუალურ საკითხებზე: მ. ფუთურიძე – აშშ-სა და თურქეთში სამეცნიერო მივლინების ანგარიში; მ. აბრამიშვილი – სამეცნიერო მივლინება ნიუ-იორკსა და ჰარვარდის უნივერსიტეტში; გ. ნიორაძე – ესპანეთში სამეცნიერო მივლინების ანგარიში; ზ. მახარაძე – სანკტ-პეტერბურგში სამეცნიერო მივლინების ანგარიში; კ. ფიცხელაური – ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები კახეთში; გ. ბოლქვაძე – არქეოლოგიური ძიება მცხეთის ზემო ეკლესიაში; მ. გაბუნია – ბუნებრივი გარემოს ევოლუცია ძველი ქვის ხანაში სამხრეთ საქართველოს ვულკანური მთიანეთის რეგიონის მიხედვით; გ. ჩიქოვანი – ადრესამიწათმომქმედო კულტურათა შესწავლის შედეგები და პრობლემები აღმოსავლეთ საქართველოში; მ. ბარამიძე – კოლხეთის ბრინჯაოს მეტალურგიის ერთი პრობლემის შესახებ (ლითონის იმპორტი ძვ.წ. II-I ათასწლეულის შუა ხანაში); ქ. ესაკია – ტრასოლოგიური კვლევის სიახლე თანამედროვე არქეოლოგიაში (ტექნიკურ-მეთოდური, სტატისტიკურ-ეკონომიკური ანალიზი); ლ. ჭაბაშვილი – „თეთრიქვების“ (უდაბნო) ყორღანი № 4; ნ. რუსიშვილი – ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ტრასაზე აღმოჩენილი პალეობოტანიკური მასალის კომპლექსური ანალიზი; მ. საგინაშვილი – ოთხწახნაგა ბოთლები – კუბიკოსები იბერიაში; მ. ფირცხალავა – იარაღის შემცველი რამდენიმე კომპლექსი ანტიკური ხანის კოლხეთიდან; ვ. ჩიხლაძე – გვიანანტიკური ხანის მეომრის სამარხი ჟინვალის სამაროვნიდან; ნ. პაჭიკაშვილი – დაკრძალვის წესი რუსთავის ადრე შუასაუკუნეთა ხანის სამაროვანზე; ქ. ქუთათელაძე – „პეროზიანთა/ნათესავთ პიტეასშთა“ საგვარეულო ქვემო ქართლში V-VIII საუკუნეებში; ელ. გიგოლაშვილი – კლდეში ნაკვეთი საკულტო კომპლექსი ვანიდან; რ. პაპუაშვილი – დაკრძალვის ზოგიერთი თავისებურებანი კოლხეთის ადრერკინის ხანის სამაროვნებზე (წერილობითი წყაროებისა და ეთნოგრაფიული პარალელების შუქზე); გ. რჩეულიშვილი – ჟინვალის ხერთვისის არქეოლოგიური ძეგლები; ივ. წიკლაური – მასალები ჯვარ-სალოცავებსა და საკომუნიკაციო სისტემის ურთიერთდამოკი-

დებულების შესწავლისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში.

### ქრისტიანული არქეოლოგიის სემინარი

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში მუშაობა განაგრძო ქრისტიანული არქეოლოგიის მუდმივმოქმედმა სემინარმა (ხელმძღვანელი რ. რამიშვილი). ცენტრის შუასაუკუნეთა ხანის არქეოლოგიის განყოფილების თანამშრომლებთან ერთად სემინარში აქტიურად მონაწილეობდნენ მოწვეული მეცნიერებიც: მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, თ. მგალობლიშვილი, გ. გაგოშიძე, გ. ნარსიძე, ვ. გოილაძე, ნ. გაფრინდაშვილი, მ. ქურდიანი, ლ. პატარიძე. ცენტრის თანამშრომლებმა წარმოადგინეს შემდეგი მოხსენებები: წილკნის აკლდამის ბერძნულ წარწერაში მოხსენებულ სასულიერო პირთა ეთნიკურ-კონფესიური კუთვნილების საკითხისათვის (კ. წერეთელი), თბილისის წმ. ორმოც სებასტიელ მოწამეთა ეკლესიის შესწავლისათვის (ისტორიულ-არქეოლოგიური მიმოხილვა) (ოთ. ტყემელაშვილი, მ. ძნელაძე, ჯ. გვეტაძე, ზ. კალანდაძე), ერთხელ კიდევ ქრისტიანული სტელების დათარიღებისათვის (რ. რამიშვილი), ბეჭედი წმ. ნინოს გამოსახულებით (ვ. ჩიხლაძე), „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ – საეკლესიო აღმშენებლობის მნიშვნელოვანი წყარო (გ. ბოლქვაძე).

### სამეცნიერო კვალიფიკაციის ამაღლება

ცენტრის სადისერტაციო საბჭოზე („არქეოლოგიისა“ და „ნუმიზმატიკა-სფრაგისტიკის“ სპეციალობით) დ. ახვლედიანმა დაიცვა დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის, ხოლო მ. ჩარკვიანმა – ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად (ავტორიფერატებზე მითითება იხ. ქვემოთ).

### ექსპედიციები

საკვლევ არქეოლოგიური სამუშაოები ჩაატარა შემდეგმა ექსპედიციებმა: დმანისის (ჯ. კოპალიანი), დმანისის ადრეპალეოლითური ხანის რაზმმა (მ. ნიორაძე), თბილისისა და მისი ქვეყნის (მ. აბრამიშვილი), მაშვერას ხეობის (კ. კახიანი), ვანის (დ. კაჭარავა), ტაძრისის (რ. რამიშვილი), ქუთაისის (ო. ლანჩავა), კახეთის (დედოფლისწყაროს რ-ნი) (კ. ფიცხელაური, გერმანიის არქეოლოგიის ინსტიტუტის ევრაზიის განყოფილების მონაწილეობით), კახეთის-უდაბნოს (კ. ფიცხელაური, ქ. ტიუბინგენის ებერჰარდ კარლის სახელობის უნივერსიტეტის – „ტროას პროექტთან“ ერთად), კოლხეთის (რ. პაპუაშვილი), ბოლნისის (ირ. ლამბაშიძე, ერთობლივი ქართულ-გერმანული ექსპედიცია); ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის მშენებლობაზე – ბორჯომ-ახალციხის (ირ. ლამბაშიძე), წალკათრიალეთის (გ. ნარიმანიშვილი), თეთრიწყაროს (ზ. შატბერაშვილი), თეთრიწყაროს რაზმმა (გ. გოგოჭური), ახალციხის (მ. ბარამიძე), ახალციხის – ორჭოსანის რაზმმა (გ. რჩეულიშვილი),

აწყურის (ვ. ლიჩელი), სამშვილდის (გ. მირცხულავა).

### მივლინებები

საზღვარგარეთის სამეცნიერო ცენტრებში მივლინებით იმყოფებოდნენ ვ. ჯაფარიძე (ქ. ბერლინი, გერმანიის არქეოლოგიური ინსტიტუტის 135 წლისთავის იუბილეზე), დ. კაჭარავა (ქ. ანკარა, ბრიტანეთის არქეოლოგიური ინსტიტუტი; საფრანგეთი, ბეზანსონის უნივერსიტეტი), გ. კვიციანი (ქ. ანკარა, ბრიტანეთის არქეოლოგიური ინსტიტუტი), ნ. ლორთქიფანიძე (ქ. რომი, საფრანგეთის არქეოლოგიური სკოლა), გ. გამყრელიძე (ეგვიპტე, კაიროს უნივერსიტეტი), მ. აბრამიშვილი (ეგვიპტე, კაიროს უნივერსიტეტი; თურქეთი, ქ. ვანი), გ. ბედიანაშვილი (თურქეთი, ქ. ვანი), მ. ფუთურიძე (სამხრეთ აფრიკის რესპუბლიკა, ქ. პრეტორია; ქ. სტამბოლი, გერმანიის არქეოლოგიის ინსტიტუტი), ვ. ლიჩელი (თურქეთი, ქ. სტამბოლი; საბერძნეთი, ქ. ვოლოსი), რ. პაპუაშვილი (თურქეთი, ქ. სტამბოლი; საბერძნეთი, ქ. ვოლოსი), მ. გაბუნია (ქ. ბაქო), ზ. მახარაძე (ქ. სანკტ-პეტერბურგი), კოტე ფიცხელაური (გერმანია, ქ. ტიუბინგენის ებერჰარდ კარლის სახელობის უნივერსიტეტი, DAAD-ის სამწლიანი პროგრამით), ი. ჯაფარიძე (ქ. ბოხუმის გერმანული სამთო მუზეუმის თემატური სტიპენდიით).

### დაჯილდოება

მ. ნიორაძეს (ლ. გაბუნიასთან, ა. ვეკუასა და დ. ლორთქიფანიძესთან ერთად) მიენიჭა საქართველოს მეცნიერებისა და ტექნიკის დარგის 2004 წლის სახელმწიფო პრემია და საქართველოს სახელმწიფო პრემიის ლაურეატის წოდება საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა დარგში 1992-2001 წლებში შესრულებული შრომათა ციკლისათვის – „დმანისელი ადამიანის ადგილი ადრეულ კომინიდეზს შორის, მისი მატერიალური კულტურა და ბუნებრივი გარემო“.

### 2004 წელს გამოქვეყნებული ნაშრომები

#### ა. მონოგრაფიები, კრებულები, ჟურნალები

ლორთქიფანიძე ნ. არგონავტების მითის ასახვა ადრეებერძნულ კულტურაში. თბ., 2004, 166 გვ., 12 სურ., რეზ. გერმ. ენ.

მამაიაშვილი ნ. ქალაქი ჭერემი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა). რედ. რ. რამიშვილი. თბ., 2004, 208 გვ., 69 ტაბ., რეზ. რუს. ენ. (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი).

მარგიშვილი ს., ნარიმანიშვილი გ. ალგეთის ხეობის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები. = საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები. № 1. თბ., 2004, 408 გვ., 204 ტაბ., რეზ. რუს. და ინგლ. ენ. (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არქეოლოგიური კვლე-

ვის ცენტრი. კულტურული ანთროპოლოგიის განყოფილების საერთაშორისო ფონდი).

ორჯონიკიძე ა. მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების ძირითადი საფეხურები აღმოსავლეთ საქართველოში. თბ., 2004, 202 გვ., 76 სურ. (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი).

რამიშვილი ალ. ბრინჯაოს არქეოლოგიური ძეგლები წალკაში. ხაშურის ექსპედიციის შრომები. ტ. I. = ძიებანი. დამატებანი. VII. თბ., 2004, 436 გვ. 253 ტაბ. რეზ. ინგლ. და რუს. ენ.

წითლანაძე ლ. ხევის არქეოლოგიური ძეგლები II (მასალის პუბლიკაცია). თბ., 2004, 91 გვ., 37 ტაბ., რეზ., რუს. ენ.

საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „კავკასიის არქეოლოგია, ეთნოლოგია, ფოლკლორისტიკა“. ეძღვნება აკადემიკოს ანდრია აფაქიძის დაბადებიდან 90 წლის იუბილეს. მოხსენებათა მოკლე შინაარსების კრებული. თბ., 2004, 274 გვ., ილ. (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. კავკასიის ქვეყნებთან სამეცნიერო თანამშრომლობის კომისია. საქართველოს არქეოლოგიური კომისია. საქართველოს ეთნოლოგიური კომისია. ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი. გ. ნიორაძის სახელობის მცხეთის არქეოლოგიური ინსტიტუტი. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. დ. ბააზოვის სახელობის საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი).

შემოკლებით – კავკასიის არქეოლოგია – 2004.

საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წლებში (მოკლე ანგარიშები). რედკოლეგია: ოთ. ლორთქიფანიძე, ვ. ჯაფარიძე, ბ. მაისურაძე, გ. მინდიაშვილი, ი. ჯალალანია. თბ., 2004, 358 გვ., 214 ტაბ., რეზ. გერმ. ენ. (არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი).

შემოკლებით – საკმ 1989-1992.

ძიებანი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოს ოთარ ლორთქიფანიძის სახ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი. № 13-14. მთ. რედ. ვ. ჯაფარიძე. თბ., 2004, 183 გვ., ილ., რეზ. ინგლ. და გერმ. ენ. (არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი).

შემოკლებით – ძიებანი. № 13-14.

ძიებანი (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი). დამატებანი. XII. ინტერდისციპლინარული გამოკვლევები. მთ. რედ. ვ. ჯაფარიძე. თბ., 2004, 132 გვ., ილ., რეზ. ინგლ. ენ. (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი).

შემოკლებით - ძიებანი. დამატებანი XII.

Journal of Georgian Archaeology. The Journal of the Otar Lordkipanidze Centre for Archaeo-

logical Studies Georgian Academy of Sciences. N1. Tbilisi. 2004. შემოკლებით - JGA. N 1.

### ბ. სტატიები, მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, ავტორეფერატები

აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., გიუნაშვილი გ., დავლიანიძე რ., ნარიშვილი გ., სადრაძე ვ., ძნელაძე მ., ირემაშვილი შ., ნონეშვილი ალ., ხეცურიანი ლ., გავაშვილი ე. მცხეთის ექსპედიცია. - საკმ 1989-1992, გვ. 70-81, ტაბ. CXIX-CXLVIII, რეზ. გერმ. ენ.

ახვლედიანი დ. კოლხეთის სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური ისტორიის საკითხები ძვ.წ. V-II სს-ში. ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი. თბ., 2004, 117 გვ., 2 ცხრილი, პარალელ. ტექსტი რუს. ენ.

ბოზოჩაძე ა., მირიანაშვილი ნ. ნასტაკისის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1989-1990 წლებში. - საკმ 1989-1992, გვ. 104-109, ტაბ. CLXXVIII-CLXXXV, რეზ. გერმ. ენ.

ბუგანიშვილი თ. საქართველოს მეზობელი კავკასიური ქვეყნების ქვედა და შუა პალეოლითის ხანის ძეგლები. - ძიებანი. № 13-14, გვ. 5-10, რეზ. ინგლ. ენ.

ბუხრაშვილი პ. ბრინჯაოს ხანის „დროშები“ (?) და ხვევისბერის ინსიგნიები (?) ზემო ზვიდიდან (დიდგორიდან). - ამირანი. კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი საზოგადოებრივი ინსტიტუტის მოამბე. X. მონრეალი-თბილისი, 2004, გვ. 7-21, 5 ტაბ., რეზ. გერმ. ენ.

გაბიძაშვილი გ., სახაროვა ლ., სულავა ნ., სულხანიშვილი დ. ლეჩხუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიების შედეგები (1989-1991 წწ.). - საკმ 1989-1992, გვ. 121-123, ტაბ. CC-CCIV, რეზ. გერმ. ენ.

გაბუნია მ. სამხრეთ საქართველოს მთიანეთის ექსპედიცია. - საკმ 1989-1992, გვ. 5-7, ტაბ. I-V, რეზ. გერმ. ენ.

გამყრელიძე გ. იბერიულ-კოლხური ხანის საქართველოს სამხედრო საქმის ისტორიის წყაროები. - ძველი ისტორია. V. თბ., 2004, გვ. 50-70, რეზ. ინგ. ენ.

ინანიშვილი გ., გვერდწითელი მ., მარგველაშვილი მ., ცქიტიშვილი ქ. ამიერკავკასიაში გავრცელებული აკინაკის წარმომავლობის საკითხისათვის. - ძიებანი. დამატებანი. XII, გვ. 69-78, 2 სურ., რეზ. ინგლ. ენ.

გეწაძე მ., თავართქილაძე ნ., კალანდაძე ნ. არქეოლოგიური რკინის კონსერვაციის მეთოდი ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი მასალის მიხედვით. - ძიებანი. დამატებანი. XII, გვ. 58-62, 2 სურ., რეზ. ინგლ. ენ.

გეწაძე მ., თავართქილაძე ნ., მარგველაშვილი მ., ცქიტიშვილი ქ. არქეოლოგიური ვერცხლის კონსერვაცია. - ძიებანი. დამატებანი. XII, გვ. 63-68, 2 ცხრილი, 1 ტაბ., რეზ. ინგლ. ენ.

გეწაძე მ., მარგველაშვილი მ., თავართქილაძე ნ., ცქიტიშვილი ქ. ბრინჯაოს ქანდაკებები ვანის ნაქალაქარდან. - ძიებანი. დამატებანი. XII, გვ. 49-57, 2 სურ., რეზ. ინგლ. ენ.

ესაკია ქ. ექსპერიმენტალურ-ტრასოლოგიური მეთოდის გამოყენება ადრესამიწათმოქმედო ეკონომიკის ეფექტიანობის განსაზღვრისათვის. - ძიებანი. დამატებანი. XII, გვ. 6-10, 2 ცხრილი, რეზ. ინგლ. ენ.

ესაკია ქ., მარგველაშვილი მ. აი-ილიას ქვის ინდუსტრიის ანალიზი (წალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2002 წ. ნოემბერ-დეკემბერში მოპოვებული მასალების საფუძველზე) - ძიებანი. დამატებანი. XII, გვ. 11-16, 7 ცხრილი, რეზ. ინგლ. ენ.

ზარნაძე თ. მარი ბროსეს სამეცნიერო კონტაქტები ქართველ მოღვაწეებთან (პლატონ იოსელიანი). - კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი საზოგადოებრივი ინსტიტუტის მოამბე. X. მონრეალი-თბილისი, 2004, გვ. 40-47, რეზ. ინგლ. ენ.

თოდუა თ. არიანეს "Εκταξιδ και 'Αλαυν"-ის ერთი ცნობის განმარტებისათვის. - ძველი ისტორია. V. თბ., 2004, გვ. 40-49, რეზ. ინგლ. ენ.

თოდუა თ. ახ.წ. IV-V სს-ის ბერძნულწარწერიანი სტელა სოხუმიდან. - ძიებანი. № 13-14, გვ. 151-154, 1 სურ., რეზ. ინგლ. ენ.

ინანიშვილი გ. რკინის წარმოება საქართველოს ტერიტორიაზე ძვ.წ. XII-I საუკუნეებში. - ძიებანი. დამატებანი. XII, გვ. 79-121, 8 ცხრილი, 21 სურ., რეზ. ინგლ. ენ.

ინანიშვილი გ., გეწაძე მ., გვერდწითელი მ., თავართქილაძე ნ. არქეოლოგიური რკინის კვლევის მეთოდიკა და ლაბორატორიული ექსპერიმენტი. - ძიებანი. დამატებანი. XII, გვ. 30-42, 7 სურ., რეზ. ინგლ. ენ.

ინანიშვილი გ., გვერდწითელი მ., კალანდაძე ნ., ცქიტიშვილი ქ. რკინა-ფოლადის დამუშავების უძველესი ტექნოლოგია და ჭედვის პროცესის თბური ეფექტი. - ძიებანი. დამატებანი. XII, გვ. 43-48, 1 ცხრილი, 2 სურ., რეზ. ინგლ. ენ.

კალანდაძე კ., ბუბეიშვილი თ., იოსელიანი ნ., ჯიქია მ., კალანდაძე ნ. წყალტუბოს ექსპედიცია. - საკმ 1989-1992, გვ. 16-19, ტაბ. XVII-XXVII, რეზ. გერმ. ენ.

კალანდაძე ნ. ადრერკინის ხანის კოლხური გრავირებული აბზინდების შესწავლისათვის. - ძიებანი. № 13-14, გვ. 111-117, 2 ტაბ., რეზ. ინგლ. ენ.

კაჭარავა დ. კუნძული ლეკვე. - კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული. თბ., 2004, გვ. 200-215, რეზ. ინგლ. ენ.

კახიანი კ., ლლივიაშვილი ე., ცქვიტინიძე ზ., კალანდაძე გ., კალანდია ა., შერეზადიშვილი ბ. არქეოლოგიური გათხრები დმანისის რაიონში 1989-1990 წწ., - საკმ 1989-1992 წწ., გვ. 39-44, ტაბ. LXX-LXXIV, რეზ. გერმ. ენ.



კილურაძე ნ. ლეგიონერთა სამარხები პიტიუნტის სამაროვანზე. – კავკასიურ-ახლო აღმოსავლური კრებული. თბილისი. 2004, გვ. 216-225, 4 ტაბ., რეზ. ინგლ. ენ.

კობახიძე თ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო ბიბლიოთეკა 2003 წელს. – ძიებანი. № 13-14, გვ. 179.

ლორთქიფანიძე ო., ფუთურიძე რ., კვირკველია გ., თოლორაძე ვ., ფირცხალავა მ., ყიფიანი გ., მათიაშვილი ნ., გიგოლაშვილი ე., კაჭარავა დ., ახვლედიანი დ., ჭყონია ა., ლებანიძე ლ. ვანის არქეოლოგიური ექსპედიცია. – საკმ 1989-1992, გვ. 81-93, ტაბ. CXLIX-CLVIII, რეზ. გერმ. ენ.

მათიაშვილი ნ. კოლხეთის წარმართული პანთეონის იკონოგრაფიისათვის. – კავკასიურ-ახლო აღმოსავლური კრებული. თბ., 2004, გვ. 226-235, რეზ. ინგლ. ენ.

მაისურაძე ბ., რუსიშვილი რ. შირაქის ექსპედიცია 1989-1991 წლებში. – საკმ 1989-1992, გვ. 32-36, ტაბ. XLVIII-LX, რეზ. გერმ. ენ.

მინდიაშვილი გ. 2003 წლის საველე სამუშაოები. – ძიებანი. № 13-14, გვ. 180-182. პარალელ. ტექსტი ინგლ. ენ.

მიქელაძე თ., პაპუაშვილი რ., ჩუბინიშვილი ნ., პაპუაშვილი ნ., სახვაძე ე. კოლხეთის ექსპედიცია. – საკმ 1989-1992, გვ. 36-39, ტაბ. LXI-LXIX, რეზ. გერმ. ენ.

მუმლაძე მ. ლეჩხუმის არქეოლოგიური შესწავლის ისტორიიდან. – ძიებანი. № 13-14, გვ. 160-164, 4 სურ.

ნარიანიშვილი გ., მახარაძე ზ., შანშაშვილი ნ., მელიქიძე შ. წალკის ექსპედიცია 1990-1992 წლებში. – საკმ 1989-1992, გვ. 123-128, ტაბ. CCV-CCXIV, რეზ. გერმ. ენ.

ნიორაძე მ. მდ. წყალწითელას ხეობის ქვის ხანის შემსწავლელი ექსპედიცია 1989-1990 წწ. – საკმ 1989-1992, გვ. 7-10, ტაბ. VI-IX, რეზ. გერმ. ენ.

ორჯონიკიძე ა. ქვის ისრისპირები საქართველოდან. – ძიებანი. № 13-14, გვ. 24-61, 24 რუკა, 9 ტაბ., რეზ. ინგლ. ენ.

ორჯონიკიძე ა., მუმლაძე მ. ჯავახეთის პლატოზე 1989 წელს ჩატარებული სამუშაოები. – საკმ 1989-1992, გვ. 20-21, ტაბ. XXVIII-XXXVI, რეზ. გერმ. ენ.

რამიშვილი რ., ჯორბენაძე ბ., ჩიქოვანი გ., ლლონტი მ., წითლანაძე ლ., ბუჩუკური ა., რობაქიძე ც., მინდორაშვილი დ., რჩეულიშვილი გ., ლომიძე ც., ჩიხლაძე ვ., მარგველაშვილი მ., წიკლაური ივ., წიკლაური ჯ., გამეხარდაშვილი მ. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია. – საკმ 1989-1992, გვ. 95-104, ტაბ. CLXI-CLXXVII, რეზ. გერმ. ენ.

რუსიშვილი რ., მაისურაძე ბ. [შემდგენელები]. ოთარ ჯაფარიძის ნაშრომების სია. – არქეოლოგიური კრებული. IV. თბ., 2004, გვ. 17-24.

საგინაშვილი მ. კიდეკ ერთხელ კვირისტავის ფორმის მინის საკინძისთავების შესახებ. – ძიებანი. № 13-14, გვ. 143-146, 1 სურ., რეზ. ინგლ. ენ.

სულავა ნ. კავკასიის ფიბულების შესახებ. – ძიებანი. № 13-14, გვ. 91-110, 11 რუკა, 9 ტაბ., რეზ. ინგლ. ენ.

ტყეშელაშვილი ო., კალანდაძე ზ., ჭუმბურიძე ზ., წერეთელი კ. შუასაუკუნეთა ხანის თბილისის არქეოლოგიური ექსპედიცია. – საკმ 1989-1992, გვ. 118-121, ტაბ. CXCVII-CXCIX, რეზ. გერმ. ენ.

ფიცხელაური კ., ვარაზაშვილი ვ., კინწურაშვილი მ., მამაიაშვილი ნ., მენაბდე ც., მანსფელდი გ., ორტმანი ვ., ეგოლდი ა. კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია. – საკმ 1989-1992, გვ. 22-32, ტაბ. XXXVII-XLVII, რეზ. გერმ. ენ.

ფხაკაძე გ. ხარის რქისებური სადგრები კავკასიასა და წინა აზიაში. – ძიებანი. № 13-14, გვ. 16-23, 4 ტაბ., რეზ. ინგლ. ენ.

ფხაკაძე გ., დარსანია ლ., გაბიაშვილი გ. საჩხერის ექსპედიცია 1989-1990 წწ. – საკმ 1989-1992, გვ. 67-69, ტაბ. CXVII-CXVIII, რეზ. გერმ. ენ.

ქორქია ლ., წერეთელი ლ. გათხრები აფიანჩას მღვიმეში 1989-1991 წწ. – საკმ 1989-1992, გვ. 10-16, ტაბ. X-XVI, რეზ. გერმ. ენ.

ლამბაშიძე გ. საქართველოს სამოციქულო ეკლესია და ქრისტიანული რელიგიისა და ქართული კულტურის წრის ძეგლები ჩრდილოეთ კავკასიის ქვეყნებში. – საერთაშორისო სამეცნიერო სიმპოზიუმი – „ქრისტიანობის 20 საუკუნე საქართველოში“. მოხსენებათა კრებული. თბ., 2004, გვ. 296-307. რეზ., რუს. ენ.

ლამბაშიძე ოთ., ლამბაშიძე ირ., კვირკვია რ., კვიციანიძე დ. მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1989-1991 წწ. – საკმ 1989-1992, გვ. 44-51, ტაბ. LXXV-XCI, რეზ. გერმ. ენ.

ყაზახიშვილი ლ. V არქეოლოგიური ყრილობა (მასალები). – ძიებანი. № 13-14, გვ. 165-169.

ყვავაძე ე., შატბერაშვილი ზ., ამირანაშვილი ჯ., რუხაძე ლ., რუსიშვილი ნ., მელაძე ნ. ტყემლარის (თეთრიწყაროს რაიონი) გორასამარხების ფენების პალინოლოგიური და პალეოკარპოლოგიური შესწავლის პირველი შედეგები. – ძიებანი. დამატებანი. XII, გვ. 17-29, 9 ნახ., რეზ. ინგლ. ენ.

ყიფიანი ნ. წითელფიგურული კრატერი საირხიდან. – არქეოლოგიური ჟურნალი. III. თბ., 2004, გვ. 114-119, 13 სურ., რეზ. გერმ. ენ.

შანშაშვილი ნ. ობსიდიანი დაკრძალვის რიტუალში. – ძიებანი. № 13-14, გვ. 68-73, რეზ. ინგლ. ენ.

ჩარკვიანი მ. ექვთიმე თაყაიშვილი და XIX-XX სს-ის მიჯნის საქართველოს არქეოლოგია. ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი. თბ., 2004, 63 გვ., 1 რუკა, პარალელ. ტექსტი რუს. ენ.

ჩიკოიძე ც., არჩვაძე თ., ჩხატარაშვილი მ., ჯაფარიძე ი. პაჭიკაშვილი ნ., ხავთასი მ. კუხეთის ექსპედიცია 1989-1990 წწ. – საკმ 1989-1992, გვ. 109-112, ტაბ. CLXXXVI-CLXXXVII, რეზ. გერმ. ენ.

ჩიქოვანი გ. ხევო- ფუძის შესატყვისი მეგრულში. – XXIV რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები. თბ., 2004, გვ. 77-78.

ჩიქოვანი თ. ხარო – მარცვლეულის მიწისქვეშა საცავი. – ძიებანი. № 13-14, გვ. 155-159, 3 სურ., რეზ. ინგლ. ენ.

ცქიტიშვილი გ., გვეტაძე ჯ., კვაჭაძე მ., კვიციანი რ., მახარაძე ზ. კასპის რაიონის არქეოლოგიური ექსპედიცია. – საკმ 1989-1992, გვ. 51-61, ტაბ. XCII-CVI, რეზ. გერმ. ენ.

ჭაბაშვილი ლ. „თეთრი ქვების“ გორასამარხი № 4. – ძიებანი. № 13-14, გვ. 62-67, 2 ტაბ., რეზ. გერმ. ენ.

ჭანიშვილი თ. მუხათგვერდის სამაროვნის ერთი სამარხის დათარიღებისათვის. – ძიებანი. № 13-14, გვ. 83-90, 4 ტაბ., რეზ. ინგლ. ენ.

ჭელიძე ლ. აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ენეოლითისა და ადრებრინჯაოს პერიოდების ქვის ინვენტარს შორის მემკვიდრეობითობის საკითხი. – ძიებანი. № 13-14, გვ. 11-15, 2 ტაბ., რეზ. ინგლ. ენ.

ჯალალანია ი., ჯორბენაძე ხ., ჭყონია ა. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი 2003 წელს. – ძიებანი. № 13-14, გვ. 170-179.

ჯაფარიძე ვ. ვ., კოპალიანი ჯ., ბოლქვაძე გ., ნიორაძე მ. დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიცია. – საკმ 1989-1992, გვ. 112-118, ტაბ. CLXXXVIII-CXCVI, რეზ. გერმ. ენ.

ჯაფარიძე ვ., ძიბიგური ლ., გვინჩიძე გ. არქეოლოგიური ძიება შორაპანში (შორაპანის ციხის რესტავრაციასთან დაკავშირებული სამუშაოების შესახებ). – საკმ 1989-1992, გვ. 93-95, ტაბ. CLIX-CLX, რეზ. გერმ. ენ.

ჯაფარიძე ვ., ჭელიძე ზ., კვირიკაძე მ., წერეთელი მ. საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლების არქეომანიტური გამოკვლევის შედეგები. – ძიებანი. დამატებანი. XII, გვ. 122-131, ცხრილი, 2 სურ., რეზ. ინგლ. ენ.

ჯიბლაძე ლ., პაპუაშვილი რ., ხვისტანი რ. შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის საწყისი პერიოდის უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენა გალის რ-ნის სოფ. გაგიდაში. – ძიებანი. № 13-14, გვ. 74-82, 4 ტაბ., რეზ. ინგლ. ენ.

ახვლедиани Д. Взаимоотношения Колхиды и Синопы в VI-III вв. до н.э. – Кавказоведение, № 5. Москва, 2004, с. 91-97, 1 рис., 2 табл., рез. на англ. яз.

Багатуриа Э. О раннем этапе функционирования «Великого шелкового пути» вдоль Кодори. – Кавказоведение, 2004, гв. 29.

Бердзенишвили И. Себастополис-Цхум – церковный центр. Археологические данные. – Кавказоведение, 2004, гв. 37.

Гамбашидзе Г. Три лапидарные надписи Епископа Георгия (X в.) из христианского храма Ткобя-Ерда (Ингушетия). – Кавказоведение, 2004, гв. 47-48, 4 сур.

Гвинчидзе Г. К сведениям Плиния Старшего и Стефана Византийского о местоположении города Айна. – Кавказоведение, 2004, гв. 52.

Гогочури Г. Бронзовые предметы из Кодисцкаро. – Кавказоведение, 2004, гв. 56-57, 1 таб.

Джапаридзе В. Вопросы генезиса городов античной Грузии. – Кавказоведение, 2004, гв. 61-63.

Джибладзе Л. Ареал протоколхидских и древнеколхидских культур. – Кавказоведение, 2004, гв. 64.

Дзneladze M. Изучение керамических строительных материалов древней Грузии. – Кавказоведение, 2004, гв. 65, 1 таб.

Дундуа Г. Нумизматика Грузии античного периода (общий обзор). – Кавказоведение, 2004, гв. 66.

Квиркваია Р. Боржомское ущелье в VIII-VI вв. до н.э. – Кавказоведение, 2004, гв. 73.

Кигурадзе Н. Археология на страницах журнала «Кавказская старина». – Кულტურის ისტორიის საკითხები. XX. თბ., 2004, გვ. 68-72.

Кигурадзе Н., Лордкипанидзе Г. Аврелий Ахол – Квазипрозелит?! – Кавказоведение, 2004, гв. 74-75.

Личели В. Ацкури языческого периода. – Кавказоведение, 2004, гв. 87.

Майсурадзе В. Г., Инанишвили Г. В. Святылище Шилда, культовый памятник из Кахетии (Грузия). – РА. № 4, 2004, с. 38-51, 9 рис., рез. на англ. яз.

Маргвелашвили М. Жинвальская церковь «Джвари патиосани» – «Крест величественный». – Кавказоведение, 2004, гв. 90-91, 1 сур.

Миндиашвили Г. Ранний курган у с. Тедоцминда. – Кавказоведение, 2004, гв. 94-95, 1 таб.

Мирицхулава Г. О культуре плодородия в раннеземледельческой культуре. – Кавказоведение, 2004, гв. 96-97.

Нариманишвили Г. Цилиндрические печати из Триалети. – Кавказоведение, 2004, гв. 105-106, 1 таб.

Нариманишвили Г., Амиранашвили Дж. К исторической топографии поселений Квемо Картли. – კავკასიის არქეოლოგია – 2004, გვ. 107-108.

Ниорадзе М., Ниорадзе Г. Новые находки остатков древнейшего человека из раннепалеолитической стоянки в Дманиси. – კავკასიის არქეოლოგია. 2004, გვ. 111-113, 1 ტაბ.

Орджоникидзе Ал. Некоторые определяющие элементы культур бронзового века Восточной Грузии. – კავკასიის არქეოლოგია. 2004, გვ. 114.

Пачикашвили Н. Булавки с Руставских раннесредневековых могильников. – კავკასიის არქეოლოგია. 2004, გვ. 116-117, 1 ტაბ.

Пицхелаური К. Некоторые вопросы топографии поселений II-I тыс. до н.э. центральной части Южного Кавказа на фоне новых археологических открытий. – კავკასიის არქეოლოგია. 2004, გვ. 118-119.

Пхакадзе Г. Новый очаг раннеземледельческой культуры в Южной Грузии. – კავკასიის არქეოლოგია. 2004, გვ. 120-121, 1 ტაბ.

Сулава Н. К датировке и типологии фибул Тлийского могильника. – Кавказоведение, № 5. Москва, 2004, с. 110-114, 1 табл., рез. на англ. яз.

Хвистани Р. С. Тагилони – один из важных пунктов на Северо-Западе Колхиды в античную эпоху. – კავკასიის არქეოლოგია. 2004, გვ. 131.

Циклаური И. Памятники мегалитной культуры в центре горного Кавказа. – კავკასიის არქეოლოგია. 2004, გვ. 136.

Цитланадзе Л. Каменный топор из Гергети. – კავკასიის არქეოლოგია – 2004, გვ. 137, 1 სურ.

Чартолани Ш. Археологические исследования в Сванетии. – კავკასიის არქეოლოგია. 2004, გვ. 138-139, 1 რუკა.

Челидзе Л. Локальные варианты Шулавер-Шомутепинской культуры VI-IV тыс. до н.э. – კავკასიის არქეოლოგია. 2004, გვ. 140-141, 1 ტაბ.

Чиковани Г. К вопросу распространения одного вида керамического орнамента в Закавказье в раннеземледельческих поселениях. – კავკასიის არქეოლოგია. 2004, გვ. 142, 1 ტაბ.

Чикоидзе Ц. Проектирование и социальная топография средневековых городов (по археологическим данным г. Рустави). – კავკასიის არქეოლოგია. 2004, გვ. 143.

Чихладзе В. Медальоны, обнаруженные на Жинвальском могильнике. – კავკასიის არქეოლოგია. 2004, გვ. 144-145, 1 ტაბ.

Чхатарашвили М. Раннесредневековые стеклянные украшения из г. Рустави. – კავკასიის არქეოლოგია. 2004, გვ. 146-147, 1 ტაბ.

Шаншашвили Н. К распространению одного типа керамики на Кавказе. – კავკასიის არქეოლოგია. 2004, გვ. 148-149, 1 ტაბ.

Abramishvili M. Between Caucasus and the Aegean, Mountains and Valleys: A Symposium on Highland/Lowland interaction in Bronze Age settlement systems of Eastern Anatolia, Transcaucasia and Northwestern Iran. Van-Turkey. 2004.

Bedianashvili G. Barrows of Namgalamitsa and its Cultural Environment, Mountains and Valleys: A Symposium on Highland/Lowland interaction in Bronze Age settlement systems of Eastern Anatolia, Transcaucasia and Northwestern Iran. Van-Turkey. 2004.

Bolkvadze G. The first Christian Church in Mtskheta – the Lower Church or “Holy of Holies”. – JGA. N 1, p. 203-207, 3 fig., ანოტაცია ქართ. ენ.

Buchraschvili P. Die Flagge und die Insignien des Stammführers aus der Bronzezeit. – კავკასიის არქეოლოგია. 2004, გვ. 43.

Celiberti V., Barsky D., Cauche D., Notter O., Nioradze M., Lordkipanidze D., Gabunia L. K., Lumley de, H., Les industries lithiques archaïques du site de Dmanissi, Géorgie. – Actes du XIV<sup>e</sup> Congrès du I’U.I.S.P.P., Université de Liège, 2-8 septembre 2001. BAR 2004. International series 1272, p. 29-36.

Chelidze L., Gogelia D. Arukhlo I: an Early-Farming Site. – JGA. N 1, p. 46-92, 3 fig., 38 pl., ანოტაცია ქართ. ენ.

Dundua G. Hoards of Foreign Coins of the Classical Period from Colchis (4<sup>th</sup> century B.C. – 4<sup>th</sup> century A.D.). – JGA. N 1, p. 160-169, ანოტაცია ქართ. ენ.

Gamkrelidze G. On the History of Archaeology in Georgia (part I). – JGA. N 1, p. 208-217, 3 fig., ანოტაცია ქართ. ენ.

Justus A., Nioradze M. Die Steinartefakte des Altpaläolithischen Fundplatzes Dmanisi (Georgien, Kaukasus) – ein Überblick. – JGA. N 1, S. 7-38, 18 Abb., ანოტაცია ქართ. ენ.

Japaridze V. New Archaeological Data on Shorapani. – JGA. N 1, p. 186-202, 12 pl., ანოტაცია ქართ. ენ.

Kacharava D. A Bronze Figurine from Vani. – JGA. N 1, p. 225-227, 4 fig.

Licheli V. A Burial with a Stone Embankment at Atsquri. – JGA. N 1, p. 218-224, 5 pl.

Licheli V., Papuashvili R. Iron Age Colchis and early relations with the Aegean. – An international inter-disciplinary conference on the Black Sea region: Past, Present and Future. Lastof abstracts. Istanbul, 2004, p. 109.

Lordkipanidze O. "Hoards" in Cohchian Bronze Culture: their Role and Purpose. – JGA. N 1, p. 134-151, 2 fig., ანოტაცია ქართ. ენ.

Maisuradze B., Pirskhalava M. The so-called Scythian Presence in Georgia. – Ancient Near Eastern Studies. Vol. XLI. 2004, Louvain, p. 192-217, 6 maps, 12 fig.

Makharadze Z. End of the Early Bronze Age in Eastern Georgia (According to the materials of Tsikhiagora site). – JGA. N 1, p. 102-113, 2 fig., 7 pl., ანოტაცია ქართ. ენ.

Narimanishvili G. Ritual Roads at Trialeti Barrows. – JGA. N 1, p. 120-133, 9 pl., ანოტაცია ქართ. ენ.

Narimanishvili G., Shatberashvili V. The Red-Painted Pottery of the Achaemenid und Post-Achaemenid Periods from Caucasus (Iberia): Stylistic Analysis and Chronology. – Ancient Near Eastern Studies. Vol. XLI. 2004, Louvain, p. 120-166, 38 fig.

Nebieridze L. The Chronology of the Sagvarjile Cave Ornaments and Amulets. – JGA. N 1, p. 39-45, 3 pl., ანოტაცია ქართ. ენ.

Orjonikidze A. Hearths and Andirons of the Kura-Araxes Culture (According to Georgian material). – JGA. N 1, p. 93-101, 3 fig., ანოტაცია ქართ. ენ.

Papuaashvili R. Collective Burial Pit N 4 of Ergeta II Burial Ground. – JGA. N 1, p. 152-159, 5 pl., ანოტაცია ქართ. ენ.

Ramishvili A. A Threshing Board of the Middle Bronze Age from Georgia. – JGA. N 1, p. 114-119, 2 fig., 1 pl., ანოტაცია ქართ. ენ.

### მილოცვა

ავალიშვილი გ., მაისურაძე ბ. ოთარ ჯაფარიძე 80 წლისაა. არქეოლოგიური კრებული. IV. თბ., 2004, გვ. 14-17.

ჭლორთქიფანიძე ოთ. ვულოცავთ [ოთარ ჯაფარიძეს]. – არქეოლოგიური კრებული. IV. თბ., 2004, გვ. 13.

Джапаридзе О., Джапаридзе В. Творческий путь академика Андрея Мелитоновича Апакидзе (к 90-летию со дня рождения). – კავკასიის არქეოლოგია – 2004, გვ. 15-16.

ირინე ჯალაღანია,  
ნათუნა ჯორბენაძე  
ანა ქყონია

## არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო ბიბლიოთეკა 2004 წელს

ცენტრის სამეცნიერო ბიბლიოთეკა მუშაობას აგრძელებდა რამდენიმე მიმართულებით: სპეციალური სამეცნიერო ლიტერატურის შემოსვლის უზრუნველყოფა, სხვადასხვა დაწესებულების ბიბლიოთეკებთან გაცვლითი ურთიერთობების კოორდინაცია, მკითხველთა მომსახურება და ა.შ. 2004 წელს ბიბლიოთეკაში შემოვიდა 245 ბეჭდვითი ერთეული, აქედან 136 – შემოწირულობის, 13 – შეკვეთა-გამოწერის, 51 – გაცვლითი ურთიერთობების, დანარჩენი – სხვა წყაროების შედეგად. ამჟამადც შემოწირულობათა რაოდენობა საგრძნობლად აღემატება სხვა გზებით შემოსულ წიგნების რიცხვს. კიდევ ერთხელ დიდი მადლიერებით უნდა მოვიხსენიოთ ყველა ის პირი თუ დაწესებულება, რომელსაც აქვს ამასთან უშუალო კავშირი.

2004 წელს ბიბლიოთეკა მოემსახურა 1700-მდე მკითხველს, რომელთა შორის, გარდა ცენტრისა, იყვნენ სხვადასხვა სამეცნიერო თუ სასწავლო დაწესებულების თანამშრომლები, აგრეთვე, ასპირანტები, სტუდენტები. საგანგებოდ აღსანიშნავია მკითხველთა ახალგაზრდული ნაწილის – ასპირანტთა და სტუდენტთა რიცხვის ზრდა. მკითხველთა მომსახურება ხდებოდა ბიბლიოგრაფიულ-ინფორმაციული სახის წერილობითი და ასევე ზეპირი განმარტებების გაცემით. სასიამოვნო ფაქტია, რომ ცენტრის ბიბლიოთეკა ახალ ფუნქციას – მასობრივ-საჯარო ხასიათს იძენს.

თინათინ კობახიძე

შ ე მ ო კ ლ ე ბ ა ო ა ბ ა ნ მ ა რ ტ მ ბ ა

A B B R E V I A T I O N S

- აკც** – არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. თბილისი.
- კამ** – კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი, თბილისი.
- მსკი** – მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი. თბილისი.
- სას** – საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი. თბილისი.
- სდსძ** – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები. ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახ. სახელმწიფო სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი. თბილისი.
- სიგკ** – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. თბილისი.
- სმამ** – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. თბილისი.
- სსმმ** – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი. თბილისი.
- ძიებანი** – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოს ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი. თბილისი.
- ძმ** – ძეგლის მეგობარი. საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვის საზოგადოება. თბილისი.
- ВДИ** – Вестник древней истории. Институт всеобщей истории. Москва.
- ЖМНП** – Журнал министерства народного просвещения. Санкт-Петербург.
- ИАК** – Известия Императорской археологической комиссии. Санкт-Петербург.
- ИАН** – Известия Академии наук СССР. Москва.
- ИГАИМК** – Известия Государственной академии истории материальной культуры. Москва–Ленинград.
- КСИА** – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии. Москва.
- КСИИМК** – Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Москва.
- МАР** – Материалы по археологии России. Санкт-Петербург.
- МИА** – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва.
- НЭ** – Нумизматика и эпиграфика. Москва.
- ПАИ** – Полевые археологические исследования. Центр археологических исследований. Тбилиси.
- РА** – Российская археология. Институт археологии. Москва.
- СА** – Советская археология. Институт археологии. Москва.
- САИ** – Свод археологических источников. Археология СССР. Москва.
- САНГ** – Сообщения АН Грузии.
- СГЭ** – Сообщения Государственного Эрмитажа. Санкт-Петербург (Ленинград).
- СМОМПК** – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Санкт-Петербург.
- ТКАЭ** – Труды Кахетской археологической экспедиции. Центр археологических исследований. Тбилиси.
- Труды САНГУ** – Труды Среднеазиатского государственного университета. Ташкент.
- ХС** – Херсонесский сборник. Ленинград.
- AJA** – American Journal of Archaeology. The Journal of the Archaeological Institute of America.
- AS** – Anatolian Studies. The Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara.
- CIG** – Corpus inscriptiorum Graecarum.
- IGR** – Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes.
- JRGZM** – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
- JHS** – Journal of Hellenic Studies.
- RA** – Revue Archéologique.
- RE** – Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft (1893- ).
- ZE** – Zeitschrift für Ethnologie. Berlin